

1898-1923.
Ю В І Л Е Й Н И Й
З Б І Р Н И К

в честь

ПРОФЕСОРА ДОКТОРА
СТАНИСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО,

піднесений ювілярові

з приводу Його 25-літнього Ювілею

наукової діяльності

професорами факультета права і суспільних наук
Українського Вільного Університету в Празі.

ALMANACH JUBILAIRE

pour honorer

MIEUR LE PROFESSEUR

S T A N I S L A S D N I S T R I A N S K Y

Docteur en droit,

présenté à l'occasion de 25ans de son activité scientifique

par les professeurs

*à la faculté du droit et de sciences sociales
de l' Université Libre Ukrainienne à Prague.*

П Р А Г А

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

1923.

1898-1923.
Ю В І Л Е Й Н И Й
З Б І Р Н И К

в честь

ПРОФЕСОРА ДОКТОРА
СТАНИСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО,
*піднесений ювілярові
з приводу Його 25-літнього Ювілею
наукової діяльності*

професорами факультета права і суспільних наук
Українського Вільного Університету в Празі.

ALMANACH JUBILAIRE .

pour honorer

MIEUR LE PROFESSEUR

S T A N I S L A S D N I S T R I A N S K Y

Docteur en droit,

présenté à l'occasion de 25ans de son activité scientifique

par les professeurs

à la faculté du droit et de sciences sociales
de l' Université Libre Ukrainienne à Prague.

П Р А Г А

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ

1923.

ПОКАЗЧИК ЗМІСТУ.

SOMMAIRE.

	Стор.
1. ДР. МИХАЙЛО МЕЛЬНИК. Новими шляхами. (З приводу 25-літнього ювілею наукової діяльності професора Дра Станислава Дністрянського)	1
DR. M. MELNYK. Par nouveaux chemins. (A l'occasion des 25 ans d'activité scientifique de professeur Dr. Stanislas Dnistriansky).	
2. ПРОФ. Ф. ЦЕРБИНА. Сім'я славянських народів	19
PROF. SCHERBINA. La Famille des nations slaves.	
3. ПРОФ. Р. ЛАЩЕНКО. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським	51
PROF. R. LACHTCHENKO. Traité de Pereïaslav de l'année 1654 entre l'Ukraine et le tsar de Moscovie.	
4. ПРОФ. К. ЛОСЬКИЙ. Mandata римських імператорів	77
PROF. C. LOSKI. Mandata des empereurs romains.	
5. ПРОФ. ДР. МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ. Охорона національних меншостей в міжнародньому праві	89
PROF. DR. M. LOZYNSKY. La protection des minorités nationales en droit international.	
6. ПРОФ. О. МИЦЮК. Пьер Прудон	104
PROF. MITZIOUK. Pierre Joseph Proudhon.	
7. ДОЦ. ДР. ІВАН МІРЧУК. Етика і політика	127
DR. IVAN MIRTCHOUK. La morale et la politique.	
8. ПРОФ. О. ЕЙХЕЛЬМАН. Реформа місцевого самоурядовання, на підставі демократично-республіканської державности	159
PROF. DR. EIKHELMANN. La réforme de l'administration communale au point de vue de la politique des Républiques démocratiques.	
9. ПРОФ. В. ТИМОШЕНКО. Проблема і розуміння конкуренції	238
PROF. W. TIMOSHENKO. Problème et conception de la concurrence.	
10. ПРОФЕСОР ДР. ВОЛОДИМЕР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ. Методологічна проблема в науці про державу	265
PROFESSEUR DR. VOLDEMAR STAROSSOLSKY: Problème méthodologique dans la science d'Etat	
11. RÉDACTION. Abrégé des articles formant le texte de l'Almanach, publié à l'occasion de 25 ans d'activité scientifique de professeur Dr. Stanislas Dnistriansky	299

C O R R I G E N D A :

Стор.	вірш	12	замісьць :	позгляд	має	бути :	погляд
"	68	"	40	"	. (крапки)	"	" (Липинський).
"	70	"	1	"	погляду	"	" світогляду
"	71	"	22	"	відбаленим	"	" віддаленим
"	123	"	14	"	працьовних	"	" працьовник
"	129	"	15	"	чолобiк	"	" чоловік
"	138	"	42	"	на	"	" не
"	147	"	20	"	чим	"	" чи
"	149	"	5	"	вайліпшою	"	" найліпшою
"	150	"	29	"	. стадії,	"	" стадії
"	152	"	11	"	в	"	" з
"	193	"	17	"	з	"	" у
"	205	"	12	"	то	"	" по
"	205	"	34	")	"	" без скоби
"	210	"	11 і 12	"	шкоди ні	"	" шкоди
"	211	"	25	"	депутата	"	" депутата слід
"	217	"	41	"	2000	"	" 20000
"	217	"	44	"	1200	"	" 1000
"	230	"	29	"	не-	"	" пе-
"	232	"	8	"	стор.	"	" стор. 231
"	232	"	27	"	30	"	" 31
"	232	"	27	"	20	"	" 21
"	245	"	42	"	Grenzetrug	"	" Grenzertrag
"	274	"	39	"	конструкціями.	"	" конструкціями
"	278	"	7	"	Zwei	"	" Zwei
"	282	"	3	"	знамня	"	" знання
"	282	"	19	"	вдоволити	"	" вдоволити.
"	282	"	35	"	одва	"	" одна
"	292	"	29	"	озачає	"	" означає
"	293	"	22	"	ззажаючи	"	" зважаючи
"	296	"	39	"	містом	"	" змістом

Др. Михайло Мельник.

НОВИМИ ШЛЯХАМИ.

(З приводу 25-літнього ювілею наукової діяльності професора Дра. Станислава Дністрянського).

PAR NOUVEAUX CHEMINS.

(A l'occasion de 25 ans d'activité scientifique de professeur Stanislas Dnistriansky.)

В одному з перших наукових творів: „Die Aufträge zugunsten Dritter“ (в 1904 р.) помістив професор Дністрянський як мотто характерні слова німецького вченого правника Ihering'a „Життя не є для понять, але поняття для життя. Не має бути се, чого вимагає логіка, тільки, се чого домагається життя, лучба та правне почуття“. Се не припадок, що як раз таке мотто читаємо на вступі до згаданого твору. Сими словами можна схарактеризувати коротко наукову діяльність професора Дністрянського.

Вже в часі університетських студій у Відні, та й опісля, як доцент львівського університету, він звернув увагу на се, що право не є самим абстрактом, що стоїть понад людиною та суспільністю, та що не може бути таким, коли має досягнути свою ціль, себ-то служити суспільності для всебічного поступу й розвитку суспільного життя на полі економічному, культурному, політичному і т. д.

Вже як студент університету у Відні стоїть Дністрянський під впливом наукового методу визначних теоретиків права — професора Антона Менгера, приклонника наукового соціалізму, та соціального політика Дра. Штайнбаха.

Антін Менгер написав тоді якраз знану загально критику проєкту цивільного закону для Німецької Держави під заголовком „Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen“. Він критикував велике доктринерство німецького проєкту та його відірваність од життя широких верств населення. При тому він звернув увагу на те, що австрійський цивільний закон, хоч редагований майже 100 років назад, стоїть значно вище від проєкту

німецького цивільного закону, як що зважити, що австрійський закон зрадагували приклонники права натури, які, приймаючи постанову § 7. про „природні основи права“, зробили закон придатним на довгий час наперед. Рівночасно між поступовими юристами того часу знане було імя президента найвищого трибуналу Дра. Еміля Штайнбаха. В двох головних творах „Erwerb und Beruf“ та „Rechtsgeschäfte der wirtschaftlichen Organisationen“ він покинув догматичний метод пануючого тоді романізму та звернув увагу на соціально-економічну сторінку в праві. Як міністр фінансів у кабінеті Тааффе, Е. Штайнбах спричинився до демократизації виборчого права австрійського парламенту заведенням т. зв. п'ятої курії.

Професор Дністрянський не знав Штайнбаха особисто, але цінив високо його науковий метод, та присвятив йому один примірник своєї габілітаційної праці, хоч у свому творі пішов цілком оригінальними науковими шляхами. Сам Штайнбах признав повну оригінальність наукової концепції сеї праці та додав: „Ihre Schrift ist eine wirkliche Bereicherung der öster. Rechtsliteratur und behandelt eine sehr schwierige Materie mit voller Sachkenntnis und grossem Scharfsinn.“

Третій вчений, на якого проф. Дністрянський звернув пильну увагу, був Рудольф Штамлер. Наприкінці минулого та з початком нового століття вийшли дві монографії Штамлера: „Wirtschaft nud Recht“ und „Das richtige Recht“. В тих монографіях розвинув Штамлер теорію абстрактного соціального ідеалу, якого сповнення домагався від права. В основній критиці до тих двох монографій зазначив професор Дністрянський, що соціальний ідеал, який Штамлер ставив у основу своєї теорії, має внутрішнє оправдання, але в сфері права не можна обмежуватися на сю абстрактну вимогу, а треба дошукатися конкретної основи сього соціального ідеалу, а саме в соціальних зв'язках, від родини, роду й племені починаючи та на державі й народі кінчаючи, не оминаючи також і поодиноких організаційних груп, як станів, клас, партій, товариств, стоваришень оборотових підприємств, то-що. Ся критика дала професорові Дністрянському пізніше привід до поставлення своєї власної теорії права. Загалом беручи, можна поділити наукову діяльність професора Дністрянського на три періоди: перший період університетської праці, переважно на львівському університеті; другий період політично-наукової діяльності підчас виконання посольського мандату до віденського парламенту; та третій період з напрямком науково-реформаторським.

Перший період наукової діяльності проф. Дністрянського виповнено працею над наукою цивільного права й над теорією права. Науковою працею визначився проф. Дністрянський вже

кілька літ до того як прийняв катедру цивільного права у Львові.

Першою науковою працею з області цивільного права була монографія під заголовком „Трилітній речінець а § 1487“, яку автор виголосив спершу на семінарі професора Гофмана у Відні та опублікував опісля по українськи в часописі правничій. Вже в сій першій праці шукає Дністрянський нових шляхів, та вже з неї видно, що не буде *iurare in verba magistri*. Тут він поставив нову теорію звичайного й надзвичайного задавнення, піддаючи основній критиці пануючу теорію правних діл і правних наслідків задавнення. Се була праця студента університету, яка не зосталася без впливу на практику найвищого судового трибуналу у Відні.

Після докторату виїхав Др. Дністрянський в 1896 р. до Берліну на студії для поглиблення свого знання в обсягу економічних та суспільних наук, які вважав необхідною основою усіх правничих дисциплін. Там працював в семінарі славного економіста проф. Адольфа Вагнера. В його семінарі виготовив Др. Дністрянський другу з ряду наукову студію „Полагода шкоди з економічного й соціального огляду“ (друковану опісля в „Правничій часописі“), яка дуже ясно виказує безпосередній та тісний звязок науки права з економічними та соціальними проблемами.

Др. Дністрянський продовжував свої наукові студії ще в 1896/97 році в Липську. Тут брав участь в семінарі славного історіка-економіста проф. Бюхера (Bücher) і в особнім рефераті запізнався з історично-емпіричним методом тодішних провідників Verein'у für Sozialpolitik. Реферат лишився в манускрипті. Тут розпочав Др. Дністрянський свою габілітаційну працю, яку закінчив опісля у Відні після однорічної перерви наслідком серцевої недуги.

Габілітаційна праця: „Das Wesen des Werklieferungsvertrages“, друкована у Відні 1898 р. (Manzsche k. k. Hof-Verlags-und Universitätsbuchhandlung), єсть третьою по черзі науковою працею Д-ра Дністрянського. Вона дала йому професуру на львівському університеті й усталила його імя в широких кругах європейської науки права. Вже зі вступу до сеї великої праці виходить, що автор піде иншими шляхами, ніж пануюча юридична школа, яка губилася в безплідному діалектичному догматизму. Зазначено, що різницю між *locatio-conductio operarum* і *locatio-conductio operis* можна вбачати тільки в різниці суспільних взаємин між робітником та наємцем, з одного боку, підприємцем та замовником, з другого боку (стор. 2). Порушуючи дальше питання юридичного розмеження робітного договору від купівлі, каже автор на стор. 3: „Цього вітального питання правного обороту не міг мовчки поминути австрійський закон тому, що тут не діло в поодиноких нюансах виконання праці, лише в різниці між працею і товаром, тут іде річ о правне відношення між працею і про-

дуктом та о взаємовідносини між чинниками продукції зосібна: капіталу та праці.“

Зазначивши сим чином значіння доставно-вирібного договору, приступає автор до аналізу. При тому він послуговується спеціфічним аналітичним методом, розкладаючи дотичне правне питання на складові частини, та обговорюючи усі правні проблеми, які при тому насуваються, щоб кінцева синтеза дібраних еkleктичним способом елементів творила результати наукового дослідю цілого питання. Він подає наперед точний перегляд історичного розвитку дотичних правних інститутів, починаючи з найдавніших римських часів та кінчаючи найновішими; переходить опісля до аналізу правної проблеми припадку (*casus*), розглядаючи при тому зосібна правні наслідки припадку при купівлі й при вирібнім договорі; аналізує дальше ті правні інститути, які виказують практичну ріжницю між купівлею та вирібнім договором, себ-то постанови про запоруку, ціну й відплату, щоби вкінці на основі зібраного матеріялу подати суть доставно-вирібного договору.

Спеціально заслуговують на увагу теоретичні виводи автора про винагороду шкоди, що повстала з припадку (*casus*). Є два принципи полагоди шкоди: це принцип провини (*Verschuldungsprinzip*) і принцип причини (*Verursachungsprinzip*); та в праві повстає питання: чи та коли хто відповідає за припадок? Австрійський закон каже в ляпідарній пітійській постанові § 1311: „Сам припадок досягає того, у кого у майні або особі він проявився.“

Проф. Дністрянській іде в інтерпретації сеї постанови в розріз з цілою дотеперішньою наукою й аргументує так (стор. 82 і 83): „Як що хочемо знайти правну основу для обовязку полагоди шкоди за такі припадки, які проявилися „в маєтку“, то мусимо шукати такого єства, що може полагодити шкоду (*ein ersatzfähiges Wesen*), значить такого, що можна би дотичний припадок до неї віднести... Тут є дві можливости: 1. щоб можна було говорити про полагоду шкоди, мусить існувати якийсь причиновий звязок між повстанням шкоди та якимсь чоловіком, або взагалі таке відношення, що втворює такий звязок; 2. цей звязок може повстати з провини, або й без провини, шляхом звичайної причини, се останне одначе не тільки шляхом безпосереднього юридичного відношення, але й звязком економічної й соціальної натури.

Модерне оборотове життя знає такі соціяльні звязки. Редактори цивільного закону про него що правда не думали, але суспільний оборот став між тим значно живіший, продукція значно ускладнилася, та сьгодні проклямовано систему велично розвиненого поділу праці головною основою модерного економічного життя. Торговля вносить в оборотове життя нераз таку складність, яка, з одного боку, при поступах техніки є необхідна для

підприємця, але з другого боку — виставляє публіку на шкоду. Коли ми далше уявимо собі сі роздроблені на атоми й поділені людські робучі сили у величній, неоглядній будівлі модерного поділу праці й продукційної техніки, то побачимо, що мільйони робучих сил позбуваються своєї індивідуальної самостійности, які працюють по фабриках, копальнях і т. д., оточені з усіх боків небезпеками тоді, коли підприємець, що побірає головний зиск, сидить спокійно, ненаражений на жадну небезпеку. Тому єсть вимогою здорового обороту наложити на підприємця всі небезпеки з підприємства, зробити його відповідальним за всі події та пригоди в підприємстві, що з ним причиново звязані.

Значить: причиновий звязок між об'єктивним випадком і макетом знаходимо в модернім підприємстві; тому підприємець мусить відповідати за нещасливі випадки в підприємстві. В сьому лежить як раз правдивий зміст § 1311; модерні закони про обезпечення робітників надали тій думці ясний вираз.

Щоб однак сю теорію погодити з практикою (бо, як каже філософ Шопенгауер, теорія без практики, це так, як інтелект без волі), та знайти відповідну юридичну основу для своєї тези в позитивнім законі, уводить нас автор на слідуєчій стор. 83-ій своєї праці в методологію виконування законних постанов у практиці. В.н пригадує постанову § 6 к. ц. з.: „Зберігаючи закон не можна прикладати до нього иншого розуміння, як те, що виходить ясно з питомого значіння слів у сполуці їх з собою та з ясного наміру законотворця“. А далше пише: „Се інтерпретаційне правило не каже нічого, чи має рішати намір законотворця в добі повстання норми, чи в добі прикладу її. Та годі сумніватися, що в першій черзі треба брати під увагу час повстання закону. Але життя вічно міняється, життєві відносини вічно хвилюються. Тому відповідно до тих змін і флюктуацій мусить і право змінитися та доповнюватися. Але закони не змінюються так легко; та легіслятивний механізм орудує дуже помалу. Тому треба иншим шляхом довести до того, щоб право відповідало, по можливості, духові часу кожної хвилі. Оскільки сам текст закону прямо не противиться, можна в стару правну форму вливати нові правні думки, можна ставити питання не тільки про те, що законотворець під час редакції закону хотів осягнути, але також про те, що законотворець мав би на думці, коли-б в час прикладу закону був свідомий переміни соціяльних життєвих відносин. Як що дійсний намір законотворця в час творення закону не відповідає вже новим, зміненим відносинам, то можна покликатися на се, що законотворець міг би бажати собі в час прикладу закону; тоді залишається що правда старий закон, але в його рамці вливаються нові правні думки“. На підпертя своєї думки автор вказує на правничу діяльність римських преторів, яку опісля продовжу-

вали, як слід, римські юристи; такі самі завдання має модерна судова тактика й юриспруденція. Судова практика не сміє знизитися до виконання мертвої букви закону та мусить пам'ятати на правні реформи преторів „*adiuvandi, supplendi et corrigendi iuris gratia*“.

В *resumé* свого твору автор подає ось які загальні висновки:

„Коли хтось переняв оброблення або перероблення якогось матеріалу за гроші, то договір є виробний (*Werkvertrag*), як що замовник доставив весь матеріал; колиж виробник зобов'язався доставити цілий матеріал, то договір зветься доставно-виробний (*Werklieferungsvertrag*). Коли обидва контрагенти доставили потрібний матеріал, то треба дивитися, чи вартніший є матеріал замовника чи виробника. В першому випадку договір виробний, в другім — доставно-виробний. Доставно-виробний договір є договором *sui generis*, який підлягає постановам про виробний договір, або комбінації постанов про купівлю та виробний договір.

Габілітаційна праця проф. Дністрянського зустрінулася з загальним признанням наукових сфер не тільки в колах юриспруденції, але й в колах судової практики. Можна сказати, що проф. Дністрянський своїм сміливим методом інтерпретації та теорією розширення судейської свободи при зберіганню правних норм утворив нову школу в науці приватного права. Тенденцію перейняв Штайнбах, та всі пізніші цивілісти на полі австрійського цивільного права (напр. Мавчка, Еренцвайг та ин. пішли подібними шляхами).

З пізніших українських праць заслуговує на увагу короткий нарис викладів про „чоловіка й його потреби в правній системі“ (в „Часописі Правничій“ з 1900). Се розвідка з річевого права, в якій автор переводить тісний зв'язок між поняттям економіки й цивільного права.

Найбільший науковий твір того часу, се — „*Aufträge zugunsten Dritter*“ (eine civilistische Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung des österr. und deutschen bürgerlichen Gesetzbuches), який вийшов в 1904 р. в Липську. Річ закроена на ширшу скалю (середня частина вийшла по українськи під заголовком *Mandatum* в почині історичного розвою). В першій частині цього твору бачимо точний критичний огляд пануючої наукової літератури договору на користь третіх і правничої теорії заступництва. В другій частині подав автор історичну студію про початки римського *mandatum*, виказуючи на основі точної аналізи джерел (римського права), що *mandatum* мало річево-правну основу. Сей в науці новий висновок найшов пізніше своє підтвердження, коли відкрито папіруси й переведено над ними основні студії.

З огляду на велику вагу договорів на користь третіх, дозволю собі подати в перекладі його правну конструкцію сих договорів

(ст. 345): „Коли хочемо дійти до висновку про суть договорів на користь третіх в модерному праві, то приходимо до переконання, що договір на користь третіх є як в римським так і в модерному праві рудіментом повновласти. Як такий, він має свої спеціальні прикмети, які можна приписати тому, що він у відріжненню від суті модерної повновласти задержав багато ознак первісного реального мандату.“ Далше на сторони 348 дефініює автор договір на користь третіх ось як: „Договір на користь третіх — се мандат (припоручення), при чому передається рівночасно якусь реальну маєткову вартість промітентові, який зобов'язується за се третій особі щось дати або вчинити на її користь“. На сторінці 349 находимо правну конструкцію сего договору, а саме: „Взагалі слідує з правової конструкції, що договір на користь третіх підлягає загальним правилам мандату. Отсим теорія сих договорів не висить у повірті, але має в давньому інституті свою міцну опору. (Треба зважити, що автор видав свою працю про „припоручення на користь третіх“ за більше ніж двацять літ перед частинною новелею до К. ц. з.) Деякі ріжниці треба зробити з огляду на се, що при договорах на користь третіх мандат має реальну натуру, значить, повстає шляхом реальної передачі маєткової вартости. Зосібна годі тут прикладати законні постанови про погашення мандату через смерть манданта або мандатара“.

Студії проф. Дністрянського над правовою сутю договорів на користь третіх у звязку з теорією припоручення й повновласти, відкрили нові шляхи до вірного зрозуміння сих дуже важливих правних інститутів у праві, та дали почин до пізнішої наукової творчости нашого ювілята в напрямку поглиблення розвиткових тенденцій в праві на основному історічному досліді.

В сьому періоді видав проф. Дністрянський побіч менших монографій в области приватного права, з яких на особливу увагу заслуговує повна нових думок праця про „Досмертцину подруга“, — науковий підручник „Облігаційного права“ в трьох зшитках, присвячений своїм ученикам. Сей підручник дуже обємний, подає загальну частину облігаційного права; можна сказати, що він складається з великого числа наукових монографій про поодинокі наукові теми в короткій, звязаній та ясній правничій формі; вже тут переведено консеквентно звязок науки права з відносинами економічними та суспільними.

До творів програмових та методологічних цього періоду належить спершу по німецьки (*Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände*), опісля по українськи написана розвідка про „звичаєве право та соціяльні звязки“. Се спроба нової теорії права, зосібна звичаєвого права на генетичних основах соціяльних звязків. Поширення сеї теорії бачимо в науковій студії, написаній з нагоди столітних роковин австрійського цивільного

закона в р. 1911 (Друковано в „Festschrift zur Jahrhundertfeier des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches“ 1911 р.)

В німецькій мові вийшла ся розвідка в черновецькій „Richter-Zeitung“ ще перед методологічними дослідями проф. Ерліха в тій самій матерії. Проф. Дністрянський прийшов в головних рисах, до подібних вислідів, як пізніше проф. Ерліх в своїм творі „Die Soziologie des Rechtes“. Сам проф. Ерліх признав першинство теорії проф. Дністрянського, зазначаючи виразно незалежність своїх думок від теорії проф. Дністрянського. По українськи вийшла згадана розвідка в „Часописі Правничій і економічній“, том IV і V, 1902. р.

В сій розвідці виходить автор від поняття „соціяльних звязків“ (родини, роду, племені, то-що) та вказує на те, що причини творення сих звязків є економічні. „Вони впливають пізніше на уладження соціяльних відносин серед тих звязків, бо спільна користь вимагає спільної жертви, та коли первісні звязки повстали для береження спільних потреб, то й зовсім природно, що мусіло також наступити підчинення одиниці під спільні економічні цілі звязку. Так бачимо вже у первісного чоловіка серед звязків соціяльних, в яких він жив, правила, що нормували його поведення у відношенню до звязкових членів. Сі правила удержувалися власною внутрішньою силою, силою конечности, що руководилася економічними цілями одиниці“ (ст. 9). Опісля переводить автор ріжницю між звичаєм, звичкою та етикою, та йдучи за поглядами проф. Єллінека, зазначає основну ріжницю між індивідуальною етикою та соціяльною етикою. „Кожний суспільний звязок має свої осібні цілі, кожний живе осібним соціяльним життям — до сего прикладається етика соціяльна, що обертається постійно в калейдоскопі даної суспільности... Соціяльно-етичні правила змагають до дійсности. Коли перейдуть в тіло й кров дотичного суспільного звязку, так що його члени присвоять собі ті правила у свому зверхньому поведенню, витворюється звичай... Звичаї та обичаї — се дві ріжні сторони соціяльних явищ: фактична й теоретична. Зв'язь між ними безпосередна та тісна; існувала в самих початках соціяльного життя, існує й нині“. Правні норми — се мінімум соціяльно-етичних норм соціяльного звязку (родини, роду, держави, то-що). Право не є тільки в державі. Держава єсть тільки соціяльним звязком найвищого типу, що в переведенню правового порядку послуговується осібним адміністраційним апаратом, що має право уживати фізичного примусу. Фізичний примус був в давнину загальним проявом авторитету всіх соціяльних звязків; в модерному життю обмежився однак тільки на державу; в нищих соціяльних звязках, в яких залишилося питоме право, остався тепер тільки моральний примус. І так являється право соціяльно-етичним мінімумом норм

соціяльних звязків (також і держави), оскільки дотичний соціяльний звязок висвятив деякі соціяльно-етичні норми своєю авторитативною маркою. Форма отсего признання залежить від форми організації соціяльних звязків. Звичаєве право не є ніщо інше, як право всіх соціяльних звязків з виїмком держави. Право держави міститься в законах.

Як сказано — сі ідеї переводить проф. Дністрянський дальше в розвідці про „*Natürliche Rechtsgrundsätze*“, яка належить уже до другого періоду творчої праці нашого ювілята. „Природні засади права“ по думці § 7 К. ц. з. — се ніщо інше, як правні норми соціяльних звязків, нищих од держави та й соціяльних груп, що творяться в суспільности. В сій розвідці признає автор судьям далеко-ідучу автономію, а з нею право не тільки виконувати законні приписи, але й співділати при творенню права, однак в межах „природних засад права“.

Всі правничі праці в області приватного права, які вийшли в першому періоді, носять виразний характер тих нових шляхів, які зазначив ювілят у своїх методологічних творах. Всюди видко змагання звернути правничий догматизм на шлях збереження соціяльних цілей та обмежитися до вимог живучого права. Кожна нова праця приносить нові правничі висновки, зближуючи їх до суспільних потреб найновішої доби.

До важніших праць сего напрямку належать:

1. У першу чергу перерібка габілітаційного викладу про „Заручини“, спершу по німецьки „*Zur Lehre von Verlöbniß*“, опісля по українськи п. н. „Нові причинки до теорії заручин“. Ся розвідка переводить на тривких основах нову теорію т. зв. „правничих подій“, „правних діл“, „правних відношень“ і „договорів, та користуючись давнішими методологічними поглядами про „природні засади права“, виповнює прірви в законі та з історичного перегляду висновків судової практики приходять до нових результатів.

2. Правний спір Народнього Дому з Дівочим Науковим Інститутом Сс. Василянок у Львові. Ся праця вийшла друком в Правничому Вістнику, число 1-2, річник II, у Львові 1911. Вона належить, як і праця під заголовком: 3. *Aus dem internationalen Eherechte — ein Gutachten*, в „*Österr. allg. Gerichts-Zeitung*“ 1912 р. ч. 17. уже до другого періоду. Це практично-теоретична обосновання правного інституту фундації. Правна суть фундації, була та є дотепер в теорії спірна. Позитивне законодавство не рішило як слід сеї квестії і тому панувала в практичному життю повна анархія й самоволя у відношенню до фундації. Автор стає на становищі, що фундація є правною особою, або, як він се називає — „правним організмом“. Що до питання про час правноважного заіснування фундації, доказує автор, що треба фундацію трактувати анальоґічно, як трактується товариство, при чому політична влада має тільки

ех post заявити, оскільки вважає фундацію „гідною до прийняття“, не маючи права відкинути існуючої вже фундації без основних, на дусі закона опертих причин.

3. Aus dem internationalen Eherechte — ein Gutachten, в „Österr. allg. Gerichts-Zeitung“ 1912 р. ч. 17.

Справа признання російського присуду уневаження подружжя оперлася о найвищий адміністраційний трибунал у Відні. Влучною інтерпретацією колізійних норм цивільного права, цивільної процедури, юрисдикційної норми та езекуційного закону переконав автор найв. адміністр. трибунал, який затвердив уневажнення подружжя через російський суд та дозволив на запис того уневажнення в метриці вінчання. —

Вже в першому періоді своєї творчости бере проф. Дністрянський участь в політичних питаннях дня. Сюди належить його розвідка п. н. „Права української мови на львівському університеті“. Се студія в обороні прав української мови на львівському університеті, видрукувана в „Правничій Часописі“. Автор переходить подрібно всі закони й адміністраційні розпорядки австрійських міністерств відносно львівського університету та виказує рівноправність української мови з польською. Ся наукова студія заворушила польських професорів львівського університету та дала привід до боротьби українського студентства за права до свого університету. Дністрянський бере в сій боротьбі живу участь як духовий провідник молодіжи. Щоб сю боротьбу поставити на ширшу арену, наш ювілят кандидує в 1907 році на посла до австрійського парламента. З його вибором починається другий період його творчої діяльности.

Проф. Дністрянський прийшов до переконання, що для здобуття самостійного українського університету у Львові треба вжити не тільки всіх культурних, але й політичних способів. Ніде правди діти він бачив також, що політична діяльність не дуже тривка, бо бракує їй наукових основ. В той час він, що правда, не залишив своєї наукової діяльности, зосібна своїх фахових праць по приватному праву, але сей другий період його творчости визначається головно поглибленням студій політичного й адміністраційного права.

Крім вище згаданих цивілістичних праць сього періоду належать сюди, між иншим „Табулярне засидження“, Zur Lehre von der Schuldübernahme (в Prager Vierteljahresschrift“, виклад у „Wiener juristische Gesellschaft“ на тему „Das Recht des Besitzes und das Besitzrecht im österr. Tabularrecht“. Сі усі розвідки приносять нові теорії, оригінальні висновки, але попередно прийнятої системи не змінюють. Вони дальше скріплюють імя нашого ювілята в європейській науці.

Політичне життя звернуло увагу на політичні дісципліни. Він приступив до студії над проблемом нації. Се потягнуло за собою

дальші студії над реформою політичної адміністрації і вже тоді він старався поглибити своє знання різних систем державного права. З часів перед розвалом Австрії заслуговує на увагу стаття про „Umgangssprache u. Nationalität“ поміщена в „Ukrainische Rundschau“, де міститься полеміка з проф. Бернаціком у Відні, який торкнувся цього питання в ректорській промові „Nationale Matriken“. Професор Дністрянський закинув профес. Бернацікові (який, між іншим кажучи, був приятелем українського народу, зосібна українських студентів у Відні) неконсеквенцію в тому, що, говорячи про українську проблему, полишив лінгвістам рішення питання самостійної української народности супроти російської. Неконсеквенція полягала в тому, що Бернацік цілу систему національної автономії та національних метрик поставив свідомо незалежно від мови дотичної нації, а всеж таки в українській проблемі полишив рішення лінгвістам. На згадану критику проф. Дністрянського проф. Бернацік запросив нашого ювілята до себе і в особистій розмові признався до похибки та оправдувався, що вислів про українську мову вийшов з інформацій проф. Ягіча. Рівночасно зі згаданою статтею зголосив проф. Дністрянський велику інтерпеляцію про національну статистику в австр. парламенті.

В 1912 році припорушено проф. Дністрянському в правничій комісії Парляменту зладити реферат про реформу закону про обезволення (Gesetzentwurf über Entmündigung). В своєму звіті висловив проф. Дністрянський ясно свої погляди на обовязки новітньої легіслятиви, звернув увагу на те, що австрійський уряд усі легіслятивні праці робив бюрократично, не оглядаючися на потреби інтересованих сфер, і що обовязком уряду є при предкладанню законопроектів подавати огляд правних постанов інших європейських держав. Автор сам виробив в своїм звіті точний перегляд європейських законів про обезволення (ся назва походить від автора). Ся праця виробила проф. Дністрянському загальне поважання в усіх інтелектуальних кругах австрійського парламенту, та коли прийшлося пізніше приступити до реформи цивільного права в Австрії, австрійський парламент вибрав його головою комісії для реформи цивільного права. З сеї нагоди оголосив проф. Дністрянський: „Причинки до реформи приватного права“ (Часопись Правнича та Економічна, том X) і „Новелля до цивільного права“ (Правничий Вістник, рік III). До сеї категорії легіслятивно-критичних праць належить також: „Закон про службову умову торговельних помічників“ (Правничий Вістник I).

Студії з области державного й адміністраційного права поширив професор Дністрянський головно вже під час війни, коли прийшлося використати свої відомости в меморіалах, які висилала українська парламентарна репрезентація до австрійського

уряду. Сі меморіали зладжував ювілят або сам, або спільно з Дром. Евгеном Олесницьким. Так само й оден з меморіалів, висланих на берестейський мир у справі Східної Галичини, був сконструований проф. Дністрянським.

Після розвалу Австрії починається третій період наукової творчости проф. Дністрянського. Він звертає тепер головну увагу на науковий бік будівництва української держави. На бажання уряду З. У. Н. Р. він склав проєкт констітуції Західно-Української Народної Республіки. Перед зложенням згаданого проєкту оголосив проф. Дністрянський дві наукові праці, одну про значіння України для Європи п. н. „Україна й Мирова Конференція“ (по французьки, англійськи і в скороченню по чеськи) з точними інформаціями про історію України, межі України, українську культуру, економічне значіння України, та право України на самовизначення. Друга праця критично-політична (у „Волі“) про „Статут для Галичини“ розбирав постанови сього статуту з погляду української політики. Рівночасно виходить у віденській „Волі“ поважна наукова стаття про „Самовизначення народів“, виказуючи історичний й політичний розвиток сього питання.

До виготовлення проєкту Західно-Української Констітуції приступив проф. Дністрянський після опублікування своєї критики констітуційних проєктів Української Національної Ради. Сам проєкт нашого ювілята використав студії всіх новітніх систем і стоїть на становищі модерного демократизму з практичним переведенням ідеї суверенности народа та тривкою науковою конструкцією самовизначення народів. Проєкту досі не опубліковано й не використано.

При студіях і дослідах над політичним правом достигла у проф. Дністрянського гадка, що багато в дотепершій університетській системі на полі права однобічного та неповного. Ми замало знали й інтересувалися чужими правними системами, замало здавали собі справу з того, що історичний розвиток правного життя як в державі так і в суспільності витворює шляхи, яких не можна відкрити, оскільки не розуміється історичних подій та їх філософії. Так прийшов професор Дністрянський до переконання, що метод науки права треба більше поглибити в напрямку історичнім. Щоб розуміти теперішнє життя, треба розуміти те, що його витворило, та в майбутності вимагає від нас минуле життя. Право вічно хвилюється, тому норми сеї флюктуації та розвитков ідеї треба вічно наново відкривати, щоби відкрити тривкий науковий шлях на будуче. Тому наукову систему на правничих факультетах треба основно змінити. Перші думки про се висловив наш ювілят у віденському журналі „Воля“ (1920 р.) Та дальшим вислідом сеї системи були виклади на українським вільнім університеті у Празі, зосібна про „загальну науку права“. Цілком

ясно став професор Дністрянський на сей шлях у ректорській промові про „Нову Державу“. (Вийшла накладом „Скитальця“ в 1923 р.). Тут подано головні витичні лінії про майбутню державу, при чому провідною думкою була майбутня українська держава. В сій промові знаходиться й наукове оправдання нового наукового методу. Провідні думки згаданої промови — се справжня демократія, міцна народня організація, оперта на найглибше в долину йдуче народноправство, пошана свободи одиниці й права на працю. Бачиться ідею самовизначення народів в його історичнім розвитку і гармонії з новими ідеями модерної держави, подібно як у теорії Ратенау.

В 1921 році, коли чесько-словацький уряд заснував український вільний університет у Празі, переніс проф. Дністрянський свій еміграційний осідок з Відня до Праги. В шкільному році 1922-3 вибрали його професорські збори ректором. За час свого урядовання звернув він головну увагу на те, щоб придбати університетові високий науковий рівень, закладаючи при ньому бібліотеку, та випускаючи літографовані університетські виклади в українській мові. Крім сього за його ректорства почали виходити наукові українські підручники, з яких до тепер вийшли: 1) проф. Дорошенка — Огляд української історіографії; 2) проф. Лашенка — Історія українського права, I. книга; 3) Проф. Дра. Дністрянського — Загальна наука права і політики, I. том. 4. в друку: Проф. Дра. Горбачевського, Хімія I. том. Сам ювілянт розпочав, як сказано велику працю, п. н. „Загальна наука права і політики“, з чого I. книга обійматиме — „Генезу та основи права“, II.—IV. кн. „Загальну історію права“, V. кн.: „Філософію права“; VI. кн.: „Економічні проблеми в праві“, та VII. кн.: „Політику“; усі ті книги в трьох томах. Перший том (що обіймає дві книги) вже з'явився накладом українського університету в Празі.

Про мету, яку ставить собі автор, пишучи „загальну науку права“, він висловлюється з початком першої книги: „Загальна наука права мусить подати в загальних рисах все, що торкається права, подаючи загальні контури, розвиткові тенденції, та загальні висновки для зрозуміння того правного стану, що був, і того стану, що є; політика приходить на основі того до висновків на будуче. Загальна наука права й політики повинна піти шляхами історичної і сучасної соціальної синтези, шляхами, на які в історичному розвитку впроваджує її суспільне життя.

„Зосібна: загальна наука права повинна приглянутися точно до того, в чому лежить суть права в історії людського суспільства, яке є його значіння в історії розвитку народів та яке його відношення до суспільности, зокрема до Держави. Вона не повинна обмежитися ні на постановах римського права, ні на постановах якого-будь обов'язуючого права, вона мусить перевести повну

аналізу головних правових систем і виявити характеристику та провідні ідеї в історії розвитку правових норм. Але загальна наука не може зупинитися на цьому відношенні права до суспільності; вона мусить також звернути свою пильну увагу на своє відношення до економіки, на відношення до економічного життя людини. Коротко кажучи: загальна наука права повинна дати правникам загальну підставу, щоби присвоївши собі загальні норми суспільного порядку, вони знайшли й провідний шлях, яким повинні піти далі, переймаючи кермування суспільним життям у всіх його галузях.

Зараз у першій книзі розвиває автор теорію повстання права індуктивним методом, починаючи з передісторичних часів людського співжиття в родині, опісля в роді, племені, державі, та народі. Поділяє суспільні звязки, які є жерелами права, на органічні та організаційні. Виявляє опісля головні типи тих звязків і поглиблює свою давню теорію права. Друга книга займається загальною історією державного права від старовинних віків аж до найновішої доби. Перший відділ обговорює історію старовинних віків — другий історію державного права в середньовіччю. В історії середньовіччя присвячує також велику вагу історії української державности. Зазначає, що розвиток державного життя на Сході Європи йшов відмінним та питимим шляхом. Перший почин до власного державного устрою дала Русь — пізніше Україна. Хоч як сміливим міг би видаватися сей погляд на значіння українського державного права для Сходу Європи, всеж таки він є безсумнівно вірний, як що зважимо, що Україна розпочала своє державне життя значно раніше ніж Москва й Польща, що вона виставила свою правну систему на основах свого звичаєвого права, що вона має найдавніші пам'ятники сього права, та вкінці, що українське право мало значний, чи мало безпосередній вплив на розвиток польського та московського права, чим спричинилося до розвитку державного права наймогутніших держав Сходу“.

Опісля автор подає генезу й розвиток державного життя на Україні, щоби дати вірний образ розвитку державного життя на Сході Європи.

В доісторичній добі йшов розвиток суспільного життя на Україні подібно як в Західній чи Середній Європі. Весь суспільний лад спирався на родину, рід та племя. Вже в родовій суспільній організації бачимо основи майбутньої державної влади. На чолі родів бачимо обраних князів з дорадничим органом, вічем. Перехід з одного суспільного порядку в другий не відбувався без боротьби. Коли настало воєнне лихоліття між родами та князями, з одного боку й племенами, з другого боку, тоді — як пише наш найстарший літопис — прийшли на українські землі Варяги та

мали витворити українську державу. Полишаючи на боці питання правдивості сеї літописної записки — зазначає проф. Дністрянський два головні елементи, які перемінили племінний устрій в державний, а саме: 1. тривку центральну власть в руках князя та його дружини; 2. витворення тривкого відношення між центральною владою та самоуправою населення на територіяльних основах. Характер української державности за княжої доби був дещо відмінний від державности інших народів у Західній Європі. По великій мандрівці народів всі держави в Західній Європі повстали шляхом підбою, і вони носили тому феодально-військовий характер; на Україні не було основи для витворення феодалізму. Проф. Дністрянський характеризує сей період української державности так (стор. 148):

„Княжа доба злучила князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. Норми державного устрою були такі: Центральна влада спочивала в руках великого князя, боярської ради й віча. Крім великого (Київського) князя, що вважався найстаршим між князями, були в поодиноких „землях“ або інших областях інші князі, головно з того самого роду, що великий князь. Між князями були такі, що піддавалися центральній власті великого князя, але були й такі, що правили своїми землями самостійно, провадили з великим князем війни і т. д.“

Цілком відмінний характер від української державности прибрала безпосередно по татарському лихоліттю московська держава. Проф. Дністрянський характеризує ці дві державности на стор. 151: „Українська (Київська) Держава носить характер європейської держави, бо по суті її державні установи побудовані або на тих самих, або на подібних принципах, як установи інших держав, про які була згадка повище. Відсутність феодалізму не може тут грати рішачої ролі, оскільки зважимо, що феодалізм був витвором спеціальних обставин і що історичний розвиток ішов у напрямку поборення феодалізму та заступлення його іншою, ліпшою формою. Абстрагуючи від того, українська державна система виказує тільки два характерні моменти супроти інших європейських систем, а саме: 1. рівнобіжну компетенцію трьох начальних властей в державі (княжої власті, боярської ради й віча) попри зрівноваження сих властей наслідком їх ріжної потенціальности в дійсному виконанні. 2. народоправство в тому розумінні, що народ залишав князям свободу управи державою, та підпирав їх, оскільки вони „добре“ панували, вмішуючися безпосередно в їхню владу тільки тоді, коли вони заводили свари й безладдя. Се народоправство лежало в потенціональній силі народу, який управу держави передав князеві.“

„Інший характер має московська держава від самого початку існування. Тут годі добачувати європейські елементи в пови-

щому розумінні; московська державність побудована на засадах орієнтального деспотизму в формі, яка зблизилася до структури старинних орієнтальних держав, без впливу пізнішого римського імперіалізму. Українська й Московська держава се два різні світи“.

Третій період у розвитку державности в Європі се новітні віки аж до французької революції. Автор характеризує подрібно в головних європейських державах форми державної влади.

Переходячи до політично-суспільних відносин на Сході Європи зупиняється на Україні, яка вже перед кінцем середновіччя втратила свою державність та ввійшла в склад литовської, опісля литовсько-польської держави. В слід за тим, головно від часу унії Литви з Польщею, почали на Україну переходити нові державно-правні інституції, які згодом перемінили давній український правний лад в дусі пануючої в Польщі шляхетської господарки. Однак повне економічне закріпощення Польщею українського народу, з одного боку, та обставина, що Польща не була в силі дати українському населенню охорони проти ворожих сусідів, зосібна проти Турків і Татар, примусили український народ шукати способів самооборони, і якраз ці обставини дали почин до самостійної народньої організації, яка довела до української державности за Богдана Хмельницького.

Українську державність за добу Б. Хмельницького характеризує автор так: „Українська державність 17 й 18 століття мала свої питомі характерні риси, яких не зустрічаємо в інших державах; заснована виключно для оборони від зовнішніх ворогів, вона мала характер чисто військової держави, що ріжнилось основно й від королівського абсолютизму Франції й від феодалізму Німечини й від парламентаризму Англії. Крім сього, Україна 17 й 18 віку була першою національною державою, організуючи виключно українські елементи до боротьби з ворогами. Правда, що українському народові не доставало ще деяких прикмет, які в 19 та 20 віці вважаються основами народньої свідомости, але не може бути сумніву, що природні основи української нації існували вже тоді, та що їх лучила боротьба за волю, боротьба за батьківщину.“ Четвертий період в історії розвитку державного права — се період од французької революції до світової війни. Перш за все подає автор історічно-теоретичний *essay* про розвиток конституціоналізму. Приготовили його англійські та французькі вчені, теоретики права натури, як John Locke, Montesquieu і J. J. Rousseau. Практично переведжено в життя ці ідеї щойно в Америці. Там вставали нові держави та творили конституції. Першою такою конституцією була конституція Вірджинії. Вслід за нею пішла опісля унія держав Північної Америки. На конституціях американських держав взорувалася французька Конституанта.

Дальше подає автор теорію конституції, при тому базується головно на конституції, проголошеній французькою Конституантою. Так звана російська конституція з року 1907 не є конституцією в теоретично-науковім значінню, так як не є конституцією також большевицька. До світової війни ділить автор новітні держави на дві категорії з демократично-конституційним устроєм, і з парламентарним устроєм; крім сього обговорює також конституційні проекти на Україні. Автор подає опісля історію й теорію самоуправи. Він відріжнює 6 систем самоуправних: англійську, французьку, німецьку, північно-американську, швайцарську й російську.

Обговоривши соціяльні і національні змагання 19 віку, проф. Дністрянський приступає до четвертого періоду в розвитку державного права, а саме: від початку світової війни до сьогодня. Світова війна принесла переоцінку всіх вартостей також в царині державного права. Президент найсильнішої світової держави Вудров-Вільсон виступив з теорією самоозначення народів та з постулятом союзу народів для практичного переведення проголошених нових ідей. З другого боку, хвилі соціяльної революції на Сході Європи дали владу в руки робітничому пролетаріатові. Повстає диктатура пролетаріату з ідеєю федерації рад. Тим внесено до державного права нові прінципи. З вибухом мартової революції в Росії повстає до нового життя український народ, відживає державне українське право. Четвертим універсалом Центральної Ради проголошено самостійність і незалежність Української Республіки. Автор переходить подрібно постанови сеї конституції та всіх інших проектів чи законів, які торкалися державного устрою України. Подано також прінципи устрою радянської Росії й Радянської України.

В середній Європі заслуговує на увагу нова конституція німецької республіки, та з сукцесійних держав чеська й німецько-австрійська тому, що перша являється типом новітньої звязкової держави та її історія єсть історією переходу з одиничної держави до звязкової — а друга характеризується головно своєю новою адміністрацією.

Загалом годі на сьому місці розібрати точно зміст сеї праці — всеж таки можу сконстатувати, що оскільки ювілят викінчить усі три томи відповідно до виказаного пляну, український правничий стан та й наші політики знайдуть у них увесь науковий матеріял для основ правничного й політичного знання в такій формі, в якій ледви чи моглаб його дати збірна енциклопедія.

Кінчаючи огляд наукової діяльності ювілята мушу зазначити, що виказ наукових праць далеко не повний — в сьому огляді подано тільки найважніші, не торкаючися ні критичних оцінок, ні поза провідними шляхами його наукової праці стоячих розвідок і статей. Згадаю про „Берненську унію“, про „Реформу

виборчого права в Австрії“, то-що. Під редакцією ювілята вийшло 10 томів „Часописи правничої і економічної“ і стільки-ж зшитків „Правничого Вістника“ у Львові; сюди належать також чотири зшитки „Правничої Бібліотеки“. В кожному числі сих часописей знаходяться наукові статті, критики та інші огляди ювілята. Крім сього, в усіх чужих статтях видно старанну редакторську працю редактора. На особливу увагу заслугує між иншим критично-теоретична монографія проф. Дністрян ького про „Національну статистику“, яка ще сьогодні єть основою теоретичних поглядів на се питання. Ювілят був довголітнім головою Правничого Товариства у Львові, яке його опісля іменувало своїм почесним членом.

Але найважнішою працею для цілого правничого суспільства є безсумнівно видання цивільного закону на українській мові. Правда, що вже перед сим виданням було у нас змагання для витворення української номенклятури — але не може бути сумніву, що витворення української правничої думки в старанній та поправній формі зустрічаємо щойно в „Цивільнім Праві“ проф. Дністрянського. Сим твором він сам виставив собі monumentum aere perennius.

Ф. Щербина.

СІМ'Я СЛАВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.

F. SCHERBINA: LA FAMILLE DES NATIONS SLAVES.

I.

Можливо, що вибраний мною заголовок дуже загальний та ростяжний, але з розумінням сім'ї зв'язані родові ознаки. Сім'я уявляє собою той найпростіший, спадково живучий колектив, що в ньому довгочасно, на протязі цілої історії людства, тягнуться однотипні явища кривних зв'язків, при еволюційній змінності основної їх форми. Безсумнівна річ, що слав'янські народи склали й складають споріднену сім'ю в цьому зміслі.

Сива старовина залишила виразні сліди цього кривного споріднення в формі мови, фольклора, етичних окремішностей, звичаїв, господарського побуту, то-що. Все це такого порядку фактори, що історія їх не стирає з лица землі без останку, а вар'ює та відновлює — і по них, як по нитках од одного загального клубка, можна добратись до тих первісних ступнів, що на їх основі слав'янські народи „во время оно“ склали „єдину суть“. Наука уже проклала в цьому напрямку свої шляхи. Появу Слав'ян в ряду арійських народів в доісторичну епоху можна вважати фактом, міцно встановленим як прямими історичними даними, так і лінгвістичними дослідями, дякуючи гостроумній теорії Латама.

Для встановлення споріднення арійських народів Латам пристосував до вивчення лінгвістики цих народів статистичну методу: рахунок відповідних корінних слів, як показчика родової близости. По найбільшій кількості відповідних слів він визначив і найбільше споріднення арійських народів. Цим способом намічено було лінгвістичний зв'язок між греками та латинами, між латинами та кельтами, між кельтами та германцями, між германцями та литовцями, між литовцями та слав'янами. Але слав'янська та грецька мови виявились на стільки віддаленими одна од одної по кількості відповідних слів, що між ними начеб-то випав ще один член загальної лінгвістичної злуки. Пізніше оцим недостатним членом виказалась санскритська мова дравидів, чи то стародавнів індійців

В свій час люде науки не звернули належної уваги на теорію Латама. Але потім вона була блискуче підтвержена численними науковими працями. Бопп, Сейс, Шлейхер, Фокк та Шмидт знайшли близість славянської та литовської мов до германської; Ебель, Лотнер та Рис установили близість германської мови до кельтської, а Ньютон, Шлейхер та Лотнер — кельтської до латинської; близість латинської мови до грецької довели Моммсен, Курціус, Форстеманн, Фокк, Шлейхер та Шмидт; нарешті, з одного боку, схожість індоіранської мови з грецькою встановили Гроссман, Бенфей, Зонне й Керн; а з другого, — близість її до славянської мови довели Шмидт, Асколи, Лескіен та Міклошич.

Таким чином, споставляючи схожість мов по корінних словах у семи народів, встановлено було начеб замкнуте коло з семи звязаних між собою кілець у такому порядку: греки, латини, кельти, германці, литовці, славяне, індоіранці, що притикались до греків. Теорія Латама освітила споріднення Славян з шістьма іншими арійськими народами, притому з одними з них Славяне опинились по мові на більшій дистанції, а з другими на меншій. Час та еволюційний рух арійських народів одсунули їх в різні боки, ослабляючи колишні кривні звязки, що й відбилось на мові.

Але самі Славяне без сумніву склали одну споріднену сім'ю на зорі передісторії. Вони перейшли в свій час звичайні стадії родового побуту; з їх родів сформувались племена, а племена розрослися в славянські народності, і дожили в такому вигляді до наших часів.

Само собою розуміється, що нема потреби вдаватись до лінгвістичних засобів в дусі Латамівської теорії, чи то до інших яких-будь способів для того, аби довести етнічне споріднення між існуючими нині славянськими народностями. Генетичний звязок нинішніх Славян безсумнівний, при ближчому дотику до дійсности очевидячки ясний. Коли ви йдете, припустимо, по Празі та читаєте на вивісках українські слова, написані чеським алфавитом: снідання (snidane), вечеря (večere), або чуєте на базарі: купувати (kupovati), цибуля (cibule), або просто заглянете в словник та знайдете там: пекло (peklo), попіл (popel), bagno (bahno), крок (krok), хиба (chyba), ганьба (hanba), кухар (kucher), млин (mlyn), квочка (kvočka), дівка (divka), дівчина (divčina), то-що, — то вам здається, що в золотій Празі живуть не культурні Чехи, а щирі Українці.

Дещо подібне Українець знайде й в Юго-Славії, і в Булгарії, і тим паче в Буковині, Передкарпатчині або в Галичині. Той самий язик, що по народному прислів'ю, до Київа доведе, в кожній славянській країні доведе дослідника до виразних уяв про живі ще споріднені риси у різних галузів колись одного народу. І не одна мова дає такі вказівки, а багато й багато дечого в цілому

складі біжучого життя та в духових скарбах, властивих кожній народності. Чим примітивніші звичайно схожі явища біжучої дійсності, тим яскравіше освітлюють вони генетичні ознаки споріднених народів.

Так, проникаючи від сучасності до історичної минулості, можна набрати цілий том доказів спільності історичного ладу в родині славянських народів. В біжучий історичний момент свідотство цих живих виказів важне не стільки з академічної точки погляду, скільки по силі б'ючих джерелом домагань дійсності, що ми її переживаємо. Поруч зі схожістю багатьох сторін життя, чи то епізодичних явищ у славянських народів, є не мало також і розходжень в їх економічному та культурному ладу. Славяне, як і інші народи, перейшли довгу та тернисту путь історичного розвитку, що відбив на них печать розходження єдиної колись племенної групи.

В чому виявились ці розходження? Що, як і в якому напрямі розріжнило Славян?

Один з дослідників так характеризує золотий вік Славян: „Славяне до свого розподілу добували капусту, горох, квасолю, чочовицю, просо, мак, коноплю; вони знали дуба, липу, бука, березу, ялину, яблоню, сливу та горіх; вони мали загальні означення для тканин та одягу, для виробів з дерева та заліза; вони мешкали в селах, в курінях або хатах, зроблених із плетених гиліак; але всі їх терміни, що мали відношення до кам'яних робіт, запозичені з чужих мов. У них були спільні терміни для означення закону та права, роду та племені, але не було їх для означення спадщини або власності“.

Можна сказати, що проміння цієї далекої старовини пробиваються і в сучасному положінні славянських народів. Славянин завше був близьким до матері-землі та до природи, жив спільним з ними життям. Як народ-пастух та кочовник, що так близько стояв до природи, Славянин зійшов уже з історичної сцени; але народ-землероб, він і досі воліє мати безпосередні відносини до землі, аніж які-будь інші відношення в сфері економіки. І коли предки Славянина переймали у чужоземців терміни для означення кам'яних робіт, то й сучасний Славянин в подавляючій більшості випадків широко користується не тільки термінологією довершеної чужеземної промисловости, але й її виробами, воліючи всеж таки краще виробляти квасолю, чочовицю, жито або пшеницю. Славянин в подавляючій своїй масі продовжує зоставатися чистокровним землеробом.

Трудно сказати, чи виграють, чи програють Славяне в загальній родині європейських народів, зостаючись історично переважно в положінні землеробів. В минулому вони вже програли багато. Дрібні галузі славянської родини, попавши в середину

инших народів, утратили свою самостійність і на стільки злилися з пануючими над ними численно чужоплеменниками, прийнявши їх культуру, що розучились навіть говорити на своїй рідній мові. Колись в межах нинішніх німецьких земель жили славянські племена — Лютечі та Бодричі, а нині їх нема. Ще в XVIII в. на захід од Лаби (Ельби) часть місцевого населення розмовляла по славянському, а в слідуєчому столітті славянська мова тут завмерла. Од Помор'ян, що займали нинішню Померанію та склали в свої часи разом з Лютичами та Бодричами значну частину Славянства, зостався лише маленький народець — Кошуби.

Тому-то, поруч з безсумнівним спорідненням Слав'ян, безсумнівні також і значні одміни в їх положінні: одні з них вже вийшли з загальної славянської родини та злилися з чужоплеменниками, а інші, складаючи однак подавляючу більшість, розмістилися на відокремлених територіях і, знаходячись в ріжних умовах існування, перейшли не однакові фази культурно-соціального розвитку та політичної доспілості. Як що історичні умови існування не зміняться для Слав'ян, і коли сами Слав'яне, хоч би по силі потягу кривного споріднення, не зуміють тісно сполучитися культурно та економічно, то історична роля Славянства на далі буде все більше та більше зужуватися та слабнути, порівнюючи з ролею інших не славянських народів: славянські народи втрачатимуть своє славянське обличчя.

II.

Було-б зайвим доводити тут, що Слав'яне не повинні йти цим шляхом атрофії родинних зв'язків та національного обезбарвлення. Для Слав'ян це питання життя та великої майбутности в загальній прогресівній течії людства. І це ще тому більше важне, що умови єднання розріжнених славянських народів не тільки не загасли, але більше ніж коли-будь, являються сприятливими в цей історичний момент, що ми його переживаємо.

У Слав'ян ще живучі ті родові потяги, що впливають з умов примітивного побуту. Подібно до того, як у дорослих індивідів ясними барвами відтиснуті в пам'яті перші кроки дитячого життя, що склалося з відносин до батьків, до сім'ї та до цілого оточення, так і в окремих народів затаєні симпатії до одноплеменників, до їх подій, та до близьких по духу установ. Це складні по природі, але глибокі по історичному минулому процеси масової психіки. Сама назва спорідненого народу, живий говір, знайомі слова, одежа, способи звороту до людей, то-що, — викликають усміх'я приємности та симпатії в окремих людей споріднених народностей, коли вони випадком зустрічаються. Зустрінувшись, вони відчують, що близькі поміж себе, що вони „свої“, як відчують те саме, але в більше реальній формі розріжнені члени тої самої

сім'ї, що несподівано спіткали один одного. І само собою розуміється, що в тому та в другому випадку зближуючі людей емоції викликані минулим, тим, що було раніше.

Кривна близість та взаємні симпатії переходили у споріднених народів з покоління до покоління, як переходять і почуття ворожнечі та неприязні, що виникли на ґрунті політичних сутічок та економічного обездолення. І те й друге впливало з минулих взаємовідносин, а взаємовідносини визначалися або ідеями союзу й оборони, або-ж порушенням цих ідей, факторами протилежного характеру. Коротко кажучи, Славяне колись були близькі поміж себе по родовому побуту у всіх його проявах, починаючи з нищих примітивних форм і кінчаючи вищими та більше складними. Все це було і все це одійшло уже до обсягу історії, але од усього цього залишилися ще сліди, затавні у психіці славянських народів.

Коли-ж з племенних організації стали складатися окремі славянські народи, і коли ці народи почали будувати свій державний побут, то вони, по силі історичних обставин, попали в самі не вигідні умови державного будівництва. Славяне, розміщені на роздорожжі між Азією та Європою, примушені були витримувати: 1. стихійні натиски цілого ряду ворожих їм кочових народів, що рухалися з Азії до Європи; 2. довгочасне татарське ярмо; 3. гніту турецьке панування, і нарешті 4. давячу конкуренцію своїх європейських сусідів, що знаходилися в більше сприятливих умовах існування, дякуючи натуральній обороні Славян, що приймали на себе перші та самі тяжкі удари лютих кочовників і завойовників.

І ці історичні негоди живуть ще в пам'яті Славян, і можна сказати, навіть відчуваються ними й зараз. Тут також криються свої колективні емоції іншого вже характеру. Чужі народи — то-ж не свої народи, і ті серед них, що й зараз виявляють недобррозичливе відношення до славянства, природно можуть будити тільки ворожі почуття у Славян. Масова, колективна психіка цього порядку криється в природі річей, і з нею не можна не рахуватися.

От та подвійна психічна підстава, зближуюча Славян та відокремлююча їх од інших народів, що входить, так мовити, примусом до ідеї славянської родини, як національна ознака славянства. Вона, ця підстава, цілком полягає на масовій психіці, що її можна та й належить використати з метою загально-славянського національного єднання, але яка сама по собі ні в якому разі не може служити основою такого єднання, бо вона покоїться на минулому, на формах життя, та на явищах, що почасти уже пережили себе, а почасти — переживаються. Такі форми та явища, як надбання історії, мають безперечно своє значіння але вони — продукт стихійного, а не свідомого еволюційного

мислення. Дальніше існування сім'ї славянських народів повинно визначитися більше широкими світовими проблемами в творчості людства.

З того часу, як Славяне розбилися на окремі народи, не існувало і не було серед них скільки-будь поважних спроб об'єднатися в одну цілість в національному змислі цього слова. Не було славянського об'єднання ні в такому вигляді, в якому воно виявилось серед німців у Германії, ні в такій довершеній та непохитній формі, в яку воно вилилось в Сполучених Штатах Америки. Навіть у великій колись та могутній Росії, у державі, здавалось би, найбільшій славянської національності, не знайшлося власне того національного ґрунту, що ним можна було-б склеїти Росію та затримати її од розпаду. Остання війна та поневолення Росії більшовиками-інтернаціоналістами виявили, які хисткі та несталі були ті частини, що входили до складу Росії, коли вони, як тільки змінилися умови, наче раки розлізлись у різні боки: і Поляки, що до них за останні часи так підлещувався царський уряд, і Фінни, і Грузини, і „однокрівні“ Українці, і цілий ряд дрібних народів, що зробили спробу відокремитися в самостійні організації. Основний державний елемент — Москалі, чистокривні Росіяне, кидали, як малі нерозумні діти, зброю, та тікали з фронту, начеб-то у них не було отчизни, що вони повинні були боронити. А тепер, коли переможена, знесилена та пригноблена Германія в конвульсивних потугах пробує одстояти свою національну міць та єдність, російський народ уживається з такими порядками, що привели Росію до розвалу, і що ведуть до дальшого її знесення — до голоднечі, до небувалої в ній смертності, а навіть до канибализму.

Від чого так? Чому?

Тепер всім ясно, від чого та чому центральна влада, царський уряд грубо, люто й нерозумно давив і перешкоджав самостійному розвитку частин та країн держави. Тому в Росії не виявилось ні національної єдності, ні свідомого розуміння необхідности обороняти отчизну та боротись за неї, як за націю.

III.

Національна єдність дається людям не легко і незалежно од яких-будь випадкових причин, чи-то виключних обставин. Вона складається довгим шляхом складних органічних процесів соціального розвою і являється прямим результатом здорового росту та розумного формування державности, як потрібного знаряддя для міцного та сталого положіння нації.

Існує цілий ряд факторів, що з них кожний має ті або інші відношення до формування національної єдності. До числа цих факторів належать:

1. Географічне положіння країни, чи більше точно, — ті природно-історичні умови, що під ними звикли розуміти земельну площу, в надрах якої криються природні багатства, орографію, гідрографію, клімат, ґрунти, флору та фауну. Це основні джерела, що з них люде черпають матеріальні засоби, але вони не скрізь однаково сприятливі для існування людей.

2. Тісно звязана з природно-історичними умовами територія, одмежована ознака для окремих держав або народів.

3. Расове й особливо племінне походження населення. Етнічні особливості одзначаються взагалі великою життєздатністю навіть в державах, складених з різних народів; пануючі групи населення, що виявляють найбільшу ініціативу, сталість та енергію, завжди складались з одноплеменників.

4. Мова, що охоплює широку сферу духової творчости — фольклор, науку та літературу.

5. Релігійні вірування, що в їх імя люде часто жертвують усим, а в тому числі навіть життям.

6. Історія, що охоплює попередні фази розвитку країни та служить живим уроком звязку між людьми.

7. Нарешті правові ідеї в широкому масштабу, себ-то як звичайно-правовий уклад життя, по силі прінципу: „звичай — пан над людьми“, так і писані закони, що служать луною державного механізму, який, в свою чергу, служать апаратом єднання людей.

Але ні один з цих факторів, ні всі вони разом не носять в собі того основного начала, що на нього спирається, що ним рушиться національне єднання. Під їх загальним впливом склалися духова та матеріальна культура у людей, але й культурна спадщина, — це тільки результат життєвої чинности людей, а не причина її. Життєва чинність людей, відокремлених в різні держави або народи, цілком визначається сферою моральних взаємовідносин, що складають громадське їх буття. Коли люде, об'єднані ідеєю співжиття, правильно використовують цю ідею в еволюційному порядку розвою соціальних відносин; коли ця ідея виявляється в їх життєвій чинності в формі свідомого прінципу, що регулює нормальний розвиток особи та суспільности, — тільки тоді, при поготовості цієї умови, стигнуть справжні овочі на культурному дереві національної єдности. Живі приклади тої дійсности, що ми її переживаємо, служать кращою ілюстрацією що-до цього.

Росія, що займала суцільну територію на різних широтах та довжинах, що орудувала цілою різноманітністю найбагатших природно-історичних умов, що володіла багатьма міліонами населення, що мала свою культуру, що дала світові зразки духової творчости в народній поезії, літературі та науці, що пишалася перевагою православного населення, що жила на основі писаних та неписаних законів, під потужним, здавалось, ре-

жимом царського уряду, — ця Росія, не дивлючись на те все, швидко, як кепсько перевязаний перевеслом сніп, роздробилася на частини, і то як раз в той момент, коли більше за все потрібна була моральна сила національної єдності. Всі фактори, що були на поготові та могли допомагати національному зросту Росії, сами по собі не перешкодили розпаду велетенської держави, а навпаки, розкололи її на ті частини, що в них давно уже билась, але уперто подавлялись царською владою, природні національні течії, які повстали з такою великою силою в момент розпаду держави.

Це — природний наслідок помилково веденої державної системи, що до її обсягу не тільки не входило піклування про развій національної єдності серед численних та ріжноманітних по національності народів, а навпаки, в корні подавлялись самі основи єдності. Були в Росії величезні природні багатства, але їх висисали з провінцій та країв на користь центру та уряду, що з народом не рахувався. Існувала у окремих народів, чи-то їх галузів, своя рідна національна мова, але з неї було створено заборонену овод для тих частин населення, що й по своїй кількості, і по культурі потребували самостійного розвитку, — як це систематично проводилось в відносинах до українського народу. Панувало православ'є в величезній масі населення, але тоді, як всі дрібні народності користувались свободою ісповідання віри, до шаманства й до поганства включно, жорстоко переслідувались та подавлялись сектанські рухи власне серед православного населення. Давно намітився та ясно визначився автономний розвиток в краях, але самостійність провінцій, а особливо національних країв, з нерозсудною пильністю подавлялась залізною рукою самодержавного централізму, що насаджував бюрократію і пригнічував ініціативу та самодіяльність,

Коли нарешті під впливом зросту особистості та дозрілості суспільства виявились явні ознаки протестової волі народу, що не мирився з старим, пережившим своє минуле, режимом, — царський уряд, замість розумних уступок та корінних реформ, пробував одстояти своє, зречене вже на смерть, існування напівуступками народу та півмірами по реформуванню державного ладу. Повстала війна, загреміла революція — і ніхто: ні уряд, ні народ, ні вищі адміністративні кола, ні інтелігенція, ні соціалісти, що стали на чолі мирно довершеної революції, не були підготовані до того, аби силою корінного перетворення підтримати сталість та рівновагу дуже захитаної держави. Для такої несподіваної та грандіозної праці не знайшлося ні відповідних державних діячів, ні досвіду, ні відповідної даному моменту практики, ні, головне, моральних побуджень у маси що-до рятування національних основ громадського буття. При таких умовах, большевики-інтер-

націоналісти легко захопили пануюче положіння і, користуючись методами та мірами самодержавного режиму, довершили розвал Росії, звівши її на ступінь безвільної, збіднілої, доведеної до голоду, вимирання та людоїдства держави. А, головне, більшовики поховали й ті основи та парості, що дала революція народу до панування більшовиків. Стався повний державний крах.

А між тим, по встановленому, хибному, але такому, що довго циркулювало розумінню, Росія уявляла собою ті „спасенні кущі“, що під їх покровом могли й повинні були утулитися всі славянські народи. Туманною фантазмагорією здається тепер словутня формула російської єдності: царь, православіє та народ. Та чи не наївною ілюзією треба тому вважати й саму думку про єднання славянських народів? Чи не слід визнати логічною неподібністю те положіння, що той історичний момент, який ми переживаємо, відповідний для такого єднання? — Ніяким чином, розуміється. Бо в цьому саме напрямку розчищено історичну путь та досягли визначені завдання.

Росія була великою фізичною силою, але сама груба фізична сила, без моральних основ громадського буття, покищо не забезпечила собі дальшого існування ні в цілому колишньому складі, ні окремим частинам, що з них уже деякі зовсім одірвались. Це — довершений історичний факт, і з ним треба справді рахуватися, аби не наробити нових помилок.

Не більшовизму, звичайно, приречено направляти свої та несвої помилки. Його карту вже побито і на світовій арені і вдома. Бо, давши приклад умілої та цупкої організації самовлади та виявивши багато енергії там і в тому, де і в чому вона була непотрібна, більшовизм давно уже почав убувати в заповітних своїх планах та помислах. Я розумію ті помилки, що можуть з'явитись слідом за більшовизмом, і в рамках спеціального питання про родину славянських народів. Та більшовики й не цікавились цим питанням, бо воно було одразу сховано до склепу інтернаціоналізму, хоч, треба додати, що з ролі протидержавника більшовизм на всякий спосіб намагається попасти до положіння державника, завалившись на своїй головній ілюзії потрясти вселенну загальною світовою революцією.

Можна непокоїтись, що відновлення післябільшовицької Росії, — а це рано чи пізно неминуче мусить стати, — перейде в супроводі нових ексцесів та безладдя. Над політичним горизонтом і Совітської Росії, і емігранської маси висять ще тяжкі зловрожі хмари. Там, в надрах зруйнованої, залитої кров'ю держави, народ, що несе на собі непосильне ярмо нужди та злиднів, виявляє свій протест та поривання до власних самостійних порядків в правничих та економічних взаємовідносинах покищо лише в формі дрібних розріжнених вибухів бунту та

неслухняности, що завжди кінчаються кривавою розплатою. Єднання трудової маси виявляється в дрібницях, спорадично та стихійно. Нема ні загального визвольного плану, ні якої-будь, хоч би й хибної системи, ні навіть скільки-будь обмисленої політичної концепції в туманних уявах про близьку майбутність. Задавлений нуждою, інертний народ все ще чекає визволення та визволителів, — але хто вони та де вони? Тут, за межами Східної Росії, киплять незгоди та партійні свари, міцні своєю ворожнечею та непростимим ігноруванням азбукових основ потрібної єдності. А над стражденою Росією та емігранським безладдям, на широкій міжнародній арені, царює ненажерлива жадоба поживитись великим добром беззахистної великої країни та бажання поневолити поваленого велетня, як додатчика сировини і колоніального раба.

Очевидячки, при такій потрібній броні несприятливих умов та течій, неказано тяжко встати хоч би на ноги не тільки поваленому велетневі, але й окремим частинам його. Часи чудес Іллі Муромця та Святогора давно минули і не щучине веління в большевицькому дусі або в монархичному смаку потрібне тут, але здорова демократична політика, висунута на перший план течією загально-людської історії. І ще очевидніше те, що коли Росія, не те що в своєму колишньому повному обширі, як єдина та неділима, а лише як оципана спереду та з боків країна, не в силах стрепенутись і відродитись, то вона не може бути й центром єднання славянських народів. Принаймні до того часу, поки вона буде на поведі у інших держав.

В даний момент це безперечний факт, і факт не негативного, а позитивного, вказуючого, до шукання нових шляхів характеру. Росія йшла, як що не просто по хибному шляху, то в кожному разі по застарілому та історично невідповідному в справі визволення славянських народів. Їй допомогла її груба військова сила визволити Булгарію, але вона ж перша намагалась накласти свою руку на громадську волю молоді країни. В такій самій ролі Росія виступила потім і відносно Сербії, але при змінених умовах фізичного впливу, сама вона завалилась, і Югославія — діло не її рук. А, головне, Росія пригнічувала та давила живі громадські течії і моральну силу окремих народів на власній своїй території. Не бути державі з такими тенденціями керманічем славянської долі. Це ясно, як двічі два — чотири, і з цього складається позитивний, вказуючий бік довершених подій. Вони, ці довершені події, проголошують: по колишньому не можна.

IV.

Але історичні традиції глибоко вросли до людської природи, і не скоро переживаються навіть як хвороби. Татарщина, а

потім напівтатарський царський деспотизм пустили глибокі коріння в пануючі верстви населення Росії. Це зразу ж виявилось, як тільки виникли перші заміри визволення Росії од большевиків. Заміри ці спрямовано було на привернення минулого та ведено їх було на основі самозванної формули: „ми, правителі, іменем отчизни“, по колишній системі боротьби з самостійниками, як з злочинними демократичними елементами. І це — не несподіванність, а неминучий звязок з минулим. Для тих, хто звик до влади й привилеїв, царські порядки світилися ще в ореолі класових державних вигод. Характерну групу „російських подвижників“ у цім дусі уявляли собою „деникинці“, що перевернулись потім ще в більше праву групу „врангелівців“. Я кажу деникинці, а не Деникин тому, що Деникин сам собою не зміг би перейти катастрофичним шляхом, виготованим разом з ним його дійсними та непевними однодумцями і співро ітниками — деникинцями.

Деникин почав військову справу переможним походом, і це цілком передумовлено було тим, що його армія сформована була із найбільше відповідних та найбільше активних і свідомих елементів — з козаків. В перші місяці боротьби вона складалась з 80% і навіть 90% самих кубанських козаків, і пізніше до складу її ввійшли ще донці, терці та астраханці. І цей переможний похід продовжувався до того часу, поки козаки вірили в Деникина, як в демократичного генерала. Коли ж на чолі урядовання появились деникинці в ролі центрального керуючого органа — „Особливої наради“, та його підручних органів і агентів; коли самі загарливі з деникинців, що складали крайне праве крило, стали заводити царські порядки, — ставити земських начальників та царську поліцію, одбирати землю у селян, накладати непосильні виплати на користь поміщиків, виконувати реквизиції та по-просту грабувати, — тоді, зрозуміла річ, селяне стали у ворожій відносини до цих „спасителів отчизни“.

Хоч селяне й одвернулись од деникинців, але армія могла продвигнутися вперед і без сумніву, взяла б Москву. Основну силу армії складали козаки. За допомогою козаків почалось формування Доброармії та їм же вона обов'язана була своїми успіхами.

Розправа з селянами та заведення царських порядків одчинили очі козакам. Козаки зрозуміли, з ким вони мали до діла. Як гарячі прихильники демократичних порядків, вони засудили та визнали згубними деникинські методи боротьби з большевиками, а особливо самовільні та недотепні вчинки „Особливої наради“. З цього боку деникинці, що й раніше вже ставились вороже до козаків, вступили з кубанцями, як з завзятими самостійниками, в одкриту боротьбу.

Здавалось би, кубанцям, що покляли початок формуванню та зміцненню Доброармії, що увесь час годували її своїми про-

дуктами, що охоче давали самий великий відсоток з свого населення бойових сил і фактично більше за всіх понесли в боротьбі витрат людьми та матеріальними засобами, що саме оцим стійким та енергійним союзникам Доброармії треба було, коли вже не надавати повної волі розвитку та зміцнення країни, то принаймні не порушати елементарних прав людського існування. Цього вимагали коли не політичні міркування, то звичайний практичний розрахунок. Деникинці вчинили як раз навпаки.

Проживаючи на Кубані на повнім призові, вони не рахувались з місцевими порядками та владами, поводячись в союзній провінції, як в підбитій країні. Деякі генерали, чи-то їх приятелі та агенти широко спекулювали кубанським хлібом, олією, тютюном та іншими добутками на шкоду інтересам краю та й самої Доброармії. Фінансисти „Особливої наради“, захопивши іменем Доброармії та Деникина одібраний кубанськими козаками у большевиків Новоросійск, колись козачу таки станицю, утворили з цього світового порту митницю та встановили для кубанського населення неможливі тарифні ставки, що нерідко доходили до половини ціни привезених товарів, дякуючи чому чужоземні імпортери примушені були одїзжати з порту назад з своїми товарами, чим до пня підривалася економіка краю.

Хоч кубанці й не мирилися з цим усим, але вони свідомо терпіли, аби не вносити свари до справи визволення кубанського краю од большевиків, у що вони ще вірили. Деникинці, або, кажучи більше точно, їх крайні праві елементи, пішли однак даліше.

Так званий „Осваг“, гаданий орган освіти, вів по станицях за допомогою своїх добре заплачених агентів буквально таки провокаторську пропаганду проти козачого демократичного урядування та порядків. І з цим мирилися кубанці, не маючи сумнівів що до стійкості свого населення. Але й цього не було досить деникинцям.

В станиці Пашківській, в семи верстах од Катериндару, деникинські жандарі в ночі арештували трьох інтелігентних козаків, як самостійників-українців, і по дорозі до Катериндару постріляли їх. Убійники, як офіційні представники деникинської організації, zostались непокарані, хоч і велося слідство. Цей ганебний факт знепокоїв вже більшу частину козачого населення на Кубані.

Незабаром після того на одного з діяльних членів кубанської ради П. Л. Макаренка зроблений був нічний напад, і з 12-ти годин ночі до 4-х ранку помешкання його обстрілювалось на цей раз міліціонерами кубанської охрани, що робили це п'яні на вказівку деникинських охранників. Стіни помешкання Макаренка були як решето од куль, але ті, що стріляли, zostались непокарані.

Не встигла прохолоннути вістка про цей епізод, як ганебно, з укриття був забитий в отелі Ростова на Дону голова кубан-

ської ради Н. С. Рябовол, що приїхав на пораду по питанню про формування союзу донців, кубанців та терців. Хоч представники військового командного складу Доброармії й виказали своє співчуття козакам, прийнявши участь в урочистих похоронах Рябовола, але козаки найкраще зрозуміли, звідкіля виходило та для чого вчинено було це вбивство. І козаки не зробили помилки. Тепер відомо, хто такі були убійники.

Кубанський уряд продовжував, однак, підтримувати Деникіна, вірючи в особисті якості чесного генерала, але в цей час, чи сам Деникін, чи, як казали, його підбили на те, — зробив ряд непростимих помилок. Іменем його було взято з фронту цілу кавказську армію генерала Врангеля та переведено, як караючу силу, на мирну й зовсім спокійну Кубань. Одночасно Деникін розіслав погрозливий циркуляр проти гаданих зрадників — членів парижської козачої делегації од Кубані, що їх вся вина була в підписаному договорі з грузинами про самооборону в своїх краях. А генерал Врангель та його головний помічник генерал Покровський, засівши з караючими військами в Катериндарі, негайно приклали на ділі циркуляр головнокомандуючого. Тому, що того ж часу приїхав з Парижу до Катериндару член делегації Кулабухов, то Покровський затребував його видачі, взяв його безодмовно з помешкання свого ж військового отамана генерала Филімонова, негайно в ночі призначив військово-польовий суд та в ночі ж наказав негайно завісити його.

За день раніше той самий генерал Покровський затребував видачі 12-ти найбільше активних членів-самостійників кубанської ради, що не мали зовсім ніякого відношення ні до вини Кулабухова, ні до підпису делегацією договору. Аби настрашити раду, Покровський розставив на найближчій соборній площі та по вулиці проти дому, де засідала рада, піші та кінні частини з гарматами. Але члени ради, що впали в немилість, ухиляючись від кроволиття, сами надійшли до Покровського, а Деникін, дякуючи клопотам висланної до нього радою делегації, обмежився адміністраційною висилкою до Константинополя під догляд англичан 12 ні в чому неповинних членів ради, і до того ж „недотикальних“ по місцевих законах, що їх заховувати обов'язаний був Деникін як по договору з кубанцями, підписаному ним, разом з генералами Алексєєвим та Корниловим, так і по взятому ним на себе званні Кубанського козака.

Вся Європа і ледве не цілий світ, як відомо, з великим інтересом слідкував за боротьбою Деникінської армії з більшовиками і за кінцем цієї боротьби. Але навряд кому з тих, що стояли здалека від інтимних рисів деникінщини, відомо було, що катастрофічний кінець Доброармії, в зв'язку з подіями на фронті в південних губерніях Росії, остаточно був вирішений такою, на вигляд мало-

значною епізодичною і побічною обставиною, як завішення відомим генералом невідомого священника, делегата козаків до французів. Це була капля в переповненій гірко-гірким напоєм чаші, що її було перекинуто козаками разом з розложеною Добровільною армією.

Розвалили Добровільну армію не козачі правителі, не представники козачої ради, не верхні навіть кола козачого населення, а рядове козацтво, що одхитнулось од армії та зажадало розірвати з нею. В Деникині, Врангелєві і особливо в Покровському козаки побачили своїх кривих ворогів, що сягнули на козачу раду та козачих обранців. Член ради Пилюк зорганізував в найближчих до Катериндару станицях двохтисячний загін з виключною метою оборони ради, одколовшись навіть од свого козачого уряду. Ставропольські селяне надіслали до Катериндару делегацію, пропонуючи козакам пірвать всякі звязки з Деникиним та його урядовими органами. Сам Деникин пробував увійти в союз з грузинами, за що не довго перед тим завішено було, по силі його циркуляру, попа Кулабухова. Він жертвує, нарешті „Особливою нарадою“, скасувавши її та зорганізувавши замість неї уряд при Добровільній армії з заступників од козаків по згоді з донцями, кубанцями та терцями. Але все це запізнилось і не врятувало ні Деникина, ні деникинців від неминучого краху. Деникин загубив свій авторитет, а Добровільна армія, покинута козаками, стала безсилою та дезорганізованою.¹⁾

V.

Але чому всі громи деникинців спрямовані були проти кубанців? Чим завинила Кубань перед цими непроханими гостями? Тим, що кубанці були міцні своїм моральним духом, який гасили деникинці; а Кубань була багата своїм невичерпаним природним багатством, яке вони грабували, і яке душило їх завістю. В цьому заховано ключа до освітлення як наведених вище фактів, так і звязаної з ними деникинської системи боротьби за національне єднання.

Для Кубані, вільної козачої країні, яка не зазнала панщини та заховала в своїх громадських організаціях козачі порядки, щасливо, до вищого ступня, склались основні умови для масового єднання людей: чудове географічне положення, різко за-

¹⁾ Високоповажаний автор, близько ознайомлений з подіями, що мали місце в процесі утворення самостійної Кубані (цієї цінної частини українства), особливо зупинився на них, як на одному з типових зразків героїчної боротьби за національно-політичну незалежність, що ми спостерігаємо і в інших частинах розсипаної колишньої Російської імперії. На чолі цієї боротьби стояла увесь час Велика Україна, де ця боротьба велася і продовжується з невичерпаною упертістю з метою остаточного й міцного закріплення цілком незалежної, самостійної народної (демократично-республіканської) державности. Примітка Ред.

креслені природні кордони, найбагатші природно-історичні особливості, потужна матеріальна культура, оригінальний демократичний побутовий лад, високий духовий розвиток; головне і, самостійне політичне обличчя. Коротка 125-ти-літня історія Кубанського козачого війська засвідчує, що дякуючи сприятливій комбінації цих основних умов, Кубань росла й розвивалась, як відокремлена географічно, економічно та культурно країна з дуже міцним тяготінням населення до самовизначення й самодіяльності.

Отже, коли мирно та неболізно скінчилась до-большевицька революція в Росії, Кубань зразу ж стала самостійною організованою країною. Революція спобудила козаків швидко перетворити край в міцне державне формування. Кубанці чудово зрозуміли вимоги біжучого історичного моменту й, пристосовуючись до них, базували своє тимчасове положіння на принципі майбутньої федерації розколотих частин Росії. Взявши на себе, в межах Кубанської території, за відсутності центральної державної влади, і державні функції до відновлення федеративної Росії, козаки надали власній своїй організації характер демократичного формування з виборним військовим отаманом, в ролі президента, та краєвою радою, в ролі парламенту. Козаки, одно слово, зуміли використати свої традиційні історичні форми самоурядовання, пристосовавши їх до намічених обставин біжучого моменту.

Оце й було виною кубанців однаково й перед більшовиками й перед деникинцями. Ні більшовики, ні деникинці не могли замиритися з таким самостійним положінням Кубані. Кубанські самостійники здавались їм тим більше небезпечними, що вони активно намагались до єднання з сусідніми державними новотворами. Прямуючи свої удари проти кубанців, більшовики бачили в Кубані серйозного противника що-до насаджування більшовизму, а для деникинців самостійність кубанців була актом перешкоди для єдиної, неділимої Росії. Але коли більшовики систематично намагались до виконання своїх визначених завдань, то деникинці, борючись з козаками, підрубали під собою той сук, що на ньому вони сиділи і що з нього потім безславно звалились.

В теперішні часи, коли факти давно вже довершилися, просто безглуздим здається та недоумність, з якою деникинці пригнічували селянське населення, кубанських самостійників та взагалі демократичне козацтво. Здавалось-би, чим міцнішими та організованішими були окремі частини Росії, тим більш успішно велась би боротьба з більшовиками і тим ближче були-б деникинці до своєї остаточної мети. Деникинці ж, наперекір простому здоровому розумінню, зовсім не рахувались з цими природними вигодами, і ніхто, — ні сам Деникин, ні деникинці, — не керувалися тими засобами боротьби за національне об'єднання, що дала вже історична практика. Гарібальді, як в домо, підбиваючи окремі частини Італії, зали-

шав за ними повну волю в справах внутрішньої організації та порядків. Демократичний генерал зброєю перемогав ворогів, а розумною громадською тактикою сіяв в населенні насіння національної єдності. Деникинці ж виставляли проти большевиків зброю, а проти селян та демократичних елементів, окрім зброї, насильничу нівеліровку та гнітучі порядки в дореволюційному самодержавному дусі, не соромлючись в поодиноких випадках прикладати на ділі й зброю, або такі страшні міри, які були прийняті одверто, офіційно й таємно, під різними приводами проти Кубані.

Таким чином, в боротьбі деникинців з кубанцями зійшлись дві діаметрально протилежні системи ноціонального об'єднання: зверху насильнича система, з корінням чи останками дореволюційної практики, а знизу козака, демократична, еволюційна, з зачатками федерального відновлення й розвою зруйнованої Росії.¹⁾ Перша не врятувала, а безперечно помагала перемозі большевизму, а значить і розвалу держави; друга-ж являється життєвим неодкладним завданням біжучого історичного моменту.

Само собою розуміється, що з загально-славянського погляду Кубань являється тільки малою країною колись великої невідомої Росії, але створені над Кубаню досвіди приборкання демократичної самостійності до вищої міри характерні та симптоматичні. Характерні тим, що, освітлюючи національну боротьбу та її невдачі по деникинській системі, вони дають яскраві вказівки як на звязок цієї системи з попереднім царським укладом державного та соціального життя, так і на основні причини цих невдач, обумовлених демократичною противністю народних мас; а симптоматичні в тім відношенню, що зовсім збігаються з текучим історичним моментом еволюційного розвитку державно-республіканських форм та широких демократичних течій. В цім відношенню деникинська національна система в ліпшому її вигляді, як пережиток єдиної, невідомої, царської Росії в її пореформенний період, і демократично-федеративна самостійність, як заміна пореформенного сословно-ліберального періоду дальшим прогресивним рухом свідомого засвоєння народом демократичних ідеалів та порядків, — складають дві фази поступових історичних змін.

В глухій та нерівній боротьбі кубанців з деникинцями положіння сторін були істотно різними. Сам Деникин був тільки невдалим диктатором і не стільки добровольцем в змислі чулого і розуміючого сподівання народу увільнителя, скільки безапеляційним самозванцем, що його не вибирав і не уповноважував на те народ або яка-будь частина його, в тім числі й кубанці, що так жорстоко заплатили за своє довіря до нього. Такими

¹⁾ Згідно всім даним, що досі з'ясувалися, Велика Україна до такого погляду про відновлення зруйнованої Росії, з свого боку не приєднується; і виглядів на якусь зміну в інший бік у цій справі поки нема. Примітка Ред.

самими безапеляційними самозванцями були й деникинці в образі свого головного органу „Особливої наради“, що не мала також ні народного вотуму, ні яких-будь уповноважень од трудової маси. Панування деникинців, в повному змислі слова, було грубо захопленням, — і по формальних ознаках і по внутрішньому обсягу — по своїй ідейній підставі.

Не таке було положіння кубанців. Як-що навіть, наперекір фактам і здоровому розумінню, визнати їх тяготіння до демократичного самостійництва партійним і помилковим, то в усякому разі кубанці, озброєні правом — по волі свого народу — козацтва, як обранці його, чинили його волю. В дійсности-ж вони йшли прогресивно уперед, під прапором часу, переводючи в життя демократичні ідеали і будуючи демократичні порядки! А таке самостійництво, на принципі федерації й рівноправья, тільки й може бути єдиною відповідною для даного моменту формою єднання славянських народів¹⁾.

VI.

Європа переживає історичний момент демократизму. Послідовна еволюційна зміна феодалізму монархізмом, державного абсолютизму конституційними формами, а нині конституційних форм взагалі формами демократично-республіканськими в особливості, утворила уже для європейських народів широке історичне поле одвертого народоправства. Демократизм охопив Європу всю та з усіх боків. Це — черговий історичний момент в еволюції державних форм, що знаходиться в тісному нерозривному звязку, як з пануючою політичною ідеологією передових кол думуючої інтелігенції та представників науки, так і з підготованими до приймання демократичного режиму народними масами. Славянські народи не чинять в цьому відношенню якого-будь винятку. Їм завжди були властиві демократичні потяги в ріжних виглядах, і навіть од сучасного монархізму Сербів та Болгар віє більше патріархальним демократичним укладом родового побуту, ніж складно-гнітучими формами царського самодержавья або азіатської деспотії.

Але й сама біжуча європейська дійсність приборала вже яскраво-демократичне забарвлення. Подавляюча більшість повставших після війни держав визначились республіками, а не монархіями. Германія, пересякнута, здавалось, до мозку кісток імперіалізмом, зреклася монархії й перетворилась у республіку. Од австрійського лахмітного монархізму залишилися самі коротенькі нариси рес-

¹⁾ Високоповажаний автор не пояснює того характеру й тих розмірів цього федерального єднання, які він має на увазі. Вони можуть бути безконечно ріжноманітними. Достотне з'ясування цього характеру і цих розмірів мусить тому бути конечною підставою для практичного вирішення порушеної автором справи. Примітка Ред.

публіки. Венгрія зупинилася на роздорожжі. Історично демократичні Чехи та Словаци сформували сталу й висококультурну республіку. Україна-республіка, Білорусь-республіка, Польща-республіка, Латвія-республіка, Естонія-республіка, Фінляндія-республіка, Грузія-республіка, Азербейджан-республіка... Але всього виказніше, що самі наймонархічні держави — Росія та Турція — теж пішли по демократичному шляху. Совітська республіка, крім того, не дивлячись на явно олігархічну форму керування, визначилась ще й федеративною республікою, що вміщає в собі багато республік, які сформувались на території колишньої Російської імперії. Можна, звичайно, чекати, що де-які з цих республік не дуже стійкі та будуть міняти й мінятися, але сам по собі факт республіцировання частин єдиної неділимної Росії — не випадкове явище і не видумка таких щирих експериментаторів, як большевики. Це одночасно й синтетичний висновок од противного, як антітеза єдиному, неділимому, самодержавному режиму, що пригнічував „областні автономії“, і безсумнівна дань історичному моменту, що продієтує нові форми федерально-державних зв'язків та взаємовідносин¹).

Таким чином можна сказати, що славянські народи зайняли вже демократичну позицію, поруч з європейцями, в цілому ряді республіканських формувань. Малий виняток ставлять Югославія та Болгарія, але монархічні рямки в них в значній мірі звужені широким парламентарним ладом. Останні-ж масові рухи, що повстали в обох державах, прямо вказують на те, що для внутрішнього спокою цих держав та їх політичної сталості, очевидно, потрібне вирішення якихсь уже достиглих змін в демократичнім дусі. Далі, вся решта славянських народів увійшла вже в загальний потік республіканського руху під натиском демократичного настрою народних мас.

Що торкається настрою народа в окремих державах та державних формуваннях, то, без сумніву, народи просякнуті більше демократичними, ніж монархічними тенденціями. На де-яку частину сільського населення монархісти можуть рахувати, що вона підтримає особисто того чи іншого монарха, коли він чому-будь популярний; але й ці верстви населення зовсім не заінтересовані в підтримці того службового апарату, що без нього не мислиться монархія. Монархізм скрізь годується головним чином побажанками вищих кол та привилейованих класів — аристократією, шляхтою, землевласниками та урядовцями військового й бюрократичного рангів.

Привабливість для маси монарха, як божого ставленика, та безстороннього заступника народу, зовсім видохлась і втратила

¹) Див. вище примітки на сторінках 34 і 35. Примітка Ред.

своє значіння. Довше й упертіше ця привабливість трималась в Росії. Років сорок, або навіть тридцять тому назад, в глухих селах центральної, північної та північно-східної Росії ще кружляли легенди про те, що „батюшка-царь“ твердо вирішив поділитись землями з народом, і що сам він, сердешний, залишає собі тільки по чотирі десятинки на душу. Але з появою парламентаризму легенди цього роду зовсім завмерли. Народ став покладати свої земельні сподівання на Державну Думу і з'явився інший цикл легенд про боротьбу царя з народними обранцями, як противниками його інтересів. В теперішні часи земля в руках народу, і народу не тільки не потрібний вже царь, а навпаки він боїться, що цар, потягне за собою шляхту, що відбере свої землі у селян. Сам більшовизм своїм довгочасним існуванням в значній мірі обов'язаний цим міркуванням села, що непокоїться, аби зміна режиму не потягла за собою земельної зміни не на користь селянства.

Так само і в державних формуваннях, що мають національні меншості славян, ці меншості настроєні більше демократично, ніж пануюча частина населення, просто по силі своєї опозиційної ролі. Яскравий приклад тому дають, правда, в іншій площині хорвати в Югославії. У де-якої частини галичан єсть свій некоронований монарх — Василь Вишиваний, але сільське населення Галичини настільки культурне й політично розвинуте, що завжди, як і тепер, буде, — в опозиції проти гегемонії поляків, — давати перевагу сюртуку свого відсутнього президента мережаній сорочці невінчаного монарха. У білорусів тієї-ж Польщі зовсім нема ні президента на білоруський престол, ні самого престолу. Українці спокон віку були в більшій мірі, ніж росіяне, республіканцями по тій вже простій причині, що царь не боронив їх від утисків національного характеру з боку царського уряду та адміністрації, що накладали заборону навіть на рідну, материну мову.

На Кубані, після так званого „льодового походу“, коли більшовики, що зайняли тоді в перший раз Кубань, знова були витиснуті Добровільною армією (самих кубанців в ній було 80%), — членами Кубанського верховного військового суду було зроблено щось на взірць скороченого референдуму по питаннях про відносини козачого населення до більшовизму і до інших форм державних організацій. З цією метою в більшості станиць зібрані були повні козачі сходи, на яких було встановлено суцільне негативне відношення козацтва до більшовицької форми урядовання та порядків. Коли-ж сходам ставилось питання: чи є між козаками охочі мати царя, якого, і скільки приблизно єсть таких охочих, то тільки в де-яких станицях здобуто було позитивні відповіді на це питання. То були переважно старі господарі-козаки, що їх кількість було встановлено сходами приблизно од 4% до 12% повноправних членів сходу; але й ті самі козаки, що хотіли

мати царя, майже скрізь додавали, що вони бажають мати царя для порядку і то такого, що його можна було вибирати та міняти так, як вони вибирають та міняють що-року станичних отаманів.

В останньому випадку до самого царя пристосована була чисто республіканська норма: це дуже вказуюча річ. Очевидячки, рішуче значіння тут мали козачі демократичні порядки, що з ними віками зжилося козацтво. Але й сама ідея демократично збудованої республіки просякла глибоко козачу масу. Як новонароджена дитина народної психики, вона витиснула вже попередні ідеали білого царя та божого ставленика. Монархістам не вдасться відновити в Росії монархію, спираючись на народню ідейну підставу. Вони можуть виконати подібний план, не торкаючись ідейної народної підстави, а тільки шляхом міцної організації привилейованих класів, але й така монархія недовговічна. Народні маси в Росії спокон віку високо ставили й віче в старовину, і козачі організації пізніше, і сектантські брацтва, й інші форми народоправства, а тепер оця віками захована історична тенденція перейшла вже до фази свідомого самоозначення.

VII.

Коли таким чином сучасні Славяне демократично настроєні і вважають республіканські форми кращими за інші форми державних організацій; то сам по собі вже цей факт стає достатною гарантією, щоб вважати можливим єднання сім'ї славянських народів на демократичній підставі, бо даний момент до найвищої міри сприятливий для неї. Але єсть ще інші сприятливі умови для виконання цієї ідеї, що її зараз диктує історія.

Славяне знаходяться в тому прогресівному звороті історії, на якому вони можуть широко використовувати як свої кривні, родові національні звязки, так і здобуті практикою передових народів зразки державного будівництва та культурних цінностей.

Національні, кривно-родові течії ще сильні в цілому світі, і тим інтенсивніші вони, чим ближчі між собою по культурі споріднені групи народів. В цьому відношенню мають важне значіння історичні традиції, економічний побут, народні звичаї, пануюча релігія, мова, література та інші фактори, що наближають споріднені групи. Приклад такого націоналістичного руху тільки що дала Турція, що була побита й понижена останньою війною в союзі з Германією, і тепер прокинулася в пориванню національного руху; майже одночасно почався націоналістичний рух і в інших мусульманських країнах. Недавно совітський уряд посилав делегацію до Бухари та Хиви з метою заключити союзний договір. Мусульмане не пішли на цей договір; головною причиною відмови став власний національний рух. Бухара та Хива чинять

сильний вплив на Туркестан, а Туркестан в свою чергу має вплив на мусульман Закавказзя, особливо на Азербейджан. Таким чином хвилі національного мусульманського руху, окрім Турції, ростуть і зливаються в загальний потік в споріднених мусульманських країнах. Це — результат моменту, що ми нині переживаємо.

Власне у Славян сучасна націоналістична течія почалася з Поляків, і колиб вона пішла по своїй родовій лінії, а Французи та Антанта не форсували-б обширу цієї спаяної з небажаючих лютуватись частин держави, то без сумніву в Польщі не виникли-б ті шкідливі для загально-славянського єднання ускладнення, що припущені імперіалістичною, як тепер прийнято висловлюватись, політикою Польської республіки. Кривно-споріднені національні течії мали далі рішуче значіння в Старій Сербії та в сусідніх з нею країнах, за винятком Хорватії та Черногорії, що вели свої лінії. В Чехословаччині кривно-споріднені зв'язки виявились в тісному єднанню Чехів та Словаків і дали блискучі результати, бо тут національне єднання утворилося не тільки на родових зв'язках, але і на висококультурній, історично закладеній підставі.

Широко розпочатий націоналістичний рух розріжнених частин чиниться в нинішні часи в великій корінній групі Славян, — українській. Простора країна Наддніпрянщини, або Великої України, Галичина, Буковина, Кубань та інші, більше дрібні частки українського народу ведуть інтенсивну роботу в сфері освіти, науки, літератури та мови; націоналістичний рух на Великій Україні так потужно й значномірно виявився, що більшовики виділили її в окрему республіку. По останніх вістках національний рух на Україні не тільки не затих, а поступово розвивається. В усіх українських установах діловодство ведеться на українській мові. Число українських шкіл росте по якості й кількості, і в деяких повітах число їх виросло аж до 90%. Українська мова завведена також до військових установ та шкіл.

На Кубані, де на 3,2 міль. населення приходиться більше 60% Українців, царський уряд не допускав водкриття українських шкіл, а денікинські жандари постріляли трьох козаків, винних тільки в тому, що балакали по-українськи, читали українські книжки та мали на будовах шкіл і кооперативів вивіски на українській мові. Українізація школи на Кубані почалася з 1919 року, коли в станиці Полтавській була відкрита кубанським урядом українська учительська семінарія. З зімового семестру 1923 р. на Чорномор'ї, заселеній суцільно українським населенням, залишено тільки по одній школі на кожну станицю з навчанням на російській мові, а 90% шкіл повернуто в українські. Навчання на українській мові починається тільки з нижчих відділів, а в вищих воно продовжується поки по російському, але для учнів обов'язкові

українознавство та українська мова. Українізовані теж школи 2-го разряду, близькі по програмі до гімназій. В Катеринодарі відкрита змішана для обох статей гімназія, а в станиці Полтавській вища школа — педотехнікум.

В Чехословаччині, дякуючи освіченим правителям цієї культурної славянської країни, функціонують три вищі українські школи в Празі Український Університет та Вищий Педагогічний Інститут, а в Подебрадах Українська Господарська Академія; при ній теж функціонували на протязі року окремі матуральні курси; нині відкриті такі курси в Празі при Громадському Комітеті.

Взагалі скрізь, де зустрічається українське населення, росте й розвивається українська видавницька справа, — друкуються оригінальні й перекладні наукові праці та підручники, з'являються нові літературні твори, збільшується кількість періодичних видань і навіть в далекій Америці виходить у світ більше 30 періодичних органів преси на українській мові.

Сам по собі факт цього культурного руху характерний тим, що Українці, після Росіян, складають в родині славянських народів саму численну групу, що нараховує не менше 35 мільонів душ та розсіяна на великих просторах Європи, Азії та Америки, — і скрізь Українці вибрали той самий шлях культурного єднання.

Це так само ще одна славянська дань біжучому історичного моменту.

VIII.

Поруч з кривно-спорідненими течіями у Славян істотне значіння має економічний побут. Славяне займаються переважно хліборобством, але остання війна та революційні рухи викликали серед хліборобського населення Європи сильний потяг до об'єднання хліборобських класів. Це — факт великої історичної ваги; на який не досить звертають увагу як політичні та державні діячі, так і люде науки й соціалістичні партії, що міцно чіпляються за лозунги та проблеми робітників індустріального порядку.

Об'єднуючи в одні ряди індустріальних та хліборобських робітників, соціалістичні ідеологи допускають явну помилку. Той і другий розряди робітників однаково являються представниками м'язової праці, але трудовий елемент — лише формальна ознака. Між тим ступінь культурного розвитку, середні потреби та самі умови праці настільки різні у хліборобських та індустріальних робітників, що розходження інтересів в цій царині ставить їх в положіння різних таборів і може виявитись не тільки в конкуренції, але й в важливих сутичках, включно до кроволиття, як це вже й було в дійсності. В Росії, у весь період панування большевиків, ведеться формальна боротьба міста з се-

лом, і фабрично-заводські робітники ходили на село війською „з розпущеними прапорами“, що на них красувався лозунг: „Смерть укrywателям хліба“. Такий самий характер, хоч і не в такій різкій формі, носили взаємовідносини між містом та селом в Угорщині, а Болгарія зараз переживає гострий момент ворожнечі між хліборобами та іншими класами населення.

Це — не тимчасові й не випадкові явища. Вони тісно зв'язані з біжучим історичним моментом та викликані глибокими змінами в економічному устрою хліборобських держав. Еволюційна теорія Карла Маркса про поступовий зріст та концентрацію промислових підприємств не знайшла підтвердження в хліборобській економіці. Фабрики й заводи дійсно ростуть і поширюються під могутньою підвагою капіталізму, але на аграрному полі ця підвага надломилася. Великоземельні маєтки, латифундії, не ростуть і не збільшуються, а систематично зменшуються та дробляться в усіх державах. В агрикультурному відношенні почали переважати хазяйства високої техніки середнього фермерського типу. Але війна й революційні зміни дали широкий простір посиленню дрібних хазяйств. Землероби прибирають землю до рук і міцно за неї тримаються. За землеробами йдуть і уряди. Румунія, ще недавно країна латифундій, по силі аграрних законів 1918 й 1921 років діяльно перетворює ці латифундії в дрібні землеробні хазяйства. По останніх звітах, в трьох частинах цієї держави, — власне в Румунії, в Бесарабії та в Трансільванії, — визначено було до експропріації шляхом викупу 7,106.000 гектарів, експропрійовано вже 5,185.000 гектарів і роздано дрібними участками селянам 4,900.000 гектарів. Парцеляція великих земельних участків ведеться в Югославії та в Чехословаччині. Скрізь селянин-землероб голосно чи мовчки диктує аграрні закони, — та, навіть в Росії сам Ленін урочисто виголосив, що більшовики не розуміли „селянина“ та що їм треба повчитись у нього економічній мудрості.

Такий протимарксистський рух, розпочатий хліборобським населенням, істотно міняє й саму суть марксізму, оскільки марксізм торкається землероба. Тому що селянське господарство — не тільки господарство трудове, але і споживче, що його операції зводяться до того, аби вони давали достатню кількість матеріальних засобів для забезпечення потреб сім'ї, що приймає участь в виробництві, то само собою розуміється, що підприємство такого роду, оперуючи на власній землі та власним капіталом, ніяк не можна віднести до тієї категорії, проти якої повинні „єднатись пролетарі усіх країн“. Більшовики спробували розпочати інтернаціональну експедицію проти цих буржуїв села, але змушені були повинитись устами свого вождя, що вони — повні неукі. Карл Маркс для них не передбачив цих фактів та зв'язаних з ними

змін, що неминуче мусіли з'явитись разом з перенесенням центра ваги економіки з великих аграрних підприємств капіталістичного типу в багатоміліонну гущу дрібних трудових одиниць споживчого типу.

Справжня річ, разом з довершеними процесами усіх можливих родів парцеляції земель, для селянина, кажучи словами Карла Маркса, вже „пробила та година, коли ті, що їх експропріювали, експропріюють експропріюючих“. Селянину після цього нема чого робити на полі світової революції. Раз земля попаде йому до рук, він сам собі зможе давати, якими йому схочеться порціями, і платню за свою працю, і добавочну коштовність на свій капітал. Йому тоді зовсім не потрібний ні перший, ні другий, ні навіть третій інтернаціонал. І даремно марксісти та інтернаціоналісти думають, що селянин, з сагайдаком парцеляційної землі за плечима, стане в ряди інтернаціональних легіонів. Може, колись з ним і станеться такий гріх, але тоді напевно він організує власні легіони хліборобського інтернаціоналу. Бо яку-б люде не вигадали форму обміну землеробських продуктів на фабрикати, обмін завжди останеться обміном, себ-то, буде містити в собі протилежні інтереси для двох сторін та, значить, і економічну боротьбу або суперництво.

Маючи на оці, що в рядах самих робітників можуть виникнути важливі сутички, самими небезпечними стають лозунги інтернаціоналістів про диктатуру пролетаріату. З цими лозунгами можна було одверто виступати скоріше в старовину, „за царя Гороха“, ніж тепер, коли у селян відкрились вже розумові очі, і вони покуштували солодкого в самоурядованню і в самоозначенню. Селянин виріс уже на стільки інтелектуально і змужнів політично, що не замириється ні з чиею диктатурою в робітничих рядах, окрім своєї власної. Війна та революційний рух навчив його багато де-чому. Коли не в цілій своїй масі, то в відповідних їй верствах, та в усякому разі, в рядах новішого пролетаріату — в інтелігенції, звязаній з інтересами землеробів, намітились уже кадри тих, що поведуть боротьбу за селян проти диктатури пролетаріату, як це наочно виказав пролетарський досвід більшовиків. Та й селяне ведуть також еволюційним шляхом, може й паралельну лінію, але таку, що по силі математичного закону, не може зійтись з лінією пролетарською, протиеволюційною. Багато ознак вказує на це.

Як що, поминувши погоню селян за освітою, рух думки в питаннях самоозначення та самоурядовання, навки до технічних поліпшень та інші, взяти тільки одну ознаку — оту намічену структуру економіки, що за останні часи навалює загнождувалась на селі в формі кооперації, то по одній вже цій ознаці можна зважити, які проблеми та широкі замисли сами

собою виступають на чергу практичного здійснення в селі в зв'язку з різнородними процесами парцеляції землі. Узяти хоч-би кооперативи. Організації ці досягли широкого розповсюдження у всіх славянських народів. В багатьох місцях Росії вони вкрили собою цілі суцільні країни. На Кубані майже не було такої сім'ї, що не мала-б участі в тому чи іншому кооперативі. На тій самій Кубані виявились такі форми асоціаційного характеру, як будівництва залізничних шляхів на протязі сотень кілометрів, на капітали козачих громад; величезних, для всього населення, мукомольних парових млинів, олійниць, то-що, в станицях з десятками тисяч населення. Одно слово, на Кубані та в інших місцях України й Росії зовсім намічений був уже той шлях еволюційного розвитку економіки, що ним забезпечуються як персональна ініціатива та самодіяльність окремих членів громади, так і вищі форми кооперацій та союзів.

От цим-то шляхом еволюційного розвитку та довершености окремих самостійних по організації частин і слід вести всяке масове об'єднання, а значить і об'єднання сім'ї славянських народів. Економіка взагалі міцний зв'язуючий фактор, а спільність тих умов, в яких знаходяться Славяне, як хлібороби, один з самих сприятливих чинників, у формі кооперації, по координуванню союзної економічної політики. Економічне єднання особливо важне в даний момент, як тому, що злучення дає Слав'янам вигоди в сфері світової конкуренції, так і по тих процесах еволюції демократизму, якими характеризується сучасний момент в житті хліборобських та індустріальних робітників, що під їх впливом в туманних поки нарисах малюється для прихильників хліборобських робітників свій зелений інтернаціонал.

В якій формі і коли з'явиться зелений інтернаціонал — це, звичайно, питання майбутнього, але сами по собі факти однодушних виступів хліборобського населення, як могутний стимул до об'єднання, являються в усякому разі характерною рисою сучасної дійсности. В Росії вони носять більше стихійний, ніж свідомий характер, і селяне перемогли большевиків не в одвертому бою, не активними наступними вчинками, а так мовити, пасивним протиставленням, що за ним, очевидячки, повинні критися якісь об'єднуючі їх вчинки мотиви. В Болгарії хліборобський рух має сильне політичне забарвлення, і наперед можна сказати, що коли минуть загострення в цьому рухові, болгарські землероби не зійдуть вже з зайнятої ними позиції і при мирній, більш урівноваженій течії життя. В Чехословаччині, як одній з культурніших країн не тільки в ряду Славян, але й європейських держав, хліборобський рух перейшов до найбільше високої фази розвитку. В культурно мирному руху цієї держави вже сами собою напрошуються до вирішення не тільки питання внутрішнього уре-

гулювання взаємовідносин і постановки хліборобської техніки, але і широкі завдання міжнародного об'єднання класової хліборобської політики.

IX.

В сучасний момент переваги в роботі мислі демократичних теорій та принципів, рішуче значіння в об'єднанні мас повинно належати ідейним мотивам і побудженням, а не грубій фізичній силі. Але само собою розуміється, що числений склад тієї або другої народности теж має своє значіння. На жаль дані цього роду не точні і не повні. Проф. Флорінський дав за 1906 рік слідуєчі цифри про родину славянських народів — в міліонах:

Великоросів	65.054
Українців	30.935
Білорусів	6.801
Поляків	19.200
Чехословаків	9.908
Сербохорватів	9.135
Болгар	5.540
Словінців	1.475
Кашубів	366
Серболужичан	157
Всього	148.521

Цифри ці склали коло 10⁰/₀ всього населення на землі. Для 1910 р. проф. Нідерле визначив число Славян від 156-ти до 157-ми міл. душ, що знов таки рівнялося 10⁰/₀ всього населення.

Взагалі, число Славян по годах визначається в більше або меньше сталих цифрах. Але дані про кожну народність зокрема неточні та умовні. Це відноситься до російської статистики, або власне до кількості великоросів, українців та білорусів. Дякуючи неточності реєстрації, тому що у адміністрації закорінилась звичка рахувати населення по ознаці підданства, а не національності, — і в центральних установах і в установах на місцях число великоросів (по терміну „руській“, під який офіційні статистики підводять і великоросів, і українців, і білорусів) побільшено, а число українців і білорусів зменшено. Так, по даних Флорінського, в 1906 р. великоросів було 63⁰/₀, українців 30⁰/₀, а білорусів 7⁰/₀, а по даних „Єжегодніка“ на 1905 р., сопоставлених з де-якими порівнюючими матеріялами, великоросів було 56⁰/₀, українців 35⁰/₀, а білорусів 9⁰/₀, себ-то по цьому розрахунку великоросів повинно було бути на 7·5 міл. менше, українців на 5 міл. і білорусів на 2·4 більше. Цифри явно не відповідні і не відповідні в великих величинах.

Але поминаючи це, і при цій хиткості цифр, взаємними між головними групами Славян мають свої визначні риси. Коли, сліду-ючи за останню, може, також далеко неточною поправкою, пе-ревести наведені цифри в відносні великості, то складні елементи славянської сім'ї розкладуться в такому порядку:

Великороси	38·8 ⁰ / ₀
Українці	24·2 ⁰ / ₀
Поляки	12·9 ⁰ / ₀
Чехословаки	6·8 ⁰ / ₀
Сербохорвати	6·2 ⁰ / ₀
Білоруси	6·1 ⁰ / ₀
Болгари	3·7 ⁰ / ₀
Останні Славяне	1·3 ⁰ / ₀
<hr/>	
Всього	100 ⁰ / ₀

Простий арифметичний підрахунок цих характерних даних вказує, чому колишня Росія, що орудувала величезними військо-вими силами, не могла всетаки обєднати коло себе славянських народів, а виступала лише в ролі подачі військової допомоги малим членам родини Славян — і ні кроку далі. В Росії, окрім грубої військової сили і кривих споріднених потягів, не було самого головного, — звязуючих єднання моральних ідей. В Росії жило три народності — українці, поляки та білоруси, що склали по числу рівносильну з великоросами групу; а між тим ця рівно-сильна частина великої держави знаходилась в положенні неповно-правного пасинка. В якій же, в такому разі, моральній силі могло виявитись ідейне обєднання Славян? Очевидячки, воно не могло піти дальше туманних „маніловських“ побажань з боку тих, хто вірив в Росію, як „спасенні кучки“ славянства, і щиро поривався запхнути до тих „кучок“ і останніх Славян. Алеж військовим силам Росії могли протиставити свої сили інші держави в Європі, а російські обєднатели не могли, окрім важкого, міцного кулака, запропонувати нічого іншого братам-славянам, яким не безвідомо було, що той самий важкий кулак висів над українцями, біло-русими та поляками.

Наведені відносні великості виказують далі, на скільки по-більшилися навіть в даний момент шанси ідейного обєднання Славян. Колиб великороси, українці та білоруси, дуже демократи-зовані та прихильні до республіканського режіму, і чехословаки, що вже надали міцні та сталі форми тому й другому, обєдналися на цій платформі, то сформувався би величезна більшість славян в 75·9⁰/₀, і сім'я славянських народів булаб обєднаною, а рано чи пізно до неї прилучилисяб і останні її члени.

В дійсності, однак, справа обєднання славянських народів

далеко складніша та більш непереборима, по силі причин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. До перших відносяться внутрішні процеси неповного ще об'єднання окремих славянських народів, що потребують встановлення нормальних взаємовідносин між більшістю та меншістю, або навіть виділу меншостей в самостійні групи; а до других — словутну політичну рівновагу Європи і ще в більшій мірі економічну заінтересованість не-славянських держав, яким з руки всякі свари та нелади між Славянами.

Оці зовнішні причини наклали вже на один з славянських народів яскраву печать славянського роз'єднання. Польська республіка й польські демократично настроєні діячі не можуть, при сучасному своєму положенню і політиці, ввійти в об'єднаний союз Славян, навіть на республікансько-демократичній платформі, раз будуть подавлятися імперіялістичною політикою українська та білоруська меншості. Потрібне скоріше вирішення цього гострого для Польщі та Славян конфлікту. Поки польська політика шумує на принципі: „або буде шляхетна (в змислі польського панування) Польща, або зовсім її не буде“, — доти не вийде з цієї неуступности нічого розумно-творчого ні для Славян, ні для самих поляків.

Менше можуть гальмувати єднання Славян національні недоборки в Югославії та різкий конфлікт в Болгарії. Те й друге ускладнення можна усунути шляхом урегулювання внутрішніх взаємовідносин і в усякому разі вони не мають таких різко виявлених ознак славянського роз'єднання, якими характеризується польська політика в відносинах до меншостей. Можна лише побажати, аби керуюча влада та пануючі партії були більше уступні в питаннях самоозначення та самодіяльності для стоючих в опозиції проти них груп, та щоб партійні діячі й представники опозиції поменше ходили до Каноси чужих не-славянських держав зі скаргами та поклонами.

Але кардинальний пункт єднання Славян застається за двома самими численними народностями — Великоросами та Українцями. Обхоплюючи майже дві третини (63%), а разом з Білорусами до 80% всіх Славян, вони являються, так мовити, історично відповідальними за вдачу чи невдачу загально-славянського єднання. Од них головним чином буде залежати, як і в якій мірі може бути використаний біжучий момент. Але тут саме виявляється дужче, ніж де инде, перворідний гріх. Ощасливлені історією перваки не хочуть відступити зі своєї позиції верховенства, що склалася ще за часів царизму. Але-ж це — позиція деникинців, і коли вона виключає систему грубих фізичних насильств, то на ній, в ролі більшості, людям властива духовна гегемонія на правах історично унаслідованого первородства. Це логічно можливо і в факти перейшло.

Так або інакше, а для великоруського, первородного в політичних трансформаціях Росії народу давно достигло й потребує негайного вирішення питання: чи визнають Великороси такою повноправною, як і самі вони, національністю українців, чи 35-ти мільоновий народ, по їх розумінню, тільки розпорошена в Росії та Польщі меншість? Пора вже вирішити це питання й вирішити його безповоротно в позитивному змислі. Бо без такого вирішення не мислимий нормальний прогресивний рух для обох головних по числу народів славянства. Пора відмовитись від безплідної свари та партійної боротьби, щоб стати на широкий та благородний шлях загально-людської довершености, на принципі мирної творчости та повного розриву з деспотизмом більшости і безмежним злом мілітаризму.

Х.

Передні ряди людей досягли в культурно-соціальному розвитку до тієї фази, що на ній загально-людські ідеали та їх практичне здійснення можуть стати кращим критерієм великої та складної праці загально-славянського об'єднання. Культурно Славяне майже не відстали від передових народів і далеко одійшли од народів, що стоять на нищих ступнях розвитку; але Слав'янам не достає ні довголітнього історичного досвіду, ні організаційних звичок до сучасного державного будівництва передових народів. Тільки один невеликий по численности, але міцно злютований довголітньою культурою славянський народ — Чехословаки — зразу-ж заняв почесну позицію передової культурної держави. І на цій позиції Чехословаччина, треба додати, виявилася єдиною державою, що почала з переведення в життя принципу забезпечення прав меншостей.

Але і останнім славянським народам близькі та споріднені загальні течії культурного росту й соціальної організованости. Показчиком цього єсть славянський демократизм, а спонукуючим приводом зближення Слав'ян — болючий досвід біжучого моменту. Викинуті з Росії емігранти знайшли притулок головним чином у братів — Слав'ян. З другого боку, як-що, після пережитого перед війною тяжкого положіння де-якою частиною Слав'ян, Антанта і допомогла з'організуватись кільком славянським державам — Чехословаччині, Югославії та Польщі, то залишились ще й ворожі Слав'янам сусіди й недвозначні посягання на економічні інтереси Слав'ян, особливо що-до населення бувшої Росії. Всі ці обставини не могли без сліду перейти для Слав'ян і спомагати спокійній течії їх життя. Одже-ж, який би не був моральний стан Слав'ян, але він існує, і Слав'янам не можна не рахуватись ні з власним своїм положінням, ні з біжучими міжнародними подіями та змінами. Їм потрібний свій

загально-славянський союз, ім треба об'єднатись не з вузько-військовою метою, а во ім'я мирного культурного розвитку та морально урівноваженого співжиття. Перед Славянами лежить насамперед необхідність використати умови матеріальної культури. Світова економічна криза, європейські гнітучі пережитки війни та поголовне з'убоження трудових мас повинні рано чи пізно, тим або іншим шляхом вирішитися. Але в якому-б напрямку це не сталося, — чи шляхом широкого відношення нормальних економічних взаємовідносин, чи ще більшою руїною де-яких держав, — Славянам треба стати на союзній стороні загально-славянських інтересів, аби зайняти по можливості незалежну економічну позицію, чи-то, в усякому разі, не опинитись в залежному економічному поневоленню.

Славяне — переважно землероби, і в цьому їх сила й точка підпори для спільного чину. Вони орудують просторими землями й невичерпаними природними багатствами; у них є в малому масштабі промислові ресурси для відновлення основного джерела матеріальних засобів — сільського господарства; їх, взагалі, порушив уже історичний потік свідомого мислення та розуміння ролі й прав трудової хліборобської маси. Все це потребує розумного й планомірного об'єднання сил. Бо припинення надзвичайних економічних колотнеч та відновлення сприятливих умовин для продукції, товарообміну та нормального споживання, буде продіктовано перше за все хліборобом, його мозком, шлунком та м'язами, його природними потребами та законною необхідністю.

Але здоровому тілу потрібний і здоровий дух. Славяне мають свою духову культуру, свої вартості творчої думки та живого слова. Духова-ж культура в більшій мірі, ніж матеріальна, являється світовим добром. Необхідно прилучення всіх Славян до загально-світової духової культури. Приклад такого прилучення уже єсть, і нехай він стане заразливим. Мала тілом, але потужна духом, Чехословаччина взяла вже до рук камертона і з вражаючим об'єктивізмом, вгамовує різноголосицю неладних і, сором сказати, ворогуючих співаків емігрантського хору. Дорого коштує невеликій державі утримання цього хору, але хіба не в загальному духовнім хорі повинні злитись Славяне, щоб бути єдиними та сильними?

Розвиваючи та зміцнюючи економічні та духові звязки, Славяне ще в більшій мірі повинні пориватись до того, аби в основу загально-славянського єднання були покладені здорові начала державности та соціальної організованости. Об'єднуючим фактором в цьому відношенні повинні стати принципи найбільше довершеного політичного устрою, як самостійного, демократичного в межах кожної союзної одиниці, так і союзно-республіканського, загально-славянського. Зв'язуючим кільцем в тому й другому від-

ношенню повинні бути інтереси народів, з забезпеченням прав меншостей, а не відокремлені домагання партій, а тим більше не вигоди яких-будь класів. З цього складаються історично наспілі завдання, що їх диктує людності сучасний момент, і тільки правильним розрішенням їх можуть бути забезпечені звязуючі сили та високий культурний розвиток сім'ї, славянських народів. Це — разом з тим і той міжнародний ґрунт, на якому Славяне фактично переродяться в міжнародних союзників, стануть союзниками передових культурних держав.

Не дивлячись на періодично вибухаючі війни та гострі сутички між окремими народами та державами, людство в загальній масі йде поступово наперед. Славяне не ухилились в цьому рухові од руйнуючих війн, великих жертв та тяжких сутичок; але союз славянських народів повинен бути спрямований не на виключне злучення військових сил і не на погоню за військовою славою, чим в більшій або меншій мірі грішать сучасні держави, не виключаючи й передових, найбільш культурних, а на боротьбу мирним шляхом організованих виступів та розумних реформ і заходів проти всього, чим живе й рухається, на що спирається і чим підтримується військовий культ, як фермент, що систематично зрорушує мілітаризм.

Коріння військового культу глибоко просякли з незапам'ятних часів, у всі розгалуження людського життя, починаючи з хатнього побуту та виховання дітей, що ще ледве лепечуть, і кінчаючи вищими формами соціальних взаємовідносин та державних установ. Поки ці коріння не будуть вирвані з надрів людського життя, поки вони будуть годуватись соками повсякденної мілітаризації розуму та волі темних людей, поки вони будуть підтримуватись дурманюючою пишнотою військового культу, зміцнитись науковими винаходами та опоетизованими гімнами військових подвигів та чудес, — доти безсилі будуть спроби словесних згод та писаних конвенцій проти мілітаризму й страхіття війни. І тоді тільки, коли до глибини людського життя просякне свідомий бойовий заклик: „Смерть війні та всьому військовому!“ і коли цей заклик буде не порожнім згуком, а загально зрозумілим висновком із фактів планомірної системи знищення всього мілітаристичного в людському житті та в людських взаємовідносинах, тільки тоді буде закладено непорушний фундамент для вигоїння людства од самої тяжкої хвороби — мілітаризму та підтримуючого його військового культу.

Це, розуміється, велика проблема великої майбутности, але вона викликана реальними рухами соціального життя, а розумне соціальне життя — антитеза війни. Слідкуючи за цією антитезою, Славянам належить також покласти антімлітаризм за основу своєї міжнародньої моралі. Бо мілітаризм не можна сполучити

ні з здоровими демократичними течіями, ні з правильними формами республіки.

І коли я дописую оці останні рядки, мімохить лізе до голови побажання, щоб кожний Славянин, що йому попадеться на очі усе вище написане, поставив та серйозно, вдумливо одповів на два питання: чи дійсно він — Славянин, в змислі бажаного для Славян єднання? і в якій мірі він вважає собі не чужим славянство в загальній масі?

Професор Р. Лашенко.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.
МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ.

PROF. R. LACHTCHENKO: TRAITÉ DE PEREÏASLAV
DE L'ANNÉE 1654 ENTRE L'UKRAINE ET LE TSAR
DE MOSCOVIE.

Питання про ті юридичні підвалини, на які спирається Переяславський договір 1654 р., знаходить в науковій літературі, зокрема в російській, найрізноманітніше освітлення. Сталого, одностайного погляду серед учених на цей договір нема: „Скільки істориків“, каже Липинський, „стільки на цю справу різноманітних поглядів“¹⁾. І дійсно: одні з учених, як Розенфельд, вбачають в Переяславському договорі 1654 р. неповну інкорпорацію України Росією, другі додержуються погляду, що Україна, на підставі Переяславського договору, з'єдналася з Росією на засадах васальної залежності; так напр., з російських учених цього погляду додержується проф. Коркунов, також Мякотин, а з українських — проф. Грушевський. Де-хто з учених, як акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському договорі — „реальну“ унію; того-ж погляду тримається і акад. Попов; другі-ж, і в тім числі відомий проф. Сергєєвич, вбачають в цьому договорі унію особисту. Погляд проф. Сергєєвича поділяє і акад. Філіппов.

Отже вияснення питання про юридичну природу договору 1654 р. виявляє собою велику цікавість і зокрема для українських правників, бо Переяславський договір, як відомо, відіграв в історії України величезну роль, означивши долю нашої батьківщини на довгі - довгі роки.

Не беручи на себе труда вияснити це питання (про юридичні підвалини Переяславської умови) з належною повнотою, дозволяю собі в цьому начерку лише висловити в загальній та стислій формі

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 1920; 29 ст.

де-які думки про юридичну природу Переяславського договору.

Як відомо, основний зміст Переяславського договору такий:

1. Україна має свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, також частини Волині — на Правобережжю, і воєводства Чернігівського — на Лівобережжю, отже в лініях, що були закреслені т. зв. Зборівським договором¹).
2. Україна має свій власний уряд з гетьманом на чолі; урядовання незалежне від Москви.
3. Право власного законодавства.
4. Судовий устрій — свій власний; суд незалежний від Москви: „что бы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались . . . гдѣ три человекъ казаковъ, тогда два третьяго должны судити“.
5. В основу державного устрою покладається принцип традиційно-український — виборчий: гетьман і урядовці обираються вільними голосами.
6. За Україною заховується надзвичайно важливе право — право зносин з чужоземними державами; правда, це право, при затвердженню в Москві договірних статей, було обмежено: було умовлено, що гетьман має право увіходити в зносини з турецьким султаном і королем польським лише з відома царя; також умовлено й про те, що гетьман тих послів, які „присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ“ повинен був „задерживать въ войскѣ“ і писати про них государю.²)
7. Україна має своє власне військо реєстрове в кількості 60.000 шабель.
8. За всіма „станами“ забезпечуються їх особисті та маєткові права.
9. За митрополитом і „духовного чина людьми“ спеціальним артикулом забезпечувалися їх права „на маєтности; государь мусив на це й видати „свою государскую жалованную грамоту“.³)
10. Утримання козаків упало на місцеві прибутки.
11. Москва, зі свого боку, зобов'язується озброєною рукою захищати Україну від будь-яких замахів на неї Польщі⁴); Україна-ж повинна за цю мілітарну поміч платити Москві данину грішми, але без жадного втручання в їх стягнення московських урядовців.

В своєму поданню цареві Богдан Хмельницький настоював між иншим, щоби всі ці українські привилеї царь ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були.

В своїй жалованій грамоті Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорожському царь зазначив, що Україна приймається під його царя „высокою руку“ і зобов'язується служити йому,

¹) Див. моногр. Костомарова: Богданъ Хмельницкій, т. II, 403 ст.

²) У Костомарова, *ibid.* 415. Див. також Акт. Ю. и Зап. Россіи, т. X.: „Просительныя статьи о правахъ всего малорос. народа, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 14 марта и государевы указы на эти статьи“, п. 14. (стор. 446.).

³) пункт 6. ред. „статей“ 21. березня; п. 18 ред. 14. березня.

⁴) пункти 7, 8 і 10 Переяславських „статей“ ред. 21. березня; п. 19, 20 ред. 14. березня.

цареві (Олексію Михайловичу), сину царському „государю-царевичу Алексію Алексіевичу“, а також — як сказано в тій-же царській грамоті — „и наслѣдникамъ нашимъ“. Разом з тим царь стверджував, що на Україні заховуються всі її попередні права і привилеї (... „велѣли быти имъ — сказано в грамоті — подъ нашею царскаго величества высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привилеямъ, каковые имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣли...“).¹⁾

Такий в основних загальних рисах зміст Переяславського договору 1654 року.

Що-ж власне виявляє собою з боку правничого Переяславський договір?

Ми вже вище згадували, що де-хто з російських авторів вбачає в акті „злуки“ України з Росією (на підставі Переяславського договору) — навіть неповну інкорпорацію України Московщиною. Отже спинимось спочатку на цьому погляді.

Інкорпорація з'являється, як відомо, здавна одним з самих звичайних способів приєднання одної державної території до другої. Інкорпорація передбачає цілковите злучення, цілковите з'єднання інкорпорованої території з тим державним тілом, що до нього ця територія приєднується, як його провінція. По самій суті, по самій природі своїй, інкорпорація єсть заперечення ідеї суверенітету, ідеї верховенства, політичної незалежності. Коли злучається ціла держава з другою, як провінція цієї останньої, само собою, що ні про який свій власний суверенітет, про його задержання, в складі тої держави, що до неї ця держава приєднується — не можна вже й говорити. При інкорпорації „держави з'єднуються таким способом, пише проф. Коркунов, що одна безумовно підлягає другій. Та держава, що приєднується, перестає бути державою і зливається з державою, що її приєднала.“²⁾ „Інкорпорація — пише зі свого боку проф. А. Алексєєв — обумовлюється підлеглистю одної держави суверенній владі другої.“³⁾

Але з другого боку, таке приєднання не виключає можливости, що інкорпорована територія в складі тої держави, що до неї вона приєднана, буде користуватися більшою чи меншою або навіть і дуже широкою автономією, але ця автономія — як цілком правильно зауважує академ. Філіппов — існує лише остільки, „оскільки вона відповідає в даний час інтересам держави“⁴⁾. За-

¹⁾ Див. „Жалованую грамоту“ царя Алексія Михайловича гет. Богдану Хмельницькому. Акт. Ю. и З. Россіи, т. X (ст. 430.). У Костомарова, *ibid.* 429 стор.

²⁾ Коркуновъ: Русское государственное право. I. т., 164 ст.

³⁾ А. С. Алексєєвъ: Русское госуд. право, изд. пятое, М., 165 ст.

⁴⁾ А. И. Филипповъ: Учебникъ исторіи русскаго права, 582 ст.

лишити старі привилеї або дати якісь нові приєднаній провінції залежить цілковито од волі тої держави, що до неї дана провінція приєдналася¹⁾).

Цей спосіб приєднання державних територій до других державних тіл, як провінцій останніх, себ-то шляхом інкорпорації, був, як відомо, дуже поширений в практиці т. зв. „імперіалістичних“ держав, що користувалися в даному разі правом²⁾ сильнішого. Звичайна путь, що по ній йшли такі держави, поширюючи свої території — це путь завойовань. При огляді всесвітньої історії, починаючи з самого давнього її періоду, ми бачимо, що путь завойовань чужих територій домінував, як спосіб до поширення кордонів держав-завойовниць. Завойовані збройною силою чужі території звичайно оберталися державами-завойовницями в провінції останніх. Кир Персидський, спираючись на збройну силу, поширює кордони Персії, приєднуючи до неї і Лідію, і Мідію, і Вавилон, і Сирію, і Палестину, і Финікію. Спираючись на свої легіони, залізний Рим поширює свою владу на Сіцилію, Сардинію з Корсікою, Іспанію, Далмацію, Македонію, обертаючи зруйнований Карфаген в провінцію „Афріка“. Цілі поодинокі царства, перед тим незалежні ні від кого, обертав Рим в свої провінції силою своєї зброї.

Зокрема поширює Рим свої володіння шляхом щасливих війн в період республіки, коли до Риму приєднуються одна за другою все нові та нові провінції по-за Італією. Розповідаючи про завойовання Риму, проф. Виноградов писав: Сіцилія була його (Риму) першою провінцією по-за Італією, потім приєдналася Цізальпінська Галія, Сардинія з Корсікою, Іспанія, Македонія (Греція), Афріка (Карфагенські володіння)²⁾. До провінцій з Риму, звичайно, посилалися намісники (проконсули й пропретори); вся-ж земля, скорених римській владі народів, вважалась за *ager publicus populi Romani*. „Римський намісник, пише той самий вчений, „звичайно, дуже зловживав своєю владою — грабував народ і учиняв усякі насильства“³⁾. Правда, урядовання провінціями по директивах з центру Рим в поодиноких випадках модифікував і з принципами місцевої автономії, иноді досить широкої, але в решті і в цих випадках всі заходи місцевої влади повинні були відповідати тим вказівкам, які давалися з Риму⁴⁾. Самий-же устрій провінцій означався осібним положінням (*lex provinciae*) з чинністю на їх

¹⁾ *ibid.*, 524—585 ст.

²⁾ Див. П. Г. Виноградовъ: Древній міръ, 1921 116 ст.

³⁾ *Ibid.* 117 ст.

⁴⁾ Окрему групу склали лише ті римські „общини“, правні відносини яких до Риму означалися осібним договором (*foedus*) і які заховували навіть і свою політичну незалежність т. зв. *civitates foederatae*, але й ці „общини“ повинні були в решті решт слідувати за Римом („*majestatem populi Romani comiter conservato*“).

територіях т. зв. *edicta provincialia*, які видавалися місцевими правителями. Але не будемо спинятися на періоді давнішому...

Пригадаємо краще, що і в нові часи інкорпорація також цілих держав, перед тим незалежних, з'являється, на жаль, звичайним способом поширення власних державних кордонів в практиці і сучасних „великих“ держав. Згадаємо хоч би колишню імперію Російську, добрі $\frac{3}{4}$ території якої складалося з чужих завойованих територій. Зокрема виразно цей завойовницький характер Росії визначився з епохи царя Івана Грозного, який в 1552 році приєднав до Московщини царство Казанське, потім Астрахань, далі (1582 р.), „Сібір-неісходимий“, діставши її із рук козака Ермака. При царі Петрі Росія набуває Ліфляндію, Інгерманляндію, Естляндію, Карелію, частину Фінляндії. При Катерині другій володіння Росії поширюються на північні береги Чорного моря і на Крим. По першому розділу Польщі Росія дістає східню Білорусь (1772 р.), а пізніше (1793 р.) і її решту, також Правобережжя (Київщину, Поділля, Волинь). За царя Олександра І-го по Віденському договору 9. червня 1815 року до Росії переходить т. зв. Герцогство Варшавське і Росія опановує значну частину Польщі. Той-же царь приєднує до Росії цілу Фінляндію та Грузію. Царь-же Олександр II після довгої і тяжкої війни поширює владу Росії вже і на цілий Кавказ, а також приєднує до Російської Імперії безмежні території в Середній Азії. Правда, не всі, але майже всі ці землі були, як відомо, приєднані до Росії силою зброї і в наслідок кривавих війн.

І так само, як Рим, що обертав завойовані царства в свої провінції, їх інкорпорує, так і Російський царський уряд утворював із завойованих чужих державних територій нові губернії і області, на які і поширював здебільшого виняткові закони (своєрідне російське „*lex provinciae*“), а на чолі місцевої обласної влади становив намісників і генерал-губернаторів.

Цей шлях приєднання чужих територій — шлях кривавих війн, який завершувався інкорпорацією чужих земель був остільки характерний для Росії, що де-хто з російських вчених-державників трактує його, цей шлях, як діло „народне“, а тому і сама „інкорпорація“ завойованих земель являється на погляд цих учених річчю природною. „Кожне завойовання, пише, напр., російський професор-державник Коркунов, „єсть народне діло і тому приводить не тільки до встановлення єдності монарха або династії, а до об'єднання завойованих областей в одну державу“¹⁾.

Отже після всіх цих коротеньких уваг, що відносяться до означіння самого розуміння інкорпорації, її природи (юридичної) і спогадів про практику, яка прикладалася здавна державами-

¹⁾ Коркуновъ: *ibid.*, (курсив наш).

завойовницями — нам, гадаю, стане цілком ясным, що „злуку“ України з Росією по Переяславському акту 1654 р. в жадний спосіб не можна підвести під розуміння інкорпорації. Україна перше за все не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій, як ми тільки що зауважили, звичайно, являється в наслідок війни, успішної для завойовника. Далі: Відношення України до Росії, як вони означаються Переяславським договором, спиралися на вільну угоду, на договір, а така підстава сама вже по собі заперечує інкорпорацію, в саму природу якої покладається примус, насильство одного (сильнішого фізично) над другим (слабшим). Не треба далі випускати з ока й того, що Україна, на підставі Переяславського договору, заховувала за собою свій власний державний устрій, свої закони („права і вольності“). Цей устрій, ці права, не надавалися Україні Москвою, а були її власними. Москва-ж, по Переяславському договору, лише зобов'язувалася їх „ні в чому не порушати“.

На цій самій підставі не можна вбачати в акті „злуки“ України з Москвою і простої автономії.¹⁾ При інкорпорації може бути для інкорпорованої території захований і її автономний устрій, цей автономний устрій може бути навіть і наданий цій інкорпорованій частині державою-завойовницею, але і в першому, і другому випадку правовим — так би мовити — джерелом цієї автономії для інкорпорованої провінції являється верховна воля держави-завойовниці; вона може захвати автономний устрій, може його надати новій провінції, але також цілком вільно в усякий час може його й одібрати, бо ціла повнота влади зверхньої над інкорпорованою територією належить їй — державі-завойовниці. Окрім того, сама по собі автономія (ширша чи вужча) — єсть в решті решт поширене місцеве самоурядовання, право на порядкування своїми внутрішніми місцевими справами (на автономній території) по своїх місцевих законах незалежно від центру. Але ця „незалежність“ лише відносна: основні закони, що діють в цілій державі, залишаються і для автономної території обов'язуючими, мають і там свою чинність. Та чи інша модифікація при їх прикладанню на автономній території в даному разі не має вже юридичного значіння. „Яка-б не була широка автономія громад або провінцій, пише проф. Коркунов, вони здійснюють владу урядовання не по власному праву, а по дорученню держави, що їм передає долю своєї влади, але не *quo ad jus*, а тільки *quo ad exercitum*, право заховуючи цілком за собою“.²⁾

Отже, коли ми все це візьмемо до уваги, нам стане ясно, що Україна, — яка на підставі Переяславського договору, заховувала свою власну державну територію, власний незалежний

¹⁾ В російській науковій літературі цього погляду додержується Нольде.

²⁾ Коркуновъ, Івъ., 83.

од Москви державний устрій, мала свої власні основні закони („вольності козацькі“) і своє окреме від московського правительство, що за ним заховувалося і надзвичайно важливе право зносин з чужоземними державами (міжнародні функції), — не була „приєднана“ до Москви, як її автономна провінція.

Не можна вбачати в „злуці“ України з Московщиною на підставі Переяславського договору і створення „федерації“ (Bundesstaat, fédération). При союзі федеративному конче потрібно, щоби була утворена загально-союзна влада, яка-б і об'єднувала, як орган постійний і центральний, складові частини цілого союзу (федерації). Отже федерація обов'язково передбачає окрему союзну організацію, при чому загально-союзна влада (всі її загально-союзні органи) здійснює свої функції на території цілого союзу безпосередне і незалежно від органів влади кожної поодинокі держави — члена союзу, які прикладають свою владу безпосередне кожний на своїй території.

По Переяславському договору такої загально-союзної для України і Москви влади, власне таких спільних обом постійних і центральних органів влади утворено не було, а через це і відпадає підстава вбачати в акті 1654 р. присутність принципів федеративних.

Тим більше нема жадних підстав шукати в тому акті принципів конфедеративних, — дивитися на Україну і Росію після Переяславського договору, як на союз держав, або т. зв. конфедерацію (Staatenbund, confédération).

Правда, в союзі держав кожний член союзу, кожна поодинока держава, що увіходить в цей союз, заховує свою повну незалежність, і з цього боку союз України і Росії після 1654 р., як цілком незалежних одно від одного державних тіл, міг би нагадувати конфедерацію, але повна відсутність конфедеративних зв'язків між Україною і Росією в даному разі не може підлягати жадному сумніву. коли ми згадаємо, що для існування конфедерації обов'язково потрібно встановлення т. зв. з'їздів уповноважених обох держав для обопільного порозуміння по низці питань, які являються істотними для обох союзних держав. Такого з'їзду уповноважених обох держав Переяславським договором встановлено не було, а тому ми і повинні рішуче відкинути і саму думку про конфедеративний союз України і Росії, як протилежну в даному разі ясним вимогам загально-визнаної теорії державного права.

Де-хто з учених, як ми зазначили вище, гадає, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах васальної залежності. „Малоросія, пише, напр., проф. Коркунов, не була до Росії в рівноправних відносинах, — вона була їй підлегла. Московський царь не з'єднував у своїй

особі дві роздільні державні влади, але український гетьман підлягав йому, як вищому властителю. Це, очевидно, васальна залежність, а не особиста унія¹⁾ Таким чином проф. Коркунов в пактах Переяславського договору не вбачає присутності самої ідеї рівності обох сторін, що умовлялися, а ставить українського гетьмана в положіння, яке було схожим (хоч це і не зовсім влучний приклад) з положінням феодального барона що-до його сюзерена.

Але й цей погляд не може видержати критики. Дійсно, коли відношення між гетьманом і царем означати головню на підставі „жалованої грамоти“ Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому і надавати більше значіння самій стилізації цієї грамоти, що була складена московськими дяками в досить автократичних тонах, то, при бажанню, можна відшукати в звязку України з Росією і васальну залежність першої від „царя восточного, православного“, а становище українського гетьмана відносно царя прирівняти до становища феодального барона відносно його сюзерена, а може навіть і того гірше — до становища улусного бєя відносно хана татарського. Але не треба забувати того, що часом різко автократичний тон мови в грамотах царів Московських — звичайна і характерна риса цих грамот. Таким тоном великі князі й царі московські досить часто писали свої грамоти і цілком незалежним од них государям. Так, напр., в 1493 р. Іван Московський, претендуючи на цілу низку литовських городів, називав їх своєю „отчиною“, а самого себе „государем всея Руси“, наче навмисне ігноруючи титул господаря Литовсько-Руського...

А найголовніше в даному разі те, що за основу договірних стосунків між Україною й Московщиною треба безумовно вважати Переяславські статті, які були затверджені в Москві (т. зв. „мартовські статті“). Коли-ж заглибитися більше в їх зміст, то про будь-яку „залежність“ гетьмана від вищого властителя — царя Московського — ледве чи можливо й говорити. І Україна, і Росія умовляються, як цілком незалежні і рівноправні сторони, при чому особа гетьмана виявляється перед нами, як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави. Але мало того: в своєму поданню цареві Московському — як ми і зауважили вже вище — гетьман Богдан Хмельницький навіть настоював, щоби всі українські привилеї, „права і вольности“, царь ствердив на хартіях за печатями. щоби на вічні часи непорушні були, і ми знаємо, що у відповідь на цю вимогу царь у своїй жалованій грамоті „тыхъ ихъ правъ и вольностей нарушувати ни чѣмъ не велѣлъ“. Ледве, чи васал, залежний від свого сюзерена, міг-би

¹⁾ Коркуновъ: Русское государственное право, т. I, 181 ст. (курсив наш).

дозволити собі ризик звернутися з такою вимогою до свого властителя! Тому факту, що гетьман Богдан Хмельницький присягнув на додержання союзу цареві, а московський государь не присягнув на жалованій Україні грамоті — не можна теж давати таке пояснення, що це лише зайвий раз підкреслює ідею васальної залежності гетьмана від царя. Важливе в даному разі для нас те, що гетьман і полковники вимагали (а це факт історичний) від бояр, щоби вони за царя Московського присягнули на жалованій Україні грамоті. І коли бояре за царя і не присягнули, то цей факт лише свідчив, що між правною ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих класів, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший-же момент історичної „злуки“ обох держав. З другого боку цей факт, певно, свідчив і про нещирість царя Московського, як контрагента по договору; ясно, що бояре, відмовляючись присягати за царя, переслідували і визначену політичну мету, але їх поводження не може підбивати в даному разі юридичного змісту самого акту умови. В усякому разі вимога гетьмана та його полковників, щоб і царь Московський присягнув — не може свідчити про визнання гетьманом своєї „залежності“ від царя, а навпаки підкреслює ясно, що й гетьман і його уряд дивилися на себе, як на рівноправну з царем і його урядом сторону в тому історичному договорі, який був заключений в 1654 році на Переяславській раді. Жадний васал не міг-би звернутися з подібними пропозиціями до свого властелина: такі вимоги цареві міг ставити лише рівноправний йому контрагент. Додамо нарешті, що й саме питання про відмову московських бояр присягнути „за Государя“ на додержання союзу і до нашого часу не з'ясовано, як слід, за браком джерел; в усякому разі, по виразу В. Липинського, всі на Україні були певні, „що така присяга була принесена царем“.1)

Залишається ще т. зв. унія, яка, як відомо, в науці державного права поділяється на дві форми: 1. унію реальну, та 2. унію особисту.

Де-хто з учених, як ми й зазначили, тримається погляду, що Україна та Московщина з'єдналися в 1654 році на підставі т. зв. реальної унії. Під унією-же реальною розуміється, як відомо, таке з'єднання двох державних тіл, в основу якого, крім спільного для обох держав, монарха, покладається і спільний закон про престол насліддя. На підставі такого закону — як висловлюється акад. Філіппов — „монарх одної держави єсть ео ірсо завше і монарх другої“.2) Таким чином при реальній

1) Див. Вячеслав Липинський: „Україна на переломі“, 1920; 31 ст. Порів. у Костомарова: „Богданъ Хмельницькій“.

2) Див. Филипповъ: „Учебникъ исторіи русскаго права“, 351 ст.

унії спільність для обох держав монарха не має характеру випадковості, як при унії особистій. З цього власне і складається основна різниця між унією реальною та особистою. Але при з'єднанню держав на підставі реальної унії їх можуть, крім того, об'єднувати і спільні установи. „Тут, пише проф. Сергєєвич, не тільки один загальний монарх, але можуть бути й загальні установи“.¹⁾ За зразок такого з'єднання держав може вважатися унія, що сталася між Литвою та Польщею в 1569 році (Люблинська унія). На підставі цієї унії Корона Польська і в. кн. Литовське утворили з себе ніби єдину державу — *jednę spólnę Rzecz pospolitą*.²⁾ Хоч велике князівство Литовське і після унії заховувало *ex officio* і свою незалежність (дуже обмежену, правда), власне як велике князівство, але територія його була значно урізана: до Польщі відійшли українські його землі — Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина. (Землі ці були власне інкорпоровані Польщею по окремих актах, що були складені на Люблинському соймі,³⁾ і цілком правильно в даному разі Люблинську унію, що замінила собою попередню особисту (1386 р.), проф. Грушевський зве „откритою формою унії“).⁴⁾ Але основна зміна державного устрою і правопорядку полягала в тому, що з моменту заключення цієї унії Литва й Польща повинні вже мати спільного для обох короля, якого обирають на спільному литовсько-польському соймі. Обраний король проголошується без усякої окремої інавгурації і великим князем литовським. Таким чином з'єднані держави мали, крім одного, того самого государя і спільну центральну владу: сойм польсько-литовський.

Як ми зауважили вище, де-хто з учених, як напр., акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському акті з'єднання України й Москви власне на підставі реальної унії. За головний доказ заключення в даному випадку реальної унії вважається, на думку Дьяконова те, що „приєднання України до Москви по тексту жалованої грамоти розумілося, як вічне з'єднання“.⁵⁾ „Там“ (в жалованій грамоті) сказано, пише Дьяконов, „що государь Запорожське військо пожалував „а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣніяхъ служити будутъ во вѣки“; що військо Запорожське учинилося „подъ нашею царскою рукою и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили“. Ці вирази вказують, що мова йде не тільки про династію Романових,

¹⁾ Див. Сергєєвичъ: „Лекції и изслѣдованія по др. исторіи рус. права“.

²⁾ Vol. leg. II. т., 89.

³⁾ Див. Михайло Грушевський: Історія України-Руси, т. IV, 1907, 413 ст.

⁴⁾ Див. Грушевського: Очерк исторіи укр. народа, 166 ст.

⁵⁾ М. Дьяконовъ: Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси СПб. 1912; 240 ст.

а про вічну злуку і про вічне підданство, себ-то всім государям, хтоби вони не були“.¹⁾ Нам здається, що текст жалованої грамоти та вжиті в ній поодинокі вирази про службу війська Запорозького „его царському величеству“ „во вѣки“ і про „вѣчное подданство“ того-ж війська цареві та його наслідникам не можна розуміти так, як ці вирази розуміє Дьяконов. Пояснити так ці вирази — це значить визнати, що царь московський брав український народ собі в кабалу... Реальна унія єсть правна форма з'єднання державних тіл і пресії, ужитій в виразах грамоти царя московського не можна надавати того поширеного безмежно значіння, яке надає їй Дьяконов. Юридично нам важливо констатувати, чи був вироблений в той час загальний для обох держав (України і Росії) „закон“ про престолонасліддя, на підставі якого „монарх одної держави“ (Московської) ео ipso ставав би „і монархом другої“²⁾ (України). Такого закону в той час вироблено не було, а раз так, то нема й підстави шукати в події 1654 р. заключення між Україною і Московією реальної унії. Крім того — цього питання ми вже вище торкалися — не було утворено для України і Московщини і якихсь спільних центральних установ, як це було утворено в свій час на Люблинській унії для Польщі й Литви (спільний сойм). Виходить, реальна унія отпадає та отпадає тим скорше, що не можна, при означенню змісту і розуму юридичних звязків між Україною і Росією, що виникли в 1654 році, центр ваги переносити з самого договору у повному його обсягу на „жаловану грамоту“, як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість).

Отже залишається ще унія особиста. Але перше ніж спинитися на унії особистій, як на можливій формі „злуки“ України з Московщиною, дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися погляду, який висловив з приводу Переяславської угоди наш історик Вячеслав Липинський.

На погляд Липинського, Переяславська умова мала вигляд військової конвенції, що складалася з визначеною метою: остаточного визволення України з-під Польщі. Переяславська умова 1654 р. між Україною і Московщиною була „таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, яким були всі його (Богдана Хмельницького) попередні такі-ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною“.³⁾ Але цей чисто „мілітарний союз“ до того й був забезпечений „протекторатом“ царя Московського. „В боротьбі з Польщею, пише Липинський, царь заступив місце

¹⁾ Ibid., 240—260 ст.

²⁾ Филипповъ, *ibid.*, 351 ст.

³⁾ Вячеслав Липинський, *ibid.*, 29 ст.

Султана й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині.¹⁾ Цей „мілітарний союз“ України з Московщиною, ця, по виразу Липинського, „абсолютна и легальна емансипація від Польської Річи Посполитої“ України і „творила всю ідеологічну правно-державну сторону Переяславської умови“.²⁾

Отже Богдан Хмельницький, крім мілітарного союзу, який заключив з Москвою „і царську протекцію прийняв“. „І умова з царем, пише Липинський, робиться по тих готових взірцях, по яких і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном.“³⁾

Безумовно, єсть своя льогика і в цій інтерпретації Переяславського договору, але нам здається, що „ідея протекторату“, яку спостерігає Липинський, зовсім не звязується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той-же автор в пактах договору. „Гетьман, пише Липинський, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому, як цареві рівному — послі московські на додержання союзу „за Государя“ присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередне сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік“.⁴⁾

Яким-же способом звязати таке поведження гетьмана, що вважав сам себе „цареві рівним“ з ідеєю протекторату? Адже-ж ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, єсть заперечення ідеї рівності, бо між тим, кому протегують, і тим, хто протегує, рівенства у взаємовідносинах бути не може, як не може його бути між підопічним і опікуном.“ Приймаючи на себе обовязок охорони і захисту, держава охороняюча, пише проф. Коркунов, природно вимовляє собі право контролю, принаймні над міжнародними зносинами того, кого охороняє. Таким чином протекторат неминує передбачає підлеглість, і тому держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють — залежною.“⁵⁾ Таким чином ідея протекторату тісно звязується з ідеєю обмеження суверенної влади тої держави, яка підпадає під протекцію другої. В такому положінню (обмеженого суверенітету) опинилася, напр., Грузія відносно Росії при Кате-

1) Ibid., 29—30 ст.

2) Ibid., 33 ст.

3) Ibid., 30 ст.

4) Ibid., 31.

5) Коркуновъ: „Русское государственное право“, 196 ст. (курсив наш).

рині II, коли царь Іраклій по договору 1783 р. прийняв протекцію Росії, або, скажемо, майже через сто років після Грузії (1873 р.). — Хива, коли хивінський хан Сеїд-Мухамед-Рахім-Богудар-Хан також, на підставі договору з Росією, визнав себе „покорним слугою“ царя Російського, відмовившись від зносин з сусідними володарями і ханами без дозволу російської влади. Одже і юридично і фактично „протекторат“ на підставі визначеного договору перевертає державу, якій протегує друга, в напів-суверенну, а „напів-суверенна держава — як зауважає Франц Ліст — в дипломатичних зносинах представляється своїм сюзереном, коли тільки вона винятково не володіє правом посольства“.¹⁾

Визнаючи, що на підставі Переяславського договору був заключений не тільки мілітарний союз між Україною і Москвою, але і союз забезпечений „протекторатом“ царя Московського — ми тим самим повинні визнати, що гетьман Богдан Хмельницький сам, цілком свідомо, ставив самого себе відносно царя в становище залежне від останнього, обмежуючи суверенність Української козацької держави.

А між тим сам-же Липинський підкреслює і незалежне поводження гетьмана відносно царя і повну відсутність в договорі Переяславському яких-будь пактів, що підкреслювали б ідею політичної залежності України від Москви та обмеження суверенітету останньої. Безумовно Липинський, давши Переяславському договору інтерпретацію в значінню „мілітарного союзу“ між Україною і Росією, що був звернений проти Польщі, цілком правильно підкреслив найважливішу конкретну політичну мету умови, але мету переходову. Дійсно, згідно з договором, московські війська повинні були негайно, після заключення умови, іти під Смоленськ „не отсрочивая ничего“ — як сказано в договорі — „чтобы неприятель не могъ исправиться и съ инымъ совокупиться“. За цю поміч Україна — як ми зазначили вище — повинна була платити Москві відповідну данину, але й цю данину не мали права збирати на Україні московські урядовці.

Що-ж торкається власне ідеї протекторату царя Московського, то ідея ця, як і ідея васальної залежності, виникає у дослідувачів Переяславської події з огляду на зміст царської грамоти, зверненої в наслідок умови до Богдана Хмельницького і всього війська Запорозького. Дійсно, в грамоті сказано, що „Малоросія приймається під нашу високу руку і обіцяє служити нам, сину нашому і наслідникам“. Отже виходить, що 1654 р. між Україною та Московщиною був ніби утворений якийсь інший звязок, ніж звязок, який мав характер тимчасової військової кон-

¹⁾ „Международное право“, переводъ съ нѣмецкаго. 1909. Юрьевъ, 142 ст.

венції, хоч би і забезпеченої особливою формою протекторату. Переоцінювати в даному разі зміст царської грамоти, як це роблять деякі дослідувачі, не можна, — але не можна і не дооцінювати його, а тим більш — ігнорувати.

А по змісту цієї грамоти¹⁾ докладніше видно, що Україна, кажучи словами проф. Сергєєвича, „визнала своїм государем царя, що царював у Москві“ і визнала його „з його нащадками“. Таке визнання Україною царя Московського своїм государем і приводить деяких дослідувачів Переяславської події (Сергєєвич, Філіппов), до висновку, що звязок, заключений між Україною і Московією в 1654 р., треба віднести до т. зв. особистої унії.

„Україна, пише проф. Сергєєвич, не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві з його нащадками. Це випадок особистого єднання на підставі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський государ з його родом, то з'єднання повинно продовжуватися до того часу, аж доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича“.²⁾

Означення самого юридичного розуміння особистої унії ми вже дали вище. Основна різниця між унією реальною та особистою, як ми зауважили, полягає власне в тому, що унія реальна обов'язково передбачає існування загального (для обох держав) закона престолонасліддя, в той час, як при унії особистій спільність монарха має характер чисто випадковий (класичний приклад такої унії — з'єднання Німеччини та Іспанії при Карлі II), звязок між державами тримається лише доти, доки живе монарх, якого було обрано, як монарха спільного для обох держав. Але таке з'єднання може мати й іншу форму³⁾: звязок між обома державами на підставі особистої унії буває і в тому випадку, коли династії двох держав, що мають і ріжний порядок престолонасліддя, споріднені між собою (приклад: з'єднання Англії й

1) Власне царем Московським, в наслідок умови, були видані такі грамоти: 1. Гетьманові Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорожському про права військові; 2. Українській православної шляхті на її шляхецькі права; 3. про закріплення за Гетьманською Булавою староства Чигиринського; і ще три грамоти Б. Хмельницькому на маєтності (м. Гадич, Суботово, Новосельці, Медвідовку і Каменки). Всі ці грамоти від 27. березня 1654 р. Для нас мають значіння тільки перші 3 грамоти; основне ж значіння має грамота Б. Хмельницькому і війську Запорожському про права військові. Текст грамот надрукований в „Акт. Ю. и Зап. Россіи“, т. X, л. 490—502. Див. про згадані грамоти, крім Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, у Карпова: „Переговори объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великою Россіей“. Журн. Мин. Н. Пр., 1871, листопад; також у П. А. Шафранова: „О статьяхъ Богдана Хмельницкаго“, Київ. Старина, 1889, XI.

2) Сергєєвичъ: Лекція и изслѣд., изд. 4, 115—116 ст.

3) Див. про це у Сергєєвича: Лекції и изслѣдованія.

Ганноверу в 1714 р. в особі курфюрста Ганноверського Георга-Людвіга, що мав право і на англійській престол). Однак і в даному разі з'єднання має характер випадковий, бо продовжується лише доти, доки порядок престолонасліддя в обох державах, які з'єднані на засадах особистої унії, той самий Такий випадок (розриву унії) і стався, як відомо, з Англією і Ганновером в 1837 р., коли, після смерти короля Вільгельма IV, на англійський трон по англійських законах мала право королева Вікторія, (яка на трон і вступила), в той час, як по ганноверських законах права на трон належали лише мужській лінії. Отже особиста унія Англії й Ганноверу і мусила скінчитись. Таким чином — підкреслюємо ще раз — унія особиста не вимагає загального (для обох держав) закону про престолонасліддя, і спільність монарха при цій формі унії має взагалі характер випадковий.

З думками проф. Сергєєвича про юридичну природу Переяславської умови, як відомо, не погодився між иншим проф. Коркунов. „Унія, писав він, передбачає перше за все і безумовно єдність особи правителя. Особливість-же України в тому, головним чином, і виявлялася, що вона мала окремого правителя в особі гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно міжнародні зносини.“¹⁾

Мусимо відверто визнати, що заперечення проф. Коркунова в даному випадку з чисто формального юридичного боку має безумовно свою рацію. Але історія нам давала приклади, які свідчать, що визнання „зверхности“ одного і того-ж правителя (для обох держав) не заперечувало і *de jure* факта існування в кожній з них і свого повновласного правителя. Так, напр., після уневажнення т. зв. Кревської унії, що робила замах на інкорпорацію Короною Польською в Князівства Литовського, і проголошення литовськими та руськими боярами самостійности в Князівства Литовського — між поляками та литовцями в 1401 році була заключена компромісова унія: Витовта доживотно мусіли вважати і вважали в державі Литовській самостійним і повновластним правителем — „господарем“ Литовсько-Руським, уживаючи офіційно титулу „великого князя“, але разом з тим за Ягайлом, королем польским, залишалася над в. князем „моральна зверхність“. Цю свою моральну зверхність над в. князем литовським Ягайло і підкреслював виразно, титулюючись „зверхнім князем“ (*supremus dux*) супроти титулу Витовта — „великий князь“ (*magnus dux*).²⁾ Таким чином за часи Витовта в князівство Литовське залишалось окремим політичним тілом, але в. князь Литовський разом з тим визнавав над собою „моральну зверхність“ короля Польського.

¹⁾ Коркуновъ: Рус. госуд. право, т. I, 181.

²⁾ Див. у М. Грушевського: Історія України-Руси IV т., 147 ст.

Нам здається, що проф. Сергєєвич у своєму погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних звязків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але — мусимо і це визнати — підвести ці звязки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в звязку з жалованою грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна, скорше підводити під розуміння унії особистої. Однак — „унія“ ця, треба зауважити, мала цілком своєрідний вигляд. „Визнання царя Московського государем і України“ (Сергєєвич) по думці і на засадах Переяславської умови не йшло далі визнання його, царя, „морального авторитету“, яко політичного і військового союзника гетьмана. Яких будь юридичних прав, крім права на одержання дани за військову Україні поміч, царь Московський на підставі пактів Переяславського договору не діставав зовсім: довести противне, стоячи виключно на засадах Переяславського трактату, ледве чи зможуть дослідувачі цього акту.

А власне в цих засадах, в цих пактах, а не в жалованій грамоті царя, центр ваги для означення тих дійсних правних взаємовідносин між Україною та Московщиною, які утворити змагався гетьман. „Україна“ дійсно і після 1654 р. „залишалася самостійною державою, з своїм осібним устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужоземними державами.“¹⁾ Чуємо заперечення юристів — ті самі, які вже підносилися і проф. Сергєєвичу: як-же звязати ідею унії особистої з фактом існування в уніонних державах двох повновластних правителів? Визнаю відверто всю доцільність і слушність з суто-формального боку, з боку голої теорії державного права, цих заперечень. Але у відповідь на це вкажу знову на той історичний факт, про який я вже вище згадував: одже-ж Витовт по компромісовій унії 1401 року залишався при Ягайлі, королеві польському, повновластним володарем в князівства литовського, визнаючи, однак, моральну зверхність короля! „Витовт ставав, пише проф. Грушевський, повновластним володарем у в. князівстві: князі в своїх присяжних грамотах звать його своїм „господарем“; стани в. кн. литовського обіцяють послушність Ягайлу тільки по смерті Витовта. За життя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовского й за ним зостається чисто моральна зверхність над Витовтом...“²⁾ Одже-ж і цю майже цілковиту емансіпацію Витовта від

¹⁾ Див. у Сергєєвича, *ibid.*

²⁾ „Цікаво при тому, пише проф. Грушевський, що Витовт уважав

Корони Польської історіки теж звать „унією“, бо емансипація ця відбулася з порозуміння обох сторін і звязок (хоч і моральний і тимчасовий) між обома правителями Литовским і Польським все-таки залишався... А хто буде сперечатись проти того, що од Ягайла по знищенню Кревської унії аж до Сигизмунда-Августа, до самої Люблинської унії 1569 р., всі польсько-литовські унії мали якусь іншу форму, ніж форму унії особистої? ¹⁾ Згожуюся з тим, що той приклад, може, в данному випадку і не досить влучний, але мене цікавить на цьому місці лише принципова формально-правна сторона складних з точки розгляду теорії державного права державо-правних відносин: розходження в низці деталей тут, на мій погляд, ролі не грає...

Отже і являється питання: чому Богдан Хмельницький не міг *de jure*, згідно умові (фактичних обставин і фактичних можливостей я не торкаюся) залишатися на Україні повновластним її правителем, визнаючи офіційно моральний авторитет, як свого політичного і військового союзника царя Московського?

Хай ця „унія“ і не була дійсною правдивою унією, яка відповідала-б усім вимогам пануючих поглядів у теорії державного права, хай ця „унія“ тільки наближувалася по ідеї до тих звязків між державами, які означаються вченими, як унія особиста, але в усякому разі той звязок, який був заключений між Україною та Московщиною в 1654 р. все таки більше нагадував унію і унію особисту, ніж протекторат. Ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, як ми вже зауважили вище — єсть заперечення ідеї рівності сторін: протегований так само, як і васал, не тільки *de facto*, але і *de jure*, підлягає „зверхності“, „зверхній волі“, свого принципалу, і суверенітет держави, якій протегують, обмежується. При тих-же звязках, які намічалися пактами Переяславського договору — гетьм. Хмельницький лише визнавав „моральний авторитет“ царя Московського, свого політичного і військового союзника, хай навіть визнавав і його „моральну зверхність“, але разом з тим рішуче заперечував яке-будь право царя на втручання у внутрішні справи України, залишаючи всю повноту влади на урядовання козацькою державою виключно за собою і своїм правительством, а також заховуючи за собою і право відносин з чужими державами (функції міжнародні.²⁾

себе в князем Литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народа.“ Історія України-Руси IV, III, 147.

¹⁾ Навіть і на підставі т. зв. Городельської унії 1413 р. „відносини“ Литви до Польщі, по виразу проф. Грушевського, „не виходять по-за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в князя й в князівства“. Тому Городельський акт проф. Грушевський вважає „навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхности польського короля“ (Див. *ibid.* 151, 152 ст.)

²⁾ А при особистій унії кожна із уніонних держав має право посольства.

Але — мусимо і це одверто визнати — той зв'язок, що був заключений між козацькою Україною — республікою козацькою, з її виборною владою, з її традиційним народовластям, з властивою її населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, з одного боку, і — між автократичною державою Московською — монархією, а не республікою, з другого — був безумовно неприродний...

Унії природно, заключаються між монархіями (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по свому устрою, характеру урядовання, його системі, методах, політичних і дінастичних зв'язках, традиційних засадах в провадженню міжнародної і внутрішньої політики і т. п. — підходять одна до одної...

Отже унія в її суто-юридичному змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне не можливою і коли ми тут і вживаємо терміну „унія“ для означення того союзу, що був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., то лише відносно і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...

Неможливість заключення з Москвою тих зв'язків, які на суто-юридичних підставах в наш час складають розуміння унії особистої (єдність особи правителя), очевидно, добре розумів і сам гетьман. Заключення такої унії було б для гетьмана рівнозначно політичній смерті...

Але визнати формально моральний авторитет царя Московського, як свого політичного та військового союзника, для закріплення своїх міжнародних позицій, продемонструвати зовні і перед Поляками і перед Царьгородом свій зв'язок з організованою політичною та військовою силою, з таким страхіттям, з таким опудалом народів, як царь Московський, гетьман вважав доцільним, але дати цареві юридичну підставу для втручання у внутрішні справи України гетьман не міг...

Але цю підставу для втручання у внутрішні справи України знайшов сам царь в час підписання договору, перевернувши і зіпсувавши зовсім ідею „унії“.

Отже шляхом визнання „морального авторитету“ царя Московського, хай навіть і його „моральної зверхности“, Б. Хмельницький, очевидно, змагався утворити „легальну форму відокремлення України від Польщі, що робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною“.

Зробити цей крок було Хмельницькому безумовно тяжко; це во-істину була для гетьмана *dira necessitas*, тяжка необхідність, але вибір для Хмельницького був дуже обмежений: султан Турецький, хан Кримський, король Польський і царь Московський. Вибір пав „на царя одновірного, православного“.

Визнання гетьманом морального авторитету царя фактично, очевидно, полягало головне в тому, що гетьман свою зовнішню політику мусів координувати по можливості і — з інтересами царя Московського, свого союзника: на це вказує і той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без відому царя зноситися з султаном турецьким і королем польським („а съ турскимъ султаном и съ польскимъ королемъ безъ указа царскаго величества не ссылатся“), а послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусіз затримувать і писати про них цареві. Вбачати в цьому обмеження українського суверенітету ледве чи можливо, бо в самому принципі право дипломатичних зносин гетьмана навіть і з султаном і Польщею залишалось непохитним. Право самостійних зносин гетьмана з чужоземними державами визнають взагалі і російські автори (Сергєєвич, Коркунов, Дьяконов, Філіппов і др.).

Але визнання „морального авторитету царя Московського“, його „моральної зверхності“, не могло не творити формальної підстави (і безумовно творило її) для уяви про „зверхність“ царя над гетьманом — зверхність не тільки моральну, але й юридичну. Можливість утворення такої уяви, такої презумпції, про юридичну зверхність царя, „помазаника Божія“, над гетьманом в той вік, в той час, усунути було тяжко, бо за Московією були вже давні державні традиції, і молодій козацькій державі стати одразу в політичний рівень з державою Московською було, очевидно, не легко... Можливість утворення такої уяви в наслідок Переяславської згоди, безумовно, добре розумів сам гетьман, змагаючись одразу, вже в самий час підписання умови з царем, ідеї „зверхності“ царя Московського над собою, над гетьманом, над незалежним правителем України, поставити належний опір, і принаймні завести її, цю ідею, в певні межі. Звідсіль — його вимоги, щоб не тільки він, гетьман, але і бояре присягнули „за царя“ на додержання союзу, звідсіль і його бажання присягати самому без старшин і без війська, звідсіль і його намір платити дань цареві за військову поміч самому раз на рік круглою сумою з абсолютним недопущенням в її, тої дани стягнення, московських воєвод.¹⁾ Робити все це — ставити опір ідеї про юридичну зверхність царя над собою гетьманові безумовно було надзвичайно тяжко, і зокрема тому, що між політичним світоглядом московським і політичним світоглядом козацьким була величезна прірва...

Ясно, що найвищий виразник московської державної ідеології, царь Московський не хотів поступитися своєю, як царя, „зверхністю“ над гетьманом, беручи Україну під свою „високу

¹⁾ Див. про це вище у Липинського — „Україна на переломі“, 31 ст.

руку“. Отже це зіткнення політичного погляду царя, з одного боку, і гетьмана, з другого боку, в кардинальнішому питанні про їх правні взаємовідносини і відбилося перше за все ясно і на самих актах Переяславської „згоди“ і витворило підставу для обопільних „непорозумінь“ вже в перші хвилини заключення умови.

Проф. Сергєєвич, торкаючись цих непорозумінь, писав: „В Москві не розуміли справжнього змісту умови приєднання, а може бути й не хотіли розуміти“.1) Ми гадаємо, що було як раз навпаки: в Москві дуже добре розуміли „справжній зміст приєднання“ — і власне тому, що розуміли його дуже добре і поспішили зробити вже в час самої санкції договору (хоч би й у формі декларативній) відповідну московським інтересам інтерпретацію умов приєднання.

Ми вже по дорозі спинялися на „стілю“ і на поодиноких виразах жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові Богданові Хмельницькому. Ми тоді вже зауважили, що автократичний тон мови грамот царів московських — досить характерна риса мови цих актів. Але безумовно також, що і кожна епоха, кожна доба, в кожній поодинокій державі має і свою офіційну мову, свій „стіль“. Мова грамот XVII в. царів московських, відбиваючи автократичний устрій держави, також має і свої характерні прикмети, свій автократично-московський „стіль“. Історики права, читаючи ці грамоти, повинні не спускати цього з ока.

Трактуючи такі акти, не можна поодиноким виразам їх давати лише „граматичне“ пояснення, а треба у відповідних випадках, але обережно, розшифровувати правдивий їх зміст і в масштабі ширшому. Але безумовно, що і самий „стіль“ грамот і оригінальні вирази їх повинні в першу чергу приваблювати до себе очі дослідувачів, бо вони дають їм іноді в руки ключ для правдивого розв'язання конкретного питання. Отже з цього власне боку і стіль жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гет. Б. Хмельницькому, і поодинокі вирази, в ній ужиті, мусять спинити на собі нашу увагу.

В той час, як Богдан Хмельницький в своїх „статтях“, безумовно, змагався підкреслити ідею рівності України з Московією і цілковиту незалежність першої від останньої — царь Московський, очевидно, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної „зверхності“ над гетьманом, як і ідею залежності всього війська Запорозького „од его царскаго величества“. І хоч той місцями пиндючно-поблажливий тон, який просвічується в царській жалованій грамоті Б. Хмельницькому — і являється взагалі досить характерним для дипломатичної мови таких автократів, як царі московські

1) Лекц., 116—117 ст.

в їх зносинах з своїми „добрими приятелями“, яких вони вважали своїми союзниками, але безумовно, що в поодиноких виразах, яких було ужито в тій грамоті, була захована і навмисне підкреслена визначена політична тенденція, що переслідувала визначену політичну мету. Остання безумовно свідчила про політичний розрахунок московських дипломатів. Ясно, що царь Московський, затверджуючи Переяславський акт, дивився вже на Україну, як на свою „отчину“, так само — про це ми вже згадували — як великій князь Іван в кінці XV ст. дивився на суміжні з Московщиною литовські городи, титулюючи себе в зносинах з господарем Литовським (який, як відомо, користувався титулом і великого князя „Руського“) — „государем всея Руси“.1) Навіть Київ і Смоленськ в. Князь Іван Васильович вважав своєю „отчиною“, що і видно із його листування з в. Князем Литовським Олександром.2)

З досить характерними в даному разі спостереженнями ми зустрічаємося у російського історика Ключевського: „Москва, пише він, хотіла приборкати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а коли і з українськими городами, то обов'язково під умовою, щоб там сиділи московські воеводи, а Богдан Хмельницький рахував стати чимсь на кшталт герцога Чигиринського, який правив Україною під відбаленим сюзеренним доглядом государя Московського і при допомозі козацького вельможного панства, есаулів, полковників та іншого старшинства. Не розуміючи одна одну і не довіряючи одна одній, обидві сторони в обопільних зносинах казали не те, що думали і робили те, чого не бажали“...

В Москві „дивилися на приєднання України з традиційно-політичної точки погляду, як на продовження територіального збирання Руської землі, одлуки просторої руської області від ворожої Польщі „до в отчини“ московських государів і після завоювання Білоруси та Литви в 1655 р. поспішили внести у царський титул „всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержца Литовскаго, Волинскаго и Подольскаго“.3)

В момент заключення Переяславського договору відкрити свої карти — свої потайні думки відносно України, назвати одразу і відверто в своїй грамоті Богдану Хмельницькому Україну своєю „отчиною“ — царь Московський, очевидно, не міг: це було б кроком нетактовним і занадто вже грубим навіть і для само-

1) Див. про це хоч би у Грушевського: Історія України-Руси, т. IV, вид. 1907 р., 277 ст.

2) Див. про це у Соловйова: „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ“, т. V., М., 1855, 168.

3) Див. Проф. В. Ключевський. Курс русской истории, часть III. Петроград. 1918. 148, 149, 150 (курсив наш).

держця Московського, що не дуже-то делікатничав в справах, які торкалися його „вотчинних“ прав;¹⁾ з другого-ж боку, такий крок у той момент — в момент заключення договору і не відповідав його, царя, політичним планам. Треба було з елементарної політичної обережності з такою відвертою інтерпретацією, з таким „роз'ясненням“ договірних пактів де-який час ще почекати. Але „натякнути“ гетьманові і всім, „кому вѣдать надлежитъ“ (напр., полякам, султанові турецькому) про свою „зверхність“ над Україною, продемонструвати значіння своєї „високої руки“ у формі декларативній, не розкрити, а так би мовити, „перемішати картки“, затуманити дійсний правдивий зміст договору, надати йому в загальній формі відповідну інтересам московським інтерпретацію — царь, очевидячки, вважав в той момент і доцільним і необхідним. В Москві, певно добре розуміли, що упустити такий момент, як підписання договірних з Україною пактів, для політичної маніфестації прав царя Московського на Україну — було помилкою історичною, яку і в недалекому навіть майбутньому направити було би тяжко. Отже царь і не упускає цього моменту і спішить зробити свою інтерпретацію договірних статей в своїй історичній жалованій грамоті гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому, поставивши тим і гетьмана, і військо, і всю Україну перед доконаним фактом. Од „підданства на віки“ од „послушання на віки“, од вимоги „быть въ нашей государской волѣ“, було, певно, куди легше перейти в майбутньому, (коли і не самому Олексію Михайловичу, то його нащадкам), і до реалізації претензій на нову „отчину“ — „Росію Малую“. Українській „тезі“ — „правам і вольностям“ протипоставлялася московська „антитеза“ — „підданство на віки“, але разом з тим (що дуже характерно) ті-ж самі „права и вольности“ затверджувалися в самому договорі царем московським по-статейно і майже без змін з логічною послідовністю по стереотипній московській формулі: „Сей статья указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью“.

Ця подвійність дипломатії царя Московського в даний виключний політичний момент не могла не нагадувати тих способів, яких для закріплення своїх позицій, повинен був і в своїх міжнародніх зносинах вживати, по ученню Макіавелі, „правдивий“ монарх. Бути одночасно і „вовком“ і „лисицею“ вимагали од царя Московського в той момент — момент заключення договору —

¹⁾ Впрочім в грамоті своїй українській православній шляхті (від 27. березня 1654 р.) царь Московський зве Україну своєю „отчиною“: „пожаловали есмя нашіе царского величества отчины Малые Росіи жителей, людей стану шляхтского.“ (Див. Акт. Ю. и З. Россіи, т. X, 495 ст.) Так само і в своїй грамоті м. Переяславу царь зве Україну своєю „отчиною“ (ibid., 533—534 ст.)

реальні інтереси московської політики, яка не обмежувалася ніколи потребами тільки біжучого дня, а завше сягала й далі. Треба було конче — як ми кажемо — „перемішати картки“ і тим поставити свого контрагента перед доконаним фактом.

Отже картки було перемішано, цілком ясний зміст договору був одразу окутаний московським туманом. Замість манифестації добросусідських союзних відносин, царь драпирується в тогу „протектора“, „покровителя“, ставить себе одразу в положіння хана Золотої Орди, що протегує новому бею, новому еміру улусному, розмовляє з гетьманом-союзником тою мовою, якою розмовляли бояре зі своїми „слугами“, „дѣловими людьми“, або добрий „барин“ зі своїми холопами, і Переяславська умова з того вже часу починає перетворюватися в „Переяславську легенду“ про „возсоединеніє Руси“. Послідуючі московські інтерпретатори договірних пактів — офіційні та неофіційні — в патріотичному запалі поширюють цю легенду і в народніх масах на Україні, поширюють не за страх, а за совість, підготовлюючи тим ґрунт вже до останнього акту: скасування гетьманщини, інкорпорації Москвою українських земель і перетворення України в Московську провінцію...

Отже, після всіх цих наших коротеньких зауважень, нема нічого дивного в тому, що історіки і історики права, розбираючись у вище зазначених нами „тезах“ і „антитезах“ до Переяславської умови, не вивели ще і до нашого часу одностайного „сінтезу“ відносно основних юридичних підвалин цієї умови, вбачаючи в ній, одні — неповну інкорпорацію, другі — поширену автономію, треті — реальну унію...

Нам здається, що для вияснення „справжнього“ змісту умови Переяславської і власне змісту правового, юридичного — необхідно ясно, точно і послідовно відокремити Переяславський договір — його основні пакти від тої інтерпретації, яку надали цьому актові в Москві ще в 1654 році (в „жалованій“ гетьману грамоті) „тишайший“ царь Олексій Михайлович і хитрі дьяки в його правительстві.

Але разом з тим нам здається, що при виясненню справжньої юридичної природи Переяславського договору ледве що можна підходити до нього, до цього акту, з нашими сучасними мірками, які закреслюються в наш час теорією державного права. XVII вік — не XX вік. Підгоняти міждержавні звязки віку XVII під закреслені вже в наш час теорією державного права взірці і форми їх — майже не можливо. Життя і в наш час дає чимало прикладів таких складних міждержавних звязків, підвести які під одну якусь певну, визначену категорію буває тяжко.

Тим більші труднощі полягають перед дослідувачами, коли ці останні силкуються підвести міждержавні звязки далекого ми-

нулого під ті або інші сучасні нам форми їх, які означає гола теорія державного права...

Отже беручи під увагу це наше зауваження, ми гадаємо, що при в'ясненню справжнього змісту Пере славської умови конче необхідно не випускати з ока і тих зовнішніх обставин, що при них ця умова з'явилася, і тих чисто психичних побуджень, які, відбиваючи певні суспільні тогочасні настрої, примушували живі активні сили йти в бік завязання певних стосунків між обома сторонами (Україною та Московським Царем). Власне з цієї точки погляду — ми в жадному разі не маємо права забувати, що не тільки Гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і Царь Московський не менш, ніж Гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника. Спільним ворогом для обох була Польща. При допомозі козаків царь безумовно мріяв одібрати у Польщі не тільки Білорусь, але й Литву з Вільною, Ковною та Гродною — свою „отчину“.

І коли московські грамоти малюють нам Переяславську згоду майже як односторонній акт монаршої волі царя Московського — як акт його царської милости до одновірного народу українського, якому царь простягав свою „високу руку“ для врятування од ярма лядського — то само собою, що до такого односторонне-вузького означення мотивів утворення самої „умови“ не можна не відноситись дуже критично, з управненим недовір'ям. В усякому разі чисто ідеологічні мотиви, коли й грали для Москви тут якусь ролю, то очевидяки, не першорядну... Це розуміють добре в наш час і російські дослідувачі цього акту, відверто підкреслюючи ті вигоди, які могла би створити ця умова з Україною для політичних планів Москви. „Політичне об'єднання великоруського племені, пише, напр., акад. Філіппов, над чим працювала Москва з XIV віку до початку XVI століття, закінчилося включенням до Московського царства народу українського, що забезпечувало Москві вплив на південному заході та підтримувало народню колонізацію півдня, яка почалася з північного сходу ще в XV ст. і продовжувалася в XVI—XVII в.“¹⁾ Але спиняйтесь уважніше на цьому питанню ми тут не будемо. Нам лише важливо сконстатувати що і Московські Царі були крєвно зацікавлені в утворенню союзу з Україною. Цього не міг не розуміти в той час і Богдан Хмельницький. А раз так, то, очевидяки, Гетьман, коли заключав звязки з Московським Царем, не міг свідомо віддавати Україну під „протекцію“ царську, поступаючись „правами і вольностями“ рідного краю, які в наслідок упертої кривавої боротьби з Польщею здобув перед тим для України, як незалежної

¹⁾ Див. Филиппова: „Учебникъ исторіи русскаго права. Пособіе къ лекціямъ, 341 ст.

Козацької Держави. Було би неймовірно, щоб такий далекозорий політик, як Хмельницький, скинув з українських рамен „маєстат королівський“ лише для того, щоб віддати без усяких застережень незалежну Українську Державу, їм збудовану, під „маєстат царський“. Ясно, що ідея політичної незалежності України, яко держави самостійної, і під „протекцією“ царя в уяві й гетьмана, і його уряду, і цілого війська Запорозького мусіла залишатися непохитною.

А що ідея ця жила в той час на Україні, тому красномовним свідочством являється низка яскравих і виразних фактів. Одна думка про необхідність присягати цареві викликала на Україні обурення: „Старий полковник Богун, пише В. Липинський, один з найбільше заслужених і найбільше поважних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився... Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських „киями побили“. Полки Уманський та Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські „Москву не охоче прийняли“, а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзнаменніше — продовжує Липинський — відмовилося присягати українське православне духовенство. Митрополит і архимандрит печерський заявили, „що волять померти, чим присягнути цареві...“¹⁾

Хіба-ж це не красномовні факти, які свідчать, що вже сама думка про можливість „підлеглости“ царю викликала на Україні таке одностайне обурення? Отже, очевидячки, і та „протекція“ царська, про яку йшла мова на Переяславській раді, зовсім не розумілася суспільством українським як форма залежності одної держави від другої, — залежності, яку в наш час право державне означає словом „протекторат“. З тим більшим правом ми можемо це твердити, що ідея незалежної держави Української жила і далі на Україні і не вмірала ніколи. Свідчить про те і вся дальша (після Хмельницького) історія України з цілою низкою яскравих і красномовних фактів. І Дорошенко, і Мазепа, і Орлик і Павло Полуботок не могли б з'явитися в краю, який свідомо і то ніби, як „милоість“ прийняв „протекцію“ царську в „інтерпретації“ московських д'яків.

Бо коли-б ця „інтерпретація“ була для України прийнятною, — урядові Московських царей не потрібно було-б для знищення українських „прав і вольностей“ напружувати стільки зусиль на протязі довгої—довгої низки років.. Навіть залізна рука царя Петра I-го була безсила для остаточного знищення українських „вольностей“.

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 34.

Лише в 1764 р. була скасована вже остаточно гетьманщина і лише в 1781 р. на Україну було поширено „Учреждение о губерніяхъ“, і це сталося лише тоді, коли після першого поділу Польщі в 1772 р. і Кучук-Кайнарджиського трактату з Туреччиною 1774 р., міжнародне становище Російської Імперії на півдні і на заході остаточно зміцнилось, і Україна була позбавлена можливості, для захисту своєї державності, користуватися союзною допомогою з півдня або з заходу. Петербургські політики уміли користуватися обставинами...

Професор К. Лоський.

MANDATA РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ.

PROF. C. LOSKI: MANDATA DES EMPEREURS ROMAINS.

Серед так званих імператорських конституцій, себ-то розпоряджень римських імператорів, що являли собою джерела римського права, *mandata* займають як у творах римських письменників, так і в сучасній історично-юридичній літературі цілком відокремлене місце.

Римські письменники — історики й юристи — ніде й ніколи не звать мандатів імператорськими конституціями, а навпаки — виділяють їх з таких і або ставлять поруч з конституціями, як щось цілком інше,¹⁾ або перелічуючи види конституцій, цілком промовчують про *mandata*.²⁾ Що-ж до нинішньої літератури, то як-раз, з одного боку, той факт, що римські письменники виключають *mandata* з числа конституцій, з другого-ж боку, самий зміст мандатів, що про них ми маємо відомости, — який єсть той самий, що й в конституціях, — викликали безліч суперечок, так що й досі ще не остаточно встановлено, що таке властиво являли собою *mandata*, чи можна їх зачислити до імператорських

¹⁾ Ulp. D. XLVII, 11. 6 pr.: Annonam adtemptare et vexare vel maxime dardanarii solent: quorum avaritiae obviam itum est tam mandatis, quam constitutionibus. Marcian. D. XLVII, 22, 3 pr.: Collegia, si qua fuerint illicita, mandatis et constitutionibus et senatusconsultis dissolvuntur. Marcian. D. XLVIII, 13, 4 § 2: Mandatis autem cavetur de sacrilegiis, ut praesides sacrilegos, latrones, plagiaros conquirant et ut prout quisque dereliquerit, in eum animadvertant. et sic constitutionibus cavetur, ut sacrilegi extra ordinem digna poena puniantur. Callistr. D. XLVIII, 19, 35: Mandatis principalibus, quae praesidibus dantur, cavetur, ne quis perpetuis vinculis damnetur: idque etiam divus Hadrianus rescripsit.

²⁾ Gai 1, 5: Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit. Ulp. D. I, 4, 1 § 1: Quodcunque igitur imperator per epistolam et subscriptionem statuit, vel cognoscere decrevit, vel de plano interlocutus est, vel edicto praecepit, legem esse constat. Haec sunt, quae vulgo constitutiones appellamus.

конституцій взагалі, і чи були вони, як джерело права, рівні іншим конституціям, себ-то едіктам, декретам і рескриптам.

Погляди нинішніх учених що до цього питання можна звести до трьох головних теорій: 1. Теорія, яку запропонували Савіньї¹⁾ та Пухта,²⁾ і яку в новіші часи заступає Влассак,³⁾ стоїть на тому, що ніби — то ще Римляне безумовно зачислювали *mandata* до імператорських конституцій; при цьому згадані мною вище місця джерел, які суперечать такому твердженню, вчені, що тримаються цієї теорії, намагаються в різні способи усунути.⁴⁾ 2. Теорія, яку першими виставили Ціммерн⁵⁾ і Гаймбах,⁶⁾ і яка, засновуючись цілком на вказівках римських письменників, що їх приведено вище в пр. 1 та 2 на ст. 77-ій виключає *mandata* цілковито з числа джерел права і приймає лише, що *mandata* могли утворювати загально-обов'язуючу правну норму тільки через постійне відновлення в них того самого припису, себ-то значить тільки шляхом звичаєвого права. 3. Теорія Карльови,⁷⁾ яка намагається погодити поміж собою дві перші тим, що, виключаючи *mandata* з числа властивих конституцій, надає їм однак значіння джерел права на підставі необмежености влади імператора, через що кожне бажання з боку імператора мало силу закону.⁸⁾

З цих трьох теорій на перший погляд остання виказується найбільше влучною: вона не супротивна цілком ясним і точним вказівкам джерел, як перша теорія, а також не суперечить встановленому історичними розслідами значінню мандатів, як дійсного джерела права, як друга теорія. Але-ж більше уважне дослідження історичного матеріялу, що дійшов до нас від часів Римської імперії, викликає сумнів і що до теорії Карльови. Справа в тому що *mandata*, себ-то інструкції, які надавалось імператорами підвладним їм урядовим особам, існували головним чином в часи так званого принципату, або республіканської імперії, себ-то тоді, коли імператор, або „принцепс“, фактично маючи в своїх руках необмежену владу, з зовнішнього боку уникав це виявляти і старався всі свої розпорядження прикривати республіканськими формами. В часи не тільки Октавіана Августа, від яких ми маємо

¹⁾ Savigny, System des heutigen römischen Rechts, I. ст. 141 сл.

²⁾ Puchta, Cursus der Institutionen, I^o § 110, ст. 304.

³⁾ Wlassak, Kritische Studien zur Theorie der Rechtsquellen, 1884, ст. 146 сл.

⁴⁾ Так напр. Пухта в згаданій праці вважає причиною того, що Гай (ст. 77 пр. 2) не згадує про мандати, той факт, що Гай в своїх Інституціях мав предметом право приватне, якого мандати торкались дуже мало; що-ж до Ульпіяна, то Пухта припускає в даному місці можливість інтерполяції.

⁵⁾ Zimmermann, Geschichte des römischen Privatrechts, I, § 42, ст. 143.

⁶⁾ У Gersdorff, Repetitorium der Literatur, 1845, IX, ст. 3 сл.

⁷⁾ Karlowa, Römische Rechtsgeschichte, I, ст. 652 сл.

⁸⁾ Ulp. D. I, 4, 1 pr.: Quod principi placuit, legis habet vigorem.

перші вказівки про *mandata*,¹⁾ але й Траяна, від яких зберіглось ціле офіційальне листування керовника провінції Плінія Молодшого з імператором, що в ньому про *mandata* згадується кілька разів, такий вираз, як „*quod principi placuit, legis habet vigorem*“, був неможливий. Перший раз ми зустрічаємо його тільки в Ульпіяна, юристи часів Северів, часів переходу від принціпату до необмеженої монархії, за якої *mandata* поступовно зникли,²⁾ і лишень за Юстиніана їх було відновлено у вигляді однак постійної інструкції для керовників провінцій.³⁾ Через те мені здається, що Карльова, з'асновуючи на згаданому виразі Ульпіяна правну силу мандатів взагалі — від початку римського принціпату, — допускається певного анахронізму.

Таким чином всі існуючі теорії доводиться відкинути тай розшукати якусь иншу. На мій погляд, певні підстави для такої дає листування Плінія Молодшого з імператором Траяном, як такий пам'ятник, в якому ми можемо бачити *mandata* в часі їх чинности, а не у вигляді тільки історичному, як це має місце в инших пам'ятниках.⁴⁾

У цьому листуванні про *mandata* згадується шість раз. Три рази (в листах 22-му, 30-му та 111-му) про них згадує імператор, три рази (в листах 56-му, 96-му та 110-му) — Пліній. Листи 22-й, 30-й і 56-й мають своїм предметом такі справи, які торкаються чисто урядових акцій певно означених урядових осіб, а то: 1. Число солдатів, яке Пліній був повинен дати до розпорядження Басса, завідуючого охороною берегів Понту;⁵⁾ 2. Обовязок висланого імператором урядовця Целіяна надсилати до Плінія арештованих, що знаходяться під слідством за карні злочини;⁶⁾ 3. Заборону Плінієві встановлювати в правах осіб,

¹⁾ Δίω Κάσσ. 53, 15, 4: Ἐντολάς δὲ τινὰς καὶ τοῖς Ἐπιτρόποις καὶ τοῖς Ἀνθυλάτοις, τοῖς δὲ Ἀντιστρατήγοις δίδωσιν, ὅπως ἐπὶ ῥητοῖς ἐξίωσι. Проте може бути давав *mandata* вже Юлій Цезар. В усякому разі на таку думку настановує ось яке місце з Ульпіяна: Ulp. D. XXIX, 1, 1 pr.: *Militibus liberam testamentifactionem primus quidem divus Iulius Cesar concessit: sed ea concessio temporalis erat. Postea vero primus divus Titus dedit: post hoc Domitianus: postea divus Nerva plenissimam indulgentiam in milites contulit: eamque et Traianus secutus est et exinde mandatis inseri coepit caput tale: . . .*

²⁾ Останні мандати, про які ми маємо відомости, було дано імператорами Теодосієм II і Валентиніаном III в 427 році на імя префекта преторія Антіоха: Cod. I, 50, 2.

³⁾ Nov. XVII.

⁴⁾ Листи Плінія й Траяна я цитую на підставі другого видання, редактованого R. G. Kukulka (1912 p.)

⁵⁾ Pl. ad Tr. 22: *Et mihi scripsit Gavius Bassus non sufficere sibi eum militum numerum, qui ut daretur illi mandatis meis complexus sum.*

⁶⁾ Pl. ad Tr. 30: *Secundum mandata mea fecit Sempronius Caelianus mittendo ad te eos, de quibus cognosci oportebit, an capitale supplicium meruisse videantur.*

яких або він сам, або хтось інший засудив.¹⁾ Цілком ясно, що такого рода розпорядження, маючи значіння лише для даної особи або осіб, не могли підлягати жадному оголошенню, бо зміст їх зовсім не обходив осіб сторонніх, які не були обов'язані його й знати. Зрозуміло тому, що такі мандати в жадному разі не могли бути джерелом права.

Цілком інший характер мають решта листів: лист 96-й торкається таких мандатів, які забороняють гетерії,²⁾ листи 110-й і 111-й таких, які забороняють дарування з громадського майна приватним особам.³⁾ Це є такі розпорядження, на які можуть спосилатись особи сторонні, в тому числі й приватні, як на підставу своїх домагань, і які вони повинні виконувати, щоб не бути покараними. Однак, вимагати від сторонніх осіб виконання таких мандатів можна було, розуміється, лише при тій умові, коли їх зроблено було відомими для населення, себ-то прилюдно оголошено. Яким же чином могло робитись таке оголошення? На це ми маємо відповідь у листі 96-му: щоб приписи, які заключались у мандатах, стали відомими населенню, керовник провінції оголошував їх своїм едиктом.⁴⁾

Таким чином ми приходимо до ось яких висновків: *mandata imperatorum* самі по собі не були жадним джерелом права. Вони ставали таким лише тоді, коли керовники провінцій оголошували їх своїми едиктами. В правдиві імператорські конституції мандати й тоді не перетворювались, але силу вони мали рівну з конституціями.⁵⁾

¹⁾ Pl. ad Tr. 56: *Nam sicut mandatis tuis cautum est, ne restituam ab alio aut a me relegatos, ita de iis, quos alius et relegaverit et restituerit, nihil comprehensum est.*

²⁾ Pl. ad Tr. 96: . . . *secundum mandata tua hetaerias esse vetueram.*

³⁾ Pl. ad Tr. 110: *Ecdicus, domine, . . . petebat apud me a Iulio Pisonae . . . donata ei publice . . . utebaturque mandatis tuis, quibus eius modi donationes vetantur. Ib. 111: . . . largitiones ex publico fieri mandata prohibent.*

⁴⁾ Pl. ad Tr. 96: . . . *quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua . . .* Ми маємо також і з Дігест Юстиніана відомости про те, що Антонін Пій, ще будучи керовником провінції Азії, оголосив своїм едиктом розділ з книги мандатів: *Marcian D. XLVIII, 3, 6 § 1: Sed et caput mandatorum exstat, quod divus Pius, cum provinciae Asiae praeerat, sub edicto proposuit, ut irenarchae, cum adprehenderint latrones, interrogent eos de sociis et receptatoribus et interrogationes litteris inclusas atque obsignatas ad cognitionem magistratus mittant.*

⁵⁾ Через те нема нічого дивного в тому, що той самий юриста Гай, який, перелічуючи роди імператорських конституцій, виключає з них мандати (див. ст. 77 пр. 2), однак у другому місці переплутує мандати з конституціями, бо каже, що ті норми що до солдатських заповітів, які в дійсності було встановлено мандатами (ст. 79 пр. 1), ніби-то було введено конституціями: *Gai 2, 109: Sed haec diligens observatio in ordinandis testamentis militibus propter nimiam imperitiam mentis constitutionibus principum remissa est.*

Але тут виникає ось яке питання: коли *mandata* ставали джерелом права не самі по собі, а лише через едикти керовників провінцій, то чому в Дігестах Юстиніяна всі юристи, які викладають ті правові норми, що були утворені через *mandata*, завжди спосилаються не на едикти керовників провінцій, а на *mandata principum*, тай чому в цілому *Corpus iuris civilis* ми, крім згаданої вище, в прим. 20-ій, не знаходимо жадної вказівки про факт оголошення мандатів? — Це запитання мало-б свою рацію при тій умові, коли-б оголошення мандатів залежало від волі кожного окремого керовника провінції. В дійсности однак це не могло бути так в жадному разі, бо керовники провінцій знаходились в такій повній залежності від імператора, що без його волі не могли розв'язувати найдрібніших питань що до справ провінцій.¹⁾ Ясно тому, що коли розпорядження, які заключались у мандатах, підлягали оголошенню, то це залежало від волі того, хто давав мандати, а не того, хто їх отримував: едікт керовника провінції був властиво не джерелом права, а лише засобом для ознайомлення з тим джерелом населення, дійсним — же джерелом права залишалось розпорядження імператора, яке було викладено в мандатах. Крім того й з чисто технічного боку, як для юристів, що з фрагментів з їх праць складаються Дігести, так і для осіб, що складали Юстиніянові збірники, було вигідніше користуватись книгою мандатів, яка велась у канцелярії імператора, аніж збирати по провінціях едикти їх керовників.

Переходячи далі до форми, яку мали *mandata*, мушу зауважити, що це питання в історічно-юридичній літературі майже цілком не розроблено. В кожній історії джерел римського права говориться, що едикти імператорів писалось на дошках і виставлялось у прилюдному місці, що рескрипти являли собою або написи імператорів на проханнях приватних осіб (*subscriptio*), або листи імператорів до осіб урядових та цілих громад (*epistula*), і що декрети, нарешті, були устні розв'язання імператорами справ, що їх записували урядовці імператорської канцелярії. Що-ж до мандатів, ми побачимо всюди лише, що це були інструкції, які імператори давали підвладним ім, в більшости провінційальним урядовим особам,²⁾ включаючи сюди й проконсулів сенатських

¹⁾ Див. напр.: P1. ad Tr. 23 і 70, де Пліній запитує Траяна що до перебудови купелі в місті Прузі. Коли це повинен був робити Пліній, який був особистим приятелем імператора і мав від нього особливі уповноваження, то становище звичайного керовника провінції повинне було бути ще більш залежним. Див. також: Mommsen, Röm. Staatsrecht, III, стор. 1216; його-ж, Abriss des röm. Staatsrechts², стор. 206; Karlowa, Röm. Rechtsgesch. I, стор. 575.

²⁾ Деякі вчені гадають, що виключно провінційальним. Найдокладніше умотивовання цієї гадки дає Cuij, Les institutions juridiques des Romains, II, стор. 26 сл. Він вказує на те, що для міських магістратів мандати за-

провінцій, які теж підлягали їх догляду.¹⁾ Яку-ж форму мали ці інструкції: чи викладалось їх обов'язково на письмі, чи також і усно; чи давалось їх лише один раз при вступі магістрата на посаду, чи змінювалось і доповнювалось в часі перебування його на тій посаді, — це або обходиться мовчанкою, або про нього говориться мимохідь, як про щось цілком відоме, що не потребує жадних доказів.²⁾ Між тим, як мені здається, ці питання не позбавлені певного значіння, і в джерелах для їх розв'язання можна найти певні — хоча й не завжди безпосередні — вказівки.

По-перше, треба звернути увагу на те, що в усіх джерелах, в яких згадується про *mandata*, вони завжди називаються в множині. Що це так у Дігестах Юстиніяна, де, — до слова сказати, *mandata* ніколи не приписуються окремому імператорові, а завжди говориться про них взагалі,³⁾ — це можна ще пояснити тим, що автори відповідних фрагментів користувались не окремими мандатами, а згаданю вище книгою мандатів. Те саме можна припустити що-до Кодекса Юстиніяна, хоч там ми вже бачимо *mandata*, що їх було дано одній особі.⁴⁾ Але цю множину ми бачимо і в листуванні Плінія з Траяном. Траян каже: „*mandatis meis complexus sum*“, „*secundum mandata mea fecit Sempronius*“; Пліній каже: „*mandatis tuis cautum est, ne restituum*“, „*secundum mandata tua hetaerias esse vetueram*“, „*utebaturque mandatis tuis, quibus eius modi donationes vetantur*“. В кожному зі згаданих

міннялись едіктами та декретами, що видно з того, що міський претор, перелічуючи підстави для своєї діяльності, вказує на закони, сенатусконсульти, едікти і декрети імператорів, але ніколи на мандати: *Ulp. D. II, 14, 7 § 7; III, 1, 1 § 8; XLIII, 8, 2 pr*; крім того, каже він, в джерелах єсть вказівки на те, що аби бути дійсними для Рима й Італії, приписи, що заключались у мандатах, передувались рескриптами: *Marcian. D. XLVII, 22, 1 pr.: Mandatis principalibus praecipitur praesidibus provinciarum, ne patiantur esse collegia sodalicia . . . quod non tantum in urbe, sed et in Italia et in provinciis locum habere divus quoque Severus rescripsit.* — На це все однак можна відповісти, що в джерелах неюридичних ми знаходимо одну згадку про те, що мандати було дано не провінціальному, а міському урядовцеві; власне *Frontin. de aquaed. 110*, каже про мандати, які було дано для *curator aquarum* в Римі.

¹⁾ В одному написові з Пергама, що належав до сенатської провінції Азії, знаходимо надане для виконання „*Κεφαλαῖον ἐκ τῶν Καίσαρος ἐντολῶν.*“ (*C. I. L. III, Suppl. 7086*). Також з листування Плінія з Траяном видно, що мандати від імператора отримував Пліній, будучи керовником сенатської провінції Бітінії. З пр. 1 ст. 79 (з фрагмента з Діона Касія) ми бачимо, що ще Октавіян Август давав мандати проконсулям (*Ἀνθυλάτοις*) і пропреторам (*Ἀντιστρατήγοις*) сенатських провінцій.

²⁾ Так *Hirschfeld, Verwaltungsgeschichte Roms*, 2 стор. 324, каже без жадних доказів, що мандати мали форму листів, а через те повинні були виготовлюватись в канцелярії *ab epistulis*.

³⁾ Див. ст. 77 пр. 1, ст. 79 пр. 1, ст. 80 пр. 4, ст. 81 пр. 2.

⁴⁾ Див. ст. 79 пр. 2.

випадків справа йде про одну певноозначену правну норму, що її було дано одним імператором на ім'я одної особи, і все-ж таки і імператором й тим, хто отримував мандати, вживається множину. В той же час, як у згаданому листуванні, так і в усіх взагалі джерелах римського права, про інші імператорські розпорядження згадується про кожне окремо зі вказівкою на імператора, який його видав, а також на особи або осіб, яким його було адресовано.¹⁾

По-друге, ми бачимо, що юриста Ульпіян, перелічуючи імператорів, що видавали з того-ж самого приводу мандати, не уживає одного якого-небудь спеціального означення, а користується найрізноманітнішими словами: *concessit, dedit, indulgentiam contulit*,²⁾ в той час коли що до декретів, наприклад, майже завжди вживається римськими юристами вираз *decrevit*, що до рескриптів — *rescripts*.³⁾

По-третє в той час, коли при перекладі римської правничої термінології на грецьку мову для кожного взагалі латинського означення існує спеціальне грецьке слово,⁴⁾ означення *mandata* перекладається в різноманітний спосіб.⁵⁾

Все згадане наводить на думку, що слово *mandata* зовсім не було технічним виразом для якоїсь певної форми імператорських розпоряджень. Найскорше треба гадати, що це було перенесення до відносин публічного характеру розуміння приватно-правного *mandatum*.⁶⁾ Дійсно, що таке *mandatum* у приватно-правному розумінні? Це договір доручення, себ-то договір, на підставі якого одна особа згідно вимозі другої зобов'язується виконати безплатно для останньої якусь справу. Такі договори складав звичайно господар з своїм прикащиком, в більшості

¹⁾ Напр. Pl. ad Tr.; 58: . . . adlegabat . . . decretum Prusensium. Addebat . . . patris tui edictum et epistulam.

²⁾ Див. ст. 79 пр. 1. Порівняй також Wlassak, Kritische Studien, стор. 144—145.

³⁾ Див. ст. 77 пр. 1 і 2.

⁴⁾ Для едикта — διάταγμα, для декрета — δόγμα, для рескрипта — ἀντιγραφή.

⁵⁾ Найбільш звичайний переклад словом „έντολαί“ (ст. 79 пр. 1 і ст. 82 пр. 1). Але ще Brissonius, De formulis, III, 84, звернув увагу на те, що в новеллі 17-ї Юстиніана чомусь мандати означено словом „παράγγελάματα“. Weiss, Studien zu den römischen Rechtsquellen, 1914, стор. 79, прим. 48, приводить погляд Lafoscade, De epistulis, n. 164, що слово έπιταγή у вступі до одного митного тарифу з Єгипта, треба перекласти, як *mandatum imperatoris alicuius*. Нарешті в Cod. I, 15, 2, де йде про мандати імператорів, вони означені словом „κέλευσις“.

⁶⁾ На аналогію мандатів в публічно- і приватноправному розумінні звернули вже увагу Krüger, Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts², стор. 116, і Kipp, Geschichte der Quellen des röm. Rechts,⁴ стор. 69, однак лише що до питання про довгочасність їх чинності — див. про це нижче.

своїм же вільновідпустником, коли сам господар не міг чомусь (через те, наприклад, що справа була зв'язана з виїздом з міста перебування) виконати цю справу особисто. На тій самій підставі в часи ще римської республіки римський сенат, владі якого підлягали провінції, складав такі договори з проконсулами й пропреторами цих провінцій, доручаючи їм виконати ті або інші справи за себе.¹⁾ Таких справ було звичайно не одна, а багато, тому заключався не один договір, а декілька, — не *mandatum*, а *mandata*. Імператори, перейнявши владу сената що до частини провінцій, для керування якими вони посилали своїх урядовців, перейняли від сената й звичай давати цим урядовцям свої доручення, для яких залишилась стара назва *mandata*, але які, розуміється, загубили вже характер договірний, бо відносини поміж імператором і його урядовцями були вже цілком інші.²⁾ Поширяючи свою владу й на сенатські провінції, імператори почали з свого боку, незалежно від доручень сенату, давати проконсулам сенатських провінцій й свої доручення, свої *mandata*. Будучи перенесенням до публічноправної сфери розуміння приватноправного *mandatum*, яке являло собою договір консенсуальний, що цілком не залежав від форми, імператорські *mandata* теж не могли бути зв'язані якоюсь обов'язковою формою, а могли мати яку-будь форму, могли бути як на письмі, так і усні,³⁾ могли даватись як при вступі урядової особи на посаду, так і в часі перебування її на тій посаді.⁴⁾ Це було те, що ми нині називаємо службовими приписами. Аби про дані доручення не було забуто, імператори (а треба гадати — і сенат) наказували своїй канцелярії записувати зміст їх в особливі книги, з чого поступовно й склався так званий *liber mandatorum*.

В якій-же власне канцелярії вівся цей *liber mandatorum*? Відомо що в імператорів за часи принципата було дві канцелярії:

¹⁾ Про те, що сенат давав своїм підвладним мандати, гадав уже Mommsen, *Römisches Staatsr.*, III, стор. 1213, прим. 1, на підставі Valer. Max. 8, 15, 5. Те-ж саме каже й Krüger, вищезгад. праця, стор. 109, прим. 14, на тій підставі, що в Callist. D. L, 10, 7 § 1 приписи одного сенатусконсульта мають назву *mandata senatus*. Однак з тих місць джерел, на які спосилаються обидва вчені, не видно, щоб сенат давав мандати провінціям магистратам. Останній факт остаточно встановив Weiss, вищезгад. праця, стор. 69, прим. 14, на підставі низки написів з провінції Азії, так що тепер можна цілком з певністю настоювати на тому, що попередниками імператорських мандатів були мандати сената.

²⁾ Див. ст. 81 пр. 1.

³⁾ Що мандати давались іноді й усно, тому доказом розпорядження імператорів Граціяна, Валентиніана і Теодосія від 383 року про те, що мандати, які дано усно, треба вважати неважними. Див. Cod. I, 15, 1.

⁴⁾ Krüger, вищезгад. праця, стор. 306, каже: „В ширшому розумінню мандатом називається кожний наказ (*Befehl—iussio*), напр.: Cod. Th. I, 2, 6: *Etsi non cognitio sed executio mandatur, de veritate precum inquiri oportet*.

ab epistulis i a libellis.¹⁾ Питання про те, в якій з них вівся liber mandatorum, вже було в новіші часи розглянуто Гіршфельдом,²⁾ який прийшов до того висновку, що мандати виходили з канцелярії ab epistulis, на тій підставі, що вони самі мали форму листів (epistula). Як мною вже доведено вище, мандати не мали жадної визначеної форми, через що умотивовання Гіршфельда прийняти не можна. Але самий факт, що мандати могли виходити лише з канцелярії ab epistulis, а не a libellis, нема підстав не прийняти, бо мандати являли собою доручення особам урядовим, а зносини з такими особами було з'осереджено в канцелярії ab epistulis, канцелярія-ж a libellis відала зносини з особами приватними.³⁾ Чи був у канцелярії ab epistulis окремий відділ для ведення книги мандатів, про це ми не маємо жадних відомостей аж до часів Олександра Севера, за якого вперше згадується про окремого „procurator a mandatis“.⁴⁾ Приймаючи однак на увагу, що вже за часи Траяна кількість мандатів, що їх було дано одному Плінієві, була досить велика, й що для інших провінціальних урядовців, які не могли користуватися таким довір'ям, як Пліній, що був особистим другом імператора,⁵⁾ ця кількість повинна була бути ще більшою, треба гадати, що і в ті часи в канцелярії не міг не бути окремий і досить великий відділ для мандатів.

Цікавим і дуже суперечним в нинішній історично-юридичній літературі єсть питання про те, який протяг часу вважалось mandata чинними, як джерела права. Не треба й казати, що ті вчені, які вважають mandata за дійсні імператорські конституції, стоять також за те, що вони мали чинність на майбутність, як закони, аж до часу їх скасування або зміни новим законом. Того-ж погляду тримається й Карльова.⁶⁾ Однак новіші дослідувачі, як Кіпп, Крюгер⁷⁾ та Кюк,⁸⁾ гадають, що мандати мали значіння законів лише що до тої урядової особи, якій їх було дано, і лише на

1) Пізніше з'явилась ще третя канцелярія — a memoria, яка, треба гадати, завідувала справами архівними. Див. Hist. Aug. Pesc. Nig. 7.

2) Див. ст. 82 пр. 2.

3) Про цю компетенцію канцелярій див. Madvig, Die Verfassung und Verwaltung des röm. Staates, I, стор. 558 сл. Крім того, доказом того, що мандати належали до канцелярії ab epistulis, може служити вірш Публія Папінія Стація (Stattius) в його збірці імпрровізацій — Silvae, V. 1. 83 сл., в якому він, виславляючи вільновідпустника Абасканція, який за Доміціана завідував канцелярією ab epistulis, каже: magnum late dimittere in orbem Romulei mandata ducis.

4) С. I. L. III, 536. Friedländer, Sittengeschichte Roms⁶, I, стор. 199. Hirschfeld, вищезг. праця, стор. 324.

5) Траян усюди звертається до Плінія: mi Secunde carissime. Див. напр. Pl. ad Tr. 16, 20 etc.

6) Вищезг. праця, стор. 653.

7) Див. ст. 83 пр. 6.

8) C u q, Les institutions juridiques des Romains, II, стор. 27.

час правління того імператора, який їх дав; але що через запис мандатів до *liber mandatorum*, в якому деякі приписи повторювались при кожній зміні як керовників провінцій, так і імператорів, виробилась постійно певна рутинна мандатів (подібно до *edictum translaticium*) з певною кількістю постійних розділів (*capita*); таким чином, кажуть ті вчені, було встановлено цілу низку нових приписів, які вважалось вже не лише за службові інструкції для урядовців, але за діючі для населення правні норми. При цьому одні з тих учених (Крюгер і Кіпп, як ми вже бачили в пр. 6 на ст. 83) засновуються на аналогії *mandata principum* з *mandatum* в приватноправному розумінні (як відомо, договір доручення касувався смертю як доручальника, так і доручника), другі-ж (Кюк) виставляють аналогію мандатів з едіктами, які теж, згідно поглядам цих учених, мали чинність лише за життя того імператора, який їх видав.

Я з свого боку, приймаючи обидві аналогії, що приведено вище, прихожу однак до інших висновків. Що *mandata*, яких не було оголошено едіктом керовника провінції, погашались, як і приватноправне *mandatum*, смертю, або виходом з посади (себ-то теж смертю, але політичною) доручальника-імператора, або доручника-урядовця, це цілком зрозуміле і сумнівів викликати не може. Але коли ці *mandata* було оголошено едіктом керовника провінції до відома населення, то прикладати до них аналогію з приватноправним *mandatum* було би вже помилкою, і можна прикладати аналогію лишень з едіктом. Але з яким едіктом? Чи з звичайним магістратським, чи з імператорським? У першому випадку цілком ясно, що чинність мандатів повинна була кінчатись разом з виходом магістрата з посади і могла бути відновлена лише едіктом нового магістрата. В другому випадку питання значно складніше, бо перше за все ніяк не можна погодитись з тим, щоби чинність імператорського едікту не переживала самого імператора; навпаки, імператорський едікт був джерелом права до часу його скасування або зміни імператорським же розпорядженням.¹⁾ Таким чином коли визнавати повну аналогію між оголошеними мандатами і імператорськими едіктами, то довелось би признати, що оголошені мандати мали чинність незалежно не тільки від перебування на посаді урядової особи, що їх оголосила, але й від життя імператора, який їх видав. — В дійсності однак ми бачимо цілком інше: в листуванні Плінія з Траяном згадуються, як джерела права, всякого рода розпоря-

¹⁾ Дуже повні і ґрунтовні докази цього див: Кіпп, вищезгад. праця стор. 68, Крюгер, вищезгад. праця, стор. 113 сл. Зі свого боку до їх доказів я долучу ще один, на мій погляд, дуже переконуючий: в листуванні Плінія з Траяном едікти Октавіяна Августа і Нерви цитуються, як безсумнівні джерела права: Pl. ad Tr. 58, 3; 65, 3; 79, 2—4; 80.

дження бувших імператорів,¹⁾ крім однак мандатів; мандати згадуються лише такі, які видав сам Траян. З другого боку і він, і Пліній спосилаються не тільки на ті мандати, які було дано Плінієві особисто, але й такі, що було дано іншим особам.²⁾ З цього ясно, що чинність мандатів в жадній залежності від урядової особи, якій було доручено їх оголосити, не знаходилась: особа ця могла піти з посади, могла вмерти, мандати-ж, що їх вона оголосила, продовжували мати чинність. Що-ж до імператора, який видав дані мандати, справа мала інший вигляд; значно більш подібне до правди припущення, що мандати, хоча би й оголошені, не переживали того імператора, який їх видав, і що для продовження їх чинності було необхідно, щоби новий імператор їх підтвердив.³⁾ Таким чином мандати не були цілком аналогічними ані з едіктами магістратів, ані з едіктами імператорів, а являли собою, сказати-б, середину поміж ними. Тай це цілком зрозуміло: вони повинні були бути більшими, ніж звичайні едікти самих магістратів, бо передавали волю не їх, а імператорів, але меншими, ніж едікти самого імператора, бо передавали волю його не безпосередне, а значить — могли мати в собі помилки й непорозуміння; щоб дати певність в тому, що воля вищої влади передана правильно, треба було підтвердження з боку нового носія цієї влади.

Мені залишається сказати ще декільки слів про зміст імператорських мандатів. Зміст тих мандатів, про які згадується в листуванні Плінія з Траяном, як таких, що підлягали оголошенню, так і таких, що йому не підлягали, викладено вже вище. Як бачимо, мандати, що не підлягали оголошенню, торкались справ адміністративно-поліційних і процесуальних, мандати-ж, що підлягали оголошенню, крім таких, встановлювали й певні норми приватно-правного характеру (заборона дарувань публічного майна приватним особам). Коли ми звернемось до мандатів, що збереглись нам в написах та Юстиніанових збірниках, які, само собою розуміється, належать до мандатів, що їх було оголошено, то побачимо, що *mandata* заключали в собі норми з усіх галузів права й процесу. Як і в цілому римському праві, найцікавіші для нас норми права приватного. З цього права виключно мандатами було встановлено привилейоване спадкоємство солдатів,⁴⁾ заборонено подружжя поміж провінціальними урядовцями і солдатами в провінціях — з одного боку, та провінціалками — з другого,⁵⁾ і т. и.

¹⁾ Див. ст. 83 пр. 1, і ст. 86 пр. 1.

²⁾ Pl. ad Tr. 30 і 110.

³⁾ Доказом ще може служити приведена в пр. 1 ст. 79 цитата з Ульпіяна, з якої видно, що одну і ту саму правну норму повторювали в своїх мандатах декілька імператорів, аж поки в *liber mandatorum* „incipit caput tale“.

⁴⁾ Див. ст. 79 пр. 1.

⁵⁾ Callist. D. I, 18, 19 pr.: . . . mandatis adicitur, ne praesides pro-

З цього приводу нічого нового, що не було би предметом досліду раніш, сказати не можна, а тому я й не зупиняюсь даліше на цьому питанню, відсилаючи тих, хто цікавиться змістом мандатів взагалі, до безпосереднього ознайомлення з книгою Бріссоніуса „De formulis“, де зібрані всі фрагменти з античної літератури, юридичної і неюридичної, що торкаються мандатів.¹⁾

vinciarum in ulteriorem familiaritatem provinciales admittant . . . Ulp. D. XXIV, 1, 3 § 1: . . . si nupserit . . . provincialis mulier ei, qui provinciam regit vel qui ibi meret contra mandata, . . . nuptiae non sunt.

¹⁾ Див. ст. 83 пр. 5.

Проф. Др. Михайло Лозинський.

ОХОРОНА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ В МІЖНАРОДНЬОМУ ПРАВІ.

PROF. DR. M. LOZYNSKY: LA PROTECTION DES MINORITÉS
NATIONALES EN DROIT INTERNATIONAL.

I.

„Від довгого часу завелась в європейському публичному праві практика, що коли утворилася держава або вже існуюча держава дістала значний територіяльний приріст, її колективне й формальне визнання великими державами повинно бути злучене з забезпеченням, що вона в формі міжнародного договору зобов'язується зберігати певні принципи правління“.¹⁾

Щоб не сягати далі в історію, вистане згадати про Берлінський конгрес 1878, який наложив на балканські держави обов'язок зберігати принцип релігійної свободи.

Притримуючися сеї практики, головні держави антанти на Мировій Конференції в Парижі заключили з новоутвореними або територіяльно збільшеними державами окремі договори, які накладають на ті держави ряд зобов'язань політичного й економічного характеру що-до внутрішнього правління й міжнародних зносин.

В порівнянні з попередньою практикою ці договори відзначаються тим, що мають на увазі охорону національних меншостей²⁾ та що їх виконання поставлено під охорону Союзу Націй.

Аналогічні постанови про охорону національних меншостей знаходяться також у договорах держав антанти з переможеними державами.

Договорів одної та другої категорії є 10; з них 7 ратифіковані й поставлені під охорону Союзу Націй.

¹⁾ З листа президента Мировій Конференції в Парижі Клемансо до польського президента міністрів Падеревського з приводу договору між головними державами антанти й Польщею з 28. червня 1919 в справі охорони національних і релігійних меншостей у Польщі.

²⁾ В текстах договорів говориться про „minorités ethniques, de religion ou de langue“ або „minorités de race, de religion ou de langue“.

Окремі договори заключили головні держави антанти :

1. З Польщею в Версаю 28. червня 1919 (поставлений під охорону Союзу Націй 13. лютого 1920).

2. З Чехо-Словаччиною в Сен-Жермен 10. вересня 1919 (поставлений під охорону Союзу Націй 29. падолиста 1920).

3. З Юго-Славією в Сен-Жермен 10. вересня 1919 (поставлений під охорону Союзу Націй 29. падолиста 1920).

4. З Румунією 9. грудня 1919 (поставлений під охорону Союзу Націй 30. серпня 1921).

В договорах з переможеними державами постанови про охорону національних меншостей містяться :

5. В артикулах 62—69 договору з Австрією в Сен-Жермен 10. вересня 1919 (поставлених під охорону Союзу Націй 22. жовтня 1920).

6. В артикулах 49—57 договору з Болгарією в Неї 27. падолиста 1919 (поставлених під охорону Союзу Націй 22. жовтня 1920).

7. В артикулах 54—60 договору з Угорщиною в Тріянон 4 червня 1920 (поставлених під охорону Союзу націй 30. серпня 1921).

Окремі договори з Грецією та з Вірменією з 10. серпня 1920 і договір з Туреччиною з 10. серпня 1920 (артикули 140—151) не ввійшли в життя.

Крім сього, маємо постанови про охорону національних меншостей в загальних або окремих договорах між інтегрованими державами (договір між Австрією й Чехо-Словаччиною, договір між Польщею й Німеччиною в справі Горішнього Шлеску, арт. 7. договору між Польщею і Росією й Україною в Ризи 18. марта 1921).

Предметом сього досліду є договори Мирової Конференції. З огляду на однаковість їх постанов про охорону національних меншостей основою досліду служить договір з Польщею.

II.

Охорона, яку дають договори Мирової Конференції національним меншостям, охоплює :

Охорону життя й свободи всіх мешканців держави без різниці уродження, національності, мови, раси чи релігії. — Свобідне виконання релігійних обрядів. (Арт. 2).

Рівність усіх громадян держави перед правом і користування однаковими громадянськими й політичними правами без різниці раси, мови чи релігії. — Різниця релігії не може впливати на користування громадянськими й політичними правами, зокрема на допущення до публичних урядів, функцій і почестей та виконання різних професій. — Уживання рідної мови в приватних

зносінах, в області релігії, преси, публікацій, на публичних зборах. — Уживання рідної мови в слові й письмі перед судами.¹⁾ (Арт. 7).

Право громадян держави, приналежних до національних меншостей, закладати власним коштом установи гуманітарні, релігійні, соціальні, школи й інші установи для виховання й уживати в них своєї рідної мови та виконувати свої релігійні обряди. (Арт. 8).

Обов'язок держави закладати для національних меншостей початкові школи²⁾ з їх викладовою мовою в місцевостях зі значною частю (*une proportion considérable*) громадян, приналежних до національних меншостей, при чому мова пануючої національності повинна бути обов'язковим предметом науки. — Обов'язок держави в таких-же місцевостях призначувати відповідну частину публичних фондів на потреби національних меншостей в області виховання, релігії й гуманітарності. (Арт. 9).

Крім сих загальних постанов, які знаходяться в усіх договорах, маємо окремі постанови, примінені до відносин даної держави, — на приклад, постанови про охорону Жидів у договорі з Польщею (арт. 10—11), постанови про територіяльну автономію Закарпатської України в договорі з Чехо-Словаччиною (арт. 10—13).³⁾

¹⁾ В французькій мові: „*devant les tribunaux*“. — В кругах німецьких учених і політиків дехто заступає погляд, що під „*les tribunaux*“ треба розуміти всі державні установи, а не тільки сам суд, — виводячи такий погляд з первісного англійського значіння того слова. Однак інтересована держава буде очевидно боронитися проти такої розширюючої інтерпретації.

²⁾ В тексті договору з Польщею: „*que dans les écoles primaires l'instruction sera donnée, dans leur propre langue, aux enfants des ces ressortissants polonais.*“ Натомість в тексті договору з Чехословаччиною: „*que l'instruction sera donnée, dans leur propre langue, aux enfants des ces ressortissants tchéco-slovaques.*“ Значить, договір з Польщею говорить про науку в початкових школах, договір з Чехословаччиною про шкільну науку взагалі.

Факт, що договір з Польщею має на увазі тільки початкову публичну школу для національних меншостей, свідчить, що в той час, коли той договір складався, головні держави антанти мали на увазі тільки невеликі національні меншости в Польщі, головню Німців на бувшій німецькій державній території. Бо коли б вони були мали на увазі більші національні меншости, то в договорі була би мова про шкільну науку взагалі, як у договорі з Чехословаччиною. Думка віддати під Польщу 8 мільонів українського населення як „національну меншість“, тоді ще не існувала, про що свідчить лінія Керзона як східня границя Польщі.

³⁾ З договорів між інтересованими державами згадаю про арт. 7 договору між Польщею і Росією й Україною, якого основна постанова звучить: „Росія й Україна признають особам польської національності, які знаходяться на території Росії, України й Білоруси, згідно з принципом рівності народів, усі права, які запоручають свободний духовий розвиток, розвиток мови й виконування релігії. Взаємно Польща обов'язується при-

Перейдемо до гарантій, які містяться в статтях 1-ій і 12-ій.

На основі арт. 1-ого держава зобов'язується вважати зобов'язання, охоплені статтями 2—8¹⁾, основними законами.

Таким чином постанови названих статей повинна держава завести до свого законодавства як основні закони держави.²⁾

Це є внутрішня гарантія.

Про міжнародну гарантію говорить арт. 12 (в договорі з Чехо-Словаччиною арт. 14). Його зміст такий:

Постанови попередніх статей творять міжнародні зобов'язання і поставлені під гарантію Союзу Націй. Вони не можуть бути змінені без згоди більшості Ради Союзу Націй. Злучені Держави Америки, Бритійська Імперія, Франція, Італія та Японія зобов'язуються не відмовити своїй згоді на зміни, прийняті більшістю Ради Союзу Націй. Кожний член Ради Союзу Націй має право звернути увагу Ради на порушення або небезпеку порушення якого-будь з тих зобов'язань, після чого Рада може зробити все, що вважатиме потрібним. Різниця думок в цій справі між державою, яка підписала договір, і одною з головних держав-антантів або кожною іншою державою, яка є членом Ради Союзу Націй, вважається спором з міжнародним характером по думці арт. 14-ого статута Союзу Націй. Держава, яка підписала договір, годиться, щоб на жадання другої сторони предложити сей спір Постійному Трибуналові Міжнародного Судівництва. Рішення Трибуналу безапеляційне і має ту саму правну силу, що рішення по думці арт. 13-ого того-ж статута.

Значить, міжнародна гарантія полягає на тому, що наведені статті не можуть бути змінені без згоди більшості Ради Союзу Націй; далі на тому, що кожний член Ради Союзу Націй має право звернути увагу Ради на порушення постанов про охорону національних меншостей державою, яка підписала договір, Рада Союзу Націй має право видати відповідні заарядження, а коли-б спір таким способом не був поладжений, сторона, яка звернула увагу на порушення договору, може предложити справу Постійному Трибуналові Міжнародного Судівництва, якого рішення зобов'язує на основі статута Союзу Націй.

знати такі самі права всім особам національності російської, української й білоруської, які знаходяться в Польщі.“

Дальші постанови сього статуту, витримані так само в загальному тоні, скрізь зазначають, що згадані права прислугують „в межах внутрішнього законодавства“.

¹⁾ Арт. 2, 7, 8 містять — як представлено вище — постанови про охорону національних меншостей. Арт. 3—6 містять постанови про набуття громадянства в даних державах особами, що перед тим були громадянами тих держав, на територіях яких утворилися дані держави.

²⁾ Це зробили: Чехословаччина (арт. 128—134 конституції), Польща (арт. 96, 109, 110, 111, 113, 115 конституції) і Юго-Славія (арт. 3, 4, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 29, 43, 61, 69, 96, 109 конституції).

Найбільшою недстачею сеї міжнародної гарантії було те, що не інтересована національна меншість, ані навіть не держава, яка є членом Союзу націй, тільки держава, яка є членом Ради Союзу Націй, мала право звернути увагу на невиконання договору.

Сю недстачу усунула Рада Союзу Націй на стільки, що установила таку процедуру:¹⁾

Кожда особа або група осіб може звернути увагу Секретаріату Союзу Націй на недотримання договору про охорону національних меншостей, тільки таке донесення не може бути анонімне, образливе для держави, проти якої звертається, ані не може містити погрози зірвання звязку між тою державою й національною меншістю. — Донесення подається до відомости інтересованій державі для відповіді. — Голова Ради Союзу Націй запрошує двох членів Ради і творить з ними комісію, яка може видати всякі зарядження, які вважатиме потрібними. — Коли-б сим не полагоджено спору, на жадання одного з членів Ради Союзу Націй справа йде перед Постійний Трибунал Міжнародного Судівництва.

III.

Розгляньмо сю охорону, яку дають договори Мирової Конференції національним меншостям.

Перше всего — що таке національна меншість?

По найзагальнішому поняттю, яке лягло також в основу договорів Мирової Конференції, се є національна група, яка на території даної держави знаходиться в меншости в порівнянню з національною групою, яка утворила ту державу.

Одначе се поняття недостатне, щоб могло стати основою для рішення питання національних меншостей.

В давній Росії, Австрії, Угорщині цілі нації або дуже поважні частини націй були на основі сього поняття національними меншостями супроти нації, яка панувала в державі. В новоутворених або територіяльно збільшених державах, які заключили вище наведені договори, бачимо те саме; вистане вказати на українські землі, які на основі рішення Ради Амбасадорів з 14. марта 1923 про східні кордони Польщі опинилися як національна меншість в межах польської держави. Теоретично можна собі уявити, що Німеччина могла би завоювати цілу Францію і так зробити з неї національну меншість, Франція добру половину Німеччини і т. д.

Щоб знайти основу для рішення питання про національні меншости, треба прослідити територіяльне розселення національної групи, яку пануюча нація вважає національною меншістю. Тут викажеться, що національні меншости треба поділити на дві

¹⁾ Ухвали на 10-ій сесії Ради з 22. і 25. жовтня 1920 і на 13-ій сесії Ради з 27. червня 1921.

категорії: 1. національні меншости природні, які утворилися на протязі історичного розвитку на граничній лінії розселення двох націй або, як острови, в глибині національної території даної нації; 2) національні меншости штучні, які опинилися в положенню національних меншостей через те, що їх національну територію, на якій вони творять суцільну масу населення, завоювала чужа держава.

Коли ми проведемо найсправедливішу межу між двома національними територіями, то все таки по обох боках сеї межі остануться найчастіше менші або більші групи населення, яке національно зачислює себе до нації по тім боці граничної лінії. Се явище завважується особливо в тому випадку, коли обі національності жили довгий час в одній державі, наслідком чого процес переселення з одної національної території на другу не тільки не зустрічав ніяких труднощів, але ще іноді мав за собою підпертя держави (особливо процес кольонізації території поневоленої нації особами пануючої нації). В сьому випадку зустрічаємо також острови, зложені з осіб одної нації, в глибині національної території другої нації (Німці в Празі, Поляки у Львові й інших містах в глибині української національної території).

Сі національні меншости ми назвали природними, бо вони утворилися наслідком довшого історичного процесу, який, хоч має в собі елементи насильства одної нації над другою, все таки являється, як цілість, природним.

Натомість в тих випадках, де держава завойовує частину чи цілість території іншої нації, включає її в свої межі і так робить з її населення національну меншість, ми говоримо про штучну національну меншість.

Природні національні меншости, коли не хотять виїмигрувати на свою національну територію, мусять жити серед національно чужого оточення, в національно чужій державі. Звідси випливає, з одного боку, потреба охорони їх національного життя в національно чужій державі, з другого боку — konieczність їх співжиття з національно-чужим оточенням і примінення до того оточення.

Зовсім инакше положення штучних національних меншостей. Вони не національні меншости, тільки господарі на своїй національній території. Всяка охорона їх національного життя в межах держави, яка вважає їх за національну меншість, се не-наче-б здоровій людині звязати руки й ноги й тоді придумувати способи, щоб їй дати змогу рухатися, відживлятися, словом підтримувати своє існування. Замість усього того розв'яжіть її! Так само замість всяких способів охорони такої штучної національної меншости треба усунути з її території чужу державну владу, по-вести між нею і державою, яка панує над нею, державний кордон,

який відповідав би межам національного розселення, — і вчорашня національна меншість зможе жити повним життям у власній національній державі.

Основною хибою всіх договорів, якими Мiroва Конференція управилила міжнародні відносини, являється власне те, що вона в межах новоутворених чи територіяльно збільшених держав утворила цілий ряд штучних національних меншостей, в дійсности здібних до самостійного життя у власних національних державах.

Се утворення числених штучних національних меншостей являється не поборною перешкодою для рішення питання національних меншостей, перешкодою, яку можна усунути тільки зміною державних кордонів, так, щоб штучні національні меншості перестали бути національними меншостями в національно-чужих державах, а стали господарями в своїх власних національних державах.

Природна національна меншість, поставлена перед альтернативою: або виемігрувати або замиритися з національно-чужою державою, — може замиритися, і то навіть легко, коли дістане змогу користуватися рівними правами й змогу плекати своє національне життя.

З другого боку, держава супроти природної національної меншости може бути не тільки справедливою, але навіть великодушною без жадної небезпеки для своєї цілости.

Зовсім инакше взаїмне відношення між державою і штучною національною меншістю.

Штучна національна меншість відчуває й розуміє, що вона має всі дані жити повним національним життям у власній національній державі, та що сьому стоїть на перешкоді тільки приналежність до національно чужої держави.

Особливо після світової війни, де цілий ряд бувших штучних національних меншостей зірвав кайдани, які їх приковували до національно чужих держав, змагання штучної національної меншости до відділення від держави, до якої її насильно прилучено, являється самозрозумілим.

Супроти сього змагання держави, які Мiroва Конференція ущасливила штучними національними меншостями, стоять і будуть стояти безраді.

Їх змагання, через насильне здавлювання національного розвитку штучної національної меншости та кольонізацію її національної території, звести її до положення природної національної меншости — понад їх сили та тільки скріплює непримиримість штучної національної меншости та її змагання до відділення.

Протилежна політика, яка дала би штучній національній меншості на її території таку повноту прав, що се заступило би

для неї до деякої міри власну національну державу, — неможлива і безцільна, коли цілю держави являється закріплення володіння на території штучної національної меншости.

По-перше — ілюструймо се прикладом — коли Польща простягла руку на українські землі, то на те, щоби підчинити їх польській державній рації, а не на те, щоби ущасливити український нарід тих земель quasi державною самостійністю.

По-друге ніяка quasi власна державність під чужою державою не вирве з душі нації змагання до повної державности, — особливо у народів, поділених державними кордонами, а до того досить великих, щоби утворити здібну до життя власну державу. Маючи змогу творити quasi власну державність під чужою державою, вони шляхом розвитку набиратимуть що-раз більше сили, аж надійде слушний час для зірвання звязку залежности від національно-чужої держави.

Утворивши цілий ряд держав зі штучними національними меншостями, Мирова Конференція утворила питання, якого розв'язання неможливе в тій площі, в якій вона старалася його розв'язати, себто в площі охорони національних меншостей в утворених нею державах.

Погляньмо, як вона розв'язує се питання в договорах про охорону національних меншостей.

IV.

Яке було відношення держав до національних меншостей (природних і штучних) перед світовою війною?

Для нашого досліду вистане, коли ми, маючи на увазі тільки найновіші часи, установеми такі типи:

1. Нерівність громадянина перед правом з огляду на його національну приналежність. — Найяскравіший приклад положення Жидів у Росії.¹⁾

2. Рівність громадянина перед правом без огляду на його національну приналежність, одначе тільки на стільки, на скільки він з титулу своєї національної приналежности не вимагає ніяких прав. — Приклади: відношення Росії до народів християнських віроісповідань, відношення Німеччини до Поляків, відношення західно-європейських держав до натуралізованих чужинців.

3. Рівність громадянина перед правом без огляду на його національну приналежність, сполучена з управненнями з титулу його національної прина-

¹⁾ До сього типу вертає Польща, заводячи в високих школах *pignus clausus* для національних меншостей. Так само в парламентарних звичаях польського сойму яскраво зазначається тенденція звести не польських послів до становища „послів II. кляси“.

лежності на полі громадської самодіяльності: право уживати рідної мови в друку й на публичних зборах, закладати всі установи, на які дозволяють загальні закони, з національним характером (сюди належить також приватна національна школа). — Приклади: на великі розміри — Австрія; на малі — західно-європейські держави в відношенню до нечисленних національно чужих островів.

4. Попередній тип, зполучений з управненнями з титулу національної приналежності на полі державного життя: право уживати рідної мови в усіх державних установах, публична (державна, краєва, громадська) національна школа. — Приклад: Австрія.

5. Організація національних територій в автономні провінції. — До сього типу підходили б австрійські коронні краї, однак з тим застереженням, що деякі з них були зложені з різних національних територій та що політична влада в межах автономії знаходилася в руках тільки одної національної групи (Найяскравіший приклад: польська політична влада в Галичині).

Коли ми, маючи на увазі вище наведені типи, розглянемо ту охорону, яку дають національним меншостям договори Мирової Конференції, то побачимо, що та охорона покривається з типом 3-ім, переходячи тільки в дуже скромних розмірах до типу 4-ого.

Артикули 2, 7 і 8 містять постанови, які встановлюють рівність громадян, приналежних до національних меншостей, перед правом і признають їм управнення з титулу їх національної приналежності на полі громадської самодіяльності.

Управнення з титулу національної приналежності на полі державного життя містяться тільки в останньому уступі арт. 7-ого: право уживання рідної мови в слові й письмі перед судом, і в арт. 9-ім: обовязок держави закладати для національних меншостей публичні початкові школи та підпомагати їх установи.

Управнення на полі державного життя (4-ий тип) можна поділити на три головні категорії: 1. право рідної мови в державних установах, 2. національна школа, 3. державна підмога громадянським установам.

Право рідної мови в державних установах охоплює не тільки право громадянина звертатися до державних установ у слові й письмі рідною мовою, але також обовязок державних установ звертатися до громадян даної національності їх рідною мовою. Громадянин даної національності тільки тоді може почувати себе рівноправним громадянином, коли державна установа не тільки прийматиме від нього устні й писані заяви його рідною

мовою, але також сама буде звертатися до нього його рідною мовою. Тільки тоді він почуватиме, що держава шанує його народність. Далі ся пошана народности тільки тоді може бути запевненою, коли органи державної влади на даній національній території будуть тої самої національності, що громадянин.

З усього того договори Мирової Конференції охороняють тільки право уживання рідної мови в слові й письмі перед судами. Чи також суди мають обов'язок уживати рідної мови громадян в зносинах з ними, про се в договорах не сказано. А інтерпретація держави вийде все на некористь національної меншости.

Чому згадані договори з усього комплексу державних установ вибрали тільки суди, — важко зрозуміти. Адже нормально кожний громадянин має багато більше діла з державною адміністрацією, ніж з судом, а однак в адміністрації він не має права уживання своєї рідної мови.

Що-до національної школи договори накладають на державу обов'язок закладати для національних меншостей тільки початкові школи в місцевостях, де національні меншости творять значну часть населення. Що значить „значна часть населення“, се оставляється інтерпретації держави, яка все випаде на некористь національної меншости. Недостача постанови, що в школах для національних меншостей повинні також учителі належати до тої самої національності, що ученики, спричинить, що учителі в школах для національних меншостей будуть належати до національної більшости з тенденцією зробити з національної школи знаряддя асиміляції. Ту тенденцію підпіратиме постанова про обов'язковість науки мови національної більшости в таких школах. Цікаво, чи головні держави антанти вважали би для своїх дітей корисним вчитися від першого дня шкільної науки якоїсь чужої мови?!

Недостача постанови про публичні школи вищих ступнів для національних меншостей свідчить про тенденцію держати національні меншости на ступні культурної низшости. Вища духовна культура має бути доступною для національних меншостей тільки через школу національної більшости. Правда, остається національна приватна школа. Але де національна меншість візьме матеріяльних засобів, щоби платити державні податки на школу національної більшости та утримувати власні національні школи!

Постанова згаданих договорів про обов'язок держави в місцевостях зі значною частиною національних меншостей давати державну підмогу їх установам така загальна, що держава може її інтерпретувати, як сама захоче.

Вкінці, щоб унагляднити, на скільки та охорона національних меншостей, яку дають договори Мирової Конференції, стоїть нище в порівнанню з попереднім розвитком, вистане пригадати арт. 19.

австрійського основного закона про загальні права громадян. Сей артикул проголошував рівноправність усіх народів і признавав їм право охорони й плекання своєї національності й мови, право уживання своєї мови в усіх державних установах і право публичної національної школи всіх ступнів.

Тимчасом договори Мирової Конференції признають національним меншостям на полі державного життя тільки право уживання рідної мови в суді і право на початкову публичну школу.

При тому треба мати на увазі, що ні один з народів Австрії, яких визволення було одною з воєнних цілей держав антант, не був простором своєї території та числом свого населення такий великий, як, наприклад, українська „національна меншість“ у Польщі.

Переходячи до гарантій, треба ствердити, що внутрішня гарантія, дана тим, що артикули 2, 7 і 8 (чому також не 9-тий?!) мають стати основними законами держави, не є достатна з огляду на загальний тон тих артикулів. Вони можуть творити основні закони держави, а держава може інтерпретувати їх так, як сама захоче.¹⁾

Зрештою приклад Австрії, де згаданий арт. 19. основного закона про загальні права громадян був багато корисніший для не-німецьких народів держави, ніж наведені артикули договору про охорону національних меншостей, дає наглядний приклад того, як далеко від основних законів до переведення їх в життя.

Остається міжнародня гарантія Союзу Націй, яка однак являється так само недостатною. Хоч на основі постанов Ради Союзу Націй кожна особа або група осіб може звернути увагу Секретаріату Союзу Націй на порушення договору про охорону національних меншостей, однак дальший хід справи залежить виключно від того, чи знайдеться такий член Ради Союзу Націй, який довів би справу аж до рішення Постійного Трибуналу Міжнародного Судівництва. Значить, національна меншість, яка почувалає себе покривдженою, може тільки пожалітися, однак на дальший хід справи не має ніякого впливу.

При сьому насувається питання, чи інтересована держава не старатиметься політичними репресіями та навіть карними постановами зробити се право жалоби, яке прислуговує національній меншості, ілюзоричним.

Словом, успіх міжнародньої гарантії залежить виключно від

¹⁾ Се й робить Польща, — заводячи для національних меншостей *pignus clausus* у високих школах, при заяві міністра просвіти Гломбінського, що се не противиться договором про охорону національних меншостей та конституції; заявляючи устами того-ж міністра (засідання сойму 27. липня 1923), що національні меншости мусять ждати на заспокоєння своїх шкільних потреб, аж будуть заспокоєні всі шкільні потреби національної більшости, — і т. д.

того, чи в Раді Союзу Націй знайдеться держава чи група держав, яка має в тому інтерес, щоб доказати даній державі порушення договору про охорону національних меншостей.

V.

Розглянувши постанови й гарантії договорів Мирової Конференції про охорону національних меншостей, мусимо признати їх недостатними.¹⁾

Як уже зазначено, основне полагодження питання національних меншостей неможливе, доки існують штучні національні меншости.

Рахуючись з фактом державних кордонів, утворених Мировою Конференцією, треба йти в напрямі узгляднювання різниць між національними меншостями природними й штучними і признавання штучним меншостям quasi державного становища.

Тимчасом Мировою Конференцією трактувала всі меншости як меншости природні²⁾ та мала на увазі не стільки охорону свободи їх національного розвитку, скільки асиміляцію їх в користь держав, до яких вони належать.

Президент Мирової Конференції Клемансо каже в згаданім листі до польського президента міністрів Падеревського: „Території, які приділюється тепер Польщі й иншим державам, містять з конечности значне населення, яке говорить мовами й належить до рас, відмінних від мови й раси населення, до якого його прилучено. На нещастя раси поділені довгими літами завзятої ворожнечі. Віриться, що ті населення лекше привикнуть до свого нового положення, коли з самого початку будуть знати, що мають забезпечену дійсну охорону й гарантію проти всякого риску несправедливого поведення та гніту.“

Значить, ціль Мирової Конференції була примирити національні меншости з державами, до яких їх прилучено.

Сю ціль можна признати правильною тільки з огляду на природні національні меншости.

Одначе охорона, про яку подбала Мировою Конференцією для національних меншостей, являється навіть для природних національних меншостей недостатною.

Для природних меншостей треба прийняти систему національно-екстериторіяльної автономії, яка утворила би з природної національної меншости публично-правну кор-

¹⁾ Пор. дебати й ухвали на Конференціях Міжнародної Унії Товариств Союзу Націй в Празі 1922 р. та у Відні 1923 р.

²⁾ Сю хибу має також договір між Польщею і Росією й Україною, який ставить на рівні 8 мільонів українського населення на власній національній території під Польщею і невеличкі польські острівці на Україні й Білорусі (в Московщині можна говорити хіба про польські одиниці чи групи по більших містах!) і забезпечує українським землям тільки такі права, які матимуть ті польські острівці.

порацію в цілі заспокоювання своїх національних потреб в рамках загальних державних законів.¹⁾

З огляду на штучні національні меншости треба признати за ціль міжнародної охорони забезпечення їх всестороннього розвитку на їх території. До сього веде організація національної території в окрему територіяльну одиницю чи на основі автономії чи федеративної будови держави чи обмеженої державної самостійности (бритійські домінії) — залежно від величини території й ступня культури населення.

Початки такої міжнародної охорони бачимо в артикулах 10—13 договору з Чехословаччиною про автономію Закарпатської України. Головні недостачі сих артикулів: недостача міжнародного розграничення між Закарпатською Україною й іншими територіями Чехословаччини та точного означення компетенції сойму Закарпатської України.

З сього погляду користніше представлявся проєкт договору між головними державами антанти й Польщею про автономію Східної Галичини під тимчасовою суверенністю Польщі з 20. падолиста 1919. В сім проєкті проведена границя між Східною Галичиною й Польщею й подрібно означена компетенція східно-галицького сойму²⁾.

На скільки законодавство про оборот землею (в найширнім розумінню) належить до центральної державної влади, являється конечністю охорона національної території перед кольонізацією, бо кольонізація території штучної національної меншости елементом пануючої нації являється в руках пануючої нації одним з найважливіших способів у змаганнях до закріплення свого панування на тій території та переміни штучної національної меншости в природну.

Таку охорону мав на увазі згаданий проєкт договору в справі Східної Галичини, який в арт. 9 постановляв: „Не буде вільно переводити в Східній Галичині ніякої систематичної кольонізації кольоністами, спровадженими з поза меж краю“.

Зазначивши основні лінії міжнародної охорони національних меншостей, треба ще зазначити основні лінії гарантій.

Внутрішня гарантія повинна полягати на тому, що постанови договору про охорону національних меншостей повинні шляхом внутрішнього законодавства ввійти в конституцію держави, при

¹⁾ Взірцем системи національно-екстериторіяльної автономії являється закон Української Центральної Ради, включений в конституцію Української Народної Республіки. Сей закон має одначе ту недостачу, що не означає меж компетенції публично-правних корпорацій національних меншостей.

²⁾ Матеріяльно одно і друге в користь Польщі.

охороні шляхом організації національної території в окрему одиницю також у конституцію сеї територіяльної одиниці. Зміни обох конституцій повинні бути залежні від згоди обох сторін¹).

Міжнародна гарантія повинна бути збудованою в тому напрямі, щоб національним меншостям признати характер підметів міжнародного права, на скільки ходить о оборону їх прав на міжнародній арені.

В кожному разі репрезентаційний орган при системі національно-екстериторіяльної автономії і територіяльне правитель-ство при системі організації національної території в окрему територіяльну одиницю повинні мати право не тільки виступити проти порушення договору перед Радою Союзу Націй, але також перед Постійним Трибуналом Міжнародного Судівництва.

Національним територіям, які творять територіяльні одиниці, можна би признати також право бути членами Союзу Націй, особливо коли ходить о одиниці з вищим ступнем quasi державности (таке право мають британські домінії).

Очевидно, така охорона національних меншостей не лежить в інтересі тих державних тенденцій, яких висловом є факт, що в межах новоутворених або територіяльно збільшених держав знайшлися великі частини чужих націй як національні меншости.

Одначе ті тенденції треба рішуче осудити. Історичний досвід учить, що асиміляція великих частин націй неможлива, а панування одної нації над другою не дасться постійно утримати. Зі становища міжнародної справедливости кожний нарід має право на національне зєдинення й самостійність у власній національній державі. Зі становища мирного міжнародного розвитку національне поневолення криє в собі причини все нових конфліктів.

Тому, коли сьогодні не можна змінити державних кордонів в тому напрямі, щоб вернути штучним національним меншостям їх свободу та незалежність, то треба взяти їх під таку міжнародну охорону, яка як найбільше наближала би їх до стану свободи й незалежности.

Коли-б розвиток пішов у тому напрямі, пануюча нація що-раз більше відвикала би від відношення панування й привикала би до відношення рівнорядности. Панування одних та поневолення других переміялося би в союз рівних.

Так міг би прийти час, коли теперішні штучні національні меншости могли би без перешкод, мирним способом, зєдинитися з іншими частинами своєї нації та рівночасно утримати союзні

¹) Чи зміну відповідних постанов державної конституції зробити також залежною від згоди національної меншости, яка користується національно-екстериторіяльною автономією, се питання вважаю відкритим. В кожному разі вона повинна бути вислухана Радою Союзу Націй, заки та згодиться чи не згодиться на зміну.

відносини своєї нації з нацією, з якою перед тим оставали в державній спільности.

Особливо, коли розвиток міжнародних відносин між існуючими державами пішов би в напрямі дійсного Союзу Націй.

Намічений шлях розвитку дуже мало правдоподібний, та тільки сим шляхом можлива дійсна міжнародня охорона теперішніх національних меншостей.

В тому, що утворили договори Мирової Конференції, заслуговує на признання тільки самий принцип міжнародньої охорони національних меншостей. Дальший розвиток сеї установи міжнароднього права покаже, чи принцип буде здійснений в життю, чи останеться тільки покришкою для закриття національного поневолення.

Проф. О. Мицюк.

ПЬЄР ПРУДОН.

(PROF. MITZIOUK: PIERRE JOSEPH PROUDHON.)

Визначний економіст Прудон, по своєму світогляду, з одного боку, схилився до соціалізму, хоч ніхто до нього так не розкритикував утопічного соціалізму, як він; а з другого, він хоч і не може бути названий батьком анархізму, але сам себе називав і був анархістом, який безперечно більше ніж хто інший, посприяв його спопуляризуванню.

Анархістичні ідеали, як стверджує ліпший історик соціалізму Г. Адлер (див. *Geschichte des Socialismus und Kommunismus* 1899), можна спіткати в усіх епохах; їх сліди можна знайти навіть у грецькій філософії.

XIX-ий вік мав кількох помітних анархістів перед Прудоном. З них англієць Годвін (1756—1836) во ім'я загального добра, як найвищого нашого закону: а) відкидав всяке право взагалі, не визнаючи його ані за яких умов часу й простору; б) відкидаючи право, він відкидає і державу, як правну установу, що протирічить загальному добру, пропонуючи натомість дружелюбне співжиття всіх людей на основі їх власних законів; в) відповідно до свого погляду на право, він неминуче й категорично, без винятків, одкидає й власність, замість якої мусить стати розподілення багатств з погляду вимог загального добра.¹⁾

Одночасно з французом-анархістом Прудоном, жив і творив німець анархіст Каспар Шмідт (1806—1856) з Баварії, що в 1845 році під прибраним ім'ям Макса Штірнера видав працю: „Der Einzige und sein Eigentum“, тоб-то „Єдиний та його власність.“ В той час, як утилітаристи, бентамісти, зробили щастя найбільшій маси людських істот підставою для своєї моралі, багато анархістів, починаючи з допіро згаданого Годвіна, вірять лише в розум і самоозначення вільної особи, прагнуть, щоб „дефаталізувати особу й історичний процес“ (вираз Міклашевського, *Історія політ. економ.*,

¹⁾ Дивись його двохтомову працю: „An enquiry concerning political justice and its influence on general virtue and happiness“. (1793 p.)

ст. 380). Не всі анархісти іррелігійні, але Штірнер уславився, як перший „іммораліста“. Між радикальними напрямками свого часу, Штірнер бачив побожну пошану до таких розумінь, як людскість, суспільство, правда, добро, що, на його гадку, були перестарілими абстракціями, так само нереальними, як божества Олімпу, або упирі, що полохають жахливу дитячу уяву. Єдиною реальністю, гадає він, єсть наше власне „я“ — іншої не знаємо. Кожда індивідуальність — незалежна й окрема сила, а найвищим законом для неї єсть її особистий інтерес. Що-до цих останніх, то по Штірнеру, „всі інтереси законні... під умовою, що мають досить сили“. „Тигр, що нападає на мене, має слухність, а я, обороняючись од нападу, маю так само слухність.“ „Хто має силу, той має й право; хто не має сили, не має і права.“ („Einzig“ ... вид. 1901 р., стор. 195).

З огляду особистого інтересу кожного, без жадних обмежень в просторі й часу, право відкидається; замість його в майбутньому особисте добро буде для всіх законом. Через те, що єдиною реальністю єсть моє індивідуальне „я“, всі колективи, як держава, суспільство, народ, родина, що те „я“ обмежують і хочуть запрягти собі на службу, відпадають. У відношенню до мене мають вони лише такий авторитет, який їм визнаю я сам; з хвилі-ж, коли я перестану їх визнавати, вони гублять яку-будь силу що до мене, і тоді роблюся я справді вільним. „Маю право повалити Зевса, Іегову, Бога, то-що, коли тільки можу це вчинити. Маю право замордувати, як що тільки сам собі не забороню того... Я вважаю це своїм правом; по-за мною самим право не існує... Можливо, що це не подобається іншим. То їх діло, не моє, — можуть вони боронитися.“ (Там же, ст. 193—194.) Одкинувши разом з правом правну установу, що зветься державою, Штірнер так само категорично відкидає й правний інститут власности; добро кожної людини вимагає розподілу багатств на основі її власних законів... Робітникам, що скаржуться на визиск, голоті, позбавленій всякої власности, по думці Штірнера, лишається один шлях: признати собі самим доти бракуєче їм право та взяти собі власність, що їм потрібна. „Щоб побороти злидні... егоїзм... не кажи: чекай, аж поки доброзичливі уряди... щось подарують... але: „хапай та бери собі, що тобі потрібне“. (Там же, ст. 255.) Земля... належить тому, хто потрапить її взяти, або тому, хто не дасть її відібрати у себе. Якщо хто зуміє її собі присвоїти, то належить йому не тільки земля, але й право на неї (там же, ст. 195.) В протилежність до пізніших анархістів — Прудона, Бакуніна, Кропоткіна, — Штірнер вважає, що тільки індивід — єдина реальність, а суспільство — щось нереальне. Окрім того, ці пізніші анархісти будують свою індивідуалістичну мораль на принципі абсолютної справедливости, тоді як Штірнер будує її на принципі

егоїзму, як основному двигуні людської натури. „Для егоїста, каже він, не існують остільки високих і абсолютних об'єктів, щоб примусити його поклонятися їм, жити виключно для них і жертвувати собою ради них. Любов егоїста впливає з його вигід, розвивається й закінчується в межах його особистих інтересів.“

Схожі до Штірнерових гадок висловлював потім геніальний Ніцше, але в той час, як праця Штірнера має значіння суспільне й політичне, Ніцше — майже виключно філософ і мораліст і, як такий, стоїть по-за обсягом нашої дисципліни. Правда, у Штірнера були й прямі послідовники його анархічних ідей; досить назвати, наприклад, Текера, що написав твір під назвою „Замість книги, написано людиною занадто зайнятою, аби написати книгу;“ але ми не працюємо зараз над історією анархізму, щоб на тому довше спинятися. Зазначивши наперед, що досить розповсюджений погляд, ніби анархізм єсть лише дальший, найбільше крайній розвиток ідеї соціалізму — погляд по суті своїй абсолютно безпідставний, що буде завжди впливати само собою з характеристики анархізму й соціалізму, — ми звертаємось до самого Прудона.

Як і Фур'є, П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) родився в французькому місті Безансоні. Його батько був пивоваром, що не хотів свого виробу продавати дорожче собівартості і тому, пише потім Прудон, „мій працьовитий татусь жив, як бідолаха, вмер бідняком і полишив дітей бідними“; а всі предки — мужичого роду. Підчас революції 1848 року Прудону довелося виступати проти одного депутата, що похвалився знатністю рода, і Прудон з трибуни Національного Зібрання гордо заявив: „В мене 14 предків-мужиків. Назвіть мені хоч одну родину, що мала-б більше гідних предків.“ В цьому мужицькому походженню з країни дрібного селянства, якою досі єсть Франція, полягає корінь ідеології Прудона. З юнацтва Прудон мусів перебиватися на власну руку: був наборщиком, коректором, господарем друкарні, в 1848 р. депутатом, літератором, управителем справами одної фірми... Систематичної освіти він не дістав, але з праць помітно його знайомство з Кантом, Гегелем, Фейербахом, Гетчесоном, Сен-Симоном і О. Контом; самоуком він довів свої знання до найвищого по тих часах рівня. Коли Прудону було 31 рік, він пише на тему, задану Академією, свою першу працю: „Qu'est-ce que la propriété?“ („Що таке власність?“ 1840 р.). Його вираз, що „La propriété c'est le vol“ — „власність — то крадіж“, — сприяє уславленню автора серед широкої публіки економістів і соціалістів. „Не можна“, — писав в 1841 р. до Прудона Блянкі, — „мати до людини більшої пошани, ніж я маю до вас.“ З ним шукає знайомства Карл Маркс. В 1843—44 роках Прудон з Марксом приятелюють, провадять цілі ночі в наукових суперечках. Тим часом в 1846 році виходить сама цінна наукова праця Прудона — „Système des contradic-

tions économiques ou Philosophie de la Misère". — (Економічні протиріччя або філософія злиднів). З'ясовується велике розходження поглядів обох приятелів, і Маркс, перефразовуючи заголовок праці Прудона, випускає свою книжку під назвою „Misère de la Philosophie“, в якій накидається на свого попереднього друга з невгамовано-пристрастною критикою. Прудон, впевнений в собі, на сю брошюру Маркса не бажає навіть відповідати, заявивши в одному приватному листі, що в ній переплелися „брехня, плягіат і нерозуміння“. Приватну власність Прудон уважав за джерело усіх вад сучасного ладу; її він розкритиковує насамперед. Але перед ним, або й за його життя, уже були пропоновані, а почасти й випробовані способи перетворення існуючого ладу Овеном, Сен-Сімоністами, Фур'є, Кабе, Луї-Бланом, — соціялістами та комуністами. В тих способах Прудон не вбачає виходу і по черзі так само звертає він свою гостру критику й на тогочасний соціалізм. Він вже переходив до шукання, в який спосіб погодити між собою протидіючі в капіталістичнім суспільстві сили, коли вибухає революція 1848 року, і Прудон, байдужий до політичних питань, втягується до соціального руху, стає депутатом Національного Зібрання, депутатом того, по виразу Герцена, „міщанського вертепу“, де Прудону, без сумніву, не було місця. (Герцен. „Былое и думы“, т. IV, 1921 р. стор. 54—55). „Я подаю свій голос проти вашої конституції не через те, що вона — кепська, але тому, що вона — конституція“, — заявив один раз в Національному Зібранні анархіст Прудон (там же, стор. 55). Незалежність думки, непошана до загально-визнаних кумирів, нанесення ударів з однаковою жорстокістю направо й наліво, викликали до Прудона ворожнечу всіх партій. На одну з його промов лава депутатів кричала: „Промовця в дім божевільних!“ З приводу фінансового проекту корінної реформи податків, ватажок буржуазії, — той, про якого говорять, що він в 1871 році залив кров'ю повстання робітничого люду, парижську комуну, — Т'єр, робить образливий натяк на моральність Прудона. Почувши се, Прудон зійшов на трибуну і, звертаючись до Т'єра, сказав: „Кажіть про фінанси, але не говоріть про моральність... Коли-ж станете продовжувати, я... запропоную вам такий двобій: тут, з цієї трибуни розповім все своє життя я... а потім нехай оповідає своє життя мій противник“. Очі всіх звернулися на Т'єра, але той сидів похмурий... і мовчав; Прудон, дивлячись з призириством на захистників релігії й казенної родини, покинув трибуну.

Прудон-анархіст в'їдливо нападає на представника влади — президента республіки Луї-Наполеона. „Хто ви такий, пане президенте“, — писав він в одній статті про нього, — „скажіть: мущина ви, жінка, гермафродит, звірь чи риба?“ За цей літературний „злочин“ він дістав три роки в'язниці. Коли він одбував в'язницю, Наполеон

Бонапарт 2-го декабря зробив свій державний переворот, повалив республіку й оголосив себе імператором. Навдивовижу Прудон тоді-ж, ще у в'язниці, пише брошюру, в якій визнає можливим оправдувати переворот. Республіканці не могли цього вибачити Прудону, а наполеоновський уряд в 1858 році за нову книжку Прудона знову засужує його на три роки до тюрми. На цей раз він втік до Бельгії, але в 1860 р. з рук того-ж уряду він прийняв амністію й повернув до Франції. В даному разі закид Прудонові в політичній нестійкості зменшується тим, що він, як і утопісти, (Овен, Сен-Сімон, Фур'є), відкидав значіння політичної боротьби й політичних форм влади. Сходячись з утопістами в допірозгаданому, він діаметрально розходився з ними в питанню, що-до становища жінки. Як відомо, утопісти стояли за емансипацію жінок. Прудон гадає, що ця емансипація довела-б лише до розпусти, бо тільки суворий обов'язок і ланцюги шлюбу можуть увести в межі й стримати стихійну силу кохання, заложену в жінці. Коли він говорив про родину, чи жінку, в ньому завжди чувся сільський *pater familias*, самодержець в родині, де жінка — підвладна робітниця й мати. Він стоїть за римську родину, з нерозлучним шлюбом, за побрання, холодне як льод, за перемогу над коханням. У нього, чим менше кохання між чоловіком-робітником, а жінкою-кухаркою, тим краще. Як нижчій істоті, жінці не потрібна освіта. Він сам був одружений з простою робітницею, і був з своєї подружки задоволений; мав дочок, але про їх освіту цілковито не дбав. До освічених жінок ставився з одвертою огидою; казав, що вже краще бути куртізанкою... От те, головне, з життя Прудона чим варто попередити розгляд його літературної спадщини.

Писав він багато, особливо в останні 15 років життя, коли цілком одійшов од політики; загалом його творів єсть до 30 томів. З них, oprіч двох, раніш вже згаданих, для економістів вартій уваги — трактат „*De la justice dans la révolution et l'Eglise*“. (Про справедливість в революції та церкві), 4 томи, що вийшов вже в 1858 р., тоб-то за сім літ до смерті автора. Хоч улюбленим гаслом його було — „*destruam et aedificabo*“, — але загалом сила Прудона не в позитивних конструкціях, а в критиці існуючого. В цій негації... старого суспільного ладу страшна демонічна сила Прудона. Його читання, по словам Герцена, (там же, 49) дає не результат, а засоби, одточує зброю. Прудон переважно діалектик, при чому в одріжнення од Марксової, мертвої, його діалектика — жива; він — контроверзіст суспільних питань. Лише раз в життю спробував Прудон дати позитивну конценцію, спробував на практиці розв'язувати суспільні проблеми. Ворог утопій, він примушений був революційними обставинами 1848-го року дати ще й свою утопію „Народнього Банку“, але до розгляду його основних поглядів підійдемо по черзі.

В своїй найпершій праці: „Що таке власність?“ Прудон оперує ідеями, вже знаними. Досить сказати, що німецький філософ Фіхте в своїй праці „Замкнена торговельна держава“ 1800 р.) сказав про власність, а почасти й про державу, багато з того¹⁾ — що ми зараз почуємо від Прудона. Прудонова-ж критика звернула на себе загальну увагу винятково блискучою формою. Він розбирає аргументи про власність індивідуалістичної школи, по черзі розбиваючи існуючі теорії про її виправдання.

Одна з них обгрунтовує власність на натуральному праві. Вона міститься в декларації прав, що проголосила природними й не відійманими правами людини: право на волю рівність, власність і безпечність. З цих прав, право власності, говорить Прудон, не абсолютне, як інші, а якесь чудне право, яке порушується на кожному кроці. Прикладом тому — хоч-би побирання податків, неоднакових з багатих і бідних. Відносно посідання розрізняють момент власності — право владувати (влаштовувати) і володіти — право користуватися²⁾ Коли-ж власність абсолютна для всіх, це означає, що власність належить тільки цілому суспільству, тоб-то не існує, а що кождий може тільки володіти. Друга теорія обгрунтовує право власності на захопленню (occupatio); захопне право впливає з реального, фактичного опанування річчю. Але як-що право на життя однакове для всіх, то так само однакове право і на захоплення. Отже право власності не натуральне право, а придбане, значить, в ньому нема нічого абсолютного і, як випадковість, захоплення не може дати праву власності тої непорушності, якої не має воно само. При певних змінах в рухові населення можуть одбутися й нові захоплення. Таким чином, з захоплення може повстати лише володарство, а не право власності. Третя теорія боронить власність, виходячи „з потреб людини, з вселюдського погодження й признання“, кажучи, що власність — потреба нашої людської природи, яка хоч і доводить іноді до неприємних наслідків, але ці наслідки — неминуче зло, яке нічого не говорить проти самого принципу. Але, заперечує Прудон, людина не буває власником навіть своїх здібностей, які природа дала їй, щоби вона могла жити, пізнавати й любити; навіть над своїми здібностями вона не панує цілковито та єсть

¹⁾ По Фіхте, власність не єсть виключне право розпорядження річчю, а лише право користування нею для певної означеної діяльності. Не визнає він права власності на землю, а лише право користування... що базується на договорі. Хто нічого не має, той не може вважатися признавшим власність других. Хто не володіє нічим, той не зобов'язаний визнавати права інших. За ним лишається право робити все, що знайде потрібним... Фіхте також гадає, що всякий уряд по своїй природі, має тенденцію робити себе непотрібним.

²⁾ Це ілюструється у Прудона таким прикладом: „чоловік — власник, полюбивник — володар жінки“.

у відношенню до них тільки узурфруктуарієм. Хай же людина користується витворами природи, але нехай відмовиться від претензії бути власником . . . Індівіди вмірають, але сукупність залишається, і закон вічного цілого не може залежати від його тимчасової частини . . . Бо кожного разу, коли з'являється на світ нова істота, обдарована волею, старі мусять потіснитися.

Вселюдське погодження на існування власності, коли-б навіть такий договір був і як-би під ним стояли підписи цілого роду людського, було-б незаконним, бо людина не може відмовитися від праці так само, як і од волі. Признання-ж, наприклад, права поземельної власності єсть одмовлення від засобів праці, одмовлення від натурального права й людської гідності. А вселюдське признання права власності може здійснитися тільки признанням його для всіх рівності, з рівності-ж не можна виправдати нерівності існуючих умов власності. По четвертій теорії говориться, що „закон створив право власності“. Дійсно, в минулому було доцільним встановити між володарями постійні розмеження в інтересах рівності, необхідної для суспільної безпечності й для того, щоби кождий міг користуватися овочами своєї праці. Але в стародавні часи основники панування власності не передбачали, що право, яке їм здавалося урівнюючим, бо воно було загальним, потягне за собою право відчужувати, продавати, дарувати, збувати й придбавати, що воно тягне за собою знищення рівності, ради якої його встановили. Посилаються на давність, але час — рівний для всіх і не може створити нічого. Суспільний лад і безпечність вимагали тільки гарантій володіння; на віщо-ж закон створив власність? Інститут власності, витвір некультурного розуму, розумом-же більш розвиненим може бути скасований. По п'ятій теорії кажуть нарешті, що „власність створена працею“. Але людина, заперечує Прудон, не витворює матерії; зокрема-ж землю труд не створив. Виробництво по необхідності колективне; не можна обгрунтовувати власності на знаряддя праці. Земля, як і надбаний капітал, будучи власністю суспільною, не може бути об'єктом приватної власності. Власність — донька праці, іронізує Прудон, але що-ж тоді право на приріст, на спадщину, на дарування, як не право робитися власником шляхом прямої окупаци? З нерівності здібностей і повстаючої від того більшої продукційности, на думку Прудона, так само не можна вивести правомірности власності. Функції окремих людей в суспільстві не схожі одна на одну, і тому існують різні здібності . . . Те, що нині звуть нерівенством здібностей, за більше щасливих умов буде називатись різноманітністю здібностей . . .

Подібно тому, як витвір кожного знаряддя продукції єсть наслідок колективної сили, так само і талант і наука в людині — наслідок загальної інтелігентности й загального знання, повільно

надбаного . . . Які-б, значить, не були здібності людини, раз вони створені, вони їй більше не належать, бо вона сама — витвір суспільства . . . Звідси випливає вимога Прудона про єдинство й рівність винагороди.¹⁾

В своїй критиці Прудон виходить з найвищого для людей закону — справедливості, про яку ми знаємо з славнозвісного речення: „Роби ближньому своєму те, що собі бажаєш; не роби другому того, чого собі не хочеш.“ Розглядаючи з цього погляду різні юридичні обґрунтування інституту власності, на його думку, не можна не прийти до розуміння рівності, бо справедливість і рівність завжди виходять ідентичними, рівність-же — негация власності. Він поборював правне виправдання власності, але існує ще більше річеве обґрунтування цього інституту, а власне, з погляду суспільної корисності. На нього Прудон не звернув уваги. Тим часом раніш його Сен-Сімоністи піддали критиці інститут власності вже й у відношенні до суспільної корисності: з погляду його пожиточності, продукційності і правності разом. Щоб поборювати власність нині, необхідно довести, що скасуванням цього інституту людскість нічого не втратить. Все-ж, хоч Прудонова критика власності й однобока, хоч її сила завдячує тільки слабості аргументів противників, але трактат про власність Прудона має, по признанню Адольфа Вагнера, те епохальне значіння в економіці, що ним, може, мимо волі автора, нанесено рішучий удар всім спробам обґрунтовувати власність на яких-будь загальних прінципах. Сам Вагнер переглядає цілий шерек юридичних теорій власності. Легальна, найбільше сильніша з наукового боку, теорія будує власність на існуванні закону, але хіба закон не може бути у всякий момент змінений? Теорії-ж, будуючій приватну власність на природі людини, чи на мовчазній або виразно виявленій згоді всіх членів суспільства, противники індивідуалізму протиставляють вимогу загальної власності, мотивуючи тим самим і необхідність забезпечити всім і кожному рівні права на життя й щастя. Теорія договорна ґрунтується на ніколи не існувавших фактично умовах, на фікції. Трудова теорія власності проголошує право індивіда на повний продукт своєї праці, але-ж вона насамперед неприложна до землі, бо земля зовсім не єсть продуктом праці . . . „В приватній власності“, — пише після свого аналізу різних теорій Вагнер, — „ми маємо діло не з природно-необхідною, з природи людини випливаючою категорією, не з чисто-економічною категорією, про яку можна було-б сказати, що без неї неможливим було-б існування господарства, а тільки з історичною категорією . . . Приватна власність на землю й капітал, як явища, випливаючі з економічної доцільності, не можуть роз-

¹⁾ Порівняти з „Історією полит. економії“ Миклашевського, стор. 386—391.

глядатися, як вічні установи права й народного господарства . . . Звідси випливає постулат: не припинення в розвитку, але далі доцільне трансформування цілого інституту власності в міру зміни потреб і наново признаних народньо-господарських функцій сучасного права.¹⁾ А ще один представник того самого соціально-етичного напрямку в політичній економії, що і Вагнер, проф. Діль, визнаючи, що всі абстрактні теорії про власність нічого не варті, разом з тим зауважає: „Історія поземельної власності виказує, що по своєму історичному походженню вона засновується не тільки на народньо-господарських і соціально-політичних міркуваннях доцільности, але „й на підлеглих та насильстві“.²⁾ Ми закінчимо переказ змісту першої праці Прудона слідуною оцінкою її з боку Маркса: „Книга Прудона про власність“, — писав у 1843 р. Маркс, — „великий крок науки уперед, — крок, що зреформував політичну економію і в перше зробив можливим дійсно наукову будівлю політичної економії.“

Другою в хронологичному порядку передреволюційною працею Прудона була його „Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère“, тоб-то „Система економічних протиріч чи філософія злиднів“ що в 2-х томах вийшла в 1846 році. Відомий Бруно Гільдебранд за неї зразу визнав Прудона найвидатнішим мислителем епохи. Маркс, що по особистій вдачі не терпів поруч з собою рівних йому, а лише поклонників і наслідувачів, в час виходу цієї праці вже назавжди розійшовся з Прудонем і в направлений проти свого вчорашнього друга праці „Misère de la philosophie“, тоб-то „Злидні філософії“ — перефразований заголовок Прудоновської праці — доводить повну наукову нікчемність Прудона. Туган-Барановський кваліфікує цей твір Маркса, як взірць пристрасної критики, а „Економічні протиріччя“ Прудона вважає за одну з тих наукових праць, що роблять в науці епоху; він висловлює справедливу гадку, що без „Економічних протиріч“ Прудона був-би не можливий і „Капітал“ Маркса, бо „Економічні протиріччя“ зробили кольосальний вплив на автора „Капітала“, що таким чином відкидав якості твору, якому він сам був дуже зобов'язаний.³⁾ А найновіший історик і критик соціалізму Ліфман вважає названу працю Прудона головним його твором, маючим для історії соціалізму кольосальне значіння.⁴⁾

Зазначивши, що задачею науки про суспільство єсть дослід процесу суспільного розвитку, Прудон в „Економічних проти-

¹⁾ Grundlegung der politischen Oekonomie, 3. Aufl., Teil II., стор. 230 і слід.

³⁾ Цітую по Миклашевському, стор. 403.

³⁾ Дивись його „Очерки изъ истории“ . . . розділ про Прудона.

⁴⁾ Prof. R. Liefman: Geschichte und Kritik des Socialismus“, 1922 р., стор. 75.

річчях“ дає критику всіх сучасних економічних категорій, находячи, що в основі їх існують натуральні протиріччя. Всі форми нинішніх економічних відносин, з одного боку, сприяють розвитку, з другого-ж, гальмують його, що доводить він переглядом шереху економічних інститутів, починаючи з підвалини всього будинку економічної науки, цінности . . . „Економісти“, — каже він, — „розрізняють два роди цінности — споживчу й мінову. В якому-ж відношенні стоять одна до одної ці дві ріжні форми цінности? Збільшення пропозиції краму збільшує загальну суму їх корисности, їх споживчої цінности, але, з другого боку, знижує їх риночну ціну, а сума їх корисности навпаки стає меншою. Виходить, що між міноюю й споживчою цінністю існує внутрішнє протиріччя. Чим менше мається в природі потрібних для нас предметів, тим вони дорожчі“.

Через це малий урожай часто більше вигідний для хлібороба, ніж урожай гарний. Багацтво виробника виходить рівносильним бідності споживача . . .“ Відкривши протиріччя в основних категоріях між споживчою й міноюю цінністю, він шукає їх примирення. Ми можемо уявити собі, каже він, світ багацтва, як одну масу, яка хімічною силою звязана, до якої без перестанку додаються нові елементи, з'єднані між собою в ріжних відношеннях, але по певному закону. Цінність — це є те відношення (пропорція), по якому кождий з цих елементів творить частину цілого.“ Збагнути природу цінности — значить винайти закон пропорційности продуктів, цих складових частин суспільного багацтва. Я презюмую силу, що звязує між собою елементи світу багацтва в певному відношенні (пропорції) й творить з них єдину цілість. Цею силою єсть праця. „Праця та тільки праця, це та сила, що витворює всі елементи світу багацтва й закономірно звязує його молекули в мінливе, але означене відношення (пропорцію); праця, що приводить в рух багацтва, подібно до того, як дух робить матерію, мов живою . . Велика кількість, ріжнманітність і пропорційність — от три умови багацтва.“ Для пропорційности багацтва необхідно знати працю, потрібну для виробництва кождого предмету, бо „кождий продукт репрезентує собою вложену в нього працю“. Так протиріччя між споживчою (тезіс), та міноюю (антітезіс) цінностями, антіномія, що впливає з самої природи річей, примиряється в синтезі, в цінності пропорційної праці, в трудовій цінності, „dans son tout“, у всьому її цілому, яку він називає конституйованою цінністю. На заперечення, що праця єсть такий самий крам, як і всі інші, Прудон пояснює, що труд має цінність, але не як крам, а як самостійне джерело цінности. Цінність праці, каже він, не більше, як фігуральний вислів, як фікція, подібно продукційности капіталу. Справді-ж праця продукує, а капітал — росцінюється . . . Корисність предметів обумовлює собою цінність,

праця означає відношення, ціна з певними відхиленнями передає це відношення.

З існуючого протиріччя споживчої й мінової цінностей, і тому, що будування цінности продуктів виключно на базі праці ще не існує, залежать всі негативні явища сучасного господарського ладу — розстрій крамового обороту, потрясення кредиту, промислові, грошові й торговельні кризи, нерівенство винагороди робітників, визиск одних членів суспільства другими, бідність більшости населення. Коли-б крами обмінювалися в пропорції з працею, то кожний діставав-би винагороду пропорційну своїм заслугам . . . Як-би обмін одбувався на основі трудової рівноцінності, то робітник, віддаючи свою працю капіталісту, був би діставав від нього всю створену працею цінність, і визиск праці капіталом повинен би був припинитися. „Коли продукт буде належати тому, хто його виробив, цінність конституюється, тоб-то обернеться в трудову, і „праця кожної людини не буде мати іншої можливости, окрім купівлі такої самої цінности, яка міститься в його продукті, і ця цінність буде пропорційна послугам всіх інших робітників.“ Всяке порушення справедливости підчас обміну означає, що робітник — принесений в жертву, що кров одної людини переведена до тіла другої. Що-ж перешкоджає тому, що конституювання не встановлюється? власність — або що те саме, — відсутність волі. „Весь поступ суспільства міститься в боротьбі за конституювання цінности, і політична економія не що інше, як історія цієї боротьби.

З протиріччя у вихідному пункті політичної економії беруть початок внутрішні протиріччя інших категорій народного господарства, насамперед в розподілу праці. „Спеціалізація праці збільшує в величезних розмірах його продукційність і відчиняє людськості широкий шлях до нагромадження багатства й знання. Але, з другого боку, розподіл праці поневолює людину, робить його сліпим знаряддям в руках господаря, збільшує злидні й темноту нижчих класів народу й передає всі блага цивілізації невеличкій купці обранців. Нове протиріччя, що розв'язується другим членом економічної серії — машинами. Винаходом машин промисловий геній людини протестує проти роздроблення й спеціалізації праці. Дійсно, що таке машина? Це — з'єднання в одному цілому тих струментів, якими раніш працювало кілька робітників.¹⁾

В цьому змісті заведення машин, по своїх наслідках, прямо протилежне дії розподілу праці. Машина повинна зменшити людську працю, знизити ціну продуктів, зробити ціни продуктів

¹⁾ В добу розквіту капіталізму диференціація знарядь праці не меншає, а поширюється, сягаючи й на машини. Вони починають заміщати окремі струменти, раніш осібних робітників. Невірна думка Прудона пояснюється тим, що він жив на межі поміж ранньою капіталістичною й епохою повного розквіту капіталізму.

приступними всім класам населення, давати імпульс до нових технічних винаходів та сприяти тріумфу людини над грубими силами природи. Машина — символ людської волі, атрибут нашої могутності. Але тим самим, що машини зменшують працю робітника, зменшується попит на робочі руки й без кавалка хліба машина викидає робітників з виробництва . . . Витіснення робітника — хронічне лихо, щось на кшталт холери. Як і розподіл праці — машини одночасно суть і джерелом багатства і фатальною причиною злиднів, виродження, з'явлення пролетаріату . . .

Спинаючись на вільній конкуренції слідуєчій економічній категорії, Прудон помічає всім відомі вигоди її для населення, яке дістає дешевше потрібні йому крами й ліпшої якості. Воля так само потрібна для діяльності людини, як повітря, щоб дихати. Лише вільна людина може досягти великих наслідків, як в матеріальній, так і в духовій, області. Але не дивлячись на ці добрі наслідки конкуренції, економісти не одкидають того, що конкуренція доводить до своєї протилежності, до монополії. Правда, в монополії вони вбачають лише зловживання конкуренцією; по Прудону-ж монополія — не зловживання, а природний і неминучий принцип конкуренції. Конкуренція, убиваючи конкуренцію, породжує монополію, як свою негачію. Монополія — природний і необхідний наслідок волі, нагороди за перемогу в економічній боротьбі де подужує сильніший і стає монополістом. Чим сильніша конкуренція, тим неминучіша монополія. Монополія — ліпший стимул людської енергії, завдяки їй ростуть продукційні сили суспільства . . ., з другого-ж боку, монополія — могутня причина суспільного занепаду. *Latifundia perdidere Italiam*. Вона в корінню протилежна рівенству і через те ворожа всякому поступу; розвиває самі низькі інстинкти в людині й веде до рабства та злиднів.

Так по черзі перебираючи економічні категорії — податки, торговельний балянс, кредит, а потім власність і комунізм, — він знаходить в них внутрішні протиріччя, неминучі, доки існує протиріччя між споживчою й міноюю цінностями, і доки не запанує трудова цінність: все в однаковий мірі йому здається можна і картати і хвалити.

Як перша Прудонова праця про власність, так і допіро переказана друга, більш глибока і дозріла праця про економічні протиріччя, має критичний характер у відношенню до капіталістичного ладу. Висловленими в них думками широко зкористаються прихильники так званого наукового соціалізму, якого предтечою по справедливості можна вважати Прудона. Справді, це видко вже на Марксові. Прудон завданням економічної науки вважав відкриття закону розвитку сучасного господарського ладу, і потім Маркс так само. Прудон говорив, що праця, будучи субстанцією

цінності, сама не може мати цінності. Маркс в 1847 р., в „Злиднях філософії“ висміював це твердження, щоб через двадцять років доводити той-же, раніш осміюваний тезис, що праця не може мати цінності.¹⁾ Нема чого дивуватись, коли потім ортодоксальні марксісти тезис Прудона вважають „основним відкриттям Маркса“.²⁾

В цінності Прудон вбачав закон пропорційності суспільного виробництва, що в ідеалі встановлюється працею; в трудовій цінності Прудона міститься ідея рівності й волі робітника; тому він справедливо називає свою теорію цінності революційною теорією майбутнього. Маркс закидав Прудонові наївність „увважати революційною теорією майбутнього те, що Рікардо науково обгрунтував, як теорію існуючого буржуазного суспільства“... і сам трудову теорію цінності визнає теорією існуючих капіталістичних відносин. Тут Маркс лишився оригінальним і зразу попадає в фактичну і теоретичну помилку. З фактичного боку невірно Марксове твердження, буцім-то Рікардо визнавав працю єдиним, а не головнішим в ряду інших, фактором цінності; з теоретичного-ж боку, доки в господарському ладу не існує пропорційності суспільного виробництва і доки на чолі виробництва стоїть капіталіст, доти не праця регулює пересічні ціни храму, а витрати продукції і, значить, переносити абсолютну трудову теорію цінності на капіталістичне суспільство, як те робить Маркс, неможливо. Як вже помітив читач, Прудон уживає гегелівський метод діалектичного розвитку. Він ставить певні положіння й намагається їх побороти, ставши на точку погляду противника. Потім часто сходить з цієї позиції і непомітно переходить на зовсім протилежну точку погляду, й побиває противника вже іншими аргументами, взятими з іншого обсягу філософічних гадок. Одного разу він розмірковує з погляду інтересів особи, другого — цілого суспільства. Все це дало привід Марксові дорікати Прудонові його нерозуміння методу Гегеля, яке виявляється в тому, що все, мовляв, має свою погану й негарну сторону. Але й тут критика Маркса несправедлива: Прудон не гірше когось іншого, в тому числі і Маркса, розумів, що й погані боки суспільних категорій, єсть натуральний наслідок розвитку, хоч і в відворотному напрямку, а нерозривно сполучені лихі й добрі боки кінець кінцем приводять до появи нових і вищих суспільних форм.

¹⁾ В томі I „Капітала“ (переклад під редакцією П. Б. Струве) стор. 42, оповіщається „грубою помилкою вульгарної економії, що поперед презюмує цінність товару-праці, щоб потім цією цінністю означати цінність інших товарів“.

²⁾ Каутський в своїй „Karl Marx' ökonomische Lehren“, 1894 р. стор. 183--184, пише: „Маркс вперше довів, що труд — не крам, і через те не має ніякої цінності, хоча труд — джерело й мірило всякої цінності“.

Ми бачили, що Прудон, як ніхто перед тим, глибоко і нещадно розкрив болячки капіталізму, б'ючи по самих основах його, приватній власності, конкуренції...

Він робив в даному разі те, що й соціялісти, то-ж чи не належав він до них, чи не був і сам соціялістом? В протилежність „утопістам“, що з них де-які, як наприклад Фур'є, навіть не мали вистарчаючого знання з науки про народне господарство, Прудон був занадто глибоким економістом, щоб припускати можливість негайного й цілковитого знищення таких господарських чинників, як розподіл праці, конкуренція, кредит, економ. воля та власність. Для нього справа йде не про знищення існуючих господарських сил, а про повернення їх до стану рівноваги, щоб одна урівноважувалась через другу. Він за те, щоб всі господарські інститути залишити, лише зробити їх нешкідливими, що досягається усуненням нетрудових зисків по праву власності, з чого-б вони і в якій формі не виступали; в формі ренти поземельної, домової, зиску на капітали, дисконтного, комісового, від привилеїв, монополій, сінекур, і т. д.

З другого боку, він не тільки знав концепції утопістів, але й бачив банкрутування їх в 1848 р. і знеславлення. Через те він рішуче одгороджується од соціялізму і комунізму, від Сен-Сімоністів до Блана і Бланкі включно. Соціялізм на його думку не в стані пособити народу, бо для його здійснення потрібна довга підготовка людности, нагромадження капіталу, планомірний оборот. Зневажливо ставиться до колишніх і сучасних соціялістів та їх концепцій. Маскарадом називав діяльність Сен-Сімоністів. В його час єдину посідаючу певний вплив систему Фур'є вважає „найбільшою містіфікацією епохи“. Луї Блан, на його гадку, був не бджолою, а трутнем революції 1848 року, затруївши робітників недоречними формулами. Його формули, формули революції 1848 р., не милі Прудонові. Асоціацію він не вважає силою господарчою, бо вона зв'язує волю працюючого. Організацію праці він так само відкидає і по тій-же причині, бо на його гадку „організувати працю“ — значить те-ж саме, що „вилупити очі волі“.1) І про майбутнє соціялізму у нього безнадійний погляд: „Соціялізм“, — каже він, — „єсть нічим, завжди був нічим й завжди буде нічим“.2)

Погляд, що склався на підставі знання лише соціялізму першої половини XIX віку у автора, що мимо своєї волі багато постарчає матеріялу для майбутніх, більш досконалих, форм соціялізму, загалом званих науковим соціялізмом. До комунізму-ж, який вже Прудон виразно розрізняє від соціялізму, чого досі не лише у широкої публіки, але й у самих соціялістів не часто можна зустрінути, — ставиться він ще гірше, ніж до соціялізму. Кому-

1) Organisation du crédit et de l'échange, Oeuvres, т. VI. р. 91.

2) Contradictions, т. II, р. 285.

нізм, на його думку, приймає конечні цілі суспільного життя за початки. „Комунізм — це нерівність, але в змісті протилежному, ніж власність приватна“, — говорить він в „Mémoire de la propriété“; власність — це визиск слабшого через сильнішого, комунізм-же — то визиск сильнішого через слабшого. Власність — крадіж, також крадіжкою єсть і комунізм. Він — „релігія злиднів“. „Геть від мене, комуністи!“ — звертається він на їх адресу. — „Ваша присутність мені смердить, ваш вид мені огидний“. Так Прудон, для рівності відкинувши в сучасній її формі приватну власність, слідом за тим, во ім'я волі відкидає соціалізм і комунізм. В своїй оголошеній передвиборчій платформі до виборців в року 1848 він рекомендує себе прихильником волі сумління, преси, вільного гандлю, конкуренції, вільного розпорядження овочами своєї праці й свого промислу, вільності необмеженої, вільності скрізь і завжди, і висловлює під кінець твердження, що його платформа єсть, власне, система Кене, Тюрго, Сея і революції 1789—1793 року. Але це не означає, що Прудон був економістом-клясіком: Прудон був анархістом. Се лише означає, що анархізм XIX віку по історії свого походження мусить бути визнаний дитиною індивідуалістичної філософії кінця XVIII і початку XIX віку. З неї беруть свої підстави класики й анархісти, буржуазний та анархічний індивідуалізм, що не хоче дати особу людську на поталу звичайній більшості середніх людей, що виявляється в наближенню демократії за її основи — загального виборчого права. Однак, по-за всю негачією існуючого ладу і намряного утопістами соціалізму й комунізму, які-ж були позитивні погляди анархіста Прудона? ¹⁾

Уважаючи християнство значним явищем світової історії, однак, в релігію Прудон не вірить. На його думку найвищим законом для нас єсть справедливість, під якою треба розуміти „безпосереднє відчувану пошану людської гідности, що нами взаємно охороняється, де-б і в кого їй не загрозувала небезпека і чого-б нам не була варта її оборона.“ При чому „не те я поважаю в ближньому“ — каже він — „чим наділила його природа або чим прикрасило його щастя: не його волів, не його ослів, не його рабу... Й не те добро, якого я чекаю від нього у відплату, але його людську властивість. Справедливість — це сама висока з усіх сил нашої душі, завдяки якій ми стаємо соціальними істотами; одночасно вона й ідея, відношення, урівнення; як урівнення, вона безумовна,

¹⁾ Для доктрини Прудона про право і державу першорядне значіння мають слідуєчі його праці: „De la justice dans la révolution et dans l'Eglise; nouveaux principes de philosophie pratique“, 1858. „L'idée générale de la révolution au XIX-e siècle“, 1851. „Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution“, 1863. „Confessions d'un révolutionnaire“, 1849.

незмінна й загально зрозуміла. Коли в суспільстві вище поставлений інший закон, хоч-би й релігійний, і якимсь членам суспільства дається перевага перед іншими хоч-би в малій мірі, то в наслідок порушення справедливости суспільство рано чи пізно, але неминуче, повинно загинути.

Во імя так зрозумілої справедливости Прудон відкидає не право, але майже всі, хоч-би й одноголосно прийняті одиничні правові норми, зокрема державні закони, яких так багато, як багато інтересів у суспільстві. Держава градом сипле закони й укази. Політичний ґрунт, іронізує Прудон, скоро весь буде покритий папіровим покровом писаних законів, який геологи повинні будуть означити в історії землі папіровою формацією... Нині, кажуть, кодекс законів містить їх аж 50 тисяч; коли-б депутати парламенту виконували свої обовязки, їх було-б майже вдвоє більше. Чи можливо в них кому-будь хоч-би й урядові розібратися? Та й що вони уявляють з себе? „Вони — павутинна тканина для сильних і правлячих, нерозривні ланцюги для бідняків і нижчих, рибальські сітки в руках урядів.“ „Я готовий“, каже Прудон, „увиходити в переговори, але я не хочу мати законів; ніяких законів не визнаю... і жадних наказів ніби-то потрібного начальства. Для того, щоб я був вільним... суспільство повинно бути збудоване на ідеї договору. Справедливість вимагає, щоб тільки одна правна норма мала силу, а власне та, по якій договори мусять виконуватися. В разі невиконання суспільство може примусити до того силою. Од людини залежить вступити в договір, чи не вступити. Хто не вступить, ніщо його не захищає... перший зустрічний може його забити і тому, хто забив, за те можна хіба тільки докоряти „непотрібну жорстокість проти дикого звіря“. Коли-ж ти присягнеш цьому договору, то належиш до суспільства вільних людей... що однаково з тобою зобовязуються один перед одним вірністю, дружбою, поміччю та готовністю до послуг... В разі порушення з чийогось боку договору, слідує відповідальність, яка в залежності від провини, може привести до виключення, чи навіть до смертної кари.

Прудон визнає тільки єдину правну норму, по якій всі договори повинні бути виконані, і, значить, одне тільки правне відношення сторін, що уложили між собою договір; через це Прудон безумовно і назавжди відкидає нинішній тип держави, існуючої по силі особливих правних норм і на основі примусового правного відношення, не повставшого з договору всіх.¹⁾ На його думку

¹⁾ Цікаво, що Вільгельм Гумбольдт (1767—1835), один з талановитіших німецьких вчених, десять років пробувши пруським міністром, в своїй праці „Спроба означення меж діяльності держави“ (1792 р., а опублікованій в цілому в 1851 р.) висловлюється: вільна діяльність нації... забезпечує ті блага, жадоба яких примушує людину жити в суспільстві. Ця самодіяль-

сучасна держава збудована на: а) первісних вадах (*perversité originelle*) природи людської, б) нерівності маєткової, в) постійному антагонізмові й війні, фатальних злиднях; звідси повстає необхідність уряду та віри; поділ на касти, класи, їхня ієрархія, що уявляє з себе піраміду, на вершку якої, як божевство на вівтарі, або король на троні, росташувалася влада, що керує людьми. „Всяке панування над людьми — в монархічній, олігархічній чи демократичній формі — єсть завжди автократією, і в рівній мірі несправедливе й нерозумне. „Навіть автократична форма — не що інше, як конституційне надужиття... жадного наукового значіння вона не має і може розглядатися тільки як переходова...“ Тому що кожда форма державности спирається на авторитет, Прудон нападає на нього. „Не встиг“ — каже він — „авторитет ще зявиться на землі, як увесь світ почав домагатись його. Авторитет, уряд, насильство, держава — всі ці слова означають по суті те саме: служити засобом, щоб кождий пригнічував та визискував свого ближнього. Авторитет був єдиною точкою, в яку був звернений погляд абсолютистів, доктринерів, демагогів та соціалістів... „Всі партії, як тільки вони починають стреміти до влади, стають ріжними формами абсолютизму... Жадних партій, жадних авторитетів більше, безумовна воля людей і громадян — от все моє політичне і соціальне credo.“

Сучасній державі зі світською й церковною владою він протиставляє ідеальний суспільний лад, в якому будуть: а) безмірне удосконалення індивіда і людського роду, б) повага до праці, в) рівність маєткова, г) однаковість інтересів, д) припинення антагонізму, е) вселюдський добробут, ж) суверенітет розуму і з) абсолютна воля людини й громадянина. Нове співжиття людей, яке стає на місце держави, спирається на правну норму, що всі договори повинні бути виконані. Таке співжиття людське Прудон називає ан-архія, тоб-то безвладність як протилежність ієрархії. Ієрархія єсть умовою існування первобутніх людей, тоді як анархія — суспільство дозрілих. „В людських суспільствах“ — каже він — „одбувається безугавна еволюція від ієрархії до анархії.“ В другому місці в „*Solution du problème social*“ людське співжиття, що стає на місце держави, замість анархії називає він федерацією. В цьому новому суспільстві люде будуть об'єднуватись не якоюсь вищою владою, а єдино об'язуючою силою договору. Коли я на чомусь поєднаюсь з кимсь з моїх співгромадян, то „ясно, що для мене моя воля — закон; коли я виконую умовлений обов'язок, я сам для себе уряд. Як-би я міг з усіма уложити договір... як би всі... могли в однаковій мірі зобов'язати себе один перед одним, як би завдяки цим договорам склалися групи громадян, общин, ність — ціль, держава-ж — необхідний засіб для досягнення того і неминуче зло, бо воно завше зв'язане з обмеженням волі.

округи, провінції, що мали-б силу юридичної особи і з'єднались би між собою, то се було-б те саме, як би моя воля безконечно повторялася. Закон, що таким чином з'явився би... не був нічим іншим, як моїм законом, і як би цей лад звався урядом, то се був би мій уряд. Як тільки договір став би на місце закону, ми мали-б справжнє урядування людей і громадян, справжнє народне верховенство, республіку.¹⁾

Так розвалюючи стару державу, Прудон кінець кінцем показує новий шлях до будування знов такої держави. І натуральна річ, що така анархія тільки здається вищою точкою безладдя й хаосу. Один громадянин Парижу XVII віку, як почув, що у Венеції нема короля, від здивовання мало не вмер од сміху. Подібного-ж роду, каже Прудон, і наші забобони про неможливість анархії.

Визнаючи лише одне правне відношення між сторонами, що добровільно уложили договір, і одкинувши існуючу державу, він цілковито й безумовно, без всяких обмежень, відкидає також і власність, що існує завдяки особливим правовим нормам і як невірне правне відношення зобов'язує всіх, навіть тих, що не зобов'язували себе договором. Ми вже зазначали, як Прудон розрізняє: власність, як виключне право розпорядження — яку відкидає — і володіння, як право користування, яке ним визнається і теж зветься власністю²⁾ — тільки новою. Точніше Прудон уважає злом нетрудові зиски від власності, за них він і ненавидить власність всіма фибрами своєї душі, а ненавидячи, веде до повільного її скасування, починаючи не з капіталів та земель, а з зисків. Капітал, як нам відомо, вмирає, коли не реалізується його репродукція (амортизація), капіталізм же убивається, коли не реалізується зиск. Останнє добре розуміє Прудон. Як Геркулес схопив дракона не за голову, а за хвіст, говорить він, так і до сучасного ладу треба підійти не з боку капіталу, а з боку зисків. Коли поволі знищувати його приналежності, зиски на капітал, поземельну ренту і т. п., то цим зводяться шкідливі боки права власності до нуля. Так Прудон сподівається вбити власність дрібним рушничним вогнем, замість того, щоби надати їй нової сили, організуючи варфолом'євську ніч проти власників. „Другими словами, на знаряддя і засоби продукції, капітали й землі, може бути тільки володіння, розподілене в користування, в наділ кожного на основі договору. Випродукований же за допомогою тих знарядь і засобів продукції вироб відходить у власність виробника, — на чому стоїть сучасний нам соціалізм, але не комунізм, і в цьому розумінню Прудон говорить,³⁾ що власність ніколи не може зник-

1) „Qu'est ce que la propriété?“, стор. XIX—XX.

2) Ця термінологія сбиває з пуття де-яких економістів і творить неясність дотичних викладів навіть у Туган-Барановського і Ш. Піста.

3) В „Le droit du travail et le droit de propriété.“

нути, бо її підстава та зміст — людська особа. Як постійний стимул до роботи, як щось, без чого робота-б ослабіла і зникла-б, власність повинна жити в серці людини“. Договори мусять означити на основі справедливості розподілення багатства в користування і саме так, щоб кожний мав право на повний продукт від своєї праці. Не знаючи східньо-європейської общини, Прудон гадав, що її рішення ґрунтуються не на ухвалах по більшості голосів, а на договорі; і в одній з своїх пізніших праць — „Théorie de la propriété“ він каже, що правдиве розв'язання проблеми власності дане славянською расою, що створила общинну власність, за якої земля належить до цілої общини, а право користування окремими земельними участками — кожному окремому члену. „Поширити славянську форму володіння,“ — каже він, — „було-б для цивілізації великим кроком наперед. Ця форма більше підходить до життя, ніж абсолютне „dominium“ римлян, яке воскресло в нашому праві власності. Ніякий розумний економіст не може бажати більшого. За панування славянського права володіння працівник дістає належну винагороду, і овочі його праці цілком забезпечені...“

Для Прудона воля — це рівенство; всі люде мають рівні права; а рівенство — справедливість, на якій мусять опертися обопільні стосунки, взаємна пошана та взаємність послуг. У зрівноваженню послуг — правдива рівність. Віковичний принцип справедливості: „Не роби ближньому, що тобі не любо“, — в пристосованню до господарства, тлумачиться взаємністю послуг, або конкретніш: продукти праці мусять обмінюватися тільки на продукти праці. Так касуються нетрудові зиски, прямо противні взаємності послуг. Взаємність чи мутуалізм єсть той новий принцип, виходячи з якого, слід зреформувати існуючий господарський лад. Інші соціальні реформатори вбачали джерело нерівности і суспільної кривди в сфері продукції чи розподілу багатства; на обмін не звертали уваги. Для Прудона нерівність коріниться власне в обміні; справедливості в обміні — ось чого, на його думку, нам бракує. В дореволюційних працях про зреформування обміну йому можна було говорити в загальних виразах, на кшталт того, що теорія взаємности, чи теорія мутуалізму, то — виміна в натурі, синтез двох ідей: власности приватної та комунізму. („Contradictions“, ч. II, ст. 414). Скоро ж однак революція вибухла, а він уважав її більше господарською ніж політичною, — треба було відгукнутися на потреби моменту з практичним проектом, і він виступає з проектом заснування мінового банку, що усунувши гроші, постарчав би безплатний кредит; точніш, од побираючих кредит малось брати лише на покриття біжучих адміністративних видатків, а не відсотків, по позичках чи вексельових дисконтах. Обсяг діяльности банку — не стільки виробництво, а безгрошовий оборот уже спродукованих цінностей; засобом — добровільна згода між виробниками й спо-

живачами. В цілому-ж, міновий банк, як слушно зазначає Ш. Ріст (ibidem) — парадоксальне, але логічне закінчення початої ще з часів фізіократів і продовженої через Сміта реакції проти меркантилізму й проти грошей.

Ріжні форми капіталу, — нині дають їх власникам можливість діставати незароблену данину, нетрудові зиски, але всі ті форми виступають на ринку в постаті грошей. Отже як би вдалося скасувати нетрудовий зиск, що припадає на ту універсальну форму капіталу — на гроші, то через те, що виробник замість того, щоб арендувати, платячи нетрудовий зиск великому власникові капіталу чи землі, міг-би купити собі на власність потрібні для праці знаряддя й засоби продукції, данина та-б зникла і для всіх інших форм капіталу. Нетрудова власність звелася би до голого факту посідання, а працюючих діставав би повний продукт своєї праці. Позаяк же існуючих грошей здобути без відсотку неможливо, то чи не можна їх усунути зовсім? Беручи під розвагу лише одну з функцій грошей, функцію знаряддя обміну, і забуваючи про всі інші, що єсть теоретичною помилкою, Прудон гадає, що цю функцію полегчення обміну не гірше можуть виконати й папірові знаки нерозмінні на золото, або, як він називає їх, бони обміну. Але в який спосіб вони будуть пущені в обіг? Їх випустить міновий банк, що уявляє з себе склеп, базар краму і взірців виробів. Працьовники, ставши пайщиками банку, постарчатимуть йому продукти своєї праці. Їх оцінюють спеціальні таксатори по витратах продукції (у Оуена — по затраченій праці), а поставець дістає бон (квиток). Ці бони можна обміняти на що завгодно, бо клієнти банку обопільно зобов'язалися приймати їх за свої виробы, щоб набувати на них потрібні знаряддя праці. Зважаючи на те, що бони обігові завжди репрезентують собою крам (у Джона Ло папірові знаки репрезентували собою земельні добра!) і номінальна ціна бонів має повне покриття крамом, вони мають певне забезпечення, яким за випуску папірових грошей служить золото, так що бони можуть вільно ціркулювати в якості знаряддя купівлі—продажу, замінюючи собою як металюві, так і папірові гроші. В наслідок такої реформи в суспільстві залишаються тільки працюючі, що один з другим на основі коштів виробництва вимінюють своїми виробами, і по — друге, не буде потрібним уряд. Він потрібний там, де є гнобителі й пригноблені, і існує для того, щоб „загальний утиск поставити замість взаємної боротьби.“ З моменту-ж, відколи в обміні усталюється на підставі вільної умови справедливість, здійснюється загальна рівність. Система політична розплинеться, — тут виразний вплив Сея-Сімона !¹⁾ в системі господарській. Уряд-зайвий, настає анархія.

¹⁾ Про се є його власне признання в „L'idée général de la revolution“.

Щоби справдити свій проект, яким йому здавалося можна „повернути вісь цивілізації“, примусити світ, що волею Божою рухається з заходу на схід, „по волі людей рухатися зі сходу на захід“, — Прудон звертався за підтримкою до французських парламентарних послів, але марно: буржуазні послы, як і взагалі буржуазія, його попросту боялися, а соціялісти не могли байдуже чути імени Прудона.

В кінці 1848 року Прудон сам захожується над організацією надуманого ним „Народнього банку“,¹⁾ і 31-го січня 1849 р. банк здобуває нотаріальне оформлення під фірмою „Пьер Ж. Прудон і Компанія“ (артикул 5 статута), як командітне товариство, в якому відвічальним членом був Прудон, інші-ж учасники являлися акціонерами (арт. 3). В статуті банку, „приймаючи на увагу торговельні звичаї й закони“, зроблені були де-які відступлення від теоретичного плану „банку виміни“, насамперед в тому, що банк виміни мусів повстати без жадних капіталів, народний же банк „доки що“ і „в цілях найлегшого придбання учасників“ (арт. 9) мусів мати капітал (по арт. 10) в пять мільйонів франків, зібраний акціями по 5 фр. кожда і — се друге відступлення — з тимчасовим дисконтом в 2⁰/₁₀₀, що опісля мав бути зведений до 1/4⁰/₁₀₀.

Проект організації безгрошового суспільного обміну за неорганізованого суспільного виробництва — не здійснима річ. Бони обміну, в своїй ціркуляції обмежені тільки клієнтами банку, не зможуть конкурувати з дорогоцінними знаками обміну, які одночасно єсть і капіталом. Неминучим наслідком буде появлення лажу, що й стане тим самим відсотком, тільки в иншій постаті; тоб-то ціли усунення нетрудового зиску через бони не можна досягти. Народний банк мусів скінчитися так само невдало, як і инші спроби революції 1848 р., як „право на працю“, „на повний продукт праці“, „організація праці“, „асоціяції“, і зайвий раз скомпромітувати реформаторів, коли-б не прийшло на виручку втручання уряду. За публіцистичні статті, скеровані проти Луї-Бонапарта, обраного президентом республіки, Прудон був засуджений на три роки в'язниці. Вибуття з діла головного керownika і повстала політична реакція зліквідували спробу організації „безплатного кредиту“, але ідея не пропала задармо. Думка про усунення відсотка на позики з ціллю всеохоплюючої суспільно-економічної реформи нездійснима. Відсоток залишиться існувати навіть за соціялістичного ладу. Инша річ — усунення підприємця, що живе спеціально з відсотку. Як споживча кооперація, зближаючи безпосередне виробника й споживача, усуває торговельного посеред-

¹⁾ Проект „мінового банку“, потім „народнього банку“, обговорювався Прудоном в ряді його праць; насамперед в „Solution du problème social“, „La Banque d'Echange“ та „La Banque du Peuple“, — не завжди однаково. Звідси його часто по різному і розуміли.

ника, так рівно союз трудових членів суспільства, де кожний позичає другому, де члени кредитують самі себе через посередництво свого-ж банку, може усунути посередника підприємця кредітового. Такі банки взаємного кооперативного кредіту, де роллю основного капіталу відіграє солідарна відповідальність учасників, і де відсоток порівнюючи невисокий, скоро після Прудона з'являються в житті. В „Народньому Банку“ ми маємо спробу здійснення дешевого кредіту (2%) і передвісника кредітової кооперації. „Таким чином“ — каже Тотоміяніц, — „Прудон — попередник ідей кооперації.“

Окрім Прудона, були й інші автори, що протягом ХІХ. віку реформою обміну в тій чи іншій мірі хотіли зарадити суспільній нерівності, але вихідні гадки, плани здійснення й помилки їхні мають самі віддалені аналогії, а ніяк не ідентичний з Прудоновською концепцією характер. Так на „бонах праці“ окрім Оуена будують свої проекти ще англієць Браї, та німець Родбертус, і всі троє роблять ту помилку, що ціну краму виводять за сучасного ладу з самої тільки вложеної в них праці, якої помилки Прудон, як знаємо, не допустив. Не має нічого спільного проект народнього банку Прудона і з банком Мазеля, заснованим в 1829 р., що мав ціллю тільки зближення споживачів з витворцями в той спосіб, що сам на підставі обосторонньої оцінки закуплював крам, платячи бонами, нагадуючи таким чином комісійну по збуту краму контору. Рівно-ж инакше організований в 1838 р. в Марселі, потім перенесений до Парижу, банк Боннарда, існуючий досі. Клієнти цього банку не тільки не приносять йому своїх крамів в обмін за папірові бони, а навпаки сами дістають з банку якийсь пожиточний крам, підписуючи зобов'язання постачити банкові, на його вимогу, якийсь вироб власний. Таким чином тут бони були власне векселями. Так само в недавно запропонованому плані Бельгійця Сольвея усунути гроші через систему чеків і розрахунків лише зовнішня схожість з ідеями Прудоновського обміну. Сольвей свій план „Comptabilisme Social“ суспільної бухгалтерії, будує на досвіді сучасних розрахункових палат „Clearing Houses“ і, не задаючись зовсім ціллю знести відсоток, ця система фактично уলেখчує продаж на готівку. Подібні спроби зреформування обміну — досить численні, спинятися на них ми не маємо своїм завданням.¹⁾

Такі — життя, думки й діла, по виразу Маркса, „дрібно-міщанина“ Прудона. В міру того, як шашель критики все більше підточує стрімку, по вигляду, ідейну будівлю Маркса, що було заступила собою на якийсь час постать Прудона, інтерес до неї,

¹⁾ Цікавих одсилаємо до праць Darimon'a (учня Прудона) „De la ré-forme des banques“, Париж, 1856 р., та „Systèmes socialistes d'échange“, Париж, 1907 р.

цієї, по виразу Миклашевського, „плутаної, але дивовижно-талановитої голови“, зростає. І чим ближче до наших часів, тим більше. Французьке робітництво в першому інтернаціоналі, закладеному в 1864 р., виразно одбивало на собі впливи Прудона; лише починаючи з Брюсельського конгресу 1869 р. першого інтернаціоналу взяв гору вплив Маркса. Нині, в особі, французького сіндікалізму бачимо, як знов частина робітництва Франції повернула у бік ідей Прудона.

Доцент Др. Іван Мірчук.

ЕТИКА А ПОЛІТИКА.

(Dr. IVAN MIRTCHOUK: LA MORALE ET LA POLITIQUE.)

Коли я взявся писати про відношення політики до моралі, то причиною цього факту були нарікання, які я часто чув в останні роки від наших людей різного ступня інтелігенції, нарікання на брак найпримітивніших понять моралі у політиці наших ворогів супроти визвольних змагань нашого народу. Коли переглянемо останні річники нашої небагатої преси, то переконаємося наглядно, що ми, не маючи поняття про дійсне відношення етики і політики під теперішню хвилю, бавилися зовсім непотрібно в прінціповість, замикали очі перед дійсністю або звертали їх в сторону недостижних ідеалів тоді, коли треба було тверезо і відважно глянути цій дійсності, хоч і якій сумній, в лице. Замість того аби шукати причин мілітарних, дипломатичних та політичних невдач у нас самих, в наших недостахах на кожному майже полі, шукали ми оправдання нашої нездарности в політичній, для нас неприхильній ситуації, в браку всякого зрозуміння для наших прагнень та цілком оправданих домагань у сильних цього світа, а вкінці жадали від наших ворогів етичних мотивів та відповідних до цього засобів боротьби. Замість числитися з найгіршими можливостями, грішили ми все якимсь майже наївним оптимізмом, і переконували себе і других, що прецінь до такої катастрофи не може прийти, бо щож би на це сказав культурний світ? Ми писали відозви до культурних народів Європи, до цілого цивілізованого світа, покликуючися на наші тисячлітні права та загальнолюдські закони моралі, для яких не повинно бути жадних виїмків. А тимчасом наші вороги, спираючися на власну силу і використовуючи нашу неміч та політичну ситуацію, поширювалися нашим коштом щораз то дальше, топчучи брутално найпримітивніші домагання етики - а т. зв. культурний світ приглядався спокійно до цих операцій і продавав етичні ідеали за різного рода концесії, торговельні договори, *désintéressement*'и і тим подібні реальні добичі.

А ми обурювалися — замість цілу справу, згідно з загальними настроями в міжнароднім життю, перевести з етичного, ідеального на реальний, хоч трагічний бік. Бо наша ціла історія дотепер — це одна велика трагедія . . . Нашим обов'язком являється якраз змінити загальний характер історичних подій, що відбуваються на нашій національній території. А ця територія є до певної міри нашим нещастям. Багатство нашої землі було одною з головних причин, що наші сусіди вже з давніх часів гострили собі на неї зуби і користаючи з ніякої майже відпорности з нашого боку втягнули її в круг своїх інтересів. Замість кидати громи на противника, треба нам зрозуміти, що це, що діється — це історична конечність, яка може змінитися, але виключно тоді, коли ми не лише цього забажаємо, але будемо мати також силу, ці наші домагання перевести в життя. Нелегка це справа для довголітних рабів, але і не безвихідна. Треба лише в цім випадку в користь кращої майбутности і ліпшої долі зложити на жертвеннику всі приватні інтереси та особисте щасття. Тут лежить наш трагізм, але і наше велике завдання. Замість проклонів на голови наших ворогів за ці незаслужені нами кривди, проклонів, які обезцінюють наші змагання, треба нам плекати в собі це почуття великої хоч страшної долі та у відповідному моменті — в хвилі колізії різних інтересів — виступити з цілою енергією проти зрозумілих, але нам противних та згубних заборних змагань наших сусідів.

Передумовою для освідомлення нашого народу в цьому якраз напрямі, єсть ясне зрозуміння відношення етики до політики під теперішній момент, зрозуміння взаємної констеляції цих двох факторів, від якої ніякий відклик до моральних законів, до людської гідности, ніякі нарікання на людську злобу не принесуть нам найменшого хісна. Кожне слово в цьому напрямі являється тільки даремною витратою енергії. Це тим важнійше нам знати, що тенденція, мішати етику з політикою та видавати моральні суди там, де для них нема місця, закралася у нас навіть до чисто наукових праць; історичні чи географічні розсліди не можуть обійтися без цього, щоб не виляяти при нагоді і то здорово наших національних чи політичних противників. Однак мені здається, що цього рода заспокоєння наших етичних почувань цілком не відповідає стремлінню до наукової об'єктивности, обнижує наші національні ідеали і унеможлиблює повне зрозуміння нашої історичної судьби. Щоб усунути вже раз цю для нас так некорисну звичку, треба ясно поставити собі питання про відношення етики до політики взагалі і на підставі переведеної дискусії зайняти відповідне становище.

А нелегка це буде справа зорієнтуватися серед цілої маси найрізномордніших поглядів, що дорогою практики або теорії витворилися за час історії людства. Всі ці ледве помітні відтінки

можна примістити між двома найбільше противними поглядами, а саме твердженням Макіавеллі, що держава і політик, як її представник, є вільні від всяких обов'язків моралі — і другим екстремом, що політика підлягає моралі і що в політичній життю обов'язують ті самі норми, що в життю кожної приватної одиниці. Заки однак станемо розглядати та критикувати ці розбіжні зовсім погляди і різні менше або більше радикальні їх варіанти, треба нам застановитися над цією чисто теоритичною основою, на якій виростає для нас сама проблема.

„Zwei Dinge erfüllen das Gemüt mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und nachhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: der bestirnte Himmel über mir und das moralische Gesetz in mir.“ Закони моралі викликають в кожній одиниці незвичайно глибоку пошану, а рівночасно і гордість, що саме чобовік через моральну свідомість поставлений вище цілого органічного світа. Моральна свідомість та відвічальність підносять в нас почуття сили та гідності власного „я“, яке часто, мимо різних перешкод, а навіть з нараженням особистих інтересів, прямує до своєї мети, себто до етичних ідеалів. Але вище наведеними словами висказав Кант тільки один бік того самого явища. Бо з другого боку слово мораль викликає в нас рівночасно цілу силу зовсім відмінних зображень, які своїм характером стоять в повній суперечності з попередніми почуваннями. Бо рідко можна собі уявити більшу різницю, як ця, що виступає між ідеєю морального закону а її приміненням в практиці. Коли нині станемо говорити про моральні огляди чи обов'язки супроти других одиниць, про ідеї гумманности, про розуміння особистої чести, про загальну справедливість і т. п., — то можемо бути переконані, що наші ідеї викличуть у більшости людей тільки усмішку погорди на устах, яка зовсім виразно зраджує нам хід думок у цього рода осіб. Після них мораль це лиш рід забезпечення для слабих, які при її помочи хотять хоронити себе перед енергією і силою дужих, що безоглядно, незв'язані ніякими пересудами, ідуть *per fas et nefas* до своєї ціли. Від коли розійшовся по світі, по суті доволі наївний висказ якогось спекулянта, що „моралю не будується залізниць“, від цієї хвили стали модними легковаження і погорда для етики та її законів.

Таке відношення до етики впадає нам в очі не так в межах індивідуального життя, як головно тоді, коли перейдемо до цієї великої синтези, яка обіймає існування і розвій нас всіх, до державного життя та його зовнішньої форми, до політики. Тут виступає цілком виразно цей вище згаданий роздор між теорією а практикою, ця прогалина між обома дисциплінами, етикою та політикою.

Коли вийдемо з заложення, що в основі держави, як такої,

лежить моральний порядок, то кожному мусить видаватися дивним та незрозумілим явище, що можлива взагалі яка небудь суперечність між цілями та завданнями держави а законами моралі. Держава стоїть силою факту на сторожі удержання та дальшого розвитку права, право знова має своє джерело врешті решт в етиці, якій воно завдячує свою внутрішню обов'язуючу силу. Але в наслідок розвою людства витворилося з часом більше число держав, з яких кожна представляє собою одностайну цілість, що своє існування основує з одного боку на спільному державному авторитеті і спільних законах, а з другого боку на історичних традиціях і національній приналежності що найменше більшості, як не всіх горожан. Таким чином ціллю кожної держави є не лише удержання правного порядку, але також загальне добро горожан, що однак теж не противиться законам моралі.

Чоловік, як найвище інтелектуально розвинене сотворіння, шукає для своїх духових та фізичних сил відповідного поля праці, він старається через пізнання законів природи стати її володарем, а даліше через вихіснування природних сил витворювати культурні цінности. Але успіх не бувби так великий, якби кожна одиниця йшла своїм окремим шляхом до осягнення цієї цілі. Тому держава переймає на себе це нележке в суті річі завдання: зібрати розбіжні інтереси одиниць в поняттю загального добра і стреміти до того, щоби культурні завдання, які перевищають спроможність одного чоловіка, були здійснені силами загалу для добра цілості. Якщо приймемо, що така держава є передумовою удержання правного порядку і також творення культурних цінностей, то в такому випадку існування кожної держави, оскільки вона причинюється до здійснення цих цілей, знаходить піддержку в моральнім порядку.

Однак загально звісна річ, що мимо цього теоретичного підпорядкування інтересів держави під закони моралі, в дійсності приходять до гострих конфліктів між етикою а політикою. Де шукати нам причини цього дивного явища? Перед хвилиною ми сказали, що держава збирає розбіжні змагання одиниць і вяже їх у гармонію вищого ступня. Рівночасно вона дає силу і авторитет цим установам, які опираються на існуванню держави. Коли однак як одиниці приймемо поодинокі держави, то тут нема вже нічого вищого, жадного вищого добра, якому політика малаби підлягати а також нема жадного фактору, до якого поодинокі держави моглиби звернутися о поміч і охорону. Лишаються інтереси власної держави як *ultima ratio*, а моральний інтерес загального добра переходить тепер у явний егоїзм кожної з держав, що взаємно себе поборюють. Окрім цього відчувається брак вищого авторитету, вищого правного порядку і судейської та езекутивної власти, так що рішають виключно хосен і добро

кожного державного організму зокрема, а властиво фізична сила, що за ним стоїть. В цей спосіб никнуть всякі ілюзії попереднього теоретичного розгляду, а перед нашими очима виступає образ сумної дійсності, а саме грубої сили та бруталності.

На цьому ґрунті розбіжності теорії і практики виростає наша проблема, якою маємо намір тепер ширше зайнятися, а саме відношення етики до політики. При тому мусимо ствердити цікаве хоч трагічне явище, що причиною цього сумного стану, в якому нині під політичним оглядом знаходяться держави, не була в головній мірі практика дипломатів, значить особиста слабкість заступників такої організації, якою є держава, а тільки вже віддавна відповідно спрепарована теорія, що старається наразі зовсім абстрактно виправдати уживання всяких можливих засобів в політиці для досягнення наміченої цілі і цей сумний стан вважає конечним впливом внутрішньої структури кожної держави. Тут належать численні апології існуючого правного порядку, які спираються на різного рода конструкціях як з обсягу теології, філософії, так і національної економії. А треба пам'ятати, що власне ці наукові праці є поширені не лише серед наукових кругів, але обіймають своїм впливом широкі маси зрештою недоступні вищій спекуляції. Тому якщо хочемо критично розглянути дійсне відношення цих обох факторів, себто етики і політики в міждержавнім життю, то перед тим треба нам коротко зорієнтуватися в історії нашої проблеми.

„Для нас християн є питання щодо відношення держави до законів моралі дійсно тяжке; для старинного чоловіка воно не могло бути взагалі жадним питанням“. Це твердження професора Трейчке в його викладах про політику треба до певної міри обмежити та з другого боку доповнити.¹⁾ Обмежити настільки, що під старинним світом розуміє він часи аж до Арістотеля включно, себто часи клясицизму, між тим, коли вже стоїки не підходять під цю характеристику. Доповнити його треба знова заміткою, що питання конфлікту між мораллю а політикою було і є тяжким для новітніх християн, між тим коли середовіччя зі своїм сильним авторитетом церкви цієї квестії не знало. Але повертаючи до старинного світа згідно до Греків, мусимо сказати, що там кожний чоловік в першій мірі був горожанином своєї держави, тому його поведення можливе тільки в межах держави, моральні завдання ідентичні з завданнями горожанина супроти свого города і його законів. Тому Арістотель слушно вважає етику інтегральною частиною державної штуки, себто політики. Добро одиниці міститься в загальному щастю — а що знова приносить хосен державі, це вже мусить мати загально етичний характер. З цієї причини ува-

¹⁾ Treitschke : Politik, Vorlesungen I, 87.

жається політичний морд у Греків чимсь цілком природним; хто шкодить державі, той мусить бути усунений на кожний випадок в цей або другий спосіб. Цей останній момент, а саме спосіб, не грає тут найменшої ролі; оскільки він служить до досягнення ціли, він теж моральний.

У Жидів виступають ці домагання у формі обов'язків, наложених волею Єгови. Тому і всі чесноти, що полягають на виконанні цих обов'язків, зводяться врешті решт до одної кардинальної прикмети, до любови Бога, який в нагороду за це окружає вибраний нарід окремою опікою. Він карає ворогів жидівського народу, він провадить за них війни, він уявляє собою невидимого керманіча цієї держави, одинокої, що тішиться протекцією Всемогучого; тому конфлікту, в тому розумінню, що тепер, не може бути, бо тільки єсть один вибраний нарід, а його закони є законами божими. Ця одностороння опіка народного Бога над своїм людом характеризує цілий біблійний світ; також Ісус переконаний, що він прийшов спасти в першій лінії загибші душі з дому Ізраїля. Навіть Павло, який надає цілому християнству загально-людський характер, голосить нову науку в першу чергу Юдеям, а пізніше щойно Грекам, Римлянам та іншим поганам. — Етика старого закону не знає різниці між індивідуальними а народними, політичними і національними правами та обов'язками. Цілий старий заповіт перенятий наскрізь цим зрівнянням індивідуального „я“ та громадської свідомости, котрої зовнішнім органом та представником є віроісповідна громада, кагал. Добро держави є для Жидів, так само як і для цілого старинного світа, *suprema lex*, — тому вбиття ворога держави було samozрозумілим обов'язком кожного горожанина і тому такий вчинок не був причиною трагізму у формі викидів сумління, як у модерного чоловіка. Взагалі сумління, як такого, не знає античний світ, як у Жидів так і у Греків приходить цей елемент щойно тоді до слова, коли ці народи перейшли вже кульмінаційну точку і увійшли в період занепаду. Навіть у Сократа фактором нормуючим людські вчинки є в першій лінії розум, а не сумління, що не прийшло ще до самосвідомости, а виступає у формі якогось блище неозначеного *τὸ δαιμόνιον*. Виїмковим явищем, яке ярко відбивається на загальному тлі старинного світогляду, є софісти, які з цілою силою інтелектуальної вищости реклямують права одиниці без огляду на добро держави.

Аналогічно представляється справа в середовіччю. Християнська громада творить велику державу, котрої найвищий зверхник і рівночасно заступник Христа з непохитною певністю видає закони для всіх і вся. Папа має право, напр., поганські землі передавати християнським народам, бо він являється ідеальним власником всеї поганської землі. До цієї категорії думок

належить теж погляд, що для поган не існує міжнародне право, а це тому, що вони не в силі своїх слів, приречень закріпити присягою і з цієї причини їм неможливо заключувати договори. Моральні закони мають обов'язуючу силу тільки для християнської громади і то не як продукт внутрішнього переживання чи пізнання, але як елемент чужий, наложений зверху авторитетом церкви.

Радикальна зміна в поглядах середовіччя настає щойно з виступом реформації, яка потрясла старими авторитетами і відкликала до особистих настроїв, до сумління, як головного джерела моралі. Серед потрясень, спричинених переходом до нової епохи, виступає на світову арену найбільший теоретик в історії нашої проблеми, геній в негативному змислі, Нікольо Макіавеллі, який перший видвигнув з цілою ясністю клич висвободження держави з-під підопіки церкви. Не можна собі взагалі уявити більшої протилежності, як між політикою середовічного католицизму а засадами та методами відродження, які свій класичний вираз знайшли в творі Макіавеллі. З одного боку бачимо цілковиту резигнацію з усякого рода самостійницьких, автономних змагань та повне підпорядкування під владу церкви, як божої держави, а з другого боку являється знова держава одиноким сувереном, незалежним від законів як християнської, так і міщанської моралі. Це „відродження античного світа“, яке з цілою силою виступило у Фльоренції, родинному місті Макіавеллі, знайшло свій вираз у підйомі державницьких почувань та зрості цієї поганської, вільної від всякої моралі, політики.

В часах катастрофи ближчої його вітчизни дозріває політичний дух Макіавеллі. Особиста втрата, що діткнула його неменше сильно як і загальна справа, закріпила його волю, щоби всі свої інтелектуальні сили віддати на услуги держави. Всі його почування, цілий його інтерес звернений в одну сторону, а саме в сторону держави та розслідування її функцій, її форм і її завдань. На ґрунті наївного егоїзму та привязання до родини Медічів зроджуються нові думки про відношення республіки до монархії, завершені в його творі *discorsi sopra la prima decade de Tito Livio*. На жаль наше захоплення для цієї нової епохи в історії політики взагалі, а в історії нашої проблеми зокрема, не є вільне від поважних сумнівів, а це тому, що погляди висказані Макіавеллі на політику та її завдання у цім важнім моменті не відповідають нашим переконанням у цій точці та ідуть в розріз з найголовнішими постулятами культури.

„Il principe“, другий, для нас ще важніший, твір Макіавеллі, дає князеві, що в своїх руках хоче зібрати та удержати велику силу, ради та вказівки, як цей намір перевести в діло. Цей твір мав бути свого рода катехізмом державної мудрости, якого

ради мали своє джерело безпосереднє в життї або в історії; бо автор зібрав в нїм все найкраще і намудріше, що він тїльки був у силі видобути з душі великих політиків старих та нових часів. Макіавеллі, учений-дипломат, при тому незвичайно бистрий ум і чоловік з широким досвідом, зібрав у своїй книжцї науки, з яких не одна заховала свою силу аж по нинішній день. Рівночасно цей твір є вірним образом сумного стану Італії, цієї хаотичної епохи, в якій люди стратили всяку повагу перед законом та його представниками. Повними розпуки словами малює Макіавеллі стан Італії, яка розбита на частини, знищена у внутрі, стала предметом забірних зусиль сильніших сусідів. „Щоби пізнати значіння Мойсея, мусів нарід Ізраїля попасти в неволю Египтян; щоби поняти духову велич Кира, мусили Перси зносити ярмо Медів; щоби бути гідним Тезевса, мусили Атенці перейти муку розбиття; так само мусила Італія пізнати нужду, що тепер на ній тяжить, щоби оцінити заслуги великого італійського духа; неволя страшніша, як неволя Жидів, утиск ще тяжчий як Перзів, розбиття гірше як Атенців, мусило їй припасти в судьбі: без голови, без закона, розбита, знищена, розшматкована, ошукана, жертва всякого розвалу. Неначе без життя, лежить Італія, чекаючи на Того, що загоїть її рани, хто зробить кінець цим розбоям і грабіжам в Льомбардії, Неаполі і Тоскані, та принесе їй виздоровлення від усіх тих нещасть, які вже так довго вона зносить. Гляди, як вона благає Бога, щоби прислав Одного, який би визволив її від жорстокої злочинности варварів, як вона тужить, щоби піти за прапором, як тїльки знайдеться той, хто його підійме“.¹⁾ Країна ця втягнена в сферу забірної політики Іспанії та Франції, стала полем безпереривних воєн і заворушень, серед яких одиниці відважні і здібні старалися за всяку ціну дійти до влади і тим самим відіграти ролю, яку призадумав їм власне сам Макіавеллі. Що не були це відповідні одиниці і що до цієї мети не могли вони йти шляхом законности та звертати уваги на приписи моралі, це зрозуміє кожний. Наука Макіавеллі являється синтезою сумної дійсности, зложеною у формі теорії.

Вона знаходить свій найвищий вислів у твердженню, що політика не має нічого спільного з етичними нормами про добро і зло, про право і безправя, які обовязують в індивідуальнім життї. Князь мусить оглядатися тїльки за тими засобами, що можуть вдержати його при владі; при цій нагоді приходить він до переконання, що пряма та чесна дорога заведе його скорше до загибелі, ніж до слави, і в ніякому разі до закріплення його становища. Він не може і не потребує додержувати заключених умов, якщо відносини, серед яких вони були зложені, радикально змінилися, а то

¹⁾ Discorsi I, с. 12.

тим більше, що його сусіди, згідно контрагенти, в даному випадку так само будуть поступати. Він не сміє зректися засобів нечесних та жорстоких, як ходить о це, щоби скоро і зручно усунути ворогів, заки вони зрозуміють його наміри і будуть у змозі їх знищити. Він не повинен числити на любов, вдячність та доброту людей — їх страх є найкращою запорукою їх нешкідливості. Очевидна річ, що зайвим є робити собі ворогів без потреби, як довго можна дійти до цілі ввічливістю, але під рукою треба все мати й інші аргументи. Міродатним для володаря не повинно бути це, якими люди мають бути, але якими вони в дійсності є; а що чоловік з роду є злим і самолюбним, то було би глупістю та короткозорістю уявляти собі, що вони є добрі і шляхотні і вірністю та добротою старатися позискати їх прихильність. Його добродійства підуть в непамять і люди залишать його без помочі в біді, оскільки надія на евентуальну пізнішу користь або страх перед наслідками не каже їм додержувати йому вірності. Тому князь мусить старатися позискати собі людей через заспокоєння їх самолюбства; у випадках однак, де це є неможливе, треба їх придусити страхом або знищити цілковито заздалегідь. При тому можна у відповідних ситуаціях вживати улюблених ідей та думок більшості, а не показувати власної краски, щоби викликати вражіння, що князь думає так, як і люди думають, що він поважає це, що люди шанують. Коротко кажучи, володар мусить бути львом, де треба силу поборювати силою, лисом, де ходить о це, щоб уникнути ворожої хитрости та підступів. І про т. зв. чесноти, як доброта, вірність, справедливість і т. д., не треба цілком забувати; але тут вистарчить заховувати вигляд про людське око. Його слова, його вчинки повинні тільки пригадувати ці загальнопризнані чесноти а люди вже будуть жити в цім фальшивім переконанні, що його серце теж таке, і навіть не будуть звертати уваги, коли деякі вчинки не будуть з цим згідні.

Так представляється ідеал князя-володаря в розумінню Макіавеллі. Все те, що тут було висказане у формі нової теорії, знаної пізніше під назвою Макіавеллізму, примінювалося вже давно в практиці, заки ще писання Фльорентийця знайшли поширення в суспільності; але ця сумна практика набирає тут шляхотнішого характеру, певного оправдання через залізний закон національної оборони, який знає тільки одну ціль: з'єдинення і висвобождення вітчизни. Не можна сказати, щоби Макіавеллі цілком відкидав поняття всякої моралі. Противно він залишається в загальних рамцях природної моралі християнства, він задержує засадничий поділ на добро і зло, він вповні поділяє з християнством песимізм що до зіпсуття людського роду. Ріжниця дається ствердити тільки в розумінню моралі і чесноти. Для Макіавеллі не була мораль загальнопризнаним законом, ще менше про-

дуктом релігійних вірувань, ні головною засадою політики; вона змінюється з дня на день, з місця на місце, а міряється тільки успіхом. Він не знає такої чесноти, що творить добро для самого добра, його чеснота *virtù* означає щось більше, а саме відвагу, енергію так само в добрих як і злих ділах. Одним словом етична сфера чесноти *virtù* лежала побіч сфери християнської моралі. Гріхи були для першої теж неморальними, але вони могли серед даних обставин бути продуктом *virtù*. Серед даних обставин, значить, коли заходила до цього потреба. Потреба, konieczność, *potrzeba*, це слово, яке в творі Макиавеллі грає визначну роль. А цею koniecznością, що оправдує всяке средство, є добро вітчизни. „Оборона вітчизни є все шляхотною без огляду на це, якого способу ми при цьому вживаємо. Якщо іде о добро вітчизни, то тоді мусять замовкнути всякі огляди на право чи безправдя, людяність чи жорстокість, сором чи славу, понад всіми міркуваннями іншого рода мусить перемоги одно, а саме це, що є найважливішим, що перш за все мусить бути забезпечене добро і незалежність вітчизни.“¹⁾

При тому лишається для нас вічною загадкою, як Фльорентийський секретар міг для своєї теорії підібрати в реальній дійсності так невідповідний взірець, як Цезаре Борджія. Бо самотнім мірилом для нашого князя в доборі засобів до досягнення мети є остаточний успіх, результат. Про політичний успіх можна однак говорити тільки тоді, якщо зроблено щось довше тривалого, що булоби в силі оправдати не лише скількість вложеної енергії, але також цю безоглядність та брутальність зглядом свого оточення. Тим часом годі собі представити щось більше ефемерного, як твір Цезаре, який незаживши навіть цього, до чого всіма силами прямував, в нещастю та неволі знайшов заплату за свої вчинки. Цей конкретний приклад з історії надававбися краще в руках якогось критика-мораліста, як доказ для протилежного твердження, а саме, що кривдою других далеко на заїдеш.

Однак цілий твір Макиавеллі, як також нещасний добір практичного приміру дадуться пояснити характером цієї переходної доби відсередньовічного обмеження до повної суб'єктивної свободи модерного думання. Хоч часово поставлений в середовіччя, він черпав свої інтелектуальні сили з традиції та спільноти крові зі старинним світом. Звернений очима в сторону старинного поганства тужив він всіма фібрами душі за примірами могутності і мужності, за тою чеснотою *virtù*, що силу і геройство вяже у грандіозні політичні вчинки. Макиавеллі бачив довкола себе в Італії анальогічні постаті велетнів тиранів, але ще нескристалізовані індивідуальності, в яких *grandezza del animo* і *fortezza del corpore* йшли рівнобіжно з найнищими інстинктами людської душі. Ці по-

¹⁾ Discorsi III, 111.

статі захоплювали його, імпонували йому не лише могутністю енергії, геніальністю ума, мефістотелівською демонією вдачі, але також заінтересованням та опікою над наукою і штукою. І тут у цьому радісному подиві для великих хоч страшних і жорстоких принципів треба шукати головного імпульсу до повстання твору Макіавеллі.

„Це лишилось однак на все заслугою Макіавеллі, що він державу поставив на власні ноги і її мораль висвободив від церкви а далше перед усім, що він перший раз ясно висказав думку, що держава — це сила. Мимо цього стоїть Макіавеллі одною ногою на порозі середновіччя. Коли він старається відірвати державу від церкви і зі сміливістю модерного італійського патріота каже, що римський престол спровадив на Італію тільки нещастя і проклони, то всеж таки не може він позбутися зображення, що мораль є взагалі церковною — і коли він державу відриває від церкви, то тим самим відриває її теж від морального закону взагалі. Він каже: держава повинна стреміти до мети своєї сили; що для цього є добрим, це є правильним і конечним. Макіавеллі старається думати як античний чоловік, однак цього він не може, бо він закоштував вже з дерева пізнання, бо він вже християнин, хоч цього він не знає і не хоче знати.

Таким чином лишився його погляд на свободу політичної моралі дуже часто темним і неясним через його становище в переходовому часі. Однак це не повинно нам перешкоджати з охотою ствердити, що геніальний Фльорентиєць перший раз поставив з цілою величезною послідовністю свого думання в осередок всеї політики велику думку, що держава є силою. Бо це є правда і хто не має настільки відваги поглянути цій правді у вічі, цей повинен лишити політику. Цієї великої заслуги Макіавеллі не сміємо забути, хоч поза тим ясно пізнаємо глибоку аморальність його науки про державу. Не це наповнює нас почуванням гидоти, що він був зовсім байдужим зглядом засобів сили, але це, що, хоч все там крутиться коло того, як здобувається найвищу владу, то ця влада навіть для нього не має найменшого змісту. Що здобута влада мусить себе оправдувати тим, що її вживається для найвищих дібр людськості, про це не находимо в нього ані сліду.¹⁾

Для об'єктивної оцінки творчості Макіавеллі ми навели критичні уваги проф. Трейчке, який зближений поглядами до його думок старався видвинути в першій лінії позитивні сторони цієї теорії. Наш погляд на відношення політики до моралі діаметрально противний, наше становище до геніального Фльорентийця наскрізь негативне, тому можливість суб'єктивної, заслугам автора невід-

¹⁾ Treitschke: Vorlesungen über Politik стор. 90—91.

повідуючої критики невиключена. Що однак йому кожний, навіть найбільший противник мусить признати, це є щирість, отвертість а рівночасно і відвага, висказати, відкрити перед світом всі ці засоби і методи, на яких засновуються успіхи теперішньої політики.

Не думаймо однак, що тільки політики і дипломати мали на це питання такі погляди, як їх висказав так широко й отверто Макиавеллі. Противно, за ним слідує цілий ряд визначних філософів, учених, які переважну частку цих рад та вказівок зробили своїм політичним credo. — У Гобса, напр., є держава суверенною і в цьому характері стоїть понад правом і законом, бо вона творить щойно різницю між добром а злом, між правом а безправям. Тому, що держава як найвища влада є джерелом правних та моральних норм і через це стоїть понад ними, тому й її вчинки не можуть мати характеру моральности або неморальности. Спіноза в своїм творі „Tractatus politicus“ висказує ось які думки: „Союз остає так довго в силі, як довго є важною причиною союзу а саме страх перед стратою і надія на зиск; якщо для одної або другої сторони ця причина відпадає, то тоді відзискує вона повну свободу і цей звязок, що їх лучив, зникає сам від себе. Тим самим кожний державний організм має право, після впадоби, зірвати союз а цій державі, що так поступає, не можна робити закиду, що вона ділає підступно і віроломно, бо зі страхом і надією відпали теж умови союзу. Окрім цього заключаємо союз на будучність лише у тому випадку, коли обставини, що його спричинили, тривають довше; як вони змінюються, тоді перемінюється ціле положення, і кожна сторона союзників має право дбати про себе, старатися, оскільки можна позбутися страху, бути своїм власним паном і перешкодити, щоби другий був сильніший. Тому коли якась держава жалкується, що її ошукали, то вона цю скаргу повинна звернути виключно в сторону власної глупоти, що вона свою долю повірила другому, який є своїм власним паном і для якого найвищим законом є власне добро.“¹⁾ Далше з новішої філософії можна для прикладу згадати Гегеля і його відношення до цієї проблеми. Коли в кінці візьмемо під розвагу найновішу літературу з цієї області, то переконаємося, що думки Макиавеллі живуть по нинішній день, у деяких навіть у незміннім виді, у інших знова у відповідних варіантах. Хоч публіцистика майже одноголосно викляла італійського атеїста та його евангеліє політичної мудрости, хоч кожний старається уникати такої ситуації, в якій би він був приневолений покликуватися на нього, як на свій авторитет, то мимо цього на методах Макиавеллі спираються на лише дипломатичні успіхи італійських тиранів, але також повстання і зріст міродатних сьогодні чинників Європи.

¹⁾ Tractatus politicus c. 3. § 14.

По суті і політика наших часів не різниться як в теорії, так і в практиці ані на йоту від політики відродження, а оптимізм деяких авторів, неначеб спосіб поведення в політиці змінився в останні часи на краще і все в цьому напрямі поступає, треба уважати неоправданим самообманом. Навпаки я глибоко переконаний, що *mutatis mutandis* маємо все до діла зі станом, який можна схарактеризувати короткими словами *homo homini lupus*. На доказ мнимого поступу у виниженню та вишляхотненню моральних почувань людства подається ріжницю у способах ведення війни тепер а колись, у відношенню до ранених, жінок, дітей і т. д. Але якраз остання світова війна і ті соціальні та національні катаклізми, що пішли в слід за нею, виказують наглядно, що процес відбувається хіба в противному напрямі. Можнаби навести тисячі прикладів, з яких виходить недвозначно, що цей первісний дикий гін в чоловіці, нищити все безоглядно, тільки для вдоволення власних інстинктів, нетільки не стратив на силі, але в найліпшому разі не змінився. Коли часом повстає у нас вражіння, неначеб нинішній т. зв. культурний чоловік поводився делікатніше у вище згаданих випадках, то це є наслідком обставини, що нинішній людині, занадто здегенерованній цивілізацією, не стає ані сил ані нервів на екстраваганції середньовічних лицарів.

Про це прийдеться нам ще пізніше говорити, на разі мусимо зайнятися сучасною літературою, яка в цілому ряді наукових праць старається дати ідеальний підклад методам і змаганням теперішньої політики. На жаль невеликий обсяг цієї праці не дозволяє нам увійти в ширшу дискусію зі всіма авторами та розкрити пред світом тайни їх душі, але найвизначнішим представникам цього напрямку будемо мусіли присвятити декільки уваг.

Дуже проста а тим самим і популярна розв'язка цього питання щодо взаємного відношення політики і моралі, лежить у твердженню, що ціла проблема має лише фіктивний, а не дійсний характер. В політиці мораль ні при чому, а це тому, бо етичні норми мають примінення у відношенню між людьми, але ніколи між державами. Коли ходить о поняття моралі, то ми не повинні приміщувати його в сфері, яка з індивідуальними обов'язками і вчинками не має нічого спільного. З боку моралі булоби це переступленням границь власної компетенції а також браком зрозуміння власних завдань, колиби вона свої мірила і свою оцінку хотіла поширити також і на політичне життя. Політика може бути правильна або неправильна, доцільна або недоцільна, короткозора або далекозора, енергійна або слаба — але ніколи добра або зла в моральному змислі. Бо вона є середником, що веде до ціли, яка не залежить від волі політика а є йому наложена фактами і обставинами. В таких річах, як політика, де тільки дійсність відграє головну роль, а одинокою нормою є закон причиновости, не можна

взагалі прикладати моральної термінології, так само як у фізиці або в геометрії. Імморальність якогось союзу — це таке саме безглуздя, як імморальність магнетизму або законів про релятивність руху. Тому політику можемо оцінювати тільки з боку її доцільності і здібності.

Цього рода погляд на нашу проблему є властиво її запереченням і вже з цієї причини не заслуговує на глибшу увагу. Однак мимо цього ми постараємося розслідувати деякі слабкі сторони цієї концепції, що на перший погляд кидаються нам у вічі. В першу чергу виринає психологічна трудність, що та сама одиниця, як приватний чоловік, стоїть під етичними нормами, які повинна і мусить шанувати, а як політик, як заступник держави, може поставити себе вище всяких законів моралі. Таким чином цілий конфлікт між етикою а політикою переноситься у моральну свідомість одиниці, яка поставлена в дуже скрутну ситуацію, неначе хамелеон, мусить перекидатися раз у дипломата, то знову у приватну особу і після цього нормувати свої вчинки. Дальше, як сумно представляється авторитет моралі, якби вона була приневолена свої норми і постуляти обмежувати і капітулювати перед вищою інстанцією, якою в цьому випадку може бути держава або нація або вітчизна? Окрім цих аргументів лишається вкінці для нас вповні неясним явище, що, мимо цієї голошеної незалежності політики від етики, кожне політичне насильство шукає собі покришки, якаби оправдувала його перед моральною свідомістю світа. Всяке безправ'я, що спирається тільки на грубій перемозі сильнішого, представляється як „права держави“, „права нації“ і т. п. загальні кличі, які своєю високою вартістю мають дати моральну санкцію ділам дуже сумнівного, етичного характеру.

Іншою формою оправдання для політики насильства з по-лишенням на боці всяких законів моралі є теорія росту. Зріст це велика річ, це не штучне а в природі уґрунтоване явище, для якого кожний засіб мусить бути добрим. Власним ростом, розвитком хоче кожна держава оправдати свою експансівну політику, забуваючи однак цілковито на це, що само поняття росту не уявляє собою ще жадної моральної цінності. І паразит теж росте і то звичайно доволі скоро, але нікому не прийде на думку твердити, що його зріст таке велике діло, що кожний середник для його користи являється відповідним. Дальше забуваємо при цій нагоді, що держава, яка своє поведення хоче оправдати при помочі цієї теорії, не існує сама тільки на землі, але що побіч неї ростуть та розвиваються інші держави і нації, які мають право спертися на тім самім принципі. Розвиток та поширення наслідком росту у більшого числа держав рівночасно мусить вкінці довести до конфлікту їх намагань, коли вони опруться на цьому одному тільки мотиві.

Дуже часто ця теорія росту виступає теж у іншому вигляді, який так само спирається на біологічному процесі, себто боротьбі молодости зі старістю. Народи і держави, що ростуть і розвиваються найсильніше мають в цьому факті певного рода оправдання на всякі експерименти сумнівної вартости для поширення їхньої влади. Молодим належить будучність, старі мусять, або добровільно уступити, або будуть до цього приневолені. Тут мусимо піднести цей сам момент, що й перед тим, а саме, що поняття молодости не представляє само собою нічого позитивного; ми тільки знаємо, що в молодости криється можливість нового індивідуального життя, але яким воно буде, чи воно причиниться до збільшення культурних та моральних цінностей, чи навпаки до їх знищення, цього ніхто наперед сказати не в силі. Тому не можливо нам рішити, який елемент представляє більшу вартість. У боротьбі Риму з містом Картаго був цей перший представником молодости, другий репрезентував старість. Але тут ще велике питання що булоби принесло більше користи загальному розвиткові культури в Європі, чи перемога Риму тоді ще напів дикого, чи міста Картаго, пересяклого не лише грецькою але і орієнтальною культурою. Коли переглянемо ці коротко накреслені моменти, то прийдемо до переконання, що за цим, так важним фактором росту, для якого не сміє бути жадних перешкод, криється в дійсності зовсім щось другого а саме безмежний егоїзм даної держави чи нації, яка реклямує ці права, але тільки для себе. В тому розумінню сходиться цей принцип росту до ролі звичайного середника, до осягнення остаточної цілі, якою є поширення та закріплення власної влади і сили. Одним словом відклик політики, яка стремить до повної незалежности від моралі, до вищих інтересів росту нації це ніщо інше, як тільки прикрашення гарними словами власного егоїзму, відкликом до власної могутности. При тому не треба забувати, що поодинокі держави в змаганню до як найбільшої влади стараються штучно піддержувати цей зріст, щоби мати з одного боку наглядну причину до поширення сфери власних інтересів, а з другого боку людський матеріал потрібний на случай збройного конфлікту. Хоч загальні економічні відносини наказувалиби радше обмеження цього надзвичайного зросту, робляться державою різні заходи для його піддержання, зглядно збільшення, а цілком забувається при тому на забезпечення цьому людському прибуткові можливости існування. Замість дбати о поправу життєвих відносин даної держави, що тягне за собою до певної міри зріст культури, робиться тільки зусилля в квантитативнім напрямі, щоби „що до зросту“ дігнати або перебігти сусіда і знайти оправдання для власних імперіялістичних забаганок.

Іншою відміною цього хибного відношення між політикою а етикою є відріжнювання подвійного рода моралі, а саме моралі

індивідуальної, приватної, що обов'язує у співжитті одиниць і державної моралі, яка не обов'язує до нічого, дозволяє на все, згідно знаходить оправдання зі становища вищої мети, себто держави. Цей напрям має до певної міри санкцію філософії Гегеля, який у своїй системі робить ту саму різницю між приватною а державною моралю. Коли однак становище Гегеля знаходить своє оправдання та основу в його метафізиці, то його наслідники заперечуючи всяку метафізику, дають цій концепції менше глибоку основу. „Тут, каже професор Трейчке, мусимо робити різницю між публичною а приватною моралю. Порядок ріжних обов'язків мусить бути для держави, тому що вона є силою, конечно цілком инший як для поодинокого чоловіка. Цілий ряд цих обов'язків, наложених на одиницю не дається для держави навіть подумати. Найвищим законом для неї є — задержати своє становище; для неї є це абсолютно моральним“.¹⁾ Напруження народніх сил є безпе-

¹⁾ Treitschke: Vorlesungen über Politik стор. 100—101

ечно моральним ділом; тому ця воля, це змагання цьому засобові сили та енергії придбати признання на вні мусить мати теж моральний характер. І ця воля є так понад всякий сумнів етичною, що державі дозволяється служити їй всякими можливими способами, які лиш обіцяють успіх.

Ця програма дається представити в троха відміннім світлі, однак ця нова форма не буде ріжнитися по суті нічим від попередної. Держава може вживати до осягнення мети всяких можливих средств, не затрачуючи при тім характеру моральности, або иншими словами ціль оправдує засоби, коли цею ціллю не є особистий хосен, а загальне добро, добро держави. Пригляньмося блище аргументації цієї теорії, яка для закріплення свого становища розглядає зміст історичних подій. — В певному розумінню — кажеться — можна уважати цей принцип Єзуїтів також засадою, якою кермується світова справедливість у своїх, дуже часто людському інтелектові не зрозумілих, процесах. Ціла світова історія це практичне примінення цього принципу, бо-ж тут власне найбільше жорстокі засоби безоглядного насильства оправдуються високою ціллю, а саме перемогою дужости, чесноти, добра над нікчемністю, немічністю, лихом. Ми би мусіли сумніватися щодо змісту цілої світової історії, якби ми не мали цього сильного переконання, що довгі роки цього страшного лихоліття, всі нещастя і болі, ці знасилування всякого морального почування ведуть врешті решт до світла правди, до ясної майбутности. — Війна відучила нас брати занадто строго під моральним оглядом ці безперечно негативні средства, якими послуговується політика у своїм змаганню до влади. Не один, що співчуває найменшому хробаківі розтопаному безоглядною ногою чоловіка, з захопленням переймається побідами на полі битви, цілком забуваючи, що цей

успіх оплачений дорого, бо тисячами погибших, між тим може навіть і близьких йому осіб. Одиниця, що у приватнім життю відзначається абсолютною чесністю, годиться з легким серцем у політичній діяльності на різні вчинки, які стоять у діаметрально-противнім відношенню до його моральних поглядів в буденнім життю. Для приміру подається міністра Кавура, чоловіка незвичайно заслуженого для відродження Італії, який однак для досягнення наміченої цілі вживав таких засобів, що сам сумнівався в тому, чи його ще можна зачислити до чесних людей. Через практику перед війною, підчас війни і також в сучасності повинні ми вже були набрати більше розуміння для цього конечного лиха, що в політичній діяльності, оскільки вона має бути успішною, не можна оглядатися на якість середників з морального боку а тільки з боку їх доцільности. Теоретично можна над цим спорити, чи вільно в політиці вживати брехні і хитрощів — але практично дається навести багато примірів з давньої і новішої історії, де цього рода способи довели до прекрасних успіхів.

Так само представляється ще инща справа. Ще у XVIII. ст. поставив Кант у своїй етиці засаду, що одиниці не вільно нам вживати як середника до досягнення ціли, але що вона сама собою представляє остаточну ціль. Цей загальний постулат Канта нехтується зовсім спокійно, коли діло йде о політику; людей, що принесли великі користи цілій суспільности, усувається безцеремонно на бік, або жертвується зі спокійним сумлінням, коли цього вимагають загальні інтереси. Згідно з публичною опінією стоїть політика на тому становищу, що індивідуум існує для держави, одиниця для збірної групи. В цім змислі ведеться також політику для збільшення населення, яка є в дійсности засобом для скріплення мілітаризму, а не звертає зовсім уваги на цінности самі для себе, такі, як велике число дітей, наслідком цього досконалість родинного життя, а вкінці моральне значіння материнства. Замість того щоби підкреслити цей бік цілої справи, вживається для досягнення ціли дуже грубих средств зовнішнього насильства. Так держава як і загальна опінія спирається в цім пункті на поглядах натуралізму, який принцип органічного світа примінює в межах людства і одиницю уважає тільки середником для заховання і скріплення породи.

Ціла аргументація, яка, як ми бачили, розпадається на кілька точок, знаходить своє завершення в слідуючім дуже характеристичнім твердженню: „Певна безпринціповість належить до ведення політики. Хто не рухається поза принципи, яких він все придержується, цей може добре вести опозицію, але ніколи управляти державою. Не можна прецінь вимагати від держави цілком чистих, ідеальних середників, коли не хочеться її знищити.“¹⁾ Якщо хочемо

¹⁾ Baumgarten: Politik und Moral, 136—137.

для блищого, означення цієї теорії знайти підходячий термін, то треба би нам її назвати етичним реалізмом у політиці. Політика, що хоче бути успішною, не може оглядатися на ідеали, які є добрі як тема для моральних проповідей, а вже в буденнім життє, у боротьбі за хліб, стоять перешкодою на дорозі до матеріяльного добробуту. А що-ж доперва говорити, коли маємо до діла з державою, яка, представляючи сама собою моральну цінність, мусить звертати увагу тільки на реальний, матеріяльний бік, де царюють не норми, ані приписи, а тільки невмолимий закон причиновости.

Я тут представив різні докази на закріплення теорії про існування подвійної моралі а тепер буду старатися критично їх розібрати. Головне джерело так поширеної науки про подвійну мораль лежить в хибнім погляді, що т. зв. приватна чи індивідуальна мораль не надається для збірних організмів, якими є держави і нації. Супроти цього треба нам зовсім виразно підкреслити факт, який вже від часів Канта є загально відомий, а саме, що поняття індивідуальної моралі, як таке, в дійсності не існує, зглядно само собі суперечить. Після Канта є мораль законністю хотіння. Тому по суті треба її уважати соціальною появою, яка волю одиниці підпорядковує під загально важні закони, а тим самим вяже її з загалом людей. Мораль є загальним законом хотіння, який однак кожна одиниця відчуває зокрема. Таким чином творить він звязок між одиницею а соціальною групою. Однак цей закон обовязує як одну, так і другу сторону і тому неможливо звільняти державу від цієї моралі, яка обовязує поодинокого чоловіка, так само як є абсурдом, щоби політик мав лекше чи ширше сумління як приватний чоловік. На цілій різниці між державною а приватною мораллю є тільки правди, що загальні інтереси мають все першенство перед приватними і що вони мають право в більшій мірі абсорбувати енергію одиниці, ніж особисті справи. Але з відмінного цього становища ще не слідує, що загальні інтереси є в силі неморальний вчинок зробити моральним. Це одно. Дальше, якби наука про різницю між приватною і державною мораллю мала дійсно свою основу, то тоді булоби з ґрунту хибним твердження, голошене вже від часів Арістотеля, що держава є средством до щораз то більшої свободи і моралі. Бо в таким випадку мусіли-би ми уважати державу радше перешкодою до осягнення моральної досконалости і признавати правдивим погляд, що чоловік не може бути вповні моральним як горожанин, зглядно представник держави. Цього рода *reductio ad absurdum* виказує нам наглядно слабу сторону цієї теорії.

Девіза, що ціль оправдує засоби, значить їх антиетичний характер, не має лише примінення в політиці, не має обмеженого значіння тільки в історії нашої проблеми, але грає дуже важну ролю в кожній системі етики. Тому мусимо нею зайнятися в цьому

загальнішому зміслі. В останні часи траплялися доволі часто випадки (політичні атентати), де шляхотна ціль в розумінню виконавця даного вчинку мала оправдувати нешляхотність засобів. Що цей принцип теоретично не дасться ніколи оправдати, про це не може бути двох думок. Але в практиці, кажуть деякі, може цього рода насильне усунення якоїсь шкідливої одиниці, мати навіть корисні наслідки. Однак і це останнє твердження не дасться вдержати; бо якщо ми на ці факти будемо дивитися вже зі становища історичної перспективи і якщо будемо мали перед очима дальші, не безпосередні їх наслідки, то тоді мусимо прийти до переконання, що цього рода методи боротьби ніколи не принесли тривалої користи, а дальше на случай коли вийдуть вони зі свого положення виїмковости і стануть загальним лихом, мусять в дальшій будучности довести до упадку всякої культури, до цього стану, який Гобс характеризує як *bellum omnium contra omnes*.

Вкінці як ходить о зовнішну форму цієї девізи, то ми з певним застереженням можемо навіть погодитися з нею, але тільки тоді, як будемо її відповідно інтерпретувати. „Ціль оправдує засоби“ — так ми з цим згідні, але тоді мусимо мати певність, що нам треба розуміти під ціллю. Як говоримо тут про ціль, то повинні ми мати все на думці найвищу ціль, найвище добро, наш етичний ідеал, а саме загальний поступ культури. При такому поставленню справи зрозуміє кожний, що до цієї шляхотної мети можуть вести тільки чисті шляхотні засоби. В цей спосіб коли під ціллю не будемо розуміти першої ліпшої індивідуальної ціли, яку поставить собі певна одиниця, чи група людей, чи навіть певна держава, а тільки найзагальнішу ціль, що повинна присвічувати цілому людству, то тоді і цей принцип тратить свій антиетичний, для соціального життя так небезпечний, характер.

З цієї загальної плятформи перейдім тепер у вузкі межі нашого спеціального питання про примінення в політиці принципу, що моральна вартість середників не грає ролі, якщо йде діло о державу. Деякі автори, як Баумгартен, подають нам цілий ряд фактів, які малиби вказувати на це, що при помочі аморальних способів були осягнені результати, які на думку автора мають тривалу, позитивну вартість. Але на мою думку ця тривалість показалася по части вже проблематичною; в найліпшому разі ми про неї не можемо ані в цей, ані в той бік видати ніякого осуду, бо ми ще занадто близько стоїмо до цих спасенних наслідків неетичних методів. Вже світова війна була до певної міри доказом, що напр. політика бувшої Росії, чи дипломатичні успіхи великого канцлера Бісмарка, на які покликуюється вище згаданий автор, не виказали цієї відпорности супроти історичних подій. Хвилево може навіть повестися діло і крутими дорогами, але коли хочемо дати народові щось тривалого, якусь цінність, з котрої моглиби чер-

пати сили слідуєчі покоління, то це дасться досягнути тільки прямим шляхом.

Вкінці приходить засаднича квестія. Для держави є незвичайно важним моментом, коли підноситься загальний моральний рівень горожан і на відворот моральний занепад суспільности грозить скорше чи пізнійше руїною держави. Зріст етичної свідомости лежить безпосередне в її інтересі і є *conditio sine qua non* дальшого її існування. Але як держава може вимагати від поодиноких горожан високого почуття моральної відвічальности, коли вона сама у своїм внiшнім і внутрішнім життю уважає етичні закони як зайвий для неї баласт, як *quantité négligeable*? Як наслідок переваги Макиавеллізму в політиці можна ствердити упадок т. зв. приватної чи індивідуальної моралі, а що за тим іде упадок культури. А чи це вийде на користь існуючих державних організмів, про це, мені здається, ніхто сумніватися не може.

Нам прийдеться обговорити ще одну важну форму взаємного відношення етики і політики. Ця остання евентуальність нашого розгляду є продовженням та відповідним розробленням твердження Макиавеллі, що держава — це сила. Одиноким святим обовязком і останньою метою кожної держави являється задержання цієї сили. Бо сила є правом, як каже Карляйль, а що за тим іде, вона є і мораллю. Сила має не лише право, але теж і завдання переперти свої змагання оскільки тут можна про щось такого говорити. Цілий зміст буття лежить в тому, щоби панувала сила; бо чоловік дужий завдячує своє становище перемозі в боротьбі о існування; а боротьба це важний фактор, що творить ріжні цінности. Тим самим все, що дужче, є рівночасно і ліпшим. Перемога сили (не насильства) рівняється все видосконаленню буття. Звязок між силою а мораллю, між силою а моральними обовязками існує таким чином без сумніву. Одиною політикою, що веде до досягнення побіди є політика сили, яка, не числячися з нормами звичайної моралі, витворює своєрідну мораль, мораль сили — *Machtmoral*. І в цім випадку сила не заперечує моралі, але проблему суперечности між політикою а етикою розвязує методом цієї політики сили, для якої головним законом є твердження, що сила це право і мораль рівночасно. Одиноким обовязком держави є удержання цієї сили і влади і тому все, що цьому обовязку служить, має характер моральности.

Коли маємо зайняти становище до цього останнього погляду на нашу проблему, то перш за все можемо згодитися, що дійсно береження власного існування є і повинно бути найвищим обовязком держави та її представників. Але ці самозаховавчі змагання не є ідентичні з поширенням власної сили та могутности. Але, якби ми згодилися навіть і на цю евентуальність, то ще обставина, що ці інтереси є для держави святими, не робить їх вже тим самим моральними. Так само і політика, що стоїть

у службі сили та влади, не може бути названа ані святою, а ще менше моральною а є в дійсности апольогією імперіялізму. А з цим мораль не має нічого спільного.

З чисто теоритичного боку мають всі дотеперішні погляди, які ми тут з'ясували, одну спільну хибу, а саме фальшиве розуміння самої суті як моралі, так і політики. Це хибне розуміння проявляється у факті, що моральними або неморальними вважаються людські вчинки. Тимчасом вчинок, як такий не може бути предметом моральної оцінки, а тільки його відношення до волі суб'єкту, до мотивів, які кермували даною одиницею при його виконанню. Вистарчить пригадати, що навіть таку річ, як вбиття людини, не можна уважати під моральним зглядом абсолютно злим, бо можуть зайти обставини, серед яких убивство людини прийме характер позитивного вчинку. Але так як неможливою є моральна оцінка самих вчинків без огляду на їх джерело, так само неможливою є також людська діяльність, якаби була неприступна для моральної оцінки. Бо в кожному випадку, де лиш люди свідомо ділають на других, є дозволене і оправдане питання, з яких мотивів вони це роблять, яка воля кермувала ними при цих або других проявах їх діяльності. Чим політика малаби тут творити виімок, яка в дійсности не є нічим иншим, як тільки певною формою ділання людей на людей, або одиниці (політика дипломата) на більшу скількість людей, чи знова певної групи, партії, чи народа — на анальоґічні або инші колективні одиниці? Тут можна говорити тільки про ріжницю квалітативну, одні відносини, скажім між поодинокими людьми, будуть певно менше скомпліковані, складні, ніж взаємне відношення поодиноких груп, але прінціпіально вони між собою не ріжняються. В цьому випадку, коли ходить о групи, народи, держави, то очевидячки, не все буде так легко ствердити, які компоненти зложилися на даний вчинок і тому не легко знайти відповідний до цього моральний масштаб. Але що таке мірило існує, що в кожному випадку моральний суд є не лише можливий, але навіть конечний, про це хіба ніхто не може і не буде сумніватися.

До тепер ми представили дійсний стан нашої проблеми у ріжних її відтінках, значить ми ствердили, яким не повинно бути відношення політики до моралі. А тепер лишається нашим обовязком показати, яким воно повинно бути, себто, як ми уявляємо собі розвязку цього нелегкого питання. Супроти проголошуваних ідей, що етика і політика є між собою рівнорядні і від себе незалежні, мусимо з цілою рішучістю ствердити, що в кожному випадку, все і всюди політика є підпорядкована моралі. Хоч би цілий світ думав нині инакше, то для нас є це аксіомою, від якої не думаємо відступити ані на крок. На кожному полі людської діяльності, чи чоловік працює фізично, чи інтелекту-

ально, чи зносить тяжкі труди для власного добра чи для добра родини або цілої нації, чи бореться він зі зброєю в руках за кращу будучність своєї вітчизни, все ї всюди підлягає його діяльність моральному осудові. Моральна оцінка стає необхідною компонентою всяких проявів життя, якщо ми хочемо залишитися в межах культури. Тому і нашою метою не може бути стан людства, в якому політика існувала би побіч етики, як незалежний від неї фактор. Противно ми домагаємося, що політика має стати моральною, і робимо це не з огляду на вплив, який в останні часи має етика на соціальне життя, значить з практичних зглядів, але в тім глибокім переконанню, що поступ культури можливий тільки тоді, коли всі прояви людської діяльності опруться на цій твердій основі, якою є мораль. Це мій погляд на проблему етики і політики.

Нашим найвищим добром, остаточною ціллю, до якої кожний цовинен стреміти, є загальний розвій культури а культура знову, все була, є і буде математичною функцією, для котрої змінною є в першій лінії етична свідомість народу. Ні штука ні наука не є цими факторами, що рішають про висоту культурного рівня даної епохи. Вони можуть розвиватися, процвітати, можуть поширювати свій вплив і значіння, взагалі не опираючися на фундаментах моралі. Були випадки в історії людства, що ці дисципліни розвивалися успішно в тих часах, коли цілий майже нарід знищений морально, летів в безодню повного занепаду. Були періоди у всесвітній історії, коли творено пером чи долотом грандіозні пам'ятники літератури і штуки, а рівночасно вбивства, грабіжи і т. п. продукти найнищих інстинктів людської душі, були на порядку дня і уважалися як не нормальним то що найменше буденним явищем. Наука і штука находять дуже часто визначних представників, які однак під моральним оглядом не представляють майже ніякої вартости. Сама штука ані наука не є цим мірилом культури даного народу, а тільки етичний вплив, який вони мають на широкі маси, на їх спосіб думання, дає їм шойно марку правдиво-культурних цінностей.

Тому, коли розглядаємо культурне життя, мусимо звертати пильно увагу на моральність даної суспільности і навпаки, там де зустрічаємося з високими етичними ідеалами, будемо мати теж до діла зі справжньою культурою. Як бачимо, культура і мораль стоять у тісному звязку, а радше перша без другої не може обійтися. Але до громадження культурних цінностей прямує не лише одиниця, але в першій лінії колектив, держава. Тому, коли держава має сповнити своє найвище завдання, мусить спертися на етичній свідомості а її представники, політики мусять підчинитися моральним законам в рівній мірі як і приватна особа.

Тут може дехто замітити, що прецінь під теперішню хвилю

культура поступає великим кроком наперед мимо цього, що політика або дуже мало або взагалі не оглядається на закони моралі. Якщо візьмемо під розвагу чисто теоретичні дисципліни, чи техніку, чи мистецтво, всюди бачимо безупинну успішну працю, яка є вайліпшою запорукою поступу культури. На це є тільки одна відповідь, що тут маємо до діла з перемішанням різних між собою, понять; нині можемо говорити тільки про поступ цивілізації а в ніякому разі культури, яка як не йде взад, то на кожний випадок не йде вперед. Для кращого зрозуміння представимо тут різницю між цивілізацією а культурою а то тим більше, що різне відношення чоловіка до природи в поняттю цивілізації і в поняттю культури покаже нам також одинокі відповідну форму взаємного відношення збірних організмів, соціальних груп між собою.

Суть і значіння цивілізації лежать головнo в цьому, що чоловік, як Прометей, прикований до законів природи й свідомий повної залежності від них, старається силою волі і інтелекту зірвати ці окови і перейти до влади над цим елементом, що був до тепер його гнобителем.¹⁾ Змагання до опановання природи — це *signum* кожної цивілізації. Її початок — це стан роздвоєння між суб'єктом а об'єктом, між чоловіком а оточуючим його світом, роздвоєння, яке поступовно переходить у ворожнечу. Мрії кожної цивілізованої одиниці обертаються лише довкола цього, щоби ці незнані таємні сили природи, котрих хосенним чи шкідливим впливам примітивний чоловік в однаковій мірі підлягає, опанувати і віддати на службу власним цілям. А, що опановання сил природи немислиме без відповідного знання її законів, то сила цивілізації проявлялася не лише в технічній практиці не лише в тому, щоби силу пари водної і електрики пізнати на зверх і як слід використати, але теж і в теоретичних розслідах для означення перших, найелементарніших підстав цих явищ природи. Також і теоретик, що різноманітні явища феноменального світу розкладає на поодинокі елементи і виказує певну їх схожість і він стремить теж до опановання природи. Бо діло не в тому, що теорія дає солідну підставу практиці, головна вага лежить в самім жесті, в психічній диспозиції теоретика. Він звертається до природи — і тут лежить характеристична ціха всякої цивілізації — як до чогось другого, чужого, як до таємничого а при тому ворожого фактора, який він хотів би розібрати, розсвітлити, котрому він старається, очевидно проти його волі, видерти останню тайну, щоби тоді, як прийде до конфлікту, бути поінформованим про його сильні і слабкі сторони.

В стадії цивілізації стоїть перед чоловіком зовнішній світ як тверда невмолима сила, якій він дальше не хоче коритися,

¹⁾ Див.: Ewald O.: Kultur und Technik. Logos III, 275.

а якою він на відворот радби заволодіти. Це стремління до влади є однак одностороннім зпрямованим відношенням, бо воно полягає на вивисненню одного а рівночасним пониженню другого контрагента. Тому з цим відношенням чоловіка до оточуючого його світу йде все в парі певного роду ворожнеча, яка з часом набирає такої сили, що переходить у боротьбу за життя і смерть. Не лише, що чоловік старається зробити себе незалежним від сил природи, але навпаки він хоче собі їх підчинити; це змагання набирає специфічної закраски через це, що він всякий опір природи, з яким лише зустрічається, уважає за ворожий для себе акт і тому ставить своїм обов'язком не так для матеріальної користі, як більше для заховання власної гідності, цей опір зломити. В цьому теоретичнім і практичним змаганням зі силами природи стоїть чоловік не перед альтернативою удачі або невдачі, але перед важнішою бо етично-закрашеною альтернативою перемоги або розгрому — і ця остання обставина вимагає від нього вкладу всіх сил, цілої індивідуальності для досягнення цілі. Це поступовання людського розуму, що обчислює всі вигляди, обмірковує і важить всі можливості, оцінює сили противника, це щось, що пригадує нам стратегічний плян. І тому кожний розслідник природи, а в більшій мірі ще винахідник, має в собі щось з ореолу Цезаря. Ця магічна сила, демонія спрямованого до влади хотіння, виступає в обох случаях у теоретика і у практика тільки в різних формах.

Техніка і науковий досвід не означають ще найвищого ступня людської творчості, як це з вище наведеного недвозначно виходить. Подібно як цивілізація відмежовує себе від первісного природного стану людства, так само з другого боку відрізняється вона рішучо від культури навищої стадії, розвою людського духа. Хоч наукові розсліди поступають невинно вперед, а цивілізація у своїм тріумфальнім поході здобуває щораз то нові царини, то всеж таки вона не в силі вдоволити вповні людської душі. Спричинене цією останньою роздвоєнням між чоловіком а природою відчуження від первісного почування єдності з всесвітом, дається відчувати людській душі, як довго вона триває в стані цивілізації, як болючий нічим невинений розрив.

Значіння культури лежить власне в тому, що вона звільняє чоловіка з цього відокремлення і підносить його до нової злуки з всесвітом. Він не почуває себе вже більше, подібно як первісний чоловік, невеличкою нікчемною частиною природи. Здобутків цивілізації не випускає він з рук, але рівночасно не дається їм цілковито опанувати. Він почуває себе зв'язаним з оточуючим світом в далеко тісніший, інтензивніший спосіб, як тільки формулами і машинами, як тільки холодним механізмом внішньої сили. В нім повстає якесь дивне почування єдності, глибоке розуміння

природи, яке може зрости навіть до інтензивности афекту. В нім пробуджується свідомість, що всесвіт — це не випадковий конгломерат без внутрішнього звязку, це не хаос поодиноких явищ, — але що універсум — це космос, це свого рода індивідуальність, до якої одиниця мусить себе поставити у певне точно означене відношення.

Я пригадую ще раз, що цивілізацію треба нам розуміти *sub specie* сили, перемоги. Тим цивілізація виключає весь світ почувань, всякий емоціональний елемент у відношенню до оточуючих нас предметів, над якими вона хоче панувати. Цивілізація виключає тим самим всяку ідею любови, бо кожна любов цим характеристична, що головну вагу кладе вона на вартість, а не на силу. Між тим, як сила, влада — відношення односторонне, то любов полягає на взаємності. Бо чоловіка, котрого дійсно правдиво люблю, не хочу я понижувати, щоби над ним панувати, бо це булоб обезціненням його вартости, а через це пониженням моєї власної особи. Ця відворотність взаємин сягає дальше поза межі чисто-людських зносин, — вона відноситься теж і до природи. Як хто природу дійсно любить, цей на ній не буде міряти своїх сил, цей не хоче над нею панувати; але з другого боку він не чується нужденним хробаком в її обіймах, її невільником. Уступила, зникла лиш всяка перегорода, що їх ранійше відділювала, зник цей дуалізм між суб'єктом а об'єктом, про який ми на початку говорили. А на те місце витворилося щире, інтимне, взаємне відношення мого „я“ до другого інтелекту. Чоловік з культурою відноситься до природи як до свого друга, він ідентифікує себе з нею, поширює круг свого власного „я“ все дальше і дальше, щоби обняти неначе люблячими раменами все, що дотепер видавалося йому чужим, таємничим а навіть ворожим. Почування любови, що вяже чоловіка наразі з рівним йому, пізнійше з всім живучим, переноситься з часом на ціле буття.

Тут мусимо ще підкреслити момент особистого забезпечення, який найкраще відділює цивілізацію від культури. Як довго ми прямуємо до пановання, до влади над природою, так довго маємо як противника силу, якої мимо найбільших винаходів та успіхів на полі теорії і практики не вдається нам перемогти. Нема такої світової формули для наук і техніки, якаби містила в собі всі тайни природи. В стремлінню до сили, до влади над чим, над ким будь не може бути такого моменту, щоби цей, кому здається, що він осягнув всю владу, міг спокійно спочити на лаврах. Навіть як кому будь вдається так заволодіти другим, що він, знаючи його психічну структуру, потрапить після вподоби грати на струнах його душі, навіть і в такому випадку не може він бути певний свого становища переможця. Бо часом зовсім спонтанно

виринають нагло нові, душевні, перед тим незвісні, сили, що нівечать попередній авторитет і висвободжують дану одиницю з під чужого впливу. В такому положенні знаходиться цивілізація. Поминаючи вже цю обставину, що всі її результати, мірячи людською мірою, грандіозні, а в порівнянні з остаточною ціллю мізерні — вона не є навіть певна осягнених успіхів, бо можуть зайти обставини, які це одностороннє відношення, оперте на силі, радикально змінять. Цілком инакше представляється діло, як ми підемо культурним шляхом і наше відношення до світа оперте не на силі а на почуваннях любови до цілого буття, на почуванню єдності в природою і на розумінню її процесів. У цілком відмінному світлі представляються нам тоді особисті невдачі, нещастя, а навіть і смерть. Індивідуальні болі виглядають *sub specie aeternitatis* як моментанні феномени, для особистого життя може навіть катастрофальні, які однак є конче потрібні для нормального функціонування цього безконечного організму — космосу.

У взаємному відношенні колективних організмів, для якого зовнішнім виразом є політика, повторяються ті самі моменти, що характеризують відношення чоловіка до природи. Ми бачимо в обох випадках ті самі дороги і ті самі засоби до підчинення зглядно з'єднання собі другої індивідуальності... Так як цивілізація іде шляхом внутрішнього чи зовнішнього насильства до опанування природи, так само і теперішня політика, спираючися на методах висказаних Макіавеллім а науково уґрунтованих модерними теоретиками, прямує до тої самої цілі супроти власного оточення. Як практики, так і теоретики в політиці мають тільки одно на думці, найти відповідні дороги і средства, які їхній державі, партії чи групі далиб як найбільше влади в руки. Німб Цезарів чи Наполеонів, демонія спрямованого до влади хотіння є спільними рисами, що характеризують як працюючого на полі цивілізації, так і політика у службі цієї соціальної групи, якій він відданий тілом і душею.

Але шлях цивілізації не є одинокою дорогою до розуміння явищ природи, а стремління до влади і панування над оточуючим світом не є одиноким завданням чоловіка. Противно побіч цих форм лишається ще инший спосіб співжиття з природою опертий на певного рода інтимному, взаємному відношенню, на любові до всего існуючого, спосіб, на якому основується справжня культура. Так само в політиці замість і побіч методів, що не оглядаючися на закони моралі, стремлять тільки до влади і сили, існують ще инші способи, які своєю зброєю не уважають насильства опертого на здисциплінованій великій армії і модерно вивінованій флоті — а тільки щирість, взаємне довіря, почуття справедливости, розуміння не лише власних, але і чужих потреб, а вкінці глибоке, справжнє стремління до культури. Коли політика для осягнення

власних цілий буде вживати замість хитрощей — отвертости, замість фальшу — щирости, якщо замість насильства над другим поставить своєю девізою справедливість і взаємну поміч, коли навіть до суперника буде відноситися як до друга, тоді щезнуть всякі перегороди, кордони між державними організаціями, щезне цей дуалізм між суб'єктом а об'єктом, уступить всяке недовіря а на його місце прийде інтимне, дружне відношення, оперте на загальному довірю а всі будуть почувати себе дітьми одної, великої сім'ї — людства. Що в такому випадку про трагічні чи нетрагічні конфлікти з законами етики бесіди бути навіть не може, це зрозуміє можний. Наша проблема взаємного відношення етики і політики знайде свою розв'язку в повному підчиненню не лише індивідуальних, але і державних організацій під контроль моралі.

Окрім цього треба нам ще звернути увагу на один момент, який ми піднесли при розгляданню різниці міжкультурою а цивілізацією, а саме момент власного безпеченства. Це, що ми сказали про цивілізацію, що вона ніколи не може бути певна своїх успіхів, дасться сказати ще в більшій мірі про політику оперту виключно на силі. Бо сила, влада — це відношення односторонне, для якого душа, психіка підчиненого лишається все загадкою. І якщо політика спирається тільки на силі, перемозі сильнішого над слабшим, то вона своїх успіхів ніколи не може уважати тривалими. Цілком инакше представляється справа, коли співжиття народів чи держав спирається на взаємному довірю, щирості і охоті допомогти один другому в потребі. В такому випадку не заходилаби небезпека, що тяжко здобута влада може одного гарного дня висунутися з рук і обернутися проти дотеперішних її посідачів. В першому випадку не має ніхто ніякої гваранції, що могутність держави здобута великими власними і чужими жертвами залишиться такою, як не на все, то прецінь на довший час. Навпаки історія вчить нас, що чим більшою стане могутність даного державного організму, тим більше короткотривалий, переходовий характер вона має, якщо одиноким фактором, на якому вона основується, є тільки сила. Тому навіть серед теперішних обставин уважається обов'язком політики, що не числиться з моментом, а дивиться в майбутність, подбати, щоби землі добуті зробю, значить насильно, знайшлися в таким положенню, щоби ця сила далася їм як найменше відчувати, а поволи витворювалася охота служити даній державі. Цілком инакше представлявсяб образ Європи, якби у конкуренції держав елемент сили був заступлений іншими факторами, як на пр. культурний рівень, економічний стан, добробут і т. п. Тоді нації, якби прийшли до переконання, що їм з різних причин неможливо жити як самостійні державні організми, приєднувалибся до других існуючих держав з готовістю мирного співжиття. Такий набуток, що є впливом доброї волі, мусівби мати характер довготрива-

лости і не ставби причиною жадних конфліктів. Та це можливе тоді, коли зміниться радикально метод цілої політики, коли вона піде шляхом культури, а не цивілізації.

Як легко і при тому корисно розв'язуються з цієї точки погляду різні для теперішньої політики дразливі справи, покаже слідуючий конкретний приклад, а саме, відношення цивілізованих народів Європи до нище стоячих народів, та до т. зв. некультурних або диких народів. Очевидна річ, що кожна держава має право старатися для власного промислу о ринки збуту. Цього нікому заборонити не можна і цей факт не стоїть в колізії з приписами моралі. Але пригляньмося методам, які ведуть до цієї ціли. Держава, що при помочі зброї та вище розвиненої воєнної техніки з легкістю займає якусь країну, скажیم в Африці, уважає первісних мешкаців цих країв стадом худоби, яке не має ніяких прав, яке може бути спокійно на випадок вищої потреби вимордоване, в найліпшому разі визискане до останньої краплі. Це зветься кольоніальною політикою.

Але при тому забувається цілковито, що ці природні права, які ми реклямуємо для нас, прислугують також т. зв. диким народам; їх життя і здоровля повинно бути хоронене, приватна власність шанована, релігія поважана на рівні з нашими. В дійсності однак — цілком так, як в середновіччю — зноситься в цих країнах право приватної власности, перещіплюється на здоровий, народний організм страшні недуги, продукт вищої цивілізації. життя уважається маловартним або взагалі безвартним, а цілий цей процес означається евфемістично поступом культури серед диких, нецивілізованих народів. Але тут ще велике питання, у кого культура була вища, чи у цього населення, що від віків сиділо на своїй землі, чи у тих наїздників, „культуртрегерів?“ Бо культури не міряється скількістю винаходів, досконалістю комунікаційних засобів, висотою технічного розвою, а тільки зрозумінням процесів природи та власної приналежности до окружаючого світу і то не як його володар, але як інтегральна його частина. І в тому розумінню можемо знайти в одній селянській хаті римської Кампанії або нашої Гуцульщини безперечно більше культури, ніж в якому, модерному городі Америки. Тому учасники кольонізаційних експедицій європейських держав повинні бути свідомі того, що хоч культура, з якою вони зустрічаються, їм чужа, то ще з того не слідує, щоби вона була нищою або взагалі безвартною. А навіть приймим таку евентуальність, що ці т. зв. дикі народи не посідають жадної культури, то це не є ще причиною, щоби між них нести огонь і смерть; кольонізатори не повинні забувати, що вони в дійсності вдираються в чужі права, мішаються в не свої діла та що для цього поступовання моглоби бути тільки одно оправдання, висока й одинока ціль, яку чоловік все

повинен мати перед очима, поширення власної і пізнання чужої культури. Тільки для цієї високої мети і відповідними до цього засобами, значить любовю, отвертістю, гуманністю та справедливістю можна було здобувати нові країни для європейської культури. І колиб це завдання було переведене даною державою в цей а не інший спосіб, то здобутки її булиби тривалі, а можливість якої небудь суперечности з мораллю виключена.

Виразні сліди фальшивого розуміння політичного післанництва знаходимо також в програмі Вільсона, яка домагається державної самостійности, але тільки для культурних народів. Та вже на підставі вище сказаного можна догадатися, що поняття культури і культурного народа не є для всіх однозначні. Деякі мішають культуру з цивілізацією, одні вважають культурним ділом це, другі знова щось іншого, культурними вважають себе часто народи, які на цю назву, або дуже мало, або таки цілком не заслуговують. Строга границя, яка відділяла би культурні нації від некультурних, не дасться перевести, бо тут маємо до діла з безпереривним процесом, в якому нема місця для цього рода поділу. Тому більше відповідалоби духові часу і теперішньому дійсному станові політики, якби державна незалежність і теоретично була признана народам, що мали на стільки сили, щоби зі зброєю в руках або на стільки зручности, щоби при помочі дипломатичних успіхів її собі здобути.

На закінчення треба нам відповісти на закид, який безперечно з оправданням може нам бути зроблений а саме, що загально беручи, наша програма занадто ідеальна, щоби вона могла мати примінення в життю. Це правда — але якраз брак ідеалів є одною з головних хиб теперішнього моменту. Бо якщо має змінитися дотеперішній курс політичної думки, то перш за все мусить бути поставлена мета, до якої нам треба йти. А ціль мусить мати все ідеальний характер навіть тоді, коли ми свідомі цього, що вона дефінітивно ніколи не дасться осягнути. Ця послідна обставина не усуває потреби такого ідеалу, раз для орієнтації серед розбіжних доріг сумної дійсности, а дальше, як заохота і імпульс до щораз то інтензівнішої праці і поступу в цім напрямі.

Характеристичною рисою нашого думання є, що воно не вдоволяється ствердженням дійсного матеріалу і відповідним впорядкуванням нашого досвіду, але що воно стремить все вище і вище у світ ідеалів. І хоч як це стремління людського розуму нам не вигідне і хоч як багато праці і житевої енергії ми при цій нагоді тратимо, то всеж таки ми його позбутися не в силі. Під цим оглядом можемо порівняти людське думання з завзятістю туриста, який з нараженням життя стремить на найвищі шпиці гір, щоби звідтам обхопити оком широкий світ. Мимо всяких небезпек і тяжких трудів витворюється в нім нічим незаспокоєна

туга за цими вищими сферами, де чоловік відчуває себе відірваним від землі, звільненим з об'ємів буденщини а зближеним до вічності.

Друге питання, що при цій нагоді виринає перед нами, це питання, чи спеціально ця сумна дійсність, що обіймає політику з різними її формами, є відповідною матерією для дальшого видосконалення, — чи навіть змагання до цих ідеалів лежить в межах можливості? Кожний ідеалізм однак мусить це питання потвердити, що найменше в розумінню постуляту такого самого, який поставила собі наука в своїх границях, а саме, що ми можемо пізнати дійсний реальний світ, а далше, що ціла маса найрізноманітніших явищ, які виступають тут перед нами, дасться звести до загальних типів, між котрими знова існує певний зв'язок — одним словом, що наукова праця є можлива. І ця передумова є також наразі постулятом, який однак з поступом, наукової праці щораз більше себе оправдує. Цей ідеалізм людського думання розвинувся з початку з далека від реальної дійсності, з чисто абстрактних понять а згодом його сила перенеслася на поле процесів природи і витиснула тут своє п'ятно. Цей самий ідеалізм посувається в ХІХ столітті щораз то далше, на поле культури і ми не в силі сказати, як далеко він сягне в майбутності. Так як в світі думок, так само і в світі наших вчинків цей ідеалізм не знає границь. Днесь не дасться абсолютно наперед сказати, як далеко посунеться похід ідеалізму в межах даної нам дійсності і тому є це зовсім зайвим догматизмом заздальгедь ставляти йому які будь границі. Противно це стремління ідеалізму до щораз то більшої влади без ніяких побічних цілей, лиш само для себе є одиноким імперіялізмом, якому ми без застережень і цілою душею повинні віддатися.

З філософського становища не дасться в нинішню хвилю вирішити питання, чи дуалізм, чи монізм принципів робити основою нашого світогляду, бо по однім і по другім боці дасться ствердити поважне число аргументів *pro* і *contra*. — Оба табори звертаються проти себе з острою критикою, яка однак не веде до остаточної, рішальної побіди, а цілий антагонізм обмежується тільки на взаємний контроль; висліди чистого логіцизму піддаються провірці досвіду, а результати строгого емпіризму справкам логічної і теоретичної спекуляції. Але історик дивиться инакше на світовий процес. Він мусить по щирости сказати, що його очам представляється хоч одноцільний але двобігуновий (біполярний) світ, який навіть цих бігунів потребує, щоби бути таким, яким він нам здається. Кожна сторінка людської історії оповідає нам живо і переконуюче, що цими бігунами, яких світ в рівній мірі потребує, які однак так завзято себе поборюють, є матерія і дух, невмолимий закон причиновости і творча свобода, зміслові і інтелектуалістичні елементи. Один світ представляє нам річи,

якими вони є, другий знова, якими вони повинні бути, в одному світі панує сила *κράτος*, в гругім норма-ідеал *εθος*. Тут маємо технізацію всего життя аж до найдрібніших його проявів у зовнішній формі цивілізації, там знов ідеалізацію у формі культури. Так представлялибися обидва екстреми, серед яких сліпа дійсність іде прихилиючися то на цей, то на той бік. Здавалося однак, що чоловік відповідно до своїх інтелектуальних сил і етичних ідеалів буде стреміти поступенно підчас своєї вікової мандрівки в сторону розуму, в сторону культури. Та на жаль на підставі досвідів, зроблених за останні десятки чи сотки літ не можемо цього сказати. Навпаки можемо запримітити, що технізація життя поступає щораз скоршим темпом, що культура уступає в користь цивілізації. Очевидячки, ми тут можемо говорити лише про західно-європейську культуру, серед якої ми живемо і яка для нас є міродатною. Тільки на основі цього факту можемо зрозуміти твір Шпенглера, як також захоплення а рівночасно і критику, яку викликали його погляди не лише в науковому світі, але також серед ширших мас громадянства. До того самого знаменника треба звести також т. зв. євразійський напрям з його рееміграцією культури на Схід. — Тут однак лежить завдання філософів через відповідне видвиження ідеалів, через назначення розвитку культури одинокою ціллю людства і через вказання відповідного шляху до осягнення остаточної мети, допомгти і другій стороні прийти до слова.

Ясна річ, що до реалізації цієї програми повинні приступити в першій мірі ці державні організми, які не потребують боятися, що заверненням в сторону ідеалізму і етики можуть стягнути на себе небезпеку політичної катастрофи. Дальше міждержавні конференції, що майже кожного місяца збираються з нагоди ріжних політичних конфліктів, можуть стати відповідним форумом, на якому требаби не лише переговорити принципіально на ці теми, але також практично виробити способи і міри, які в першу чергу треба підприняти для цієї цілі. А вкінці маємо вже тепер міждержавну організацію „Союз Народів“, яка, хоч не вільна від ріжних хиб, всеж таки теоретично поставила собі за ціль піднести в гору прапор ідеалізму.

Я старався представити цілу проблему конфлікту між етикою а політикою головно з історичного та філософічного боку. Дійсність не відповідає передпосилкам ідеалізму, але ця свідомість не повинна нас знеохочувати, а противно додавати сили, щоби словом і ділом причинитися до перемоги культури над цивілізацією.

J I T E P A T Y P A :

1. MAX ADLER: Politik und Moral. Leipzig 1918.
2. OTTO BAUMGARTEN: Politik und Moral. Tübingen 1918.
3. G. H. BERG: Versuch über das Verhältnis der Moral und Politik. Heilbronn 1790.
4. JOHANN KASPAR BLUNTSCHLI: Lehre vom modernen Staate. 1876.
5. JOHANN KASPAR BLUNTSCHLI: Staatswörterbuch, Politik. 1870.
6. FRANZ BODELSCHWINGH: Die äußere Politik und die sittlichen Gesetze.
7. BUCHEZ: Traité de la politique. Paris 1866.
8. CARL THEODOR DALBERG: Verhältnisse zwischen Moral und Staatskunst.
9. DROZ: Applications de la morale à la politique. Paris 1815.
10. EWALD O.: Kultur und Technik Logos III. 275.
11. CHRISTIAN GARVE: Verbindung der Moral und Politik. Breslau 1788.
12. RUDOLF GOLDSCHIED: Zur Ethik des Gesamtwillens. Leipzig 1902.
13. FRANZ HOLTZENDORFF: Prinzipien der Politik. 1879.
14. ETIENNE DE JOUY VICTOR JOSEPH: La morale appliquée à la politique. 2, vol. Paris 1822.
15. WILHELM JERUSALEM: Der Krieg im Lichte der Gesellschaftslehre. Stuttgart 1915.
16. MORITZ KRONENBERG: Ethische Präludien. München 1915.
17. L. R. LANDAU: Moral und Politik. Pest 1848.
18. FRANCIS LIEBER: Manual of Political Ethics. London 1876.
19. ROBERT v. MOHL: Enzyklopädie der Staatswissenschaften. 1872.
20. WILHELM NEURATH: Moral und Politik. Wien 1891.
21. L. v. RANKE: Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber, Anhang Macchiavelli.
22. ROSCHER: Politik, geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie. 1908.
23. GUSTAV RÜMELIN: Reden und Aufsätze. 1870.
24. SCHOLLENBERGER: Politik in systematischer Darstellung. 1903.
25. FRANZ STAUDINGER: Ethik und Politik. Berlin 1899.
26. HEINRICH V. TREITSCHKE: Politik. Vorlesungen. 2 Bde. 1900.
27. A. VIERKANDT: Machtverhältnis und Machtmoral. Berlin 1916.
28. F. WALTER: Die neuere englische Sozialpolitik.
29. F. WALTER: Sozialpolitik und Moral. 1899.

Проф. Др. О. Ейхельман.

РЕФОРМА МІСЦЕВОГО САМОУРЯДОВАННЯ, НА ПІДСТАВІ ДЕМОКРАТИЧНО- РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.

(PROF. DR. O. EIKHELMANN: LA RÉFORME DE L'ADMINISTRATION COMMUNALE AU POINT DE VUE DE LA POLITIQUE DES RÉPUBLIQUES DÉMOCRATIQUES.)

Вступ. — Предкладений нижче нарис про реформу місцевого самоурядовання має, згідно своїй назві, на увазі найближчу майбутність, що надходить для такої важливої галузи упорядкування публічно-правного життя в державі. Нарис базується на послідовному впровадженню принципу демократично-республіканської державності, що не може обмежуватися лише утворенням широкої адміністративної децентралізації та звичайних традиційних нині місцевих самоурядових одиниць (земств і різних родів громад); зазначений принцип не може обмежитись навіть і терміном автономія, що нині вживається та що довгий час цілком задовольняла. У наш час цей принцип абсолютно вимагає дійсної самостійної автономії, — власного по праву і на ділі місцевого самоурядовання, і, разом з цим (що цілком невідкладно) радикальної зміни поглядів, які й досі з рішучою перевагою панують в уявленнях сучасних учених та політиків що до всемогутнього суверенітету державної влади, тоб-то парламенту в його відносинах до самоурядових одиниць. Відносини ці мусять зійти з ґрунту абсолютної підлеглих самоурядових одиниць парламенту та перейти на положення такого зміненого раціонального стану, що наближається до федерально-об'єднуючого звязку державності з самоурядовими одиницями, як представництвом суспільства у публічно-правному життю країни, — на спільній для обох сторін державній території. Гармоничне єднання праці цих обох, рівноправних по суті справи, елементів у публічно-правному цілому складає мету для правильної організації раціонального суспільно-

державного ладу в країні. — Таке радикально-змінене уявлення про державність, що мусить будуватись на організованому вільному суспільстві, при рівноправному єднанню державного ладу з суспільством, не веде до якої-будь дезорганізації безпеки та добробуту держави, як це звичайно гадають. Навпаки те змінене уявлення про державність і його реальне здійснення стане (правда, для поширеної скрізь пануючої опінії, і особливо, для *opinio doctorum* — це річ мало зрозуміла) ґрунтовною підставою для нового раціонального перетворення й справедливого гармонічного розподілу впливу окремих — по суті й справедливості — управнених елементів в справах: організації, підтримці й забезпеченій правильної еволюції публічно-правного життя країни. — Справа йде про те, щоб цими „новими шляхами“, у найкращий спосіб забезпечити на майбутнє сталий, непорушно міцний стан безпеки та добробуту країни. Зачатки, завязки нового напрямку тут уже вилуплюються в сучасному суспільно-державному життю; вони вимагають уже свого здійснення послідовним еволюційним шляхом. При мінімальній об'єктивності в поглядах на те, що чиниться у світі, ми нині не можемо вже ухилитись од того признання, що, не вважаючи на все ще блискуче життя старої державности в багатьох країнах, однак суспільно-політична культура переживає дуже гостру кризу, знесилюючи тяжку органічну кволість, яка не може бути вигоєна паліативами, а лише радикальним усуненням основних причин хвороби з організму, який ще має здібність жити. Але міродатні кола (як казенно-державні, так рівно і політично-парляментарні) не зважаються одверто зрозуміти „ознак часу“. — Правда, так воно звичайно бувало в історії людства з давних часів (і за часи життя Ісуса Христа на землі. Еванг. од Луки, 12; 56.) Але це скрізь поширене минуле, певна річ, не виправдує вини сучасних чинників ріжних родів у продовженню такого фарисейства.

Так звана „суспільна теорія“ в основних поглядах на місцеве самоурядовання (в протилежність так званій „державній теорії“ місцевого самоурядовання) не нова. І я, певна річ, прихилиюсь до неї. Але ця „суспільна теорія“ непослідовно спинилася на півдорозі, що-до принципової постановки питання; і вона рішуче ухилиється од того, щоб зробити необхідні відповідні висновки для потрібної корінної реорганізації, радикального перетворення цілого ладу місцевих самоурядових одиниць. І, коли взяти до уваги постійний переважний нахил навіть прогресівної наукової публіцистики до підтримання всього, що існує уже здавна в складеному конституційному ладу, то такому з'явищу нема чого особливо дивуватись.

Думки, про потрібну реформу місцевого самоурядовання, які я проваджу в предкладеному нарисі, я в загальних рисах вже

мав на увазі, коли складав мій (цілком приватний) проект (федеративно-державної) конституції для Української Народної Республіки“.¹⁾

Такі головні висновки про організацію місцевого самоуправління для майбутнього культурного унормовання життя на Великій Україні, що сформувавшись у моїх думках на підставі даних особистого досвіду і загальної політичної теорії про послідовне здійснення принципу демократично-республіканської державности. Вони і складають ґрунт змісту предкладеної тут статті.²⁾ Тут, в предкладеній статті я зупинився переважно на двох питаннях: 1. на питанню про складання распорядчої влади в установах місцевого самоуправління; 2. на питанню про виборче право у місцевому самоуправлінню.

Коли передо мною встало почесне завдання скласти, з свого боку, наукову працю для Юбілейного Збірника в честь заслуженого наукового діяча, професора Українського Вільного Університету в Празі, п. д-ра Станислава Дністрянського, з приводу його наукового юбілея, то я вважав вибір теми, на яку складена ця стаття, особливо відповідним з огляду на той рішучий, одвертий та щирий напрям до „нових шляхів“ в право- і державо-знавстві, якими завжди, на протязі 25 років, у своїй різнобічній плідній науковій праці в літературі та в викладах з катедри, йшов наш високоповажаний заслужений колега і коханий Юбіляр, професор д-р. Дністрянський.³⁾

I.

Основні форми організації ріжних установ місцевого самоуправління --- в земстві, в містах, в містечках та селах --- скрізь, по незмінній природі річей, однакові. В кожному самоуправлінню: в зем-

¹⁾ Він був надрукований у 1921 р. (Див. там зокрема § 247). Зразковий проект для конституцій поодиноких „Земель“ в українській федеральній державі, в тому самому напрямі, вже є складений; та він ще не надрукований досі по чисто зовнішних (емігрантських) обставинах. У такому самому напрямі складаються також зразкові проекти: один — для „конституцій Повітів“; другий для „конституцій Громад“. Всі ці проекти для унормовання цілого конституційного життя федеральної держави, її поодиноких Земель, Повітів в Землях і Громад у повітах складені (чи то складаються) в формі готових артикулів (§§), як проекти для відповідних офіційних законів, які при бажанню вільної народної державности на Великій Україні, — після звільнення її од терору окупації, можуть бути для початку безпосередне прикладені до цілого складу публічно-правного життя на Батьківщині, поки не будуть зроблені зміни.

²⁾ Я пишу її після піввікової праці в площині наукового вивчення питань місцевого самоуправління, після довгочасної активної праці в цій галузі урядовання та після кількарізних наукових подорожей по цих питаннях за кордоном. Тому я вважав своїм обов'язком поділитися в друку своїм особистим досвідом і думками, що до цих питань.

³⁾ Вважаю своїм приємним обов'язком заявити, що у літературному

стві, в громаді — чи мійській, чи сільській, — завжди утворюються дві основні установи: 1. распорядчий орган, і 2. виконавчий орган. Перший з них — распорядчий — єсть вищий орган, орган головний; другий — виконавчий — підлеглий першому — распорядчому.

Распорядчий орган складає належні загальні постанови й приписи про способи урядовання в ріжних його напрямках; він затверджує кошторис, весь фінансовий плян свого господарства; він має, належними способами, догляд за виконанням урядових справ призначеними установами та урядовцями; він обирає виконавчі органи; він робить безпосередні распорядження також у всіх більше важливих поодиноких вионавчих справах; він надає потрібні інструкції виконавчим чинникам. Распорядчий орган є постійною, сталою установою, хоч він не засідає постійно, а звичайно збирається лише періодично. Але він у кожній потрібний момент може бути закликаний до своєї праці.

Виконавчий орган виконує свої обовязки, як постійна, без перерви працююча установа. Він виконує свою службу працю, перш за все, згідно з приписами свого основного статуту, що звичайно буває встановлений державним законом; далі, він веде свою діяльність згідно з приписами, інструкціями та постановами распорядчої влади, що їй він підлягає, і переводить всю звичайну масу так званих біжучих справ урядовання даної самоурядової установи. Розуміється, що распорядча влада, себ-то распорядчий орган, може також безпосередне втручатися, у більшій, чи меншій мірі, в поодинокі виконавчі справи.

Розділення цих двох категорій органів місцевого самоурядовання, — органа распорядчого та органа виконавчого — має, з загальної точки погляду, таким чином, лише прінціпове значіння. Якесь стале, цілком постійне, незмінне, конкретне означення детальної межі між обсягом діяльності кожного з цих двох органів не можливе; тому загальні закони держави в справу якогось детального розмежування у них праці, при правильному стані питання про автономне місцево самоурядовання, повинні не втручатися своїми одноманітними приписами. Вирішувати всі належні сюди конкретні питання у доцільний та раціональний спосіб можуть тільки відповідальні представники громадянства та плебісцит на місцях. Загально-державні закони можуть торкатися тільки певних, нечисленних справ, про які вони приписують, щоб ці справи обовязково вирішувались самим распорядчим органом, себ-то, щоб вони ним не перекладалися на виконавчий орган, не делегувались останньому. Цілком зрозумілий, в тому числі, і такий припис державного закону, щоб грошова ревізія у самоурядо-

виправленню цієї статті мені ласкаво допомогав знаний українознавець п. Максим Антонович Славінський, за яку приятельську послугу я висловлюю йому тут мою сердешну подяку.

ваннях переводилась обов'язково окремою виборною комісією, яку обирає розпорядчий орган; щоб акт такої ревізійної комісії про наслідки її праці було розглянено обов'язково самим розпорядчим органом, і щоб розпорядчий орган зробив свою категоричну, остаточну постанову по справі. Звичайно тому, для переведення ревізії та для постанови розпорядчого органу про наслідки ревізії, призначаються максимальні речінці.

Мусимо мати на увазі ще те, що, по часті, по умовах просто практичної зручності та з огляду на економію особистих сил і грошових витрат, — в наші часи Державні Закони звичайно також покладають на виконавчі органи місцевого самоуправління певні місцеві справи, що по суті своїй, рахуються належними до обсягу діяльності загального державного уряду; себ-то, такі справи, що їх виконавчі органи земства або громади виконують в окрузі своєї громади чи земства не в обсягу „комунального самоуправління“, а в обсягу місцевого державного урядування. В загальному обсягу праці самоуправлових установ з цих справ складається частина так званих перенесених або препоручених справ.

II.

Форми організації розпорядчого органу в місцевих самоуправлових установах такі:

1. Загальні збори всіх активних управнених громадян, що мають право голосу в справах самоуправління в даній самоуправловій місцевій установі. Такий устрій ми майже скрізь спостерігаємо, звичайно, в малих місцевих громадах, як цілком природне явище. Так, наприклад, в Англії такі загальні збори практикуються в усіх тих випадках, коли в громаді рахується не більш трохсот осіб населення.

2. В громадах з більш численним населенням, і розуміється, в усіх земствах, влада та функції розпорядчого органу покладаються на вибрану Раду представників од громадян. Тут проблема питання зосереджується в тому, щоб цю Раду було складено справедливо, раціонально та доцільно, з точки погляду державно-громадських прав та інтересів.

3. Інституція „референдуму“, в якості найвищого органу розпорядчої влади місцевого самоуправління, в європейських державах ще дуже не часто вживається.

4. Існують дуже рідкі приклади такого ладу, що для вирішення дуже важливих справ, які точно зазначаються в законі, — утворюється, крім звичайної вибраної Громадської Ради, в місцевому самоуправлінню, — земстві або в місцевих громадах, — ще так звана надзвичайна, розуміється, також вибрана, „Збільшена Рада“.

В свою чергу виконавчий орган місцевого самоурядовання складається: 1. або з так званої управи, як колегіальної установи, в складі кількох осіб (звичайно, не менше трьох); 2. або з старшини, як одновладного (монократичного) виконавця, без колегії. І члени управи, і „старшина“ — посади виборні. На чолі управи призначається виборний голова. Альтернатива: чи управа, на чолі з головою, чи старшина, без колегії — на практиці звичайно (і переважно) вирішується так, що в земствах та в більших громадах існують управи, а в менших громадах вистарчає старшини; іноді старшині дається для підмоги — помічник або помічники; але вони не складають, разом з старшиною, такої колегії, якій-би надавалось становище управи.

І управа, і старшина суть вищими виконавчими органами, відповідаючими за свої службові вчинки перед распорядчим органом. Як управі (чи то голові управи), так і старшині, підлягають різних рангів урядовці. Організація цієї останньої справи себ-то все, що торкається штатів, посад, та їх ієрархічного порядку, функціонування, то-що, — вирішується виключно самою автономною установою.

Дуже поширене в місцевому самоурядованні вживання окремих виконавчих комісій по поодиноким справам для допомоги управі, чи старшині. Такі комісії складаються з виборних громадян; звичайно, ці вибори переводяться самим распорядчим органом.

Ми даліше по дорозі спинимося на складі та службовому сгані цих органів місцевого самоурядовання, з боку їх принципного значіння, яке має ця справа на розсяглому загально політичному та загально громадському ґрунті, не кажучи вже про велике економічне та в загалі практичне значення її. По друге ми спинимось на ній, з огляду на способи складання цих органів, — распорядчих та виконавчих.

III.

Основним принципом організації распорядчої та виконавчої влади місцевого самоурядовання повинна бути, розуміється, та вимога, щоби все урядовання переводилось задовольняючим способом, щоби воно було успішним та корисним. Тому, расподіл цілої праці урядовання, розділ відповідних функцій в кожній категорії цих установ; далі, поділ та обсяг влади, що надається кожній відповідній установі, — все це мусить бути утворене в такий належний та розумний спосіб, який-би давав, у достатній мірі, ті практичні наслідки праці у кожній поодинокій установі, та в усіх разом, які справедливо вимагаються від них відповідно з умовами громадського життя в даній самоурядовій установі.

Зазначені принципні вимоги, розуміється, досить елементарні та

цілком зрозумілі для всіх, хто уміє й хоче ясно дивитися на справу.

З цих безперечних засадничих істин обов'язково треба зробити всі ті висновки, що, по-перше, реально впливають з них, а, по-друге, ті, що можуть бути доцільно з користю, конкретно прикладені до життя.

При такому ясному погляді на справу, ми повинні значно поширити звичайну для сучасного вжитку організацію розпорядчої влади у місцевому самоуправованню.

Ми повинні: по-перше — використати всі, на практиці можливі для вжитку, раціональні й доцільні форми цієї організації. По-друге, ми повинні вживати їх по мірі дійсної потреби, що з'ясовується безпосереднє в практичному житті, в усій цілості його ріжноманітних обставин, умов та вимог.

Звідси впливають два завдання, що на них ми повинні дати відповідь.

Перше завдання: Які ті форми, що вже вживаються, та які ті форми, що ми їх мусимо заводити як нові?

Друге завдання: Яким порядком ці нові форми можуть бути заведені до поодиноких установ місцевого самоуправовання — до земства, до міст та інших місцевих громад?

Чи ці нові форми мусять бути заведені на основі центрального державного законодавства, а в такому разі — або: а) в один загальний для всіх установ тої самої категорії спосіб, — на приклад — для всіх земств, для всіх мійських громад, для всіх громад у містах та в селах; або: б) зокрема: для кожної поодинокі установи індивідуально, — скажемо, для земства в окрузі А, для міста Б, для містечка В, для села Г?

Чи, навпаки, нові форми, при виконанні певних обов'язкових правних умов та при певних обставинах, можуть бути заведені шляхом власних постанов та статутів самої самоуправованої установи?

Існуючою скрізь нормальною формою розпорядчого органа у місцевому самоуправованню являється звичайне представництво, з досить численною кількістю виборних делегатів од повноправних громадян, що заселяють дану місцевість: місто, містечко, сільську громаду, чи-то земсько-губерніальну або повітову округу. Виняток з цього ми бачимо в численних, незначних по кількості населення громадах, де органом розпорядчої влади являється не представництво, а самі загальні збори всіх повноправних громадян.

Розуміється, — складання такого представничого, так мовити, штучного органа розпорядчої влади, — як це ми маємо і в політичному житті, безумовно потрібно, бо воно вимушується добре відомими практичними обставинами, а саме: неможливістю доцільної плідної праці у цілій масі справ розпорядчого характеру,

на загальних зборах всіх управнених громадян в необмежено великій кількості присутніх. Переведення праці, при таких умовах, перше за все, звичайно затягається без жадної користи для справи, що, по просту кажучи, непрактично.

З другого боку, — по суті справи, — коли виборне представництво відповідно складене, як вірний вираз настроїв цілої маси управнених до виборів громадян; коли члени його підтримують завжди зносини та живий звязок з своїми мандантами, — то таке виборне представництво громадян, як распорядча влада місцевого самоупрядовання, у переважній кількості належних до неї справ, по суті діла, являється цілком відповідним органом, що доцільно й раціонально може задовольняти справедливі жадання населення.

І з початку, коли тільки утворювались установи місцевого самоупрядовання нового типу в сучасному культурному політичному світі, в поодиноких державах задовольнялися цею, так мовити, простою, первісною формою распорядчої влади в місцевому самоупрядованню. І дійсно, ця форма, до цього часу, на загальний погляд у практиці та в теорії, осилює свої завдання та виконує свої обовязки корисно для справи. Але, пильно приглядаючись до речі, можна вже сміливо сказати, що це не робиться без більше-менше великих хиб. А раз ці хибі єсть, раз з боку громадянства, скрізь і давно, помітно та чути ремствования на них — то, розуміється, їх треба усунути, — коли на те єсть фактична можливість, — хоч би це й треба було зробити шляхом самої радикальної реформи в організації распорядчої влади місцевого самоупрядовання. Подробиці про способи складання „звичайного“ органу распорядчої влади ми обговоримо далі. Тут же з початку, скажемо взагалі про ті, так мовити, доповнюючі установи, що стають потрібними та раціональними, аби в найкращий спосіб організувати цілий устрій распорядчої влади місцевого самоупрядовання. Підвалиною ми мусимо взяти загальний демократичний дух нашої політичної культури.

IV.

Ясна річ, що, коли ми, згідно з пануючим реальним настроєм, що виявляється в демократично-республіканському напрямі; згідно з вищим науковим висновком, — визнаємо основною підвалиною сучасного громадсько-політичного ладу суверенітет народу у державі, — то і в місцевому самоупрядованню ми не можемо відкидати відповідного права самого громадянства на владу в самоупрядовій установі у місті, містечку, сільській громаді, земстві. Нема жадної рації суперечити проти цілком ясних істин, проти послідовних логічних висновків з реальних фактів.

Тому то, для повного задоволення демократично-республі-

канського прінципу, в місцевому самоуправованню, в його ріжних галузях (у містах, містечках, сільських громадах та в земствах), для його виконання та здійснення, распорядча влада, у кожній самоуправовій установі (земствах та місцевих громадах) мусить мати можливість бути організованою не тільки у звичайній формі, що до неї ми досі традиційно при звичаєні, — себ-то, в формі одного лише, так мовити, одноманітного представництва. Вона мусить мати певну еластичну можливість бути організованою в ріжних потрібних формах, в залежності від ступня важности й значіння поодиноких справ, що підлягають распорядчій владі самоуправової установи.

Ми мусимо дуже пильно мати на увазі, що справа й невідкладне завдання зосереджується тут у тому, аби всіх по праву управнених до комунальних і земських справ громадян зробити насправді повноправними, і зробити це у такий спосіб, щоб їх допускали до дійсно активної праці, до особистого виконання распорядчої влади місцевого самоуправовання.

V.

Коли взяти до уваги все вище зазначене, треба прийти до висновку, що, з одного боку, — для справедливого задоволення безсумнівних прав бездоганних громадян; з другого — для найкращого, корисного та практичного переведення урядовання, — необхідно утворювати в місцевих самоуправованнях, в усіх потрібних випадках, як найвищий орган распорядчої влади, досить відому нині вже інституцію так званого референдуму; а саме, референдум для всіх повноправних громадян, що або проживають у даній місцевості, або мають там чи нерухомий маєток, чи промислове та торговельне підприємство.

Референдум розуміється тут у звичайному, нині добре відомому змісті: це є запитання всіх повноправних громадян, в належних випадках. На їх розгляд та затвердження подається певне, стисло окреслене питання, яке розроблене звичайним, або — в відповідних випадках — особливим представництвом даної самоуправової одиниці. Це питання представничої установи передається на просте голосування всіх управнених до участі в комунальних справах громадян даного суспільства. Таке голосування на референдумі переводиться або в одному спільному для всіх місці, або в декількох поодиноких місцях. Це вже, розуміється, чисто технічна дрібниця. Голосування відбувається короткими — лаконичними — відповідями голосуючих: „Так“, — що означає: „згожуюсь“ з пропозицією, що поставлена на референдум; або „ні“, — що означає: „не згожуюсь“. Більшість голосів, що подані на референдумі, вирішує поставлене питання в позитивному, чи то в негативному напрямі.

Але право громадян на референдум може бути поширене, наприклад, до такої міри, що шляхом референдуму можуть бути скасовані певні категорії постанов, що складені звичайним або особливим представництвом самоурядової одиниці

На референдум треба дивитись не тільки, як на запитання громадян, але також як на інституцію, що має свою власну ініціативу. Тому, референдуму треба надати, в умових певного унормованого порядку, право скидати з уряду тих, чи інших урядовців, а також, розуміється, і право розв'язання керуючого складу самого представництва в даній самоурядовій установі, з призначенням нових виборів для обрання нового його складу.

Технічне переведення, реальне, конкретне здійснення всіх цих функцій референдуму: однаково, чи в його, так мовити, пасівній формі (коли запитують дорогою референдуму), чи в його активній формі (коли він сам ініціативно виступає з своїми вимогами та пропозиціями), треба скласти у такій спосіб, щоб від такого втручання не було шкоди для необхідної нормальної течії справ самоурядовання, а була би тільки користь. Нічого, що було-б конкретно неможливим, немає в цьому дуже важному питанню, і його можна вирішити різними цілком доцільними й корисними способами, як взагалі це буває з справами так званої технічної якості.

Тільки ці способи треба відповідно раціонально пристосувати до конкретних умов життя, в їх індивідуальних обставинах.

Тут, по-перше, важно зафіксувати самий принцип, — принцип референдуму: його раціональність, справедливість та доцільність, — принцип референдуму, який може бути переведено в життя скрізь, в усіх випадках, потрібних для відповідного, можливого та корисного здійснення справи.

Дальше, по-друге, треба рахуватися з бажаннями й поглядами на цю справу громади у даній місцевості. Тому, розуміється, не слід примусово накидати на громаду (або земство) такого порядку, яким є референдум, проти бажання громади (або земства) у кожній поодинокій самоурядовій одиниці.

І тільки виконавши зазначені вище умови, можна встановити пасівний та активний референдум, як раціональну форму вищої інстанції розпорядчої влади в самоурядованнях.

VI.

Другою доцільною і раціоналістично вірною формою в організації розпорядчої влади в місцевому самоурядованню треба вважати таку, нище зазначену форму. Громадяне на виборах своїх представників до даної самоурядової установи обирають певну кількість представників, збільшену в такий спосіб, що, — скажемо для прикладу, — $\frac{2}{5}$ або $\frac{1}{3}$ цієї збільшеної кількості скла-

дають звичайне представництво, призначене для звичайних розпорядчих справ. Загальна кількість представників, скажемо на приклад, обирається на 5 років; з цієї загальної кількості представників щорічно формується склад зазначеного вище „звичайного“ представництва, скажемо, в такий спосіб.

У перший рік п'ятирічного періоду в склад звичайного представництва призначаються: 1. 10⁰/₁₀₀ членів всього складу (звичайного представництва) — по жеребу з числа таких обраних представників, що в попередні два періоди (представництва) увесь час, себ-то, по нашому зазначеному прикладу — у попередні 10 років були в загальному — збільшеному — складі обраних представників; 2. 10⁰/₁₀₀ тим самим порядком, по жеребу з числа таких осіб, що в попередній один період увесь час, себ-то попередні 5 років були в загальному складі обраних представників; 3. 10⁰/₁₀₀ по жеребу з числа таких осіб, що у попередні два періоди (на протязі 10 років) три роки або більше, входили в склад звичайного представництва; 4. 10⁰/₁₀₀ по жеребу з числа таких осіб, що скінчили якусь вищу та середню освіту; 5. вся решта, себ-то 60⁰/₁₀₀ (або більше, коли перші 40⁰/₁₀₀ не можуть бути складені у зазначений спосіб), по жеребу з числа всіх представників, що ще не призначені по жеребу на основі попередніх чотирьох точок, але у такий спосіб, що половина з них повинна мати більше ніж 35 років віку. На другий рік і кожного дальшого року п'ятирічного періоду представництва з усього загального складу цього звичайного представництва кожного попереднього року вилучається по жеребу одна третина його членів, і з збільшеного складу усіх представників (крім залишених у складі звичайного представництва, себ-то не вилучених по жеребу) по жеребу призначаються відповідні поповнення на вакантні місця, але з тим, аби були, у належний спосіб, заповнені, по фактичній змозі, всі ті категорії представників, що вище зазначені у чотирьох перших точках, а рівно-ж з дотриманням точки п'ятої.

При фактичному переведенню такого способу виборів, згідно з умовами часу та з іншими обставинами, виявляться й ті технічні деталі та засоби, з допомогою яких ця пропонується основна ідея та виведена по ній взірцева система організації представничої установи місцевого самоуправовання, може бути, у найкращий спосіб, виконана.

Розуміється також, що і зазначені нами вище п'ять (властиво б) категорій, що з них переводиться обрання представників до кожного звичайного представництва, можуть бути цілком змінені, з уваги на ті або інші поважні обставини. Особливо легко підлягає — зміні кількість процентів, що зазначені лише для прикладу, аби конкретизувати запропонований проект. При розумному та доцільному приміненню запропонованої вище думки та

системи, виявляться конкретно ті реально необхідні подробиці що раціонально й справедливо мусять бути прийняті до уваги для реального забезпечення успіху справи.

Все це повинно робитись не шаблоново, а реально, справедливо і доцільно, для користи живого суспільного діла у державі. —

Ми вже тепер сміливо стали на цей шлях одвертої громадсько-політичної праці, а тому не слід дивитись назад, на минуле, на те, що було; не слід чиплятися за старі традиційні шаблони в громадсько-політичному життю, що до них, на протязі довгих років, люди автоматично призвичаїлись. Бо ми таки бачимо, що ці шаблони вже не вистарчають; що вони уже збанкрутували. І ми повинні, щоби не загинути, іти до нового реформованого, — і, коли це потрібно, — навіть дуже радикально реформованого життя громадянства та держави, згідно з стихійно наростаючим духом цього життя. І це тим більше, що ми це нове життя з приємністю визнаємо й приймаємо його.

Проектований вище, так мовити, перемінний склад звичайного представництва в місцевому самоурядованню: 1. Забезпечує, у цілком достатній мірі та повноті, необхідне сполучення праці на протязі років у складі звичайного представництва, — що, розуміється, дуже важна річ, якої зневажати не можна без шкоди для справи. 2. При такій організації звичайного представництва періодично, і досить часто, відсвіжуються працюючі сили громадського урядовання. 3. При ній найрівномірніше розподілюється громадська праця самоурядовання між громадянами та поширюється, цілком автоматично та спокійно, для найбільшої по змозі кількості громадян, можливість активно працювати у такій важкій і впливовій центральній установі місцевого самоурядовання, якою, по своему призначенню й на ділі, являється „звичайне“ представництво.

VII.

Але цим завданням, — себ-то — бути джерелом для періодичного (наприклад — щорічного) формування звичайного представництва самоурядової одиниці, — цим завданням значіння, положення та мета загального „збільшеного“ складу представників самоурядової установи не обмежується. А саме, певні найважливіші питання місцевого самоурядовання повинні вирішуватись особливими „надзвичайними“ зборами, що в них, з правом рішачого голосу, входять всі представники з складу загального, збільшеного представництва, — себ-то, як усе звичайне представництво, у повному його складі, так і всі інші члени загального, збільшеного складу представників.

Обовязковою, наприклад, повинна бути участь таких над-

звичайних зборів у вирішенню справ: про щорічний конторис прибутків і видатків самоуправової одиниці; про затвердження щорічного фінансового справоздання управи (або старшини) в зв'язку з результатами й висновками ревізійної комісії по такому справозданню; про продаж тих, чи інших більше значних нерухомих маєтків; про заключення умов на позички; про здачу концесій громадського значіння; про заведення нових податків та мит, та про зміну уже існуючих податків та їх квот. В цих же надзвичайних зборах мусять обиратися члени управи та її голова, чи старшина, а також цілий склад ревізійної комісії. Що до ревізійної комісії, то до її складу мусять бути обрані дві третини з числа представників, що не входять в склад сучасного звичайного представництва, а остання третина її складу може бути обраною з числа повноправних громадян, що не входять в склад представників. При складанню виконавчих комісій, що надається і звичайному представництву, а також і „надзвичайним зборам“, половина членів таких комісій мусить обиратися з складу тих представників, що їх нема в складі звичайного представництва.

Як виконавчі так і дорадчі комісії цілком природно потребують для виконання своєї праці певної внутрішньої організації, у тому числі — призначення голови комісії для керування її справами. Голова комісії може бути обраний або „звичайним представництвом“, або „надзвичайними зборами“, або „самою комісією“; останнє частіше за все буває по цілком резонних практичних причинах, — і теоретично це вірно. Голови виконавчих комісій можуть бути дуже корисними членами, з рішачим голосом, у складі Ради Управи (по російськи „присутствія управи“) самоуправової місцевої установи (громади або земства), при вирішенню певного обмеженого обсягу справ, чи при всіх справах, що підлягають Раді Управи. Можуть бути, у тій чи іншій формі, закликані до участі в справах Ради Управи також голови (всі або деякі з них) дорадчих комісій. Для організації розподілу справ всього самоуправовання у даній громаді або земстві між розпорядчою владою і виконавчим органом такі поширені склади Ради Управи, формовані, згідно з обставинами і умовами моменту, мають велике принципове значіння. Такі поширені Ради Управи уявляють собою, так мовити, з одного боку „Велику Управу“, як виконавчий орган, а з другого боку „Малу Думу“, як розпорядчий орган, тому, що, при такій конструкції у складі Ради Управи, розпорядча влада („звичайне представництво“) може, у значній мірі, вивантажитися зі своєї праці, — звужити обсяг своєї розпорядчої влади, поширити обсяг влади виконавчого органу — Раду Управи, якій, в складі „Великої Ради Управи“, надається характер делегації від „звичайного представництва“. Складаються, таким чином п'ять ступневих кол установ для ви-

коннання влади у місцевому самоурядованні: 1. (починаючи з чола) „надзвичайні збори“ (стор. 170), 2. „звичайне представництво“ (стор. 165), 3. (збільшена) „Велика Рада Управи“, 4. „Мала Рада Управи“ (у складі мійського голови й звичайних членів Управи), 5. поодинокі офіції Управи, починаючи з мійського голови.

Для слідкування за тим, аби управа та інші виконавчі органи, не виключаючи виконавчих комісій, що обираються представництвами, виконували ті постанови, що, прийняті на зборах звичайного представництва, або на надзвичайних зборах, утворюється постійна нечисленна делегація з складу повного представництва на надзвичайних зборах. Але ця делегація безпосередне не втручається жадними приписами в розпорядження виконавчих органів; відповідну інструкцію для своєї діяльності вона дістає від особливих зборів. Утворення такої „надзорчої делегації“ можна також залишити на розсуд муніципального представництва. Але, будь що будь, така установа може бути, при певних умовах, необхідною; можливість її утворення, коли в ній є реальна потреба, усувати не слід.

Пояснена вище організація розпорядчої влади місцевого самоурядовання зазначається тільки принципово, як реально можлива, доцільна та раціональна організація, що відповідає суті справи, що корисна та необхідна в природному еволюційному рухові нашого громадсько-політичного життя. Деталі конкретизації принципу приводяться у нашому попередньому викладі як необхідні конкретні ілюстрації прикладання принципової норми до життя.

VIII.

Після з'ясування складання розпорядчої влади місцевого самоурядовання, ми переходимо до другого питання, що ми його вище поставили: до питання про те, яким порядком ці нові запропоновані форми організації розпорядчої влади місцевого самоурядовання можуть бути заведені:

Чи тільки на основі центрального державного законодавства, себ-то тільки обов'язковими приписами державного парламенту, з відповідним затвердженням головою держави, — і при тому, чи загальним законом для всіх однакових, рівних установ (земств і ріжних громад), чи зокрема для кожної поодинокі установи, так мовити, шляхом сепаратних державних законів.

Чи також, при виконанні певних умов та при певних обставинах, просто шляхом власних постанов і статутів самої самоурядової одиниці?

Відповідю на всі ці поважні, без сумніву дуже відповідальні питання можуть бути міркування, збудовані на підставі одвертого визнання хоч би адміністраційної автономії місцевого самоурядовання, але на підставі демократично-республіканської державности.

Державним законом мусить бути надано місцевому самоуправованню загальне право заводити у себе, у кожному поодинокому самоуправованню, зазначену вище, — порівнюючи з нині все ще звичайними установами, — в значній мірі удосконалену форму распорядчої влади: 1. з референдумом, та 2. з збільшеним складом представництва й з особливими зборами, що про них вище було пояснено.

Закон мусить означити певні зразки для цих організацій, які можуть бути громадянами, по вільному їх рішенню, вибрані для свого вжитку у кожному поодинокому самоуправованню, — в земствах або місцевих громадах. Про такий вибір вища державна виконавча влада, розуміється, мусить бути повідомлена, тому, що вона повинна знати, який публічно-правний лад існує у кожній самоуправовій одиниці, бо це безпосереднє торкається державного уряду, що обов'язаний підтримувати та охороняти цілість державного порядку.

Де-кільки таких зразкових офіційних прикладів потрібно мати тому, що вони мусять бути пристосовані до тих головних типів ріжних положень, які реально існують в життю в цілій масі самоуправових поодиноких земств та місцевих громад у державі. Але такі основні приклади звичайно зовсім не вичерпують усіх індивідуальних ріжноманітностей у цьому важному життєвому ділі. І окремим поодиноким земствам і громадам, що мають дійсну потребу в особливих змінах, порівнюючи з цими зразковими прикладами організації распорядчої влади, не можна відмовити права, утворювати для себе ті зміни, що, їм потрібні та бажані з огляду на особливі місцеві умови того або іншого характеру. Такому природному праву громадянства на місцях не перешкоджає, що такі відступлення від основних зразкових форм повинні підлягати догляду загальної державної влади у певному порядку, який зазначено загальним державним законом.

Вирішення питання, в поодиноких місцевих громадах, чи земствах, про прийняття в загалі удосконаленої форми устрою організації распорядчої влади; потім, питання про прийняття якогось з означених загальним законом основних зразкових прикладів удосконаленого устрою; а також, у відповідних випадках, вирішення питання про змінені форми, що відступають від зафіксованих державним законом зразкових прикладів, — вирішення всіх цих трьох важних питань повинно належати, розуміється, до найвищої волі у кожній саморядовій одиниці (у громаді або земстві), — себ-то, референдуму. Дорогою запитання всіх управнених громадян даної округи слід вияснити цю волю та це бажання, хоча би у такий, наприклад, спосіб:

1. Приняття в загалі удосконаленої форми мусить залежати од звичайної (абсолютної) більшості голосів; у такому же по-

рядку переводиться, у випадку прийняття, в принципі, удосконаленої форми, також і самий вибір одної з запропонованих законом зразкових форм удосконаленого устрою.

2. Прийняття відступлення од цих основних зразкових форм мусить залежати від певної кваліфікованої більшості голосів, — наприклад, від $\frac{3}{5}$ або $\frac{2}{3}$ всіх голосів.

ІХ.

Такі удосконалені форми устрою распорядчої влади місцевого самоупрядовання мають достатній резон і для громад в містах, в містечках та селах, і для земств (губерніальних і повітових). Тут нема жадної різниці в принципі; а доцільне, практичне переведення в життя цієї справи в усіх реально потрібних випадках надається на розумне вирішення безпосереднє і найбільше зацікавлених у цій справі місцевих мешканців, для яких вся ця справа єсть їх власним ділом. Воно їм краще відоме, ніж стороннім людям і навіть ніж державній адміністрації.

І треба рішуче зауважити бюрократам та іншим скептикам, що жадної анархії від таких різноманітних формувань складу распорядчої влади в самоупрядових одиницях не може бути.¹⁾ Це будуть цілком сталі й міцно тривалі організації; всі вони будуть переводитися та існувати у вповні строго й точно унормованому вигляді, що буде відомий всім, а, звичайно, також офіційно і вищій владі у державі. Розуміється — для загальної державної адміністрації (центральної та вищої місцевої) додасться значно більше праці, щоб віна могла орієнтоватись, як слід, в новому для неї (і все таки досить складному) оточенню. Але, зрозуміла річ, що це останнє не може вважатись якоюсь, чи реальною, чи теоретичною хибою самої нової справи; такі труднощі не можуть бути перешкодою для переведення бажаної для міс-

¹⁾ Наскільки, при раціональному погляді на справу та при доброзичливому відношенню, з боку державної адміністрації до автономії місцевого самоупрядовання, жадних перешкод для добробуту та безпечности державної цілости нема від подібної повної децентралізації в формах самоупрядових місцевих установ у громадах та земствах — це блискуче доводить на ділі практика місцевого фінансового урядовання в поодиноких громадах Саксонії, де кожна з 3500 існуючих поодиноких громад має право складати свій власний регулямін для оподаткування на потреби свого місцевого самоупрядовання. Такі регуляміни подаються на затвердження міністра внутрішніх справ. Але, на протязі сорока літ, до 1894 р. (коли я мав щасливу можливість виучувати цю справу на місцях та в офіційних актах уряду в Дрездені), уряд ні разу не відмовив в відповідному затвердженню, виходячи (як про це мене повідомили вищі чинники уряду) з точки погляду: 1. що на місцях такі справи завжди краще відомі й розумніше вирішуються самими громадянами, ніж це міг би робити уряд; 2. що коли місцеві комунальні чинники в своїх регулямінах помиляться, то вони сами і виправлять з'ясовані дефекти і уряд жадної відповідальности не несе. — Ось, просто і дуже мудро!

цевого населення, корисної реформи, що, як ми це бачили, цілком відповідає міцно з'ясованому новому духу та рухові сучасного демократично-республіканського стану громадсько-політичного життя. І ми можемо також цілком сміливо та совісно, з переконанням зауважити, що зазначена нами реформа складання розпорядчої влади самоупрядових місцевих організацій вповні придатна, відповідна не тільки в державах, що мають, по писаній букві закону про свій державний устрій, республіканську форму державного устрою. Вона може бути переведеною, без жадної шкоди для державної організації, також і в кожній конституційній монархії. Бо треба одверто визнати, що саме в монархіях ХІХ віку місцеве самоупрядовання у земствах та місцевих громадах досягло свого широкого поширення та свого постійно-поступового розвитку й розквіту, хоч і не можна суперечити тому, що основною підвалиною автономного місцевого самоупрядовання, без сумніву, є, властиво, принцип „федералістичний“, а тому, разом, і демократичний, з республіканським забарвленням.

Ми могли переконатися, що з'ясована вище справа про удосконалення устрою розпорядчої влади місцевого самоупрядовання в зазначеному напрямі є дуже важливим ділом і в тісному місцевому громадському життю, а також і в більшому державному масштабу. Тому, до цього питання ми повинні, як і до всього в справах громадського й державного життя, ставитися з великою повагою, пильністю та дбалістю, приймаючи до уваги всі індивідуальні особливості місцевого життя, його громадські інтереси, бажання та вимоги. Те, що бюрократія строго традиційного стилю з цією природною еволюцією не бажала би рахуватися — розуміється, не може бути перешкодою для здійснення тих реформ місцевого самоупрядовання, що їх вимагають еволюційна стадія справи, елементарна справедливість, міцна політична ідейність та реальна користь громадянства та держави разом.

X.

Складання представництва місцевих самоупрядових установ в містах, містечках, селах та земствах.

В останні часи стала модною вимога при формуванні громадського представництва, не тільки в державному парламенті, але також в усіх місцевих самоупрядованнях вживати чотирьохчленну, та властиво — п'ятичленну, або ще вірніше шестичленну систему виборів. На Великій Україні, по зразку Росії, вживався трохи вульгарний вираз — „чотирьоххвостка“, що придбав міцне право громадянства, як зовсім салонне слово. Чотирьохчленна формула („чотирьоххвостка“) означає переведення виборів пред-

ставників до публічно-правних представничих установ: парламенту, земських та громадських зборів — по таких принципах:

1. Кожний громадянин певного віку (наприклад 20, 21, 25, 30 років) має право приймати участь в виборах відповідних представників (активне виборче право) та може бути обраний, як представник (пасівне виборче право). Такі права громадянина звать загальним виборчим правом — загальним правом голосування (*allgemeines Stimmrecht*).

2. Таке виборче право — рівне для виборців, як активне так і пасівне.

3. Громадяне обирають своїх представників до представничої установи — безпосередне. Такі вибори звать одноступневими, в протилежність двох- або трьох-ступневим виборам, коли самі (первісні) виборці обирають тільки виборних (*Wahlmänner*), а останні, в свою чергу, вибирають уже представників (депутатів). Така практика двохступневих виборів. Або виборні самі ще не обирають представників, а також обирають лише виборних другого ступня, і вже ці, у другій черзі, обрані виборні обирають самих представників (депутатів) до парламенту, або до тої чи иншої місцевої представничої установи. Більше трьох ступнів на таких посередніх виборах не вживають: трьох ступнів практично досі вистарчало.¹⁾

4. Чотирьохчленна формула виборчого права вимагала дальше, щоб вибори переводилися таємним способом. Себ-то, щоб ви-

¹⁾ Вирази „виборець“ і „виборний“ вживаються у цьому викладі в такому значінню: „виборець“ (по німецьки „*Wähler*“ по російськи „избиратель“) єсть та особа, якій належить право обирати: або безпосередне представника до певної публічно-правної представничої установи, або, посередне того (а саме „виборного“), який уповноважується виборцем виконати на посередніх виборах обрання такого представника. „Виборний“ обирається виборцем для вище зазначеної цілі. Коли посередні вибори переводяться більше ніж в одному ступні, а саме у двох ступнях (або навіть у більшій кількості ступнів), то ми маємо „виборних першого ступня“, — „другого ступня“ (і зглядно дальше). По німецьки „виборний“ у такому значінню зветься „*Wahlmann*“; по російськи — „виборщик“ (це була офіційна назва). В словниках взагалі вживається слово „виборець“ однаково, як у значінню „виборець“ так і в значінню „виборний“. Иноді в значінню „виборний“, у зазначеному нами вище змісті, вживається слово „праввиборець“, і тому виборний другого ступня зветься „пра-пра-виборець“. Але таке, мабуть і можливе, складання слів не зручне для вживання, тому що в однорідній аналогії, наприклад, з словами „прадід“ і пра-прадід“ у звичайному зрозумінню таке числення по ступнях (виборець, праввиборець і праправвиборець) повинно було би йти не у такому порядку знизу на верх, а у протилежному напрямі у такій більш відповідній черзі: праправвиборець (замісць „виборець“), праввиборець (замісць „виборний першого ступня“) і виборець (замісць „виборного другого ступня“). Вірно вживаються слова „виборець“ і „виборний“ в словнику П. Дубровського. — Обираних для предстаничих установ представників будемо звати в загалі „депутатами“.

борці або виборні першого і згідно другого ступня подавали свій голос на виборах у той чи інший скритий спосіб: чи-то в балотировочну скриньку кульками, чи-то виборчими картками.

5. До цих чотирьох вимог приєдналися потім ще дві вимоги. Перша з них жадає, аби вибори переводились по системі пропорційній. Себ-то, щоб вибори переводились не по вживанному досі звичайному способу, згідно якому обраним вважався лише той, хто дістав абсолютну більшість всіх поданих на виборах у даній окрузі голосів виборців, (чи то виборних першого або другого ступня), а навпаки, щоб між поодинокими кандидатами даної округи, після виборів, було зроблено пропорційний розподіл всіх поданих голосів. Обрахунок мусить бути таким, щоб коли, наприклад, у даній виборчій окрузі належить обрати трьох представників, або виборних (і те саме буде, коли виборні мусять обрати, напр., трьох представників, або виборних другого ступня), то для важности обрання не треба мати так званої абсолютної більшості позитивних виборчих голосів (мінімально половину всіх поданих голосів плюс (+) один голос, по формулі $(n:2) + 1$, а просто вистарчає вже одна третина всіх поданих голосів по формулі $n:3$. Себ-то, мандати поділюються пропорційно між виборцями, а не віддаються всі одній лише абсолютній більшості виборців.

І це робиться, розуміється, не тільки тоді, коли обираються, наприклад, три особи, а також при кожній кількості мандатів у даній виборчій окрузі.¹⁾

6, Друга найновіша вимога до виборчого права складається з того, що до виборів, на рівних умовах з мущинами, допускаються також жінки.

Такі шість вимог поширеної чотирьохчленної формули виборчого права, що нині панують в цілому культурному світі в справі формування публічно-правних представничих установ.

З первісної площі загально-державного представництва у парламентах ці вимоги виборчого права були, у повному обсягу перенесені також до усіх установ місцевого самоурядовання. І це сталося як щось таке, що само собою розуміється, без жадних окремих нових мотивів, після того, як переконалися в необхідності вживати чотирьох, чи то — шости-членну формулу виборчого права в загальному державному масштабу.

Ця поширена первісна чотирьохчленна формула, що зро-

¹⁾ Від Швейцарії поширилося для цієї системи переведення виборів скорочена назва „пропорц“, в протилежність першій – старій системі обрахунку наслідків виборів по загальній абсолютній більшості всіх поданих голосів; цю останню систему швейцарці, в протилежність пропорц'у, скорочено назвали „маіорц'ом“ (вульгаризоване слово „маіорітет“).

билась уже „шостихвосткою“ за останні часи, широко заведена до практичного вжитку. Численні прихильники її вважають себе переможцями в цілому культурному політичному світі.

Пануюча опінія що до цієї виборчої системи така, що ця система документована і з'ясована з усіх боків і не підлягає ніяким раціональним і практичним запереченням. Але не вважаючи на таку перемогу, треба категорично зауважати, що об'єктивно-державне розуміння й оцінка зазначеної формули виборчого права завше якось - то відступала на задній план перед суб'єктивними захопленнями, перед — симпатичними, розуміється в ідеї, і так мовити, молодечими вимогами, що огнисто й сміливо вели наступ проти традиційних порядків в суспільно-політичному ладу, які (і це безперечно) з усією енергією перешкоджали законному еволюційному розвитку демократичних принципів у державному й публічно-суспільному, життю. Цілом зрозуміло тому, що епігони та прихильники чотирьохчленної формули, — а за ними й більшість менше значні маси, які не знають інших шляхів та способів, щоб вийти на бажану ними площу удосконаленого суспільно-політичного життя, завжди хапалися, для уможливлення та здійснення своїх політичних цілей, — за значно дальші точки, у своїх домаганнях, ніж у тому була дійсна потреба для досягнення реальних результатів. По часті, такий зайвий захід уперед залежав і від недостатного знання тих, так мовити, технічних засобів, з допомогою яких поставлені принципів цілі могли бути досягненими. Так завше йшло життя, так воно й далі йтиме.

Але не можна також потім, коли така, цілком зрозуміла природна хвиля уже заспокоїлась, — все таки уперто продовжувати все те, що у часи загального захоплення було зроблено або не досить обдумано, або лише з тактичних, себ-то, тимчасових мотивів, для забезпечення перемоги. І це треба нарешті одверто й рішуче, для користі демократичної справи, пояснити та сказати, коли йде мова про обстоювання деяких частин у зазначеній чотирьохчленній формулі виборчого права („чотирьоххвостки“).

XI.

Тепер, коли демократично-республіканський принцип, за останні роки, дійшов до такої рішучої та сталої перемоги в державному й суспільному життю, коли він поширює свій потужний вплив на внутрішній зміст державности навіть у монархіях, — тепер, при спокійних та досить забезпечених умовах існування демократичної державности, самий елементарний розрахунок невідкладно вимагає, для забезпечення міцності й тривалості досягнених позицій в майбутності, — витверезитись од усіх тимчасових суб'єктивних захоплень, відкинути колишні, що були тимчасово корисними, тактичні засоби політичної боротьби та стати на цілком

об'єктивному ґрунті, щоб збудувати тривалі порядки у державі — розуміється, на підставі демократично-республіканської державности.

З другого боку, необхідно: згідно з вимогами державного загалу; згідно з вимогами, які держава, як суспільний колектив, має право ставити до раціонального вирішення та переведення державних справ в усіх галузях державної діяльності; згідно з цим усім треба вирішити найважливіше питання про ті права, що поодинокі громадяне можуть та повинні мати у вирішенню та переведенню публічних справ у державі, починаючи з участі громадян в законодавчій владі, у державному парламенті, і кінчаючи самоуправованням у самих малих громадах на селі.

У новій демократично-республіканській державности ми мусимо непохитно й невідступно боронити й захищати, як головний принцип, правило: все для народу, і все через народ. Це мудре правило заповів потомству найбільший провідник демократичної державности в Сполучених Штатах північної Америки президент Джефферсон, у 30-х роках 19 віку. Поліційна державність, як відомо виставляла гасло: „для народа,“ але „без нього..“

Але, разом з цим, ми повинні твердо й міцно пам'ятати, що демократично-республіканська державність у свому здійсненню найтрудніша політична справа і що вона, так мовити, — найчутливіша державна форма. З усіх форм державного ладу вона вимагає самої найбільшої політичної обережності та самої уважної політичної мудрости для того, аби зберегти себе від небезпеки, — від тих багатьох ріжних підводних каміннів, які чигають на цей державний лад на кожному кроці, особливо зараз після його утворення. — Ці факти добре відомі всім.

Тому демократично-республіканська державність мусить невисипуче високо й чисто тримати свій прапор політичної мудрости й праведности в уряді та серед населення. Всяка, як урядова, так і громадська непомірність при такій державности завжди являється шкодою для загального державного добродуту та безпечности в державі.

З цієї то неминучої точки погляду на демократично-республіканську державність і треба вирішувати порушене нами вище поважне питання про організацію активних і пасівних виборчих прав, коли йде справа про формування ріжних виборчих представничих установ у державі, починаючи від загального парламенту, та кінчаючи місцевими представничими установами, — цими ріжними розпорядчими органами для ведення публічно-правних справ у державі, з гори до низу.

Поодинокі частини у поясненій шостичленній формулі публічно-правного виборчого права систематизується у такому порядку:

а) Точка 1 (загальне виборче право) та точка 6 (поширення виборчого права на жінок) — складають першу групу; вона первісна й головна підвалина виборчого права.

б) Точка 2 (рівне виборче право для всіх) та точка 5 (пропорційний спосіб переведення виборів) складають другу — по черзі — групу прав на публічно-правних виборах; вони забезпечують за поданими на виборах голосами певний розподіл їх значіння відповідно результатам виборів.

в) Точка 3 (безпосередні — прямі, або многоступневі — посередні вибори) та точка 4 (таємна подача голосів на виборах) нормують зовнішній порядок переведення виборів.

Групи а) та б) (точки 1 та 6, 2 та 5) складають, таким чином, у певній черзі свого внутрішнього змісту, те, що ми звемо матеріальним правом, а група в) (точки 3 та 4) складають формальне право.

Ми переглянемо тепер питання про публічно-правне виборче право, відповідно місцевому самоурядованню, більше детально, по черзі зазначених тут груп і точок чотирьох чи то шестичленної формули публічно-правного виборчого права.

XII.

Загальне виборче право надає право приймати участь у виборах принципово всім громадянам. Але цей загальний принцип завжди та скрізь розуміється з певними обмеженнями. Вони такі:

1. Загальне виборче право належить конкретно тільки особам певного публічно-правного повноліття, а саме тим особам, що мають, принаймні, звичайне (себ-то у приватному праві) повноліття.

Цей „звичайний“ вік повноліття часто збільшується; наприклад, з 21 років загально-цивільного повноліття його доводять до 25, а навіть і більшої кількості років.

2. Друге обмеження полягає в тому, що права участі в публічно-правних виборах позбавлені ті особи, що хоч і задовольняють умові про потрібний повнолітний вік але з тієї чи іншої причини не мають здібности до правного чину, наприклад: особи недоумковаті; сюди же відносяться: невиплатні боржники та особи, що засуджені судовим вироком чи за якийсь злочин (за тяжкі карні переступи, — так звані crimes), або за якусь певну провину (з числа так званих delits), що по пануючих розуміннях, забруджують етичну гідність людини, а тому позбавляють таку особу довіря до її особистої благонадійности що до активного виконання громадських прав та обов'язків у суспільному та політичному життю. Проти всіх цих обмежень користування загальним виборчим правом ніхто та ніколи не суперечив (правда, — крім большевіків).

До останніх років, припускалось наче зрозуміле само собою, — без аргументів та законодатних приписів, — ще одно загальне й принципове обмеження, а саме: жінки були зовсім позбавлені виборчого права. Розуміється, що проти такого, як довгий час здавалось, цілком природного обмеження, ще з давніх часів у конституційних державах, повинний був повстати певний протестовий рух серед жінок. І дійсно, такий рух дуже енергійно виявляв себе. Але довгий час ця боротьба тяглася без жадного визначного успіху. Та все-ж, не зважаючи на це, жіночий рух дуже уперто й енергійно підтримувався, хоч і дуже нечисленними групами переконаних, але часто надто ексцентричних жінок, що робило некорисне для руху вражіння. Переважно це явище концентрувалось в Англії та в Америці. Наукова література, треба зауважити, в загальні не допомогала цьому феміністичному рухові і навіть не зупинялась на ньому.

Але нині, у самі найновіші часи, можна з певністю сказати, що феміністичний рух боротьби за виборче право жінок закінчується перемогою жіночих домогань. Державна практика у багатьох державах позитивно визнала це право за жінками. Ми, таким чином, уже поставлені перед дійсним фактом великої ваги. Встає питання: чи поширення загального виборчого права на жінок являється, з точки погляду демократично-республіканської, чи просто демократичної державности, — такою самою абсолютною необхідністю, якою єсть вимога загального виборчого права для мущин? Чи можна її ставити в тій самій площі, базувати на тому самому принципі?

При цілком тверезвій, об'єктивній, безсторонній оцінці цього питання треба, перш за все, зауважити, що зазначений вище феміністичний рух, властиво, ніде не виходив із значних мас жінок. Можна з певністю констатувати, що маси інтелігенції в жіноцтві, яким напрям і мета феміністичного руху були добре відомі, ставились до його змагань що-до виборчого права досить пасівно, а навіть негативно. А загальна маса жіноцтва була що до цієї справи майже цілком несвідома. З другого боку, і тепер, у значній більшості країн, де вже реалізоване виборче право жінок, маси жіночої інтелігенції мало цікавляться цим правом. Далі, фактично так званіми жіночими голосами на виборах переважно лише дублюються голоси мущин; і тому в конкретному результаті, у загальній сумі, вибори при участі жінок мало чим відмінні од того, якими вони були б без їх участі. Крім того, можна зазначити, що своїм пасівним виборчим правом жінки, порівнюючи, користуються дуже мало, хоч в цьому вони цілком рівноправні з мущинами. А таке явище вказує, що й ця половина людства вважає свої інтереси й права всебічно забезпеченими участю мущин у формуванні ріжних представничих установ у державі.

Всіх цих фактів не можна заперечити. Але справа з виборчим правом жінок може бути поставлена також в іншій площині, а саме в площині суб'єктивного аспекту: просто жінки не хочуть, щоб їх усували від особистої участі в виборах до публічно-правних представничих установ, — хоч би вже тільки і тому, що-б задовольнити своє самолюбство.

Розуміється, що в умовах сучасної демократично-республіканської державності такому змагання рівноправності з мущинами, з боку жінок, відмовляти не можна. Поперше жінки такі самі етичні істоти як і мущини. По друге, жінки, коли хочуть, також можуть цілком зрозуміти суспільні й політичні справи та цікавитися ними; крім того, вони мають таку саму громадянську гідність, як і мущини. Раніш сперечались що до цих питань. Нині такий скептицизм уже неможливий; факти його усувають. Виникає тільки питання про фізичну здатність жінок для виконання всіх обов'язків громадян перед державою. Жінки не мають фізичної здатності виконувати тяжкий тягар військової служби; випадкові винятки не доказують противного. Але жінки одні несуть інший тяжкий фізичний тягар, що до нього вони призначені уже природою: продовжувати з свого чрева майбутні покоління людства та своїм особистим матерним піклуванням виховувати їх. Велике значіння й тягар цієї природної жіночої повинності, розуміється, не вимагають окремого пояснення.

Правда, з другого боку, мущини були та єсть природними захистниками жінок; у переважній масі це природне завдання ними виконується; і це загально поширене явище складає одну з головніших основ нашого сучасного суспільного строю.

Розуміється, — у всьому цьому не слід піддаватися ні песимізму, ні оптимізму, — не слід ні перебільшувати, ні зменшувати конкретних фактів, реальних явищ та дійсного стану речей. Сучасний гуманізм, загальні державні та правні порядки, суспільні обставини та фактичні відношення, розуміється, в достатній мірі захищають правний, економічний та суспільний стан жінок у сучасній культурній державі. Все це безперечні факти.

Але, коли з боку широких жіночих мас дійсно з'являються вимоги про надання жінкам, цілком на рівні з мущинами, виборчих прав в публічно-правних представничих інституціях, то питання реально ставиться до іншої площини, і перечити такий вимозі, при сучаснім культурнім стані в державності та в суспільності, не можна. Тільки така вимога з боку широких мас жіноцтва мусить бути конкретно в дійсності з'ясованою, а не заснованою лише на самому здогаді, або навіть фіктивно припущеною, як воно звичайно було досі в дійсності.

ХІІІ.

Иншою точкою чотирьох-членної формули виборчого права являється вимога абсолютно рівного виборчого права для всіх громадян, що їм належить загальне виборче право. При абсолютно повному здійсненню такого права треба було, аби участь кожного виборця в цілій державі, наприклад, на парламентських виборах була точно арифметично рівною участі кожного иншого виборця. Себ-то при звичайному поділу цілої площі держави на поодинокі виборчі округи, в усіх без винятку виборчих округах цілої держави мусила би бути цілком рівна кількість виборців. Або, у ширших округах, де обирають два, три чи більше представників, кількість виборців мусила-б бути відповідно пропорційно побільшена, наприклад, замість 20.000 до 40.000, 60.000 і відповідно більше. Словом, треба було зробити так, щоб „коefficient“ виборчої вартости для кожного виборця на всій території відповідної суспільної чи політичної організації, для якої переводяться вибори, був цілком рівним для кожного виборця.

Але певна річ, що ледве чи можна до парламенту в державі і також, наприклад, до земських представничих установ провадити на ділі вибори в такий, абсолютно рівний для всіх виборців, спосіб. Такої практики в публічно-правних виборах ніде ще не переводиться. І подібні вимоги, очевидно, з огляду на практичну неможливість, ніде навіть не ставляться.

На ділі ми бачимо, що виборчі округи для обрання певної означеної кількості представників завжди та скрізь мають більше-менше змінну кількість виборців, між тим як кількість представників не змінюється. Тому то, ясна річ, coefficient виборчої вартости для кожного виборця в різних поодиноких виборчих округах у державі, в земствах та в инших, — дуже численних, — місцевих громадах різного рода, виявляє відповідні, иноді навіть дуже значні розділи. Це, так мовити, арифметичний бік рівного виборчого права. Принцип абсолютної повної рівноправности тут не дотримується і дотриманим навіть бути не може.

Але цей арифметичний бік справи не вирішує порушеного питання що до його річевого змісту, що до його внутрішньої сути.

Ми бачили, що загальне виборче право, з поширенням його, у відповідних випадках, на жіноцтво, можна безперечно визнати за невідкладну вимогу нашої демократично-республіканської державности, — розуміється, з тими безперечно розумними й цілком справедливими винятками, що були вище зазначені.

Встає, однак, питання: чи з розуміння загального виборчого права випливає, як логічна й абсолютна необхідність, вимога визнавати за всіма громадянами однаковою внутрішню виборчу вартість?

Гадку про такий логичний, внутрішній зв'язок між загальним і рівним виборчим правом обстоювали, як де-що таке, що вже само собою розуміється. Той та другий з обох принципів рахувались за коррелати, що їх роз'єднати не можна: коли потрібний один, то й другий невідкладний. Такі змагання колись мали тактичне значіння у політичній боротьбі за демократичну державність, як доцільний бойовий засіб; і у свій час ці змагання зробили відповідне корисне діло в обставинах боротьби. Але, коли це було тоді корисним та зручним, то це ще, розуміється, не означає, щоб такі самі змагання та їх відповідне задоволення могли рахуватися здатними для тривалого нормального державного будування, при інших, — уже при нормальних, звичайних обставинах демократичної державности, — і щоб вони, у цих нових обставинах, не загрожували можливою небезпекою для внутрішньої міцности держави. Лозунгом, девизом демократичної державности єсть, розуміється, завжди те твердження, що у демократичній державності все робиться для народу та через народ. Це також невідлучні корелати.

Але ця творчість повинна бути організованою не шаблоново-доктрінально, а в такий раціональний та доцільний спосіб, щоб ця праця народу для народу, через самий народ була виконана, з одного боку на користь поодиноких громадян (так мовити, суб'єктивно), з другого — для державної цілости, для державного начала (так мовити, об'єктивно). Тому мусять бути використовані, в найрозумніший спосіб, всі конкретно існуючі живі громадські сили й здібности в народі, в реальній їх дійсності та в їх дійсній вартості для цілої суспільно-політичної праці у державі, — особливо при формованню всіх як державних так і ріжних місцевих самоурядових представничих установ (земства, міста, містечка й села).

При всій повазі до кожної поодинокій особи у громадянстві, — чим і мотивується зазначене вище загальне виборче право, активне та пасівне, — всетаки і демократично-республіканська державність, стоячи на міцному й тривалому ґрунті, будучи забезпеченою в своєму існуванні, не може без уваги перейти мимо того безсумнівного, скрізь поширеного в світі явища, що поодинокі громадяне, хоч і всі можуть мати або навіть мають певний мінімум здібности для громадської праці на користь суспільно-державного загалу, але, — поза цим мінімумом, — корисні й необхідно-потрібні для цієї праці „кваліфіковані“ здібности у поодиноких повноправних громадян бувають дуже ріжними. Демократична державність має, розуміється, своїм обов'язковим завданням всіма можливими засобами освіти й виховання пильно сприяти тому, щоб в цілій масі громадянства збільшувати до найвищої точки ці кваліфіковані здібности до праці у державних

установах та в ріжних самоупрованнях на місцях. Але поки що ці, иноді дуже значні, розділи в суспільно-державних здібностях поодиноких громадян, ще на довгий час, коли не на завше, не зникнуть з дійсности, а зостануться в ній реальним фактом важливого суспільно-політичного значіння.

І демократична державність, розуміється, не може поставити собі метою зниження вищого суспільно-політичного стану життя, не може усувати існуючі в країні кваліфіковані здібности від певної унормованої міри переважного впливу на суспільно-державні справи, — щоб позбуватися таких фактично існуючих ріжниць у громадянстві, або щоб пасівно сприяти такому зниженню. Це булоб великим гріхом; тим більше, що таке зниження духових сил у народі завжди непереможно тягне за собою внутрішнє ослаблення демократичної державности й нарешті поступово повинно привести її до повної дегенерації та знищення. І це останнє звичайно настає дуже швидко; бо у демократичній державності, у таких випадках, можливості, затримуючі ростучий пад, та відпорні сили в загалі кволі та не сильні.

Суспільно-політична чесність та суспільно-політична цнотливість громадян, в цілій їх масі, складають з себе ту внутрішню міць та силу держави, що найбільше потрібні для демократично-республіканської державности. Для цієї саме державности потрібна найбільша, найвища політична культурність як окремої особи, так і загалу, аби вона трималася міцно і непохитно. Але це можна забезпечити тільки при умові цілком вільного індивідуального культурного й політичного розвитку громадян та при відповідному, раціональному й справедливому використуванню їх для суспільно-державної праці, згідно з їх дійсними культурно-політичними громадськими внутрішніми силами.

Таким чином, достатно з'ясовується для реальної дійсности льогична необхідність та цілком справедлива вимога про розподіл цілої суспільно-державної праці між громадянами не в механичний спосіб, а згідно з їх суспільно-державними здібностями. Такою найбільше поширеною суспільно — державною працею являється, в першу чергу, активна участь в формуванні тих ріжних представничих установ, що потрібні особливо в демократичній державності, починаючи з загального державного парламенту, та кінчаючи численними представничими установами в містах і на селі.

З зовнішнього боку користування активним виборчим правом в публічно-правних установах, розуміється, являється ділом, що його кожний виборець може виконати, особливо, коли йому, часто навіть неписьменному, проводирі організованих партій кладуть до рук готові друковані виборчі картки. Виконання так званого пасівного виборчого права у своїй річевій основі, як дійсно активне виконання обовязків, що покладаються на обра-

ного представника до відповідної представничої установи, — це вже, розуміється, складніша справа для громадянина. Але і тут, як то доводить існуюча, пануюча скрізь, у суспільно-державному світі практика, — приходять на допомогу ті самі проводирі організованих суспільних і політичних партій, підказуючи, що треба робити та як треба голосувати. І дуже добре відомо, що великі маси депутатів різних виборних представничих установ, навіть значна їх більшість, можуть залишатися та дійсно залишаються мало досвідченими, або навіть цілком невмілими учасниками у тих представничих установах, куди вони обрані, здавалось би, для активної особистої праці. Такий стан речей — безперечний факт. І, розуміється, це ненормальне становище в такому великому і відповідальному ділі. І для сучасної політичної культури той факт, що так звана „голосуюча худоба“ (Stimmvieh) існує в представничих зборах, являється ганебною та страотною плямою.

Цю хворобу, що, як бачимо, має пошесний характер, треба лікувати та не занедбувати її, щоб не довести тіла до повної дегенерації. Демократична державність повинна змінити ці хорі не порядки у свому життю на нормальний стан, що відповідає державній думці й громадській гідності. Тому необхідно скласти справедливу й доцільну, вірну та цілком відповідну рівновагу між унормованим впливом громадян на суспільно-державні справи в усіх верствах публічно-правних відношень, з одного боку; з другого боку, між здібностями для виконання відповідних державних обов'язків та справ і для керування цими справами. Ріжним ступням цих здібностей повинні відповідати розміри виборчого права поодиноких груп виборців. При цьому, звичайно, залишаються в непорушній силі: 1. основа демократично-республіканської державности, а саме -- загальне виборче право до всіх публічно-правних представничих установ, і 2. усунення можливої переваги тимократичного елемента при формуванні особливо загального державного представництва -- парламенту.

Тут маємо до діла з політичною, соціально-громадською та загально-етичною справедливістю, як у взаємовідношінню між поодинокими громадянами, так, з другого боку, між громадянами та суспільно-державним загалом. Тому вся справа, вся проблема питання, зводиться до того, аби відповідно вірно, раціонально, справедливо та доцільно означити цей розподіл виборчого права між поодинокими виборцями. Розуміється, — не про те йде, щоб такий поділ детально переводився між поодинокими особами, так мовити, зокрема. Справа йде тільки про поділ виборців на певні, в дійсності не дуже численні, групи, що до них зараховуються більше-менше численні маси поодиноких виборців. Перевести це в життя можна таким способом, що виборці, зачислені, відповідно їх певним особистостим якостям та стану, дістають,

кожний для себе, право на більшу або меншу кількість голосів на даних виборах. Мінімумом, розуміється, буде один голос; максимум може бути обмежений у ріжний спосіб: в одних випадках більшим, в інших — меншим числом; скажемо, наприклад, десятком голосів, а коли треба, то й більшим. Цю систему виборчого права звать системою плюральнойних голосів. По цій системі, наприклад, коли виборець А. має право подати на виборах за або проти (по свому розсуду) кандидата Б. тільки один голос („звичайний“ голос); то (кваліфікований) виборець Г. може мати право подати за або проти того самого кандидата Б., скажемо, два голоси, а (кваліфіковані) виборці: Д. --- пять, Е. --- 10 голосів.

По суті, головне питання тут тільки в тому, аби точно з'ясувати та позитивно означити ті підстави, згідно яким одним виборцям надається право на більшу кількість голосів, ніж другим.

XIV.

Рішуча вимога абсолютної рівности виборчого права для всіх виборців повстала властиво з того міркування, що суспільно-політичні права громадянства у державі (себ-то також публічно-правні виборчі права) не мусять бути в якій будь залежності од маєткового цензу. (І ця вимога була первісно заявлена не тільки соціалістичними колами.) --- При тому не звертали жадної уваги на те, що існують не тільки економічні розділи, але що між поодинокими групами громадян існує чи мало ріжниць не маєткового характеру по кваліфікаціях, які корисні переважно для життя й добробуту суспільства та держави, і які в ріжноманітний спосіб кваліфікують більші здібності деякої частини поодиноких громадян та цілих громадських груп у суспільно-державній праці. Ці кваліфікації такі: 1. вік особи; 2. родинний стан; 3. ступінь освіти; 4. громадський стаж особи в публічно-суспільній й державній праці; 5. в загалі духова й суспільна діяльність особи, незалежно від зазначених в точках 3 і 4-й якостей.

Всі ці, так мовити, окремішності громадянина суть його особистими кваліфікаціями. Вони набуваються виборцем не випадково; вони складають певну органічну підставу для відповідного вищого ступня суспільно-політичної свідомости особи; вони суть громадськими якостями виборця, в а жли вим и цінними вартостями для суспільства й держави й покладають на такого кваліфікованого громадянина кваліфіковані обовязки; скажемо так в pendant до відповідної французької приказки, що „кваліфіковані суспільно-політичні здібності громадянина обовязують“ — „noblesse oblige“. За основу класифікації груп тут беруться певні загальні, типові норми. Більшого, розуміється, робити й не слід; але й цього вистарчає для обовязкового вирішення цієї дуже поважної і разом

дуже складної справи. Означати зокрема для кожного поодинокого громадянина його суспільно-політичну, специфічну вартість у державному та, в загальному, в публічно-правному житті було би фактично, мабуть, цілком неможливо здійснити.

Але й певні загальні типові відріжнення, поширені, по зазначеному принципу на більше численні групи, вистарчають для достатнього забезпечення державної й суспільної користі: Вони досить вірно поставлять на свої відповідні місця державно-громадські здібності та сили виборців згідно з їх духовими вартостями щодо громадянської праці. Треба організувати державну й публічно-суспільну працю так, щоб використати всі існуючі в країні для цієї праці сили громадянства, корисні та потрібні для її найкращого виконання в самий доцільний та самий раціональний спосіб. Згідно з цим, треба невідкладно організувати ті різні ступні активного впливу та активної участі, що їх громадяне можуть і повинні мати на вирішення справ державного й в загальному публічно-суспільного життя.

Коли ми погодимось з цими з чисто демократичного боку цілком справедливими вимогами раціональної й доцільної організації публічно-правного представництва у державі, в її різних галузях, то треба послідовно рахуватися і з тим безумнівним з'явищем, що суспільно-політичні здібності й суспільно-політична вартість громадян по певних галузях — різноманітні. А тому й виборче право громадян до представничих установ як у державі, так і в самоурядованні мусить бути до певної міри, розподілене у відповідний спосіб по цих групах, що будуть визнані справедливими, раціональними і доцільними.

XV.

Конкретним засобом для здійснення цього завдання є система плюральних голосів для тих виборців, що мають вище зазначені певні кваліфіковані особисті якості. Правда, кількість плюральних голосів приймається, порівнюючи, в дуже уміркованому розмірі. Вона далеко не відповідає тому великому розділу, що існує в дійсності між звичайною суспільно-політичною освіченістю великих мас пересічних виборців, з одного боку, — і найвищою суспільно-політичною освіченістю й практичним політичним та публічно-суспільним досвідом, порівнюючи дуже нечисленної кількості виборців, — з другого боку. У дійсним відповіднім вимірі пропорційності для цих крайніх точок суспільно-політичної освіченості та досвіду, при означенні плюральних голосів у виборчому праві для відповідних поодиноких груп виборців, треба було б кількість плюральних голосів в максимумі збільшити до кількох сот, або навіть до кількох тисячів голосів.

Але нічого подібного не вимагають ті, що стоять за системою

плюральных голосів у публічно-правному виборчому праві. Здійснення розподілюючої справедливости (так її назвав уже Арістотель) тут спинається з поваги до ідеї демократизму, на дуже уміркованій площині й бере за основу розподілу різнманітних, в суспільно-політичній кваліфікації, вартостей громадян самі елементарні та всім зрозумілі моменти: вік виборця, його родинний стан, ступінь освіти, — останню по звичайних, загальних, дуже нечисленних зовнішніх прикметах; громадський стаж публічно суспільної та політичної праці, і в загалі, кваліфіковану духову діяльність та суспільну вартість, незалежно від офіційного засвідчення.

Первісний вік для користовання виборчим правом, за останні часи, переважно демагогічні кола змагалися знизати до 21, а навіть до 20 років. Але коли не рахуватися з партійно-політичними цілями, а стати на ґрунті безсумнівно природних даних, — на ґрунті цілком об'єктивних умов, що визначають стан духових здібностей та досягнуту серйозну психічну рівновагу людини в обміркованню та вирішенню публічно-суспільних і державних справ, то ми добре знаємо, що в загалі у більшій масі людей вік від 20 до 25 років являється ще таким періодом, коли ступнево утворюються в людині та стала поміркованість та поважна статечність характеру й душевних змагань, що потрібні для корисної державної й публічно-суспільної праці громадянина. А кожному активному, в суспільно-політичній життю громадянину необхідно мати цю духову й душевну статечність та рівновагу, щоб розумно та доцільно, з дійсною користю для державної та суспільної справи приймати участь в виконанню суспільно-політичної чинности, що надається громадянину не для його особистої забави та втіхи, не для задоволення його особистого гонору, не для його, так мовити, власного користовання по його особистому розсуду, а навпаки покладається на нього ця діяльність: для виконання поважних обов'язків та відповідалної в суспільно-державному життю праці; і ця праця повинна бути ним виконана як можна краще й розумніше. Така об'єктивна вимога для розумного задоволення справедливих потреб загалу існує також і в демократично-республіканській державности. Практичних неможливостей, що перешкождали-б її здійсненню, нема. Вона не перешкоджає справедливому задоволенню розумних змагань здібних для суспільно-державної праці громадян; вона не заважає тому, що-б урівноважені громадяне себ-то управнені виборці розумно, доцільно і розважливо користувались своїми правами в державі та в суспільстві.

По таких основах та мотивах активне й пасівне виборче право на публічно-правних виборах слід надавати людині не раніше, як з 25-ти літнього віку, бо треба, до певної достатньої міри, погодити суб'єктивний інтерес особи з об'єктивними вимогами корисности для загалу.

Зазначені вище підстави для зафіксування плюральних голосів відповідних виборців на публічно-правних виборах можуть бути сконкретизовані та здеталізовані в різних випадках, розуміється, зовсім по різному, і тому треба надати місцевим самоупрядованням право нормувати такі деталі самостійно, бо там, в поодиноких місцевостях, існують свої особливості, до яких ці деталі повинні бути пристосовані, щоб всю цю важливу на місці справу розв'язати реально, цілком доцільно і раціонально, етично та справедливо. Ніякий державний чи-то загальний, чи-то сепаратний закон цього завдання виконати не може, бо тут потрібна обачна детальна індивідуалізація обставин; а такої мети загальна законодавча влада собі задавати не може, та й не має на то права.

Для теоретичної ілюстрації того, як можна було-б, у загальних деталях на місцях (в земствах, містах, містечках та селах), організувати розподіл плюральних голосів виборців на зазначених вище п'яти підставах, наведемо такий можливий до здійснення зразковий план. Наприклад, перший плюральний голос, по віку, може бути наданий, згідно загальному досвіду про звичайний розвиток відповідних внутрішніх якостей людини, — починаючи з закінчених 35 років віку; другий плюральний голос по віку — починаючи з закінчених 50 років життя. — Жонатому чоловіку, 30-літнього віку, який має дітей, можна, по такому родинному стану, надати перший плюральний голос; многородинному слід потім, на цій підставі, надати ще другий плюральний голос вже по скінченні 40-літнього віку.

По освітньому й громадському стажу можна та слід відрізняти різні стани: по змісту і ступню відповідної праці та освіти, — по віку особи, по довготі відповідної діяльності. Згідно з цими різними обставинами та якостями можна було б вар'їувати ці плюральні голоси, за все разом, від 1 до 5.

При існуванні одночасно кількох підстав для надання тій самій особі плюральних голосів, кожна з цих підстав зберігає свою окрему силу; і така особа може, по вище зазначеному прикладу, користуватися: 1. своїм звичайним виборчим голосом на підставі загального виборчого права; 2. по віку — двома плюральними голосами; 3. по родинному стану 2 плюральними голосами; 4. по громадському та освітньому цензу 5 плюральними голосами, а разом одним звичайним та дев'ятьма плюральними виборчими голосами.

Розуміється, при такому поясненні громадських обставин плюральні виборчі голоси у публічно-правних установах, починаючи з самої держави та її центральної інституції — парламенту, придбають цілком інший вигляд і відбивають зовсім іншим духом, ніж плюральні виборчі голоси у публічно-правних установах

на підставі виключно, або — хоч би тільки — переважно, маєткового цензу, що колись повело до повного відкинення якого будь припускання плюральних виборчих голосів на публічно-правних виборах. Тепер вся справа встає в цілком іншій площині і, слід сподіватися, збере стільки-ж переконаних прихильників, скільки досі вона мала рішучих противників.

XVI.

Встає питання, оскільки таке обмеження умов для призначення плюральних голосів можна прикласти до виборів по формуванню представничих установ місцевого самоурядовання. Ясно, що для докладної відповіді на це питання не можна не звернути серйозної уваги на ті безсумнівні особливості, що ними відрізняються завдання та діяльність організацій місцевого самоурядовання від державного парламенту, як представничої установи політичної організації на просторі цілого краю. Держава уявляє собою цілий, так мовити, політичний універзум з усебічними завданнями про безпечність та добробут населення й державної цілості. І перед цим розсяглим загалом (універзумом) всі громадяне, так би мовити, вирівнюються, в загальній великій своїй масі, в громадську одиницю, з огляду на їх зацікавленість та участь у державному цілому. У цій великій масі поодиноких громадян, як спільників в державних справах та інтересах, розділи між окремими особами, з огляду на їх господарський стан, у значній мірі, в кількістному відношенню, вирівнюються, бо серед цілої великої маси осіб, ці розділи, на підставі державної цілості та державної великості, одна одну, до певної міри, збалансовують.

Що до місцевих самоурядовань, то вони, при всій своїй сучасній більше-менше широкій автономії і при дійсному та можливому великому обсягу своєї компетенції в публічно-правних справах, мають, порівнюючи з державою, фактично й принципово значно обмежений обсяг влади й компетенції. Характерна особлива прикмега місцевого самоурядовання полягає не в тому, що його установи виконують функції публічно-правного урядовання для задоволення місцевих потреб і користей, але що воно не має державного масштабу. Установи місцевого самоурядовання задовольняють місцеві потреби та користі — переважно — господарського характеру; вони обслуговують господарські потреби та користі цілого місцевого населення та поодиноких груп мешканців (і власників) — не завжди в рівній мірі. Місцеві самоурядовання являються, у значній мірі, свого рода кооперацією, господарським єднанням місцевості певної територіальної одиниці. Ріжні господарські заходи та розпорядження, що робляться місцевим самоурядованням, не всі обслуговують ціле населення, бо

бувають і такі заходи та розпорядження, що корисні безпосереднє, або навіть виключно тільки для певних поодиноких груп населення, чи, навіть, переважно тільки для поодиноких нечисленних осіб. І тут справа завжди зводиться до грошового питання, до питання про покриття відповідних ріжноманітних витрат, що потрібні на задоволення зазначених заходів та розпоряджень, які вимагаються від доброго самоурядовання для задовольняючого виконання ним всіх його, так мовити, природних завдань на користь всім частинам населення, для загального добра цілої самоурядової одиниці. При тому завжди це робиться з тої точки погляду, що ця публічно-правна праця твориться на користь всьому тому, що може сприяти загальному добробуту громади та громадянства в його цілості, — їх розцвіту.

Все це виконання залежить від грошових витрат; все це ставиться тому дуже конкретно, реально і, так мовити, матеріалістично. Такий уже неминучий порядок річей. Кошти на все це повинно брати з місцевих мешканців, оскільки, розуміється, та чи інша організація місцевого самоурядовання не має прибутків од своїх власних маєтків та підприємств, або од грошових капіталів, або од урядових субвенцій. І цілком зрозуміло, що всі ті, хто має для себе особисто більше господарської користі від тих, чи інших розпоряджень місцевого самоурядовання, повинні також пропорційно більше платити до каси громади на її видатки; і то навіть цілком незалежно від загального ступня своєї податкової сили. Бо такий збір не єсть особистим оподаткуванням, а реальним обложенням господарства громадянина в межах певної даної місцевості; це єсть оплата, покриття, відшкодування за певні безпосереднє придбані користі, хоч би вони й в деяких випадках навіть примусово надавались тим, хто їх уживає.

Таким чином, фінансове господарство та оподаткування в місцевому самоурядованні приймає цілком інший характер, ніж фінансове господарство і оподаткування в цілій державі; і особиста зацікавленність поодиноких груп населення, в тих чи інших розпорядженнях та засобах місцевого господарства, помітно індивідуалізується. Розуміється, — мається також багато справ в місцевому самоурядованні, які мають переважно рівне громадське значіння для цілого населення тої чи іншої установи місцевого самоурядовання. З таких ріжноманітних елементів: загальногромадянської якості, з одного боку, і, так мовити, спеціальногосподарських елементів, з другого, складається та цілість інтересів суспільно-громадського життя, які сполучуються, в певних територіально обмежених районах: в громадах (містах, містечках та селах) та в земстві (провінціальному та повітовому), — для задоволення своїх місцевих потреб та користей, і перш за все власними засобами й коштами.

Дальше, оподатковання поодиноких мешканців, на загальні потреби суспільства, в тих чи інших одиницях місцевого самоуправовання, часом виявляє дуже великі розділи в сумі податку, що сплачує той чи інший мешканець. Візьмемо, наприклад, податки подохідний та промисловий та податок з нерухомих маєтків. Цілком природно, як це скрізь вказує досвід, значна більшість прибутків по цих джерелах поступає до скарбниці місцевого самоуправовання од порівнюючи нечисленої по кількості меншости мешканців. Ці прибутки звичайно складають основу цілого фінансового господарства громади або земства, а між тим дуже часто ця меншість плательників податку складає не більше як пять або десять відсотків усіх повноправних мешканців даної громади, або земської одиниці. Ріжнومانітність оподатковання, таким чином, дуже велика, і цей факт мусить бути прийнятий до уваги при всякого роду нормуваннях у самоуправованих одиницях.

Встає, між иншим питання:

1. Чи можна, з таких, очевидячки, безперечних, цілком фактичних, по більшій часті, обставинах, що їх не можна усунути, — не звертати жадної уваги, в питанні про виборче право мешканців до представничих установ місцевого самоуправовання, на податковий ценз виборців при наданні виборцям плюральних голосів?

2. Чи не було би це не тільки несправедливим і політично навіть шкідливим для справи правильного й користного ходу справ місцевого самоуправовання, коли усунути, від права на певну кількість плюральних голосів, власників такого податкового (себ-то, по дійсній суті, маєткового) цензу?

Тому виникає питання, щоб при розрахуванні плюральних голосів поодиноких виборців місцевого самоуправовання, на з'ясованих вище підставах: віку, родинного стану, освітнього стажу, громадської й політичної праці, — надавати також власникам податкового, чи то маєткового цензу певні плюральні голоси на підставі суми плачених ними податків. Те, що раніш, довгий час прінціпом маєткового цензу (можемо одверто казати) зловживали та вважали його головною або єдиною підставою для надання громадянину виборчого права в парламентах та місцевих самоуправованнях, — це не може бути ні льогичним доводом, ні політичним та правним доказом, ні етичним виправданням, -- одно слово: це не може бути справедливою, з якого будь боку, причиною для того, щоб і нині маєтковий ценз, у вигляді цензу податкового, усунути від користування виборчим правом у місцевому самоуправованні.¹⁾ А, коли, навпаки, мається рація надати й цьому цензу певне, міцне, поруч з иншими цензами в системі

¹⁾ Таке покарання було би з огляду на всі культурні вимоги та розуміння нашого часу цілковитим абсурдом.

плюральних голосів, виборче право, --- і коли це визнається як справедлива й корисна річ для справи по суті, то, розуміється, її треба зробити та надати також податковому цензу відповідну ступневу участь, право й значіння у виборчому праві місцевих самоурядовань.

Особливо в місцевому публічно-правному життю (у громадах та в земстві), маєтковий (податковий) ценз без сумніву плідний елемент у загальному господарчому добробуту місцевости. Він дає головні грошові засоби для самоурядовання й підтримує своїм існуванням економічний стан маси населення. Цей звязок тут, на місцях, звичайно, виявляється досить яскраво. І тому зовсім не треба захоплюватись „капіталістичним“ прінципом, як таким, щоб об'єктивно й справедливо зрозуміти дійсність усіх вище зазначених обставин відносно податкового цензу при наданню громадянам виборчих прав у місцевих публічно-правних установах. Тому треба з етичного та політичного боку рахуватися з дійсним та корисним значінням цих обставин для суспільного життя місцевих самоурядових громад та земства.

Забезпечене правним способом значіння та відповідна вага маєткового елементу в представничих установах місцевого самоурядовання безперечно будуть корисними для загального ведення суспільного господарства та цілого самоурядовання. Бо маєтковий ценз, в особі його власників, з огляду на їх особисті економічні інтереси, зацікавлений у доброму по хозяйськи обережному урядованню в комунальному господарстві. Власники мають господарський досвід і відповідне потрібне знання в справах та обережність у господарських вчинках. Все це, звичайно, корисне та необхідне для успішного й розумного ведення справ місцевого самоурядовання. І маєтковий елемент, таким чином, складає певну та, як досвід показує, дуже необхідну рівновагу часто пануючим захопленням надмірними й шкідливими необережностями з боку багатьох інших елементів, що не мають такого практичного досвіду у справах і своєю кішенею за свої необережності у публічноправному господарстві місцевого самоурядовання не ризикують.

Звичайно, як то доказує досвід, власники маєткового цензу будуть, у більшості випадків, і без того мати деякі плюральні голоси: по віку, до родинному стану, по часті на підставі освіти, а, по часті, на підставі громадського або політичного стажу. Але коли вони, у цих відношеннях, ще не задовольняють умовам для придбання плюральних голосів, або коли їм бракує кільки голосів до повного максимуму таких додаткових плюральних голосів („додаткових“ до звичайного-основного, загально-громадського, одного виборчого голоса), то треба логічно й справедливо визнати, що маєтковий ценз мусить надавати їм такий, або такі

додаткові плюральні голоси на виборах до представничих установ місцевого самоуправовання. Не можна не підкреслити, що це надання цілком справедлива річ; річ доцільна, корисна і з політичного боку безумовно вірна.

XVII.

Спинаючись, порівнюючи довго з такими подробицями, на питанню про податковий (маєтковий) ценз в комунальному виборчому праві, я зовсім не мав на увазі, в який будь спосіб, втручатись в не розв'язану й досі суперечку між капіталізмом та соціалізмом, у тому змісті, як ці назви і розуміння (Begriffe) звичайно приймаються та науково в загалі зафіксовані. Я лише відкидаю наочні односторонності обох протилежних таборів, гадаючи, що крайності в обох напрямках шкідливі для економічного, духового і, взагалі, цілого культурного добробуту населення та поодиноких осіб та й для цілої держави. Досвід досить ясно виказує такі висновки на багатьох відповідних наслідках, особливо й у новші часи — Обидва напрями: капіталізм і соціалізм, очевидно, потребують радикальних змін, — коли вони можливі, — щоб дати кожний, з свого боку, людству й державності щось міцне та корисне.

А держава, як організований порядок, і тісно, органічно сполучене з нею місцеве самоуправовання, — щоб вилонити свої завдання й досягти своєї мети — як відповідальні суспільні організації, повинні стати — одверто й міцно — на об'єктивному ґрунті широкого принципу повної соціальної справедливості. І це мусить бути безумовно обов'язковим для кожної плідної наукової, економічної, політичної й соціальної теорії.

Основою суспільства й держави єсть вільна людина; вона мусить мати можливість для виконання свого життєвого завдання, як розумна істота, — вільно єднатися з іншими особами. Держава, — демократично-республіканська держава, — охороняє й підтримує цю волю, утворює та нормує для спільної користи такий порядок співжиття вільних громадян, що перешкоджає зловживанням особистою волею, коли вони шкідливі для поодиноких громадян і для суспільно-державного загалу. До цього порядку належать всі ріжноманітні економічні обмеження вчинків вільної людини. Ця система покладена на двох основних вимогах: „власність обов'язує“ та „праця обов'язує“ (подібно старому принципу: „noblesse oblige“). Ця система, що базована на цих двох принципах, мусить бути послідовно й цілком реально розроблена й запроваджена до життя, згідно конкретним його обставинам. На ці обмеження, що мусять бути доцільно, корисно й раціонально переведені в життя, загал має право проти кожного індивіда, як

проти капіталіста, так і проти робітника разом,¹⁾ по мірі того, як тісніше сціплюються непроглядно численні відношення у житті культурних людей і з'єднуються з загальними інтересами суспільності, на користь людей, що вживають цікаві наслідки від цих звязків

На державі лежать найтяжчі обовязки: розумно й обережно вживати й виконувати надану їй найвищу владу в загальному суспільстві. Частина і значна частина загальної системи публічно-правної праці у державі покладається на місцеве самоурядовання.

XVIII.

В прикладанню загального й рівного виборчого права до переведення виборів од суспільства до представничих установ місцевого самоурядовання треба мати на увазі ще такі можливі й резонні, в залежності від місцевих умов, модифікації:

А. В загальному виборчому праві, в місцевих представничих установах:

1. Вік особи, якій надає їй управління приймати участь у відповідних виборах, може бути зменшений, порівнюючи з парламентським виборчим правом, наприклад, до 21 року, а в селах — навіть до 18 років, з огляду на переважно нескладний господарський характер справ та праці в цих установах. Означення цього виборчого віку слід надати місцевому статуту, який повинний визначити ті умови, при яких можливе таке зменшення віку поодиноких осіб.

2. Подібно тому, як парламентське виборче право надається лише дійсним громадянам держави, себ-то особам, які мають певний — досить сталий і міцний звязок з державою і повинні мати до неї особисту вірність і щирість, — також для місцевого громадянина в земстві і в громаді, — для права особистого користування участю у місцевих публічно-правних справах, себ-то у місцевому самоурядованню, — ставиться цілком доцільно і вповні справедливо, така умова, щоб він, цей громадянин, мав, до часу, коли переводяться відповідні вибори, певний сталий та міцний звязок з публічно-правною діяльністю тої даної місцевости, її земством та громадою, для представничої установи якої переводяться відповідні вибори: себ-то, щоб він мав такий місцевий громадський стаж. Таке цілком раціональне правило вживається на практиці майже скрізь; і також демократично-республіканський принцип в організації суспільно-державного життя не суперечить йому. — Умови, якими зазначається цей звязок управненого виборця з даною місцевістю, можуть бути такі: а) осідок — стале — тривале перебування особи у даному земстві, місті, містечку, селі, на

¹⁾ Жадних привилейованих винятків у демократично-республіканській державності ні для перших, ні для других бути не може та й не повинно бути.

протязі певного мінімуму часу: наприклад, не менше одного року, що звичайно вважається достатнім; б) володіння особою, у даній місцевості, певними нерухомими маєтковими або господарськими підприємствами, з яких до скарбниці місцевої самоупрядової організації поступає певний мінімум податків, хоч би й особа не проживала постійно у даній місцевості; в) на такій самій підставі треба визнати користування цим виборчим правом, — через відповідних правних представників, — за особами, які не досягли ще того віку, що управнює їх особисто приймати участь у виборах, при умові, коли вони володіють нерухомим майном або господарським підприємством у даній місцевості і платять певний мінімум податків до скарбниці цієї самоупрядової організації, або зі своїх інших капіталів платять сюди певну суму податків; г) трактоване тут виборче право слід також надавати „юридичним особам“, які підходять під зазначені вище, у точці „б)“ умови володіння. Під точкою „в)“ правним представником єсть опікун, чи то куратор; і для осіб, що по свому віку вже не підлягають опіці, чи то кураторові, — правним представником єсть особливий представник, що призначається на умовах, які на цей предмет установлені у місцевому статуті. Під точкою „г)“ представником юридичної особи на відповідних місцевих виборах повинно визнати голову тої інституції, або головного уповноваженого відповідної місцевої філії; подробиці про все це мусять означити місцеві статuti. —

3. Місцевим самоупрядованням, з огляду на їх переважно господарський характер діяльності, треба надати право, по їх власному розсуду, — обумовляти виборче право мешканців у даній місцевості виконанням, з їх боку, певних матеріальних користей для організації: уплатою певного мінімуму податків, то-що. Означення подробиць і в цьому випадку слід також оддати місцевому статуті. —

4. Особи, які належать до військових частин, перебуваючих у місцевості відповідного самоупрядовання, можуть бути місцевим статутом виняті з права участі на виборах, з огляду на ті звичайні обставини дисциплінарної підлеглости, при яких живуть ці особи.

5. Виборче право жінок також мусять бути означене у місцевих автономних статутах поодиноких земств і громад. Воно мусять бути нормоване незалежно від того способу, в який це питання вирішене для парламентських виборів; а, відносно міст, містечек та сел, — незалежно від того, як це зроблено для відповідного земства, у склад якого входить дане місто, містечко або село.

6. Дальше, місцевим самоупрядованням слід надати право означати, по їх власному вільному розсуду, певні обмеження в кори-

стуванню виборчим правом для деяких категорій осіб: або з огляду на їх службове становище в державному та місцевому урядованню (наприклад для осіб, що належать до вищої місцевої адміністрації; до прокуратури й до поліції даної місцевости); або з огляду на їх безпосередню залежність од виконавчої влади даного місцевого самоурядовання (ріжні урядовці й робітники в його установах; також контрагенти по ріжних господарських справах даного самоурядовання). І нарешті таке обмеження може бути поширене:

(7.) на ті чи інші категорії осіб, з огляду на якість їх професій, що понижує їх в суспільній повазі і робить, з цього приводу, їх присутність неприємною для співробітництва в поважних суспільних інституціях: на публічно-правних виборах, у публічно-правних представничих установах. Чутливість суспільства, в цих випадках, в місцевому суспільному життю може бути — і звичайно буває значнішою, ніж у державному загалу.

Такі ріжні модифікації розв'язання, які, по серйозних реальних мотивах, у поодиноких випадках прикладання з'ясованих головних підстав виборчого права, слід оддати на власний розсуд самих місцевих самоурядовань для власної автономної детальної організації. Розуміється, що і для місцевих публічно-правних виборів (у земстві та ріжних громадах) залишаються в загальній силі ті звичайні, скрізь, обмеження, які означені для парламентського виборчого права з боку цивільного й карного права.

XIX.

Б. Рівне виборче право, коли воно модифіковане для парламентських виборів в поясненому вище (див. стор. 187) вигляді, кладеться також в основу місцевого виборчого права. Але модифікації можуть бути тут зроблені також цілком самостійно, і вони можуть заходити дальше тих, які прийняті в державному виборчому праві. Слід дозволити самим місцевим самоурядованням означити всі такі модифікації, та зменшувати ріжниці у виборчому праві, порівнюючи з визнаним парламентським виборчим правом. Тут багато залежить од ріжних, часто дуже дрібних місцевих індивідуальних умов, яких цілком справедливе відношення до справи — не має права зневажати. Така повага до місцевих життєвих обставин і користей, поглядів і звичок населення не робить жадних істотних шкод для реальних справ державного цілого. Особливо місцеві автономні статuti: 1. можуть, наприклад, ще більше диференціювати поодинокі категорії прав по плюральних голосах на ріжних підставах; вони могли би навіть значно підняти число плюральних голосів, порівнюючи з тим, яке надається відповідним виборцям у парламентських виборах даної держави.

2. Місцеві статuti могли би також надавати певні вірільні (особисті) голоси для участі у місцевих представничих установах:

або з огляду на переважне значіння даних відповідних осіб, як уповноважених представників од публічно-правних установ у даній місцевості, незалежно від маєткового ценза цих установ і виплати ними певних податків; або з огляду на виключно великі виплати, податків до скарбниці даної самоупрядової одиниці приватними чи юридичними особами, у такій, наприклад, великості, яка рівна певній значній частині цілого щорічного бюджету видатків по даному самоуправованню: р і в н а наприклад такій відносній частині, яка одержується при діленню цілої суми бюджету видатків на число обираних до представничої установи депутатів, чи просто, чи ще з додатковим помноженням цієї частини на 2 або на більше число раз. — 3. Вірільні голоси можна утворювати, на підставі автономних місцевих статутів, також для певних осіб, що особисто заслуговують такої поваги за їх видатну працю або видатні великі жертви у тому чи іншому вигляді на користь даної самоупрядової організації. — 4. Місцевим самоуправованням треба надати, з огляду на велику користь для справи, у відповідних випадках, право обирати, в межах певного відсоткового відношення, потрібних видатних фаховців і суспільних діячів до представничої установи на підставі кооптації.

До поясненого тут (під лит. Б) відносяться певна річ, також останні тези в кінці відділу А в главі XVIII (див. стор. 198).

XX.

Пряме безпосереднє обрання депутатів до публічно-правних представничих установ в державі самими виборцями-громадянами ставиться вже довший час і нині практикується майже скрізь, як абсолютна, невідкладна гарантія, що ніби-то дійсно охороняє вільне користування громадянами їх виборчим правом і зберегає стислий морально-політичний звязок між виборцями-громадянами та обраними ними представниками. На практиці цей спосіб переведення виборів зробився пануючим категоричним політичним гаслом, що було дуже привабливим, здавалось би цілком елементарним: таким, що не припускає жадного винятку. Таке духове захоплення (свого году „транс“) панувало над думками прогресівного світу, й заперечення йому вважалось за дещо срамотне, ретроградне — реакційне. Так само гадало й багато принципово думаючих людей. У науковій обробці виборчого права принцип безпосереднього прямого обрання виборцями делегатів до представничих установ також приймався досі, як щось цілком встановлене, тому що й законодавства стали майже виключно на цю точку погляду.

Великі політичні партії, а за ними, в загалі, усі інші організовані політичні партії обстоювали прямі вибори без жадного посередництва окремих виборних (Wahlmänner). Базувались на принциповому онравдуванню цього (прямого) способу пере-

ведення виборів; і кожна модифікація цього порядку переведення виборів лякала й непокоїла партійні організації, бо вона загрожувала труднощами для їх праці серед виборців. Справді, „посередні вибори“ ставлять велику масу (звичайно переважну масу) виборців у значно незалежніше становище від планів та приписів пануючих партій у державі та в поодиноких самоурядованнях. Такі вже практичні мотиви що-до затримання становища партій та полегчення їх впливу на виборців.

У кожному разі, й посереднє обрання представників до всіх представничих установ, у достатній спосіб, забезпечує партійним організаціям належний їм, — їх, так мовити, природний успіх на виборах серед їх вірних прибічників. Але, відомо, що більшість виборців, як то вказує досвід, тримають себе у дійсності поза партійними організаціями; вони складають свої нейтральні гуртки й мають довіря до певних людей зі свого осередку особисто; вірять їм не через партійну дисципліну, не по партійних міркуваннях і партійному програму, а персонально, як людям порядним, розсудним, надійним, що до здійснення громадської ідеології даного гуртку виборців та захищення важних для них інтересів, — як особам, що зуміють обстоювати інтереси, права, потреби й погляди свого гуртка в найкращий і реально можливий спосіб. Такі нейтральні безпартійні осередження існують поруч з існуванням багатьох організованих партій. І цього з'явища, звичайно, змінити не можна. Переважна маса виборців зазначених вище поодиноких гуртків незрівнянно ближче стоїть до своїх довірених людей, — так мовити, сусідів, ніж до заготованих кандидатів організованих політичних партій. Такий політично-етичний бік даного питання.

Далі, при системі посередніх виборів, практично незрівняно простіше розв'язується складна справа про окреслення первісних виборчих округ. Цілком зрозуміло, що чим менше розмір виборчої округи, тим повстає більша можливість та більша охота у маси виборців прибути на місце, де переводяться вибори, та використувати своє законне виборче право. А це у всіх відношеннях дуже важлива річ: фактично забезпечити, по змозі, повну участь виборців на виборах у найзручніший для всіх спосіб, а також тим чи іншим правним унормованням не сприяти як небудь, хоч би й скісно, убічно, посереднє — абсентеїзму виборців на виборах, що таке поширене звичайне з'явище. Далі, значно обмежена абсолютна кількість виборних, при посередніх виборах, порівнюючи з великою повною кількістю виборців на прямих виборах, легше з'їдеться у повному числі з більшої виборчої округи, як вірне представництво справді цілої маси виборців. Такі вибори через виборних мають особливо велике значіння в місцевостях з великою територіальною площею та рідким населенням.

Ці поважні ділові, оправдані причини промовляють за тим, що так званих посередніх виборів, при обранню представників до представничих установ, обходити ніяким чином не слід. Питання про посередні вибори повинно роздивлятися в такій площині, що конкретне вирішення його в поодиноких випадках треба обережно поставити в залежність од цілої сукупности даних реальних обставин. І коли після конкретної оцінки та аналізу всіх даних це питання буде вирішене, у відповідних випадках, в бік переведення посередніх виборів через виборних, то у цьому не слід вбачати жадного замаху на громадянські права, на ідеї та принципи справжньої демократично-республіканської державности. Можна гадати, що в громадах: в містах, містечках, селах — буде визнане практичним та оправданим, в переважній кількості випадків, коли не виключно — переведення прямих виборів (обрання представників-депутатів безпосередне виборцями); але в земських представничих установах — часто, а може навіть переважно, будуть визнані доцільними і оправданими вибори посередні, через виборних од виборців.

Таким чином, абсолютний принцип про прями вибори до публічно-правних представничих установ, що здавався довгий час непорушним, розбивається як з боку строго принципового, — себ-то з точки погляду на справедливе, правне збереження громадських прав в час обрання представників до публічно-правних представничих установ у державі; так і з боку чисто доцільних обставин — з точки погляду на найзручніше унормовання способів фактичного використання всіма громадянами їх публічно-правних виборчих прав.

Такий вище предкладений спосіб розв'язання цієї дуже відповідальної справи звільняє її від згубної шаблонности. Він, навпаки, надає їй, всю належну їй, життєву еластичність, що необхідна для вірного, раціонального, справедливого пристосовання здібних для життя форм у публічно-суспільних та державних організаціях — до реальних умов, потреб дійсного життя людей, а також — до їх громадських потреб, змагань, вигод та довільности. Одноманітний спосіб вирішення питання для всіх самоуправовань і держави, розуміється, мертвий би живий — життєву справу найвеличезнішої ваги; — і такий шаблонний напрям досить вже зробив це згубне діло досі і робить ще. Тому вже пора, щоб вернутися на вірний і справедливий шлях у поясненій вище справі; відповідне належне вирішення її повинно сприяти тому, щоб (1) громадянин — виборець міг цілком повертати собі своє вільне, приналежне йому виборче право (коли воно було підірвано; і це звичайно так і є), і щоб (2) це привертане громадянину-виборцю право було йому на майбутність міцно забезпечене, у цілком вірний спосіб, відповідною організацією у пе-

реведенню виборів, — а саме: в усіх відповідних потрібних випадках, переведенням виборів через виборних і зглядно, навіть через виборних другого ступня. До переведення виборів цих представників до публічно-правних представничих установ, при посередньому переведенню обрання їх виборними, — будуть т. ч., підходити дійсно вільно організовані угруповання громадян через своїх виборних; і (первісні) виборці, таким шляхом, можуть краще організувати свій уділ, свою учасність, свій активний вплив на вихід виборчої компанії. Словом, в порушеній справі є рішуче потрібним одвертий зворот від щадливої, без сумніву, мертвячої шаблонності до цілком живого життєвого і відповідно еластичного обставлення серйозної і важливої державної справи.

XXI.

Посередній спосіб (двохступневий, чи навіть трьохступневий) переведення виборів придбає, у відповідних обставинах, подвійну вагу при так званих пропорційних виборах до місцевого самоуправління, яке нас тут цікавить, а саме: в земстві та в великих містах. Посередні вибори дають найкращу можливість численним (як це завжди і скрізь буває) вільним виборцям, що не залежать до звичайних організованих партій, групватися для вибору власних кандидатів на більших по змозі просторах; і таким чином з найбільшим по змозі успіхом фактично реалізувати свою участь, у кожній даній виборчій кампанії, відповідно своїй дісній вазі, що складається з тої чи іншої кількості співчуваючих даному гуртку громадян. Ця форма виборів: сполучення посередніх виборів з пропорційним принципом найліпше забезпечує громадянам можливість виявити всю, так мовити, громадську правду для місцевого самоуправління, яка властиво і мусить бути з'ясованою і ствердженою на виборах.¹⁾

¹⁾ Розуміється, не о те йде тут мова, аби якось зневажити саме з'явище існування звичайних дисциплінованих партійних організацій в загально-державному або в місцевому масштабі. Такі організації неминуючі та необхідні в сучасних умовах суспільно-політичного життя. Але не можна поминути того безперечного факту, що й ці організації, що поширюють свій вплив на дуже значні маси громадян, всетаки далеко не вичерпують громадянських потреб на виборах. Вони, як про це дуже добре відомо всім з досвіду, не задовольняють і не можуть задовольнити всіх окремих напрямів, що гуртують коло себе таку значну кількість виборців, яка по пропорційній нормі має право на власних представників. Організовані партії іноді вступають з такими, так мовити, „автономними гуртками“ в торг, утворюючи, таким чином, різні штучні комбінації компромісового єднання. Але добре відомо, що партії, як сильніші (бо міцно організовані) сторони такого торгу, звичайно забезпечують собі тут львину частку. Це, очевидно, несправедливе з усіх боків, як з загально-етичного, так політично-соціального. Демократично-республіканська державність повинна не підтримувати таких, противних правді, умов і обставин у суспільно-політичному житті своїми правними нормами; а, нав-

В часи перших кроків конституційного життя, коли панувало уявлення про договірну підставу державности, — чи як дійсно можливий історичний факт, чи тільки як раціоналістично-теоретичну основу для виправдання державної влади, — тоді була цілком зрозумілою потреба: поставити вільного громадянина, себ-то, і виборця до всіх відповідних публічно-правних представничих установ, починаючи з державного парламенту, у безпосередній звязок з державою через безпосереднє обираних депутатів. Тоді, крім інших міркувань, могло існувати певне побоювання (аналогічно з поглядом Ж. Ж. Руссо), що посередні вибори до публічно-правних представничих інституцій повинні вважатись за якесь обмеження громадської гідности людини в державі. Посередні вибори могли здаватись відгуком феодальних пережитків, що їх треба було винищувати з корінням — до тла. Але нині, коли вже цілком міцно склалися конституційні державні порядки, для яких, з боку минулих пережитків феодального й абсолютистського характеру, вже не існує жадної небезпеки, то і первісні умови для одностороннього категоричного обстоювання принципу безпосередніх (прямих) виборів цілком утратили яке будь-яке значіння. Нині питання про такий порядок переведення виборів до публічно-правних представничих установ ми повинні розглядати тільки з практичного боку: їх доцільности на ґрунті реальних обставин справи, в залежності од відповідних конкретних даних в кожному поодинокому випадку. Таким чином, як абсолютна ідея, безпосередні вибори перестали мати свою колишню *raison d'être*: Вони зробилися на практиці та в науці просто звичайним позитивним державно-правним і практично-політичним догматом, але обстоювалися весь час та обстоюються нині організованими політичними партіями, що покликаються при тому на їх уже минулу ідейність. Тому, в умовах демократично-республіканської, — чи взагалі конституційної державности, надавати безпосереднім виборам значіння обовязкового незмінного принципу було би тепер уже анахронізмом. Такі вибори мають нині вагу, лише як один з доцільних засобів, що ним користуються при тих чи інших реальних умовах та обставинах.

Нема тому жадного пониження для громадської гідности, коли, відповідно реальним обставинам, посередні вибори являються

паки, ця державність повинна прокладати для всіх виборців прямі шляхи для досягнення належних їм громадських виборчих прав у державі, рішуче усуваючи з виборчих порядків всі фікції, що замутились од ужитку, та фальсифікуючі справу фактичні монополії, які перешкоджують громадянам вільно та повно здійснювати свої природні, законом стверджені громадянські права та обовязки у державі і самоуправових місцевих установах. Бо всім таки відомо, що, при існуючих нормах виборчого права, вибори переводяться хоч і на законній основі, але переважно не без великих гірхів на шкоду дійсній державній правді.

для виборців більшим забезпеченням справжнього користування належними їм виборчими правами. Нема рації також непокоїтись, що до міцного зв'язку між виборцями та обраними, шляхом посередних виборів, представниками (депутатами). Рівним чином, як виборці уміють обирати депутатів до парламенту або іншої публічно-правної представничої установи, так вони зуміють обрати виборних (виборщиків) для обрання депутатів. Виборні відповідають морально і політично перед своїми виборцями, — депутати перед виборними (виборщиками). Зв'язок між депутатами і виборцями, таким чином, цілком ясний, і в цьому відношенні нема фактичного розділу між посередніми і прямими виборами, з огляду на їх політичну вартість і громадську гідність у демократично-республіканській державності.

XXII.

Що до ґрунтового принципу державно-парламентського ладу про те, що парламентські депутати представляють цілу державу, а не просто уповноважених делегатів, як це зазначається в усіх державних конституціях (і відповідно прикладається, по змісту справи, також до представництва в самоурядових установах), то цей принцип мириться таки в наші часи з системою пропорційних виборів. А крім того, за весь період існування парламентського ладу, принцип цей існував та продовжує існувати при всіх різко зазначених партійних розділах у політично-парламентському житті. Розуміється, і пропорційні вибори, і факт існування політичних партій ніби підривають з зовнішнього боку, до певної міри, основну ідею самодіючої („самодовлеючої“) єдності парламентської інституції. Та ця ідея не тільки заховує свою силу, але, вона, загально кажучи, й досить здійснюється для добробуту держави. Все це факти, що в достатній мірі підтверджуються в дійсності. Тому і успіхи окремих вільних, по-за „партіями“ існуючих угруповань виборців не перешкоджають і не можуть перешкоджати державній цілості парламентського представництва держави (а також, згідно, поодиноких публічно-правних місцевих самоурядових установ). Життя домагається того, аби у державно-парламентському представництві відбивались усі різноманітні відтінки напрямів і бажань цілого населення. Це стара формула, що датується з часів великої французької революції. Така вимога повинна бути поставлена також для представничих установ у місцевому самоурядованню. От, посередні вибори можуть такий необхідний розподіл відтінків краще забезпечити в багатьох випадках, ніж прямі вибори. І з цією істиною, з цим досвідом не рахуватися було би несовісним.

Що-ж, зокрема, до складу представничих установ місцевого самоурядовання, то тут при переважно публічно-господарському

призначенню цих інституцій (земств та громад), така, по змозі, найбільша індивідуалізація суспільного представництва, що переводиться шляхом посередніх виробів, має своє, так мовити, подвійне оправдання по самій суті справи.

В цілком иншій площині стояло-б питання про обрання представників: до державного парламенту існуючими провінціальними (губерніальними) земськими представничими установами; до провінціальних представничих установ — існуючими в провінції повітовими; до повітових — існуючими у повіті громадськими представничими установами. Таке складання представничих установ не з депутатів від населення, — а з делегатів від інших, так казати, менших, то територіяльному обсягу, установ не уявляє собою, властиво, посередніх виборів „депутатів“. Представничі установи такого складу не уявляли би собою „установи депутатів“, а зібрання „делегацій“ од відповідних представничих установ. У певних надзвичайних умовах, наприклад, утворення чи відновлення конституційних порядків в країні (як, наприклад, при майбутньому відновленню на Великій Україні власної народної державности після визволення од московського наскоку), такий скорочений спосіб формування представничих установ може бути неминучим для найшвидшого по змозі корисного розв'язання цієї важливої і необхідної справи. Але поза таким тимчасовим станом, — для нормального стану річей, вибори кожної з зазначених представничих установ мусять бути переведені зокрема, так, щоб виборці, — чи шляхом посередніх, чи шляхом прямих виборів, мали вільну можливість призначати зокрема до кожної категорії представничих установ, що має свої особливі самостійні завдання та чергові питання, — таких особ, які здатні для праці відповідної самоуправової місцевої установи, до якої виборець їх обирає і власна автономна незалежність кожної з цих установ вимагає принципово такої самостійности кожної окремої самоуправової місцевої установи. І, тільки як доповнююча міра, певна обмежена (але не переважна) частина членів у представничих установах місцевого самоуправовання (а також і в державному парламенті, при однопалатній системі), може бути складена (звичайно не без практичної користі для діла) з делегатів від представничих установ відповідного місцевого самоуправовання.¹⁾

¹⁾ Складання союзних рад (або сенатів) федеральних — союзних — держав з делегатів од членів федеральної організації (і виключно з цих делегатів) має свій цілком окремий федералістичний (союзно-державний) характер. Ці ради уявляють собою ту сумешну лінію між державно-правним та міжнародно-правним порядками, що існує, як характерна риса у федерально-державному ладу. Цих союзних рад (або сенатів) не торкається питання про безпосередні та прями вибори до публічно-правних представничих установ у державі.

XXIII.

Переведення публічно-правних виборів (чи прямих, чи посередніх) таємною — закритою подачою голосів користується скрізь, в усіх усюдах, майже виключно повагою суспільної opinio і переважно прикладається на практиці. Винятки з цього існують тільки дуже спорадично, а наука майже не звертає уваги на ці винятки. Справді, теоретично піднімалось питання про те, що громадяне, які користуються публічним виборчим правом, повинні також мати громадську сміливість та відвагу цілком одверто чинити свою виборчу справу, і, вибираючи до представничих установ, чи центрально-державної, чи місцевих самоурядовань, — не ховати своїх думок у закритому — таємному голосуванні.¹⁾

Політична наука мусить тому з'ясувати суть питання про таємну закриту подачу голосів на публічно-правних виборах. Бо сама, хоч би й загально пануюча практика, і сама, хоч-би й скрізь розповсюджена суспільна opinio, розуміється, ще не доводить теоретичної вірності цієї практики та opinio. Ставлячи питання в таку площину, можна було-б, з огляду на ідеальні обовязки громадянської мужности, сміливости та відваги, вважати бажаним, аби були досягнені такі умови життя для громадянина, щоб від нього можна було вимогати відкритого голосування на виборах. Але це-ж таки факт, що таких необхідних умов життя поки що нема, та цілком невідомо, коли ми можемо сподіватися, що вони будуть. В дійсності весь досвід ствержує, що виборець може спокійно та вільно користуватися своїм виборчим правом властиво тільки шляхом таємної подачі свого голосу, у той чи інший спосіб такого голосування. Тільки така подача голосів на виборах забезпечує за виборцем і згідно за виборним спокійну можливість діяти цілком вільно, виконуючи своє виборче право й обовязок згідно з своїми переконаннями, розумінням та сумлінням. А вільне виконання громадянином свого виборчого обовязку — справа надзвичайно важна, бо в ній сполучується разом і право громадянина і великий істотний інтерес держави та суспільства, де все ґрунтується на тому, щоб громадянин-виборець у вільній

¹⁾ Обовязкову, одверту подачу голосів на виборах представників до державних та інших публічно-правних громадських установ без винятку переводять більшовики в своїх радянських республіках, з метою, щоб на одвертих виборах відшукати антибільшовиків для відповідного поступовання з ними; і щоб безсумнівними перспективами таких вірних наслідків одбити у ворогів більшовистського режиму охоту подавати на виборах голос проти тих кандидатів, що запропоновані обовязковими приписами комуністів, — коли тільки такі протестанти не вважають за краще для себе цілком ухилитись од участі в виборах. Звичайно, що з такою карікатурою на суспільно-державне життя, що нищить усяке вільне громадянство, та всяку суспільну й політичну культурність в Україні, серйозна наука рахуватись не може.

правній державности діяв на виборах без жадного приневолення, без жадних впливів, які могли би його примусити чинити не згідно з його переконанням та розумінням.¹⁾

XXIV.

Переведення виборів по способу пропорційного обчислення голосів, поданих за кандидатів у депутати (чи то за виборних) до публічно-правних представничих установ, однаково має велике значіння як на парламентських, так і на виборах до місцевого самоупрацювання. Пропорційні вибори протиставляють виборам мажоритарним. Перші — пропорційні — придбали значне поширення тільки в самі останні часи, в останні два—три десятиліття. Вони являються з точки погляду вірного задоволення прав виборців у конституючій державности, з боку етичного правного та політичного, дуже простою проблемою, як взагалі кожна істина в політичному й суспільному життю, коли до неї ставитись одверто та совісно. В усіх відношеннях система пропорційних виборів справедливіша, ніж панувала раніш майже виключно мажоритарна система. По останній майже повна половина виборців може залишитись без жадного представника на виборах до тої чи иншої представничої установи.

Такі факти яскраво зазначені досвідом що-до мажоритарної системи. Візьмемо приклад. Певна стисло організована група виборців, що має наприклад 1000 прихильників, може забрати на виборах всі місця для своїх кандидатів даної округи, між тим як друга група, за якою стоять, скажемо, 999 виборців, не дістане ні одного місця для пропонованих нею кандидатів. Такого роду можливості, розуміється, етично несправедливі, а політично, з загально-державної точки погляду, нерозумні й шкідливі. Можна казати, що такі факти деморалізують громадський дух. Тому не слід припускати такого порядку, чи краще сказати, наочного непорядку, у ріжних напрямках. Мажоритарну систему досі обстоювали тому, що ніби-то тільки вона зберігає необхідну цілість державної суспільности, а пропорційна система загрожує роздробити цю цілість, що може стати великою шкодою для добробуту і безпечности держави.²⁾ Але на ділі така ніби-то перевага мажорі-

¹⁾ Инша річ, коли виборець вільно приєднавшись по свому переконанню до певного виборчого угруповання, — до організованих партій, чи до инших гуртків, — подає свій голос на виборах за назначених партією, або гуртком кандидатів. Виборець, у цьому випадку, поводитьсь як сам того хоче, що складає частину його права. Таким чином, і з реального і з теорітичного боку ми повинні визнати вірним принцип таємної подачі голосів до публічно-правних представничих установ.

²⁾ Вказують і на ту ніби-то велику незручність з боку системи пропорційних виборів, що при ній може скластися надто багато дрібних груп депутатів у представничій установі, що мусить перешкоджати нормальному

тарної системи цілком проблематична; численні конкретні факти говорять за те, що таке твердження навіть зовсім не відповідає реальній дійсності. Досвід виказує нам, що в усіх країнах існує багато організованих і дисциплінованих політичних партій з різною кількістю прихильників, що мають діаметрально протилежні програми, що енергійно та уперто обстоюють свою платформу. Але поруч з цими організованими і дисциплінованими партіями існують також численні групи громадян, що до жадної з партій не належать; і належати не бажають; і ці групування часто складають коли не більшість цілої кількості виробців (чи то при плюральных голосах більшість голосів). З обов'язкової, безперечно необхідної уваги що-до цих повноправних виборців, що їх права при мажоритарній системі цілком зневажаються, треба дати перевагу системі пропорційних виборів над мажоритарною. Перша найкраще охороняє меншості на виборах і тим самим здійснює, по змозі, правдиву основу представничого принципу, що має своєю метою не те, аби просто скласти якусь певну більшість голосів на виборах і визнати за нею право на відповідну, означену законом, пануючу владу; себ-то, має своєю метою не те, аби досягти на виборах такої чисто зовнішньої арифметичної величини або, як кажуть, замістити до певного терміну вакантні посади у повному числі. Навпаки, представничий принцип має завданням утворити на виборах таке правдиве представництво, щоб воно охоплювало по змозі повне коло відтінків, політичних думок, настроїв, бажань і переконань, що існують у даному суспільстві, в усіх його частинах. Таке органічне представництво формується цілком природним способом, але тільки при одвертому, щирому та вірному переведенню принципу пропорційних виборів. При цій системі виборів, виборці вільно, еластично складають проміж себе природні групи на підставі (тимчасово або тривало) об'єднуючих їх інтересів, поглядів, симпатій, довіри до проводирів. Бо це, природна річ, що одноманітні елементи притягають один одного і, так мовити, органічно об'єднуються певними зв'язками; при чому, зрозуміла річ, відграють свою роль як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти. Таким шляхом найкраще забезпечується громадська індивідуальна вільність у державі, в загальних і місцевих публічно-правних її справах. Ці міркування являються основною підвалиною вірного й справедливого, а не просто штучного вирішення питання про складання й організацію представництва в публічно-

рухові переведення справ у цих установах. Але це самі технічні труднощі, проти яких, коли вони десь впливають і загрожують шкодою для справи, мусить, у відповідний спосіб, реагувати належний регулямін про порядок переведення праці у даній представничій установі. Такі засоби можливі; але вірних головних засад (принципів), з приводу таких труднощів, відхилити, певна річ, безумовно не можна і не слід.

правних установах сучасної демократично-республіканської державности та сучасного трудового суспільства у широкому змісті слова.

Пропорційні вибори обороняють політично-громадські права як організованих у політичні партії меншостей виборців, так і цілих мас, що не скупчились в більше-менше численні партії; вони дають цим групам виборців можливість переводити на виборах належну їм, по пропорційній справедливості, кількість представників, до публічно-правного представництва. Розуміється, що пропорційна система виборів не забезпечує кожній маленькій групі відокремлених виборців можливості дати свого власного представника; для досягнення такої мети завжди треба мати певну мінімальну кількість (коефіцієнт) голосуючих виборців. Число це міняється в кожному поодинокому випадку, але конкретно воно завжди відносно значне. Такі самі дрібні рештки виборців, що не досягають коефіцієнту, однак можуть об'єднатися між собою, щоб поповнити ту кількість виборців, що потрібна в даних конкретних обставинах. Одно слово, як при посередніх виборах, так і при пропорційних: 1. в самий успішний спосіб здійснюється фактична можливість, по змозі для всіх виборців, використувати своє виборче право; 2. вважається, підтримується й реально захищується проти кожного партійного терору (такого звичайного на практиці) — фактична воля громадян на виборах. Разом з тим, розуміється, не може бути й мови про який-будь замах проти справедливих прав великих та малих організованих політичних партій; тільки їм оддається не більше того, що, так мовити, правильно припадає на їх пай. При пропорційних виборах політичне і суспільне життя в країні не застигне в утворених партіях з їх, так мовити, особливими догматизованими, а також особистими інтересами, а буде значно більше уявляти з себе живу, еластичну атмосферу політичного життя, що постійно відновляється новими свіжими джерелами; таку природну організованість, що йде своїм не перетятим, вільним, природно-еволюційним шляхом у корисному для країни плідному напрямку.¹⁾

¹⁾ Політики та вчені, що міцно при звичаїлись до мажоритарної системи виборів до представничих установ, як до чогось абсолютно незмінного (свого роду *tabu*), боролися проти пропорційної системи за допомогою того аргументу, що ця система не має належної управненности, бо обрані на її підставі частини депутатів ніби-то не уявляють з себе представництва цілого відповідного загалу. Але проти такого аргументу слід вказати на той безумовний факт з цілого конституційного світу, що мажоритарна система в дійсності також ніде, — ні законами, ні життям, — не здійснюється на таких підставах, відсутність яких закидається пропорційній системі, та й не може бути здійсненою. І, по суті (це треба рішуче підкреслити) справа не в тому, щоб депутати до представничої установи не входили до неї від поодиноких, відокремлених груп громадян, а в тому, щоб всі поодинокі депутати, зібравшись в представничій установі, виконували її

Для великих організованих політичних партій пропорційні вибори встановлюють можливість небажаної конкуренції. Вони, з свого боку, звичайно не сприяли реформі виборчого права на підставі пропорційної системи; і там, де вона впроваджувалась при виборах до представничих установ місцевого самоуправління, вона відкидалася для парламентських виборів. За останні часи перемога починає зоставатись за пропорційними виборами, але взагалі од мажоритарної системи по добрій волі не відступають. Все таки система пропорційних виборів нині досить швидко поширюється під міцним впливом рішучих демократичних вимог. І там, де вона вже переведена в життя, вона не приносить жадної шкоди ні для корисної праці у державі та в місцевих самоуправавленнях, порівнюючи з тим, як то було за часи мажоритарної системи.

З початку питання про систему пропорційних виборів було поставлено на чергу ще не дуже сміливо; але потім, на протязі порівнююче недовгого часу, були вже пропоновані навіть ріжні способи її практичного переведення; майже усі вони були, в ріжній мірі, вжиті на практиці.

XXV.

Як переходовий ступінь од системи мажоритарних виборів до системи пропорційної, з метою захисту положення меншостей на виборах, одночасно складаються дві системи: 1. система обмеження голосів (*vote limité*) і 2. система скупчення голосів (*vote cumulatif*). По системі мажоритарних виборів всі виборці мають право голосувати по кожній виборчій вакансії даної виборчої округи, так що, коли таких вакансій єсть де-кілька, наприклад, 3, 5, 10, 20 (або більше), — то виборець голосує за своїх кандидатів на усі ці місця. Система обмежених голосів робить тут таку зміну на користь меншости, що, дякуючи цій зміні, ця меншість може дістати дуже велику відносну кількість голосів за своїх кандидатів, хоч не досягає абсолютної більшости позитивних голосів. Система обмеження голосів дає кожному виборцю право писати у своїй виборчій картці кандидатів не на всю кількість виборчих вакансій, а на зменшену обмежену кількість, — наприклад, при трьох вакансіях виборець зазначає тільки двох кандидатів; далі — замість девяти пише тільки шість, і так далі, зменшуючи всю кількість виборчих вакансій даної округи на одну третину. Саме в такій приблизно пропорції звичайно обмежується число управнених голосів кожного виборця, а тим самим знижу-

завдання по свому сумлінню у найкращий спосіб, на користь цілого загалу. Принцип мажоритарности по необхідності виступає при вирішенню справ в колегіях (якою єсть представнича установа), але для перенесення цього принципу на формування складу представничої установи немає жадної логічної підстави: ці дві речі не мають між собою нічого спільного.

ється в тій самій пропорції кількість голосів, необхідних для обрання представника од даної округи. У всякому разі ця система обмеження голосів дає, без сумніву, вже значний захист для меншостей, за якими, таким чином, резервується певні частини виборчих вакансій. Пропорційність тут не переводиться з математичною точністю, але в грубих рисах вона тут уже накреслена.¹⁾

Тому питання про практичну доцільність та життєву придатність системи обмежених голосів на відповідних публічно-правних виборах до представничих установ мусить зоставатись на денному порядку, мусить підлягати обміркуванням, бо воно зовсім не стало зайвим.

Обмеження голосів в поясненій системі переведення виборів послідовно вимагає припущення відносної (релятивної) більшості для признання обрання відповідного кандидата важним (вальорним). По аналогії з мажоритарною системою, послідовно можна було точно означити обовязковий мінімум для важности обрання, а саме, щоб кількість позитивних голосів за кандидата мінімально рівнялась половині того числа (+1), яке складає різницю між числом цілої кількості виборців, що голосували на виборах, і тим числом, яке виявляє ту пропорційну частину з першого зазначеного числа, на яку зменшено для кожного виборця число поставлених до вибору кандидатів. Наприклад: виборців на виборах 9000; обранню підлягають 9 депутатів; кожний виборець має право обирати з цього числа 6, себ-то дві третини загального числа. Для важности обрання кожного депутата, щоб він мінімально дістав, по формулі $(N-x): 2+1$, — конкретно, на підставі вище зазначеного прикладу $[(9000-3000): 2]+1$, себ-то відносну більшість — 3001 голос, замість 4501, які складають абсолютну більшість.

XXVI.

По мажоритарній системі виборів і по системі обмеження голосів, виборець, який має право писати у своїй виборчій картці де-кілька кандидатів, повинний, однак, писати різних осіб; він, звичайно, не має права повторювати у своєму виборчому листку призвище тої самої особи. Такий принципний намір системи.

¹⁾ Дуже тонкі підрахунки прикладів того, що вправні, проворні та вихитрені виборчі комбінації можуть і при системі обмежених голосів поділити всі виборчі вакансії між кандидатами більшості та зоставити значні меншості зовсім без можливости обрати когось з своїх кандидатів, — ці підрахунки складені дуже штучно. Вони засновані на здогаді про такі виключні випадки, коли меншість цілком не вміє фактично користуватись своїм правом, яке законно унормоване. Певна річ, що такі винятки не можна приймати до розрахунку при загальній оцінці відповідности й вартости цілої системи, яка, і при конкуренції з боку системи пропорційних виборів, всетаки при певних умовах може й нині з повною користю вживатись, особливо в місцевих самоуправованнях. Треба тут ще підкреслити: 1. що

Отже система скупчення (кумуляції) голосів надає виборцю право повторювати у своїй виборчій картці прізвище тої самої особи кілька разів, себ-то стільки разів, скільки осіб підлягають обранню у даній виборчій окрузі, без жадного обмеження тої загальної кількості кандидатів, що обираються у даній виборчій окрузі. Так, наприклад, коли у виборчій окрузі 1000 виборців, а треба обрати 5 депутатів, то 200 виборців, будучи меншістю, змовившись між собою що-до кандидата, своєю тисячою (200×5) голосів, остаточно переводять його в депутати. Але може вистарчити навіть вже проста більшість: $(1000 : 2) = 501$, себ-то 501 голос, у тому випадку, коли нема перед нею вичерпуючої відповідної кількості кандидатів, що дістали більшість, ніж 501 голос. Таким чином, вже 101 виборець, з правом писати у своєму виборчому листку 5 раз те саме ім'я, можуть на свій 501 голос дістати одного депутата.¹⁾ Тут, таким чином, треба відрізнати максимальний та мінімальний мінімум голосів, що потрібні для важности обрання.

З цього ми бачимо, що система складання кількох голосів за одного кандидата на одній виборчій картці вповні задовольняє ідею пропорційних виборів, а в своїх практичних результатах, у певних оставинах, може навіть йти далі на користь меншостей. Тільки з зовнішнього боку система складання голосів підходить до мажоритарної системи, бо обрання депутата вирішується у ній також згідно з більшістю виборців, які були на виборах; але по результатах їх вживання, як бачимо, обидві системи цілком протилежні.

XXVII.

На тих виборах, які звичайно звать пропорційними, підрахунок потрібної кількості голосів для важности обрання депутата виходить принципово не з абсолютної більшости поданих голосів, як в мажоритарній системі, і не з зменшеної на певну частину абсолютної більшости, як це робиться в системі обмежених голосів. Обчислення голосів у пропорційній системі має своєю основою так званий виборчий коефіцієнт, що єсть результатом ділення загального числа поданих на виборах голосів на число депутатів, яке призначається до обрання. Наприклад: на виборах

згадані підрахунки, про можливість залишення великих меншостей без жадного успіху на виборах по системі обмеження голосів, властиво, повторюють все один, той самий дуже штучно складений зразок, — а також 2. і те, що в ньому говорить не про який-будь конкретний випадок, що стався на практиці, а лише про допустиму можливість такого випадку.

¹⁾ В цьому випадку вистарчить, щоб 101-ий виборець дав тільки один голос. Решту — 4 голоси — він може, по певних міркуваннях, оддати на підмогу іншому кандидату.

подано 1000 голосів; підлягають обранню 10 депутатів; для важности обрання вистарчає (1000:10) сто голосів.

Основна природна форма пропорційних виборів була запропонована ще англійцем Hare'ом в 1859 році. По цій системі кожний виборець має тільки один важний голос і може подати його тільки за одного кандидата. Порівнюючи з системою скупчення голосів у цій чистій, природній формі пропорційних виборів абсолютні числа, які потрібні для кворума відповідної більшости, зменшуються, так мовити, до їх натуральної великості: ті самі 101 виборець пишуть кожний свого кандидата тільки по одному разу, до своєї виборчої картки, а не по 10 разів. Підрахунки голосів, таким чином, дуже скорочуються. Але, з другого боку, підрахунки голосів в цій основній, природній формі пропорційних виборів ускладнюються в іншому (не цифровому) напрямку. Річ така: кожний обраний депутат у тій представничій установі, до якої його обрано, має, так мовити, в ній тільки одне місце, один мандат і подає при всіх відповідних голосованнях завжди тільки один голос; але він може бути обраний подвійним, потрійним і ще більшим числом голосів, порівнюючи з зафіксованим виборчим коефіцієнтом. Справедливість вимагає допомогти виборцю врятувати важність і вартість його виборчої картки, на той випадок, коли його кандидат дістане на виборах залишні голоси. Тому, щоб ці залишні голоси не zostались невикористаними, от для того кожному виборцю надається право записати у його виборчій картці послідовно, по черзі, необмежене, по його розсуду, число кандидатів, з яких при обчисленню зараховується тільки один, а саме той, що записаний першим по черзі; коли-ж ця особа також вже досягла повного, означеного для даного випадку коефіцієнта голосів, то він більше не зараховується, як уже обраний, а замість нього зараховується слідуєчий запропонований кандидат, на таких самих умовах; і черга на виборчій картці може дійти по порядку до 10-го, 20-го і т. д. кандидата, якого записано на картці.

XXVIII.

Зазначені вище виборчі системи: як мажоритарна, так і система обмежених голосів та скупчених голосів, по свому технічному переведенню в життя, порівнюючи, дуже прості, і різних варіантів для їх виконання властиво нема. При великій кількості виборців, в кілька тисяч або десятки тисяч, можуть бути труднощі при підрахунку голосів за відповідних кандидатів там, де вживається система скупчених голосів. Але треба мати на увазі, що такі труднощі стоять не в площині фактичної неможливості перемогти їх, а зводяться найчастіш до побільшення та до заведення відповідних нових засобів той праці, яка потрібна для підрахунку

голосів. Але, розуміється, це не може бути причиною для того, аби відкидати певну вірну й доцільну інституцію, — в даному випадку систему скупчених голосів. Зміни в способах технічного переведення в життя корисних і вірних думок про удосконалення інституції замість тих, до яких призвичаїлись, виконуючи аналогічні справи, єсть цілком природна річ; і такі невідкладні зміни в усіх потрібних випадках мусять бути зроблені, оскільки не протистає проти них явна фактична дійсна неможливість виконання. Традиційні засоби, — хто-б не був заінтересований в їх збереженню, — ніяких привилеїв на збереження мати не можуть: люде не для суботи, а навпаки. Життя не для форми, а форми та їх здійснення — для життя.

XXIX.

Пропорційна система виборів, в звичайному змісті слова, не обмежилась зазначеною вище основною, так мовити, природною формою. Виникли різні проекти її здійснення з метою технічного удосконалення, в напрямі практичного полекшення підрахунку голосів і ніби для справедливого прикладання основного принципу пропорційних виборів, по змозі — з найбільшою математичною точністю. Але в дійсності, до цих змагань звичайно приєднувались і мотиви іншого порядку, а саме: бажання досягти, по змозі, більшої зручності для збитих політичних партій переводити свою працю на виборах по системі пропорційних виборів. Тому, в протилежність простій та для всіх цілком зрозумілій системі Наре'а, про яку вище було згадано, виникли пропозиції переведення пропорційних виборів, по так званих виборчих списках. Основу і тут складає „виборчий коефіцієнт“. Виборці так само мають право писати в своїй виборчій картці кілька кандидатів; і кожний кандидат відповідно зараховується; він єсть, так мовити, вповні активний кандидат, — а не тільки субсидіарний — підпомічний, як це буває в зазначеній вище основній, природній формі переведення пропорційних виборів, по плану Наре'а.

Але при виконанню пропорційних виборів по списках відрізняються дві форми: 1. форма „вільних списків“, 2. форма „зв'язаних списків“. Переважно на практиці вживається нині форма зв'язаних списків. Залишаючи на боці різні досить численні другорядні варіанти цих форм, які майже всі ще збільшують штучний взагалі характер системи списків, ми обмежуємось для цілей цієї статті зазначенням ґрунтовних особливостей первообразів обох форм. В обох цих типах виборець пише в своїй виборчій картці, по свому розсуду, кілька кандидатів; і крім того, він зазначає на чолі виборчої картки ту групівку виборців (або партію), до якої він свою картку приєднує; себ-то він голосує: 1. за певну групівку виборців (або партію); і 2. за певних кандидатів у ме-

жах такої (обраної виборцем) групировки; лише з цими обмеженнями може зараховуватись поданий голос за відповідного кандидата, — тому голоси, що подані за кандидата А в списку групи Х не можуть бути з'єднані з голосами, що були-б подані за того самого кандидата А в іншому спискові (в Y або Z). Така основна думка.

XXX.

При виборах по списках, існуючі ініціативні групи виборців за підписом певної, але звичайно не великої кількості осіб (яку показує закон або статут) офіційно подають до означеної законом установи, завчасу, за певну кількість днів до переведення виборчого голосування, список запропонованих групою кандидатів для обрання в депутати даної представничої установи. Списки ці реєструються в послідовному порядку по черзі подання; і, згідно з цим, кожний список дістає свій номер, свою числову назву. Ці списки бувають або так звані вільні, або так звані зв'язані.

У списках вільних виборець відмічає на чолі списку номер тої офіційно заявленої групи виборців (або партії), до якої він приєднується, а потім означає запропонованих ним для обрання кандидатів в рахунок прийнятого їм списку групи або партії. При тому він не зв'язаний офіційно заявленим групою або партією списком кандидатів. Друга річ, що на ділі звичайно, коли не виключно, він разом з приєднанням до групи або партії, приймає й її список кандидатів без жадних змін. Виборець в праві означати й інших кандидатів і змінювати чергу, в якій кандидатів перелічено в списках групи або партії, і т. д. При таких умовах, цілком послідовно, виборець має також право подати список кандидатів без зазначення якої-будь з офіційно заявлених груп; — він може голосувати і поза „номерама“ списків. Це будуть так звані „дикі“ списки. В цьому випадку подані кандидати обчислюються окремо. Вживання системи вільних списків таким чином не утворює виключного порядку.

В зв'язаних списках виборець, звичайно, цілком зв'язаний списками. Поза обраним списком він не має можливості здійснити своє право голосувати на виборах. Як виняток, він може ще викреслити деяких кандидатів з обраного списку у своїй виборчій картці, або переставити у ній чергу кандидатів. Але і це, очевидно, вже єсть відступлення від повного принципу і чистого стилю системи зв'язаних списків.

Таким чином, у вільних списках або виборець сам, або група (чи партія) можуть мати рацію, з практичною метою, включити до свого списку більшу кількість запропонованих кандидатів, ніж їх підлягає обранню. При зв'язаних списках жадної рації нема для такого збільшення.

XXXI.

Для обчислення, по системі списків, — голосів, що дістали на виборах кандидати, основу складає, в першу чергу, підрахунок поданих за різні списки виборчих карток (або голосів при системі плюральних голосів). На основі цих кількостей голосів, за допомогою чи виборчого коефіцієнту чи на підставі певних математичних рядків, розподілюються депутатські мандати, що надаються кожній групі або партії, яка приймала участь в виборах. Окремо обраховуються голоси, подані за тих кандидатів, які по системі вільних списків обираються на підставі повного коефіцієнту, особисто, по-за списками (див. вище, стор. 215). Наприклад, подано на виборчих картках 20.000 голосів (мається на увазі, що можуть вживатися плюральні голоси; див. про це вище стор. 187); обранню підлягають 10 (десять) депутатів; списків з означенням кандидатів офіційно заявлено 7 (сім); за поодинокі списки кандидатів подано голосів: за перший 2400; за другий 3900; за третій 1850; за четвертий 5100; за пятий 1050; за шостий 4200; за сьомий 1500; коефіцієнт, таким чином, має бути $20.000:10$, себто 2000. При пропорційному діленню дістають поодинокі групові списки, на цій підставі, слідує кількість депутатських мандатів: перший список, по обчисленню: 2400 (кількість голосів) : 2000 (коефіцієнт) один мандат і решту голосів ($2400 - 2000$) 400. на такій самій підставі обчислення дістає другий список одного мандата, решту голосів 1900; третій список не дістає жадного (0) мандату і решту голосів 1850; четвертий список 2 мандати і решту голосів 1100; пятий список жадного (0) мандату і решту голосів 1050; шостий список 2 мандати і решту голосів 200; сьомий список жадного (0) мандату і решту голосів 1500. Таким чином, у цьому прикладі на підставі повного коефіцієнту (2000) розподілені, з загального числа десяти депутатських мандатів, лише шість; чотири списки (1, 2, 4, 6) придбали мандати, а три (3, 5, 7) залишились по-за повним коефіцієнтом.

Але, виходячи з того пануючого принципу, що, з одного боку, на виборах до представничих установ повинні бути заповнені всі виборчі кандидатури (всі депутатські мандати), а, з другого боку, при неможливості, згідно принципним умовам в пропорційних виборах, переводити доповнюючі вибори через тих самих виборців, бо це зламало-б саму основу пропорційних виборів, — зупинились, з такої чисто практичної точки погляду, на такому компромісовому способі вирішення справи, що незаповнені на виборах, відповідно повному коефіцієнту, кандидатури розподіляються між найбільшими згаданими вище рештами кількостної черги. При тому, в цьому випадку не спиняються, навіть, перед самими мінімальними рештами, бо вся увага, все пеклування

звернуті на те, щоб були заміщені всі депутатські мандати, згідно принципу казенно-урядовому, згідно звичайному бюрократичному формалізму. В даному прикладі, по черговій великості решт голосів, роздається решта мандатів, по одному мандату кожному, таким спискам: 1. другому списку, який має решту голосів 1900; 2. третьому списку, який по коефіцієнту не дістав жадного мандату, а має решту голосів 1850; 3. сьомому списку, який по коефіцієнту не дістав жадного мандату, а має решту голосів 1500; четвертому списку, який має решту голосів 1100; всі інші менші решти — 1050, 400 і 200 (у списках 5, 6 і 1-ому) не задовольняються, тому що для них нема вже вільних депутатських мандатів. Яка-б не була великість цих останніх решт, це не має жадного значіння.¹⁾

В результаті, після розподілу мандатів по повних коефіцієнтах, далі по рештах голосів, що остались по-за коефіцієнтами, перший список дістає 1 мандат, другий — 2 мандати, третій — 1 мандат, чертвятий — 3 мандати, пятий список жадного мандату, шостий — 2 мандати, сьомий список — 1 мандат. Таким чином, пятий список з 1050 голосами залишається без жадного успіху на даних виборах та не дістає ні одного мандату; й та взагалі $1050 + 400 + 200 = 1650$ голосів трьох (1, 5 і 6) списків, себ-то 8, 25% всього числа виборців залишаються невикористуваними для позитивних наслідків на виборах. І така сама кількість (1650) голосів, по обчисленню „решт“ поповнила неvistарчаючі до повного коефіцієнту кількості голосів у списках 2, 3, 4 і 7.

Для обрахунку самого коефіцієнта, замість згаданого вище простого — цілком природного способу, вживаються де-які чисто штучні способи, через що він, порівнюючи з його дійсною, природною великістю, трох зменшується, щоб безпосередне досягти, через зменшений коефіцієнт, повного розподілу по решті голосів, що не досягли великості коефіцієнта. Для цього кількість поданих голосів ділиться на кількість депутатських мандатів, число яких збільшується на одиницю і крім того ще переводиться де-яка спеціальна, ніби-то математична маніпуляція, що зменшує коефіцієнта ще на 100% або коло цього.

XXXII.

Завдяки такій неохоті до решток голосів, яких не можна уникнути, вживаючи систему згаданого природного коефіцієнту

¹⁾ Тому великість решти, при якій виборчий список міг-би ще дістати, в аналогічному прикладі (з 2000-ма виборних голосів і десятьма депутатами), з зміненими числами поданих за списки голосів, один мандат по-за коефіцієнтом, — могла бути і менше і навіть значно менше половини виборчого коефіцієнта (1200), себ-то взагалі без обмеження для грані цього зменшення.

для розподілу депутатських мандатів на підставі пропорційних виборів, виникали ще в 60-х роках XIX в. проекти з метою обминути ці решти особливою системою, яку можна назвати системою „числових рядків“. Така спроба первісно була зроблена так званою франкфуртською системою, авторами якої були Бурніц і Варрентрапп. Тут кількості поданих за поодинокі списки голосів у першому рядку залишаються незмінними; потім, у другому рядку під ним вони діляться на 2; у третьому — на 3; у четвертому — на 4, і т. д. до відповідної потрібної кількості разів, до 10, 20, то-що. Депутатські мандати послідовно надаються тим спискам, що мають самі великі числа з цілої схеми чисел, згідно з порядком їх ступневого зменшення.¹⁾

В згаданому вище прикладі 7 списків на 20.000 виборчих голосів з десятьма депутатськими мандатами франкфуртська система дасть такі ділення. Подано голосів по списках:

першому	другому	третьому	четвертому	пятому	шостому	сьомому
2400	3900	1850	5100	1050	4200	1400

Ділення на 2, 3 і 4 дає такі числа:

1200	1950	925	2550	525	2100	700
800	1300	618	1700	350	1400	466
600	975	462	1275	262	1050	350

Числа, на які тут випадають депутатські мандати, суть по їх ступнево зменшеній великості: 5100 (у 4-му спискові), 4200 (у 6-му спискові), 3900 (у 2-му спискові), 2550 (у 4-му спискові), 2400 (у 1-му спискові), 2100 (у 6-му спискові), 1950 (у 2-му спискові), 1850 (у 3-му спискові), 1700 (у 4-му спискові), 1400 (у 7-му спискові). В результаті дістають депутатські мандати: перший, третій, і сьомий список, кожний по одному; другий і шостий — по два; четвертий — три; разом 6 списків — 10 мандатів, а пятий список не дістає ні одного мандата. Це ті самі числа, що і при простому обчисленню (див. вище, стор. 217) голосів. Але цей факт однакових результатів — не постійне явище в усіх прикладах

¹⁾ Автори цієї системи, властиво, не виходили з якої-будь складної алгебраїчної формули, а лише з такого міркування, щоб поступовно послабити значіння — вагу виборчої вартості поодиноких виборчих голосів, коли виборець має право подавати у своїй виборчій картці кандидатів на всі мандати. Першому у черзі кандидатів залічується голос з повною вагою; другому (слідуючому) голос на половину зменшується; третьому голос збавляється на дві третини; четвертому на три чверти; і у такому, можемо казати, сіметричному порядку ці зменшення можуть продовжуватися до x раз. Певна річ, що можна було б це ділення переводити також шляхом інших дроблень; але, справді, пропонований у цій системі спосіб, так мовити, градації, коли в загалі прийняти саму систему, єсть, здається, найприродніший.

(див. по цій справі нижче стор. 220). Коли-ж би воно і було незмінно-постійним, то, певна річ, ця ускладнена система з математичними рядками не мала-б в собі жалної переваги, порівнюючи з звичайною простою системою. І, крім того, вона цілком незрозуміла для звичайного виборця. Але справа в тому, що розподіл депутатських мандатів, на підставі згаданих математичних рядків, замість простого обчислення решт, може давати і дійсно часто дає такі несправедливі результати, що саме сильніші групи на свої списки звичайно дістають, по своїх непокритих повним коефіцієнтом рештах голосів, депутатські мандати, — тоді коли інші групи мають більші решти голосів по-за коефіцієнтом, і в тому числі навіть такі групи, що при підрахунку по повному коефіцієнту, ще не дістали жадного місця. Франкфуртський проект Бурніц-Варрентраппа тоді, в 60-х роках не звернув на себе майже ніякої уваги, тому що самим питанням про пропорційні вибори взагалі ще мало цікавились; бо це питання було з практичного боку, в ті часи, майже цілком ще неактуальним; а також і тому, що такі математичні формули, у вирішенню політичних питань були дуже ще незвичайні для тодішнього суспільства. Лише пізніше бельгійцю Hondt'у пощастило звернути увагу до такої математичної формули при обчисленню кількості депутатських мандатів при переведенню пропорційних виборів по списках; і в наші часи ця система в формі, що їй надав Hondt', дуже популярна як в теорії, так і на практиці.¹⁾

XXXIII.

Але в цій, так званій бельгійській системі залишаються ті самі основні хиби, які були зазначені і в франкфуртській системі. Вона так само — не гарантує правильного по суті, а не тільки по математичних рядках, пропорційного розподілу депутатських мандатів між поодинокими списками кандидатів на виборах. Ці хиби цілком яскраво виявляються, наприклад, на слідуєчому (здається, взятому з практики) казусі, на який, — саме з приводу згаданої системи Hondt'a в 1922 р. покликається відомий німецький професор-юрист Hatschek (в Lehrbuch d. deutsch. u. pr. Verw. Rechts, стор. 81). Приклад такий: виборців 14942; обранню підлягають 12 депутатів; офіційно поданих списків кандидатів — п'ять; по списках зібрано: по першому 6212 голосів; по другому 5626; по третьому 1224; по четвертому 968; по п'ятому 912. Коефіцієнт $(14942 : 12) = 1245$. Згідно простому природному способу пропорційного обчислення результату виборів, по такому коефіцієнту мусять дістати: 1-й список 4 місця і має, крім того, решту го-

¹⁾ Hondt пояснює свій проект більше заглибленим математичним міркуванням, ніж це було зроблено у проектах Бурніця і Варрентраппа. Див. вище стор. 218, примітку.

лосів, а саме: $6212 - (4 \times 1245) = 1232$; 2-й список — 4 місця, і має решту голосів — 646; 3-й список жадного (0) мандату, але має решту голосів — 1232) (що менше даного коефіцієнта (1245)); 4-й список — жадного мандата і має решту голосів 968; 5-й список жадного мандату, має решту голосів 912. Таким чином, на підставі повного коефіцієнта (1245), заміщено 8 мандатів з загального числа 12-ти, і лише по двох списках (1 і 2); списки 3, 4, 5-й не досягають коефіцієнту. Решти голосів маютья тут по всіх списках; вони, по порядку ступнево зменшеної великості чисел, такі: по 1-му спискові 1232; по третьому — 1224; по 4-му 968; по пятому 912; по другому 646. Певна річ, що коли ці решти мусять бути задоволені, згідно пануючому нині в цій справі прінципу, з залишніх чотирьох мандатів, то иншого виходу не може бути для звичайно зрозумілого способу розподілу мандатів між згаданими рештами, як вчинити цей розподіл по великості цих решт, що вище (див. стор. 216) вже було з'ясоване. Тому в даному прикладі повинно бути додано до повних коефіцієнтних мандатів по одному мандату таким спискам: 1, 3, 4 і 5-му, а 2-му списку ні одного, Тільки так буде і справедливо і логічно. Таким чином, після розрахунку решт голосів, дістануть: 1-й список до коефіцієнтних 4-х ще один мандат, себ-то разом пять місць; другий список (4+0) — чотирі мандати; третій список (0+1) одне місце; четвертий список (0+1) один мандат. Але обрахунок цього самого випадку, на основі математичних рядків по Бурніцу и Варрентраппу і, так само, по модному нині *Hondt*'у дає цілком инші результати розподілу мандатів між зазначеними списками. А саме:

	Список 1	Спис. 2	Спис. 3	Спис. 4	Спис. 5.
Перший рядок:	6212	5626	1224	968	912
Другий рядок:	3106	2813	612	484	456
Третій рядок:	2070	1875	408	322	304
Четвертий рядок:	1553	1406	306	242	228
Пятий рядок:	1242	1125	244	193	182
Шостий рядок:	1035	937	204	161	152

Росподіл депутатських мандатів переводиться по цій системі не на підставі коефіцієнту, а по прінципу більших чисел у таблиці рядків. Такими більшими числами, що йдуть одно за одним поспідовно в таблиці будуть: 6212, 5626, 3106, 2813, 2170, 1875, 1553, 1406, 1242, 1224, 1125 і 1035. Надані, на підставі цих чисел, мандати припадуть на списки в такій кількості: перший список — шість мандатів (замість пяти, як слід було-б по справедливому і для всіх зрозумілому обрахунку відповідних цифр); на другий список — пять мандатів, замість 4-х, (як слід); на третій — один мандат (як і слід); на четвертий і пятий списки — жадного

мандату (замість одного для четвертого та одного для пятого, як слід по справедливому і для всіх зрозумілому обрахунку відповідних цифр). Математика, у такому прикладанні, виявляється, таким чином, як не відповідний засіб для справедливого вирішення даної життєвої суспільної справи.¹⁾

Такі яскраві фактичні результати по математичній методі, не вважаючи на зовнішню привабливість, єсть річ негарна. Такі способи не годні для вжитку, особливо, коли ми маємо краці, по своїх справедливих результатах, способи відповідних підрахунків, що можуть вживатись як при „вільних списках“, так і при „списах звязаних“. Певна річ, що математика, як математика тут цілком невинна; вона, по своїй суті до таких справ не має втручатись, тим більше, коли можна обійтись і без особливих формул на кшталт вище ілюстрованої. Як вже було згадано, даний казус наведено без жадного наміру підтримати теоретичну полеміку у певному односторонньому напрямку. На практиці ми можемо, розуміється, зустрінутись з самими ріжноманітними комбінаціями чисел виборців, мандатів, кандидатських списків в поодиноких виборчих округах, кількостей поданих голосів за поодинокі списки кандидатів, — і, от завжди існує цілком реальна можливість, що в той час, коли проста природна система підрахунку голосів при пропорційному обчисленню дає завжди справедливий, цілком зрозумілий для всіх результат розподілу мандатів між поодинокими списками, — в той самий час наведений вище спосіб з математичними рядками такої непохитної гарантії нехибної вірности та справедливого обрахунку не дає в усіх випадках. Скільки таких нерівних і несправедливих обрахунків може бути, сказати тяжко, але їх може бути навіть дуже багато.

XXXIV.

Ці системи звязаних списків пристосовуються до точного обмеження важности згаданих списків кандидатів певними (звичайно, дуже численними) виборчими округами. Новіші німецькі регуляміни для державних та місцевих публічно-правних виборів вживають новий порядок, який дозволяє об'єднувати між ріжними

¹⁾ Зауважимо ще і такі підрахунки: Перший список, маючи 6212 голосів, дістає при такому математичному вирішенню справи половину всіх мандатів, хоч має половину тільки з 12424 голосів, а не з цілої кількості поданих голосів, рівної 14942, що більша за 12424 на 2518; а, тим часом коефіцієнт для пропорційних виборів при тій самій кількості виборців і мандатів був-би лише 1245, себ-то менше, ніж половина од 2518. Другому списку пятий мандат надається за решту голосів по-за коефіцієнтом в кількості лише 646, у той час, коли четвертому списку, з рештою голосів — 968 (він не досягнув повного коефіцієнта) і пятому, з рештою голосів — 912, себ-то зі значно більшими рештами голосів, ніж список другий, не надається жадного місця. Справа ясна, як день Божий!

виборчими округами незадоволені решти голосів, що завше бувають при виборах по списках при пропорційній системі; а на парламентських виборах це дозволяється робити навіть на просторі цілої держави. Таким чином, до крайнього мінімуму зменшується втрата впливу згаданих решт голосів на результати виборів. Технічні засоби, що вживаються в цих регулямінах для здійснення такої, без жадного сумніву, вірної думки, трохи складні. Але коли ми продовжуємо триматись того порядку, що вибори переводяться і остаточно обчислюються по місцевих округах (у громадах, наприклад, по частинах міста), а не по цілій державі або по місцевих самоурядових одиницях разом, без жадного поділу на виборчі округи, тоді згадані новіші (німецькі) зміни в системі звязаних списків на виборах виявляють собою великий крок уперед. І дійсно вони властиво утворюють цілком нову систему, яка, по своїй суті, виходить з тої думки, що вибори переводяться на цілому просторі території даної інституції, починаючи з держави, наче-б то неподільно; що-ж до поділення виборів на територіяльні частини, то це тільки доцільний помічний спосіб для більше зручного та практичного переведення справи. Фактично це поділення не перешкоджує основній ідеї самої справи, бо всі решти голосів мають тут найкращу, по змозі, можливість здійснити з успіхом свої виборчі права майже в такій самій мірі, як це сталося-б тоді, коли-б усі виборці держави або відповідної самоурядової одиниці обирали без поділення території на поодинокі виборчі округи.

В деталях для безпосереднього практичного прикладання у житті, ця — німецька — новіша система, — звичайно, може бути технічно розроблена в різні способи, особливо, для самоурядових одиниць — в залежності від спеціальних місцевих умов, справедливо пристосовуючись до різних потреб, що виникають з цих умов.

Росподілення мандатів, що випали на кожний окремих кандидатський список, переводиться по системі „звязаних списків“ просто по черзі, в якій кандидатури зазначені в спискові. Себ-то, окремі кандидати того чи іншого списку не дістають, властиво якоїсь особистої кількості голосів; черга їх права на обрання, згідно праву, яке придбав список, залежить од чергового числа, під яким відповідний кандидат включений до списку. У „вільних“ списках підрахунок обраних на список груп кандидатів переводиться персонально, згідно з кількістю голосів, які за кожного кандидата подані в поодиноких виборчих картках тої самої групи, бо виборець, зважившись приєднатись до певної зареєстрованої групи і написати на своїй виборчій картці її зареєстрований *N*, має однак право виповнити виборчу картку незалежно від, так мовити, офіційних кандидатів груп; в обчисленню поданих на картці голосів за різних кандидатів повинні бути зараховані всі заявлені

в ній кандидати, як спискові, так і неспискові; не усуваються і скупчені за одну особу де-кілька голосів одного виборця в виборчій картці. Черга кандидата для зачислення в депутати залежить од відповідної чергової абсолютної кількості одержаних голосів. Звичайно, ця кількість буде в дійсності також абсолютною більшістю в спискові; але можливо, що цього не буде в усіх випадках, і всетаки та особа буде обрана депутатом, себ-то залишається звільненою від звичайного природного виборчого коефіцієнту.

XXXV.

Ми бачимо, що виходячи з ідеї пропорційних виборів, шукаючи, для тих чи інших практичних або тактичних цілей, — певних нових удосконалених способів переведення пропорційних виборів у життя, дослідники ухилились од початкового простого шляху цієї справи і в кінець заплуталися, захоплені математичними примарами. Значна, переважна маса виборців, певна річ, зовсім не розуміє цих складних підрахунків голосів на виборах по списках, які женуться разом за двома зайцями; виборці через ці списки цілком страчують з ока тих осіб, за яких вони бажали-б подати свої голоси, бо цих осіб підпорядковують якимсь бездушним абстракціям, у вигляді номерів кандидатських списків. При вживанню такого шляху властиво губиться той живий зв'язок довіря, рішуче потрібний між виборцем та обраним депутатом. Тому цілком вірний — загально поширений погляд серед маси громадян та інтелігенції (не виключаючи і політичних чинників всіх родів) про те, що й пропорційні вибори з офіційно зареєстрованими списками кандидатів єсть свого роду лотерея, азартна гра. А коли дійсно це так, то, певна річ, треба таку гру в цій відповідальній суспільно-державній справі рішуче та найскорше одкинути та звернутися до серйозного відродження справи.

Вище ми більше-менше детально спинялись на питанню про плюральні голоси, мотивуючи цілковиту справедливість і доцільність прикладання цього принципу, особливо на виборах до місцевих представничих установ. В зв'язку з цим, а також в зв'язку з загальними міркуваннями впливає питання про те, чи раціонально, доцільно залишати і на майбутнє без зміни один з принципів суспільно-державного життя, що склався в давні часи, а саме, — що всі обрані до суспільно-державної представничої установи депутати користуються у цій установі, при вирішенню нею справ, однаково, без жадного винятку, кожний тільки одним голосом, цілком не вважаючи на те, що при простій, природній системі пропорційних виборів один депутат може бути обраний подвійним, потрійним і ще більшими кількостями голосів, ніж інші депутати, що дістали свій мандат на основі звичайного виборчого коефіцієнту. Певна річ, що при мажоритарній системі

та при обмежених виборчих округах, а також при системі офіційно зареєстрованих кандидатських списків, особливо різкого розділу не може бути; а при звязаних списках кандидатів жадного розділу в голосах зовсім не існує. Тому-то можна гадати, увесь час вважалося зайвою справою ставити на дискусію питання про надання одним депутатам в публічно-правних представничих установах більшої кількості голосів при вирішенню справ, ніж іншим, ставлячи це в залежність од кількості одержаних ними виборчих голосів. Але, коли відмовитись од зроблених системою кандидатських списків відхилень од простого природного переведення в життя пропорційних виборів і повернутися, так мовити, до рідної хати цього питання, тоді на такій очищеній площині впливає питання про суспільно-державну справедливість, громадську етичність і політичну доцільність щодо надання обраному депутатові в публічно-правній представничій установі більше одного голоса, в залежності од кількості одержаних ним на пропорційних виборах голосів. Тоді в найпростіший спосіб розв'язується у тому чи іншому напрямі питання про обмежене зачислення виборчих голосів за поодиноких кандидатів виключно тільки до досягнення цифр коефіцієнту і так само за їх заступників з виборчих карток (див. вище, стор 216).

Наш вік при звичаєний до численного складу публічно-правних представничих установ (у державному парламенті, в земствах, у громадах). Береться на увагу те правдиве міркування, що в таких установах мусять бути виявлені, по змозі, всі відтінки громадських напрямів — у відповідних кількостях депутатів. Через них виборці-громадяне мусять мати свій вплив на суспільно-державні справи. При тому спинялися на системі поодиноких виборчих округ, як на чомусь незмінному. І ця обставина значно спричинилась до факта великих кількостей депутатів у представничих установах. Зафіксовується більше-менше стала кількість депутатів; ця кількість вважається обовязковою; вона мусить бути натягнута за всяку ціну: для цього вживаються, в де-яких випадках, навіть різні цілком штучні засоби. Певна річ, маси виборців, які при звичаєні взагалі підпорядковуватись існуючим законам і обовязковим статутам, підпорядковуються також і всім цим згаданим сумнівної якості правилам, переконано гадаючи, що, мабуть, інших способів й не існує; але в здатності цих правил переконані не бувають, уяснити собі їх розумність та доцільність не можуть, але відчувають їх недоладність.

Разом з цим ми бачимо — і це всім досить відома річ — що з числа великої кількості депутатів тільки порівнюючи незначна частина приймає дійсно активну участь в працях пред-

ставничих установ, а значно більша частина їх складають лише масу при нечисленних активних керманічах, які в дійсності керують голосуванням у представничих установах. Такі керманічі виявляють (щоб не сказати—творять) думки й волю своїх прибічників у представничій установі і своїх прихильників у країні. Все це досить добре відомі факти і цілком типові явища сучасного життя, Відсіть ми, розуміється, маємо право, а також обов'язок, робити відповідні практичні висновки для прикладання до конкретного життя, і ці висновки перевірити в принциповій площині. Виходячи з цього, ми мусимо визнати, що поодинокі депутати представничих установ можуть цілком справедливо і доцільно для своєї праці сполучати в своїй особі де-кілька депутатських мандатів, а тому і мати де-кілька голосів при вирішенню справ шляхом голосування.

Але, чи не знижується через це гідність установи і громадянства? Ми такого зниження знайти в цьому з жадного боку не можемо. Цілком зрозуміло, що коли наприклад, на 50 тисяч виборців призначається один депутат, який може бути обраний 25,001 голосом, а при вживанню відповідної системи переведення виборів, без ділення на поодинокі виборчі округи, в цілій країні на одного кандидата скупчуються (групується) наприклад, один мільон голосів, то він має у масі населення довірря одного мільону виборців, себ-то кількісно в 40 раз більше довірря серед своїх співгромадян, ніж той депутат, за якого подано 25001 голос. І нема, з боку представничого принципу, жадної потреби, аби, замість того щоб задовольнитися одним депутатом, що обраний такою кваліфікованою більшістю голосів, яка охоплює кілька виборчих коефіцієнтів, — уперто обстоювати, щоб згаданий мільон виборців обов'язково обрав двадцять осіб, які будуть, разом з даним, одним, так би мовити, кваліфікованим, депутатом, голосувати в тій самій представничій установі. Можливо, що у цих 19-ти осіб існує бажання бути членами тої самої представничої установи, мати почесну посаду депутата, але такі суб'єктивні мотиви, розуміється, не можуть вважатись раціональною, доцільною громадянською підставою для збільшення кількості особистого складу депутатів, коли в них нема істотної потреби для справи.

Разом з тим, певний законний розмір відповідного впливу поодиноких груповань громадян у представничій установі може бути цілком вірно здійсненим і через одну особу з кількома відповідно збільшеними голосами, бо коли половина одного мільону (точніше: 500.020) виборців може налати двадцяти окремим особам право представляти їх волю в тій самій справі і в тій самій інституції, то вони це можуть без жадної шкоди для своєї державно-громадської гідности покласти також і на

одну особу.¹⁾ Взагалі таке збільшення голосів для одного депутата буде, певна річ, обернутися не в таких великих числах, як в зазначеному прикладі; але справа не в цих кількостях, а в самому принципі такого скупчення голосів, себ-то скупчених мандатів в особі одного депутата.

XXXVI.

Принципово жадного кількостного обмеження мандатів одному депутатові тут не вимагається. І лише ті чи інші спеціальні особливі умови, обставини й погляди, звички і потреби можуть виправдати відповідні обмеження у повному прикладанню згаданого чистого принципу на практиці. І тут, певна річ, можуть бути різні варіації: наприклад, може бути таке обмеження, що, по остаточному виявленню результатів виборів, така кількість голосів не може бути більше $\frac{3}{5}$ чи $\frac{3}{7}$ чи $\frac{4}{9}$ чи $\frac{5}{11}$, — і так далі, — з загального числа тих голосів, які будуть функціонувати у даній представничій установі.²⁾

¹⁾ Хоча кожний громадянин, який відповідає установленим умовам, має забезпечене законом право активно приймати участь у публічно-правних виборах і може бути обраним в депутати до публічно-правної представничої установи, коли виборці його оберуть; але він не має жадного суб'єктивного права на вислів довіря до себе з боку співгромадян і обрання ними; це останнє єсть певна річ, вже виключне право виборців. І тому цілком зрозуміло, у площі абсолютної справедливості і логічності, коли за виборцями, на виборах по пропорційній (а також властиво по кумулятивній) системі, ми визнаємо право обирати своїми скупченими голосами лише одного депутата, замість трьох, десятих, двадцятих або більшого числа, на обрання яких ці скупчені голоси вистарчали-б, і надати йому право користуватися у представничій установі, до якої його обрано, такою відповідною кваліфікованою кількістю голосів, замість звичайного одного голоса.

²⁾ Певна річ, що в усіх цих справах виявляється багато казуїстичних питань. Однак, коли притримуватись одверто й щиро демократично-республіканського державного принципу, не буде труднощів цілком розумно і доцільно розв'язувати такі казуїстичні питання (загальні і поодинокі), згідно з реальними потребами й обставинами і задовольняючи усі справедливі бажання суспільства. Все це можливо, розуміється, лише при умові найширшої децентралізації урядування в державі; і такий лад не перешкоджає утворенню вповні раціональної і доцільної, цілком міцної організації в справах суспільної безпечности й добробуту в державі взагалі і в поодиноких самоурядових одиницях зокрема. Навпаки, тільки таким шляхом можна тривало мобілізувати і захопити всі живі сили країни до найпліднішої громадської праці на народну користь і для задоволення всіх громадян в їх справедливих вимогах до держави й суспільства. На підставі безсумнівного досвіду ми, завжди і скрізь, бачимо яскраве підтвердження цієї простої істини, якої, на великий жаль, і досі дуже часто міродатні чинники не використовують в потрібних випадках так, як слід; перешкоджають цьому все ще затяті розуміння й звички, чудний консерватизм, уперте прихилення перед навиклими традиційними принципами в суспільно-державному життю, навіть між досить прогресівними колами інтелігенції, а також і в науці про конституційні порядки.

Але, по рації справи (*ratio rei*), в таких випадках слід триматись такого загального прінципу, щоб один депутат не міг кумулювати в собі цілу половину або більшість всіх голосів представничої установи. В останньому випадку саме існування зборів представничої установи цілком стратило-б свою рацію; вони і зробилися-б зовсім зайвими, тому що в таких зборах завжди міг-би мати більшість голосів один депутат проти всіх інших. Далі, будучи цілком послідовними, ми повинні зробити такий висновок, що-до цього випадку: коли не буде визнано потрібним означити згаданого обмеження для кількості голосів, яку один депутат може мати у представничій установі при голосуванні справ, то на випадок придбання одним депутатом більшості всіх мандатів, які підлягали обранню до даної представничої установи, — така особа одна заступає місце цілої представничої установи, — чи-то з певними обмеженнями в наданій цій установі звичайній повній владі й компетенції, чи без таких обмежень; чи з скороченням звичайного нормального виборчого періоду, чи без такого скорочення речінця. Все це не суперечить основному прінципу і складає, порівнюючи, вже лише практичні дрібниці, які можуть бути доцільно розв'язані різними способами, на підставі розважливого обміркування підлеглих, у кожному поодинокому випадку, реальних умов життя. Все це — індивідуальні речі, які вимагають уваги до себе. Головним народним контролем на чолі цілої справи стоїть плебісцит, — рівним чином як у державі, так і в поодиноких самоурядових одиницях. Відповідним унормуванням, законами і статутами, повинна бути забезпечена гласність чинности распорядчої влади, ким би вона не виконувалась: чи цілою представничою колегією (земськими або громадськими зборами), чи у відповідних випадках (які прінципово можна припустити) лише одною особою, — депутатом, що обраний відповідною кількістю голосів, як про це було вище зазначено.

XXXVII.

В зв'язку з цим питанням порушується й питання про необхідність чи зайвість обов'язкового заповнення певного кількостного комплексу депутатів даної представничої установи (парламенту, земств або громад) взагалі, і особливо представничих установ, в яких депутати будуть мати де-кілька голосів. Численні публічно-правні установи у державі мають певні кількості урядовців в залежності від обсягу праці, яку вони обов'язані виконувати. В представничих установах, як колегіях, працюють всі члені над тою самою справою; і для доброго виконання праці не робить різниці, чи будуть в ній приймати участь (беремо більше великі числа) 200 чи 100, 50 чи 25 осіб (депутатів). І, от, іноді цілком

вірно вживається правило для означення обов'язкового кількостного складу представничої установи, згідно якому склад представничої установи має число депутатів в залежності від конкретної кількості управнених виборців. Але цього зовсім не слід розуміти так, наче, при зафіксованню максимальної кількості депутатів (наприклад, при мільйоні виборців — сто депутатів) представничої установи, ця кількість депутатів мусить бути постачена за всяку, ціну, хоча-б при обраннях самим незначним мінімумом голосів як це може дійсно трапитись при вживаних нині пропорційних виборах по системі зв'язаних кандидатських списків.

Майже так само може статись при виборах по системі вільних кандидатських списків, коли решти голосів, що досягають до коефіцієнта, без обмеження поділюються в порядку зменшеної більшості голосів у цих рештах.¹⁾

До цього можна ще додати такі факти і міркування:

1. По законах всіх держав, для парламенту та для інших публічно-правних представництв, припускається, що для того, аби рішення були важними, треба, щоб вони приймались відповідною представничою установою в присутності означеного кворуму, який складається звичайно уже з одної третини цілого числа депутатів (іноді навіть і ця третина ще різними способами умовно скорочується). Себ-то, поодинокі справи можуть законно і важно вирішуватись представничою установою при цілком різних кворумах присутніх членів. Наприклад: весь склад представничої установи — 300 членів; $\frac{1}{3}$ їх вже вистарчає для кворуму; і половина їх і, себ-то 51 член замість 151-го, що повинно було матися на увазі при складанні і обранні представничої установи, — можуть правосильно вирішувати справи, які по засадничій думці закону покладені на цілу представничу установу. Але зібратися можуть і 120, 150, 200, 250 і тоді відповідно збільшена половина ($\frac{1}{2}$) членів своєю випадковою більшістю важно рішають справу. Себ-то одноманітної сталості у складі представничої установи при правосильному вирішенню належних до неї справ не буває, і кожна окрема справа вирішується цілком випадковою більшою або меншою кількістю голосів. Зовсім природно ставиться категоричне питання: для чого-ж, в таких обставинах, обов'язкова вимога, щоб все максимальне число депутатів до даної представничої

¹⁾ Таке становище річей можливе і при виборах з обмеженням голосів, коли мінімум не означено (див. стор. 226). При перевиборах по мажоритарній системі порушена справа зводиться по суті до цілком штучного засобу, тому що у перевиборах на голосування ставляться звичайно два, (рідко три) кандидати, які на первісних виборах дістали відносні найбільші кількості голосів, яких не вистарчало для обрання абсолютною більшістю. Себ-то, ці так звані первісні відносні більшості голосів можуть бути дуже невеликими, а виборці на перевиборах мусять або обрати депутата з нелюбих їм осіб, або вважають за краще цілком утриматись од голосування.

установи було неперемінно обране, хоч-би за вживанням цілком штучних засобів переведення виборів (див. стор. 216).

2. Всім відомо, що панове члени різних представничих установ дуже старанно й широко користуються зазначеною законною можливістю не прибувати в засідання представничої установи і що такими абсентеїстами звичайно бувають ті численні члени-депутати, які не виявляють активної діяльності в представничій установі, а звичайно, належать до тих „19 депутатів“ при 20-му, про яких вище було згадано (див. стор. 225).

3. Відомо також і те, що представничі установи дуже вибачливо відносяться до такого абсентеїзму.

4. Відомо і те, що навіть мінімальний кворум (наприклад, одна третина), не завжди збирається в призначеному засіданню; і що в такому критичному випадку нерідко вживається фікція, що кворум єсть, тоді як в дійсності його зовсім нема. Для цього треба тільки, аби не робилась ким-небудь із зацікавлених з тої чи іншої причини, — присутніх членів офіційна заява про відсутність кворуму в зібранню, і щоб фактичний підрахунок присутніх членів не підтвердив такої заяви.

Все це, певна річ, протирічить ідеї, що лежить в основі представництва, яке не має бути якоюсь шаблоновою, так мовити, казенною, урядовою установою з механічно означеним складом, а мусить бути цілком вільним виразом чистого суспільного сумління. Безперечно, мусить бути означеною кількістю позитивних виборчих голосів, яка обирає представника-депутата; і це може бути лише конкретною справою, вирішення якої залежить од реальних умов. Але певна влада, чи загально-державна, чи місцево-муніципальна, — мусить цю кількість означити, наприклад, так: на сто тисяч, або на 50 тисяч, або на 10 тисяч, або на тисячу, або на 100, або навіть на 20 виборців рахується один мандат. Так воно повинно бути як при обранню виборцями депутатів, так і при обранню виборцями виборних, а також цими останніми — депутатів. Такий формальний позитивно-правний бік справи.

XXXVIII.

По суті справи, при переведенню виборів, числом виборців, чи-то виборними, слід рахувати усю кількість управнених виборців, і на підставі її обчислювати ту кількість голосів, яка вистарчає для обрання певних осіб чи виборними, чи депутатами.¹⁾

¹⁾ Обовязкову, примусову участь виборців на виборах слід одкинути, бо такий примус не відповідає праву громадянина вільно висловлювати свою думку; спеціально при системі звязаних списків такий примус громадянина єсть актом політичного знасилування, при тому без жадної практичної користи для справи. Бо-ж при таємному голосуванню, громадянин, примушений явитися на вибори, цілком вільно може подати порожню ви-

Обчислення позитивних голосів за чиєсь обрання повинно виходити з загальної кількості виборців (чи-то голосів), які перед кожними виборами зареєстровані в офіційно оголошених списках виборців. Мінімальна кількість голосів для важности обрання особи виборними, або депутатом, повинна бути точно і наперед означена; вона не може підлягати жадним змінам в залежності хоч-би від того, що не всі виборці прийшли на вибори. Повідомлення про такі остаточні числа повинні бути оголошені за певний речінець до того дня, коли мусять переводитись вибори. Прінципово абсолютно необхідно, аби виборці знали про той затвержений кворум голосів, що потрібний для обрання тих кандидатів, яких вони намічають, і щоб вони могли відповідно, на незмінно твердому ґрунті, виконати ту працю перед виборами, що неминуча, аби справу поставити солідно та не грати в невідомі речі — так мовити, — у піжмурки.

Держава мусить вважати себе зацікавленою, щоб утворити через громадські вибори серйозні представничі установи: чи один державний парламент, чи численні представничі установи у місцевому самоурядованню. Вона і повинна надати бажаючим громадянам правну можливість виконувати свій моральний і політичний обов'язок у вповні солідних обставинах, на цілком певних основах, щоб не ризикувати якоюсь азартною грою; до неї громадянина не можна примушувати ні з юридичного, ні етичного, ні з політичного боку; і призичаювати громадянина до такої гри сталими виборчими порядками не гідно з жадного боку, бо деморалізувати громадянина у такому напрямі, розуміється, небезпечно для цілого етичного змісту держави.

XXXIX.

Коли стати на зазначених підставах, то основна форма нереведення публічно-правних виборів до відповідних представничих установ управненими виборцями мусить бути такою:

1. Поодиноких виборчих округ з обмеженою кількістю обраних депутатів не утворюється, а вибори переводяться на цілій території держави, чи-то земської чи громадської самоурядової одиниці. Складаються лише певні, відповідно потребам зручності для виборців, поодинокі місцеві бюро, які відають списками виборців, приймають од них виборчі картки, переводять на місці підрахунок поданих виборчих голосів та одсилають їх до посередніх установ — коли вони існують, або безпосереднє до головних установ по належності.

борчу картку без жадних запропонованих ним кандидатів; і такого виборця до жадної карної або іншої якоїсь відповідальности притягти фактично не можливо. Разом з тим, таку порожню виборчу картку навіть фіктивно ні за кого, ні проти кого зарахувати не можна.

2. Вибори переводяться по пропорційній системі. Обраним вважається той, хто дістав кількість голосів, яка рівна числу кількості всіх офіційно оголошених управнених виборців („В“), діленому на число, яке рівне кількості підлеглих обранню депутатів, чи з додатком одиниці ($n+1$), чи без такого додатку (n). Наприклад у середньому масштабі місцевої самоупрядової земської одиниці офіційно оголошені 1.130.000 виборців і належить обрати 120 депутатів („гласних“) таким чином, за того чи іншого кандидата, для важности виборів, мусять бути подані по формулі $V:n$ (1.130.000 : 120) — 9417 голосів, а згідно формулі $V:(n+1)$ (1.130.000 : 121) — 9330 голосів.

Відсутність на виборах де-якої кількості виборців не змінює зазначеного абсолютного коефіцієнту. І коли на виборах, при такому стані річей, не буде обсажено тої кількості депутатських мандатів, яка могла бути обрана, по означеній законом або статутом пропорції між загальним числом всіх виборців і числом депутатських мандатів, та означена в оголошеному офіційно коефіцієнті, то новий склад відповідної представничї установи обмежується такою скороченою кількістю членів. В тому-ж випадку, коли-б ця, зменшена фактичними результатами виборів, кількість дійшла до 50% або ще нижче максимальної законної кількості, то вибори треба переводити на-ново.

Зауважимо особливо ще про таке становище: коли наприклад кількість поодиноких осіб, які могли бути обрані до складу даної представничї установи, значно зменшилась у наслідок того, що де-які поодинокі члени — депутати — в цій установі мають, згідно виборам, мандати на більшу, ніж звичайна, кількість голосів у ній (або що на виборах не всі мандати були обсажені) (див. стор. 216), то, для найкращого суспільного контролю, і незалежно од відповідного плебісциту (про що нами вже було згадано вище), — було-б доцільним, при певному процентовому мінімуму (наприклад при 50%) депутатів, скоротити, звичайний речінець для повноважень такого складу представництва, що дає виборцям можливість на наблизених нових виборах заповнити комплект депутатів, і разом з тим перевірити, наскільки особи, на яких скупчились на виборах збільшені кількості мандатів (на підставі кількох коефіцієнтів), виправдують таке, покладене на них виключне довіря.

3. Коли голоси, які подані за певного кандидата, перевищують офіційно означений виборчий коефіцієнт, і коли кількість цих голосів вміщує в собі чи один раз, чи де-кілька раз число коефіцієнта, то обраному надається і відповідна кількість голосів в представничї установі, до якої його обрано. Ясна справа, що в такий самий спосіб у підлеглих випадках переводиться також і обрання виборних виборцями і депутатів виборними.

XL.

Послідовно продовжуючи нашу постановку порушених питань, певна річ, слід вивести і таку логічну консеквенцію, що більшість голосів для важности прийнятих на зборах представничої установи рішень, повинна бути обчислена од кількості усіх депутатів, які можна було, згідно з статутом про представничу установу, послати до неї, хоча-б і кількість ця по одній з зазначених вище (див. стор.) причин не була добрана або потім скоротилась.

Принцип більшості — річ умовна; крім так званої абсолютної або звичайної більшості, себ-то, $(n:2) + 1$, вживаються в різних випадках, по перше, так звана кваліфікована більшість — $(n:2) + X$, себ-то, більшість, яка збільшена, порівнюючи з звичайною або абсолютною більшістю; по друге, більшість відносна. У зазначеному прикладі ми будемо звичайно мати кваліфіковані, по формулі $(n:2) + X$, більшості.¹⁾

XLI.

На випадок, коли-б обраний депутат (або виборний) відмовився од обрання, або по тій чи іншій причині вийшов-би зі складу представництва, або тимчасово не має можливості виконувати свої депутатські обовязки, то заступати його повинний кандидат до членів представничої установи по черзі більшості одержаних на виборах виборчих голосів.²⁾ Тому кожний виборець

¹⁾ Правда, вона не обчислюється у певному відсотковому розмірі, не алгебраїчно, а у певному X відношенню до точного арифметичного числа. Наприклад, слід було обрати 60 депутатів, але обрано лише 40; звичайна мінімальна більшість голосів для рішення справ у такій представничій установі рівна — 30 голосам, а не 20. У дійсному вживанню ми спостерігаємо такі аналогічні приклади: для вирішення певних справ у відповідній представничій установі вимагається, скажемо, присутність $\frac{3}{4}$ всіх членів тої установи і для важного вирішення такої справи вимагається $\frac{2}{3}$ з числа присутних. Себ-то, коли з 60 членів $\frac{3}{4}$ їх — 45 присутні і $\frac{2}{3}$ присутних — 30 депутатів згоджуються з постановою (рішенням), то воно вважається важною. Таким чином, і в площині існуючого реального досвіду нема нічого надзвичайно нового у вище зробленій послідовній консеквенції для обчислення більшості голосів при вирішенню справ у представничих установах. Але, певна річ, що маючи на оці особливі реальні обставини, і тут не виключається можливість зробити з повного прикладання вірного взагалі принципу доцільні у реальному життю винятки на ґрунті річевого мотивування.

²⁾ Вживання такої системи кандидатів поширене майже скрізь в представничих установах місцевого самоуправування, але тільки для остаточного заміщення депутатів, що зовсім виходять зі складу установи. Але так само необхідно, на користь справи, і тимчасове заміщення відсутнього по тій чи іншій причині депутата. І такий порядок слід також поширити на державні парламенти; жадних річевих суперечок проти такої вимоги не може бути, крім покликання на помилкову загальну традицію у минулій практиці. Але здається, що мода на такі мотивування в наші часи вже почала переходити.

на виборах пише в своїй виборчій картці два прізвіща пропонованих ним осіб: одно — перше по черзі — безпосередне на місце „депутата“ до даної представничої установи, а друге — на місце „кандідата до депутатів“. Кожний з обох голосів: за депутата і кандидата обчислюються на всіх виборчих картках зовсім зокрема. Цей кандидат також може бути обраний на де-кілька мандатів, як і депутат (див. вище, про це). Він, у цьому випадку, користується голосами у представничій установи, коли він функціонує за депутата, у такій кількості, яка не перевищує кількості голосів, яку має член-депутат, якого кандидат заступає. Обрані, таким чином, кандидати річево у жадний спосіб не сполучені з тими депутатами, з якими вони разом записані в тій самій виборчій картці. Список кандидатів складається загальний, як і список депутатів, на підставі загального обчислення поданих голосів. Пропоновані у виборчих картках в депутати та в кандидати до депутатів особи, які не дістануть абсолютно зафіксованої кількості голосів, залишаються остаточно за бортом; і список обраних депутатів і обраних кандидатів до них комплектується виключно з осіб, що дістали повний коефіцієнт голосів, а незаміщені у такий спосіб місця до представничої установи залишаються вільними на весь період часу, на який обрано представництво.

При заміщенню чи остаточно, чи тимчасовому, депутата кандидатом, слід спостерігати такий порядок, що коли кандидат-заступник, обраний на менше число голосів, ніж член, якого він заступає, то на місце депутата у відповідних випадках (див. вище, про це) повинні бути закликані де-кілька вільних чергових кандидатів, які відповідають кількості голосів депутата, якого вони мусять заступати. Коли-ж таке скупчення кандидатів не виявить точно відповідного числа голосів, які треба заступати, а саме, коли воно буде більше, то останній черговий кандидат в низці цієї відповідної кількості кандидатів дістає таке зменшене число голосів, яке потрібне, щоб заповнити всю кількість голосів, що має депутат, якого ці кандидати разом укупі заступають.

І коли-б не вистарчало таких голосів у цілому комплекті вільних кандидатів до депутатів, для повного заміщення голосів того депутата, якого вони заступають, то вони користуються тільки тою кількістю голосів, яка їм надана при обранню їх кандидатами. Наприклад, заступити треба чи остаточно, чи тимчасово (це не має значіння) депутата, якому належать 20 мандатів, а комплект вільних кандидатів має тільки 10 голосів; в такому випадку заступництво обмежується цими 10 голосами без жадного збільшення.

XLII.

Такий спосіб переведення виборів, який формульовано вище (див. стор. 230), не перешкоджає ні вживанню плюральних голосів

(див. вище, про це), ні посереднім виборам. Він у чистому вигляді і цілком послідовно переводить ідею демократично-республіканської державності та ідею пропорційних виборів. Він, до того, виконується дуже легко, і зовсім просто; він задовольняє всі ті мінімальні окремі групи виборців, які справедливо можуть вимагати уваги для свого кандидата на виборах до тої чи іншої представничої установи. Так звані решти, яких так бажають охороняти на пропорційних виборах при обмежених виборчих округах, — тут, в запропонованій вище системі переведення виборів, можуть, з найбільшим успіхом, сполучатися між собою і з самих малих, зближених між собою, поодиноких частин утворювати кількість виборців, яка вистарчає для покриття числа виборчого коефіцієнта.

Досі: 1. обовязкове укомплектування на виборах певної абсолютної кількості депутатських мандатів до представничих установ, і 2. абсолютне обмеження кожного депутата у цих установах виключно одним мандатом (одним голосом при голосованнях в даній представничій установі) були двома абсолютними перешкодами, так би мовити, двома клинами, які весь час перешкоджували скласти зручний і вірний спосіб переведення пропорційних виборів. Одкидати ці перешкоди актуальної справи реформи виборчого права, однак, страшенно боялися, вважаючи таку рішучість за непростимий замах проти принципів ліберального конституціоналізму. Але таки уже настає без вороття необхідність розрубати ці Гордієві вузли без похливної байдужости довкола цілком достиглої справи.

Формульована тут система переведення виборів до публічно-правних представничих установ також цілком уміщується і в тих нових формах упорядкування распорядчої влади місцевого самоуправування, що дані вище (див. відпов. розд.). Для маси громадянства, яке мусить при демократично-республіканській державності бути зацікавленим в тому, щоб приймати саму пильну й ширшу активну участь в цих виборах, згідно своїм правам, запропонована тут система виборів буде цілком зрозумілою та ясною. І виборці будуть мати можливість переводити свою виборчу чинність, на твердому ґрунті, з точним, по змозі, фактичним обчисленням своїх сил для досягнення на виборах певного успіху. Шанси для організації, так мовити, вільних („диких“) угруповань виборців тут величезно збільшуються. І, без сумніву, зацікавленість мас виборців в обстоюванню своїх поглядів на відповідних публічно-правних виборах, при таких плідних перспективах для їх власної активності, дуже значно виросте. Все це складає цікаві обставини на користь публічно-правної праці в державі — в її цілому і в місцевому самоуправуванні.

XLIII.

Де-яке зовнішнє зближення прекладеного переведення виборчої справи до публічно-правних представничих установ, — з відповідними порядками в приватно-правних акційних установах, де завжди на загальних зборах спільникам надається де-кільки голосів в залежності од кількості приналежних спільнику паїв, — це, само по собі, не може знеславити гідність прекладеного тут скупчення більшого числа голосів (мандатів) в особі одного депутата в публічно-правній представничій установі, коли проти такої системи нема істотних уваг і суперечок. А поки що, їх таки немає. Але, тому що нікого не слід примусово робити щасливим проти його волі, хоч-би і самими здосконаленими формами суспільного життя, — і разом з тим, коли в дійсності можуть виявитись такі реальні, особливо місцеві умови, при яких, наприклад: вибори по списках з обмеженням голосів чи вибори по системі „скупчених голосів“, або вибори „з вільними списками кандидатів“, можуть здаватися живим людям, яких ці вибори безпосереднє торкаються, більше бажаними і, на ділі, у даний час і в даних обставинах можуть бути навіть доцільнішими, — то цілком ясно, що вільна демократично-республіканська державність обовязково повинна рахуватись з такими конкретними потребами громадян і не навязувати поодиноким місцевим самоуправованням небажаних їм загальних форм переведення виборів до їх представничої установи. Ми завжди будемо памятати велику премудрість саксонського уряду, що в недалекі од нас, але вже минулі часи, суспільного життя, так розумно й навчаюче відносилось до аналогічних питань суспільного життя, про що було згадано вище.¹⁾

Не дивлючись на крайню простолінійну послідовність ви-

¹⁾ Поважні поодинокі старшини у саксонських селах, з якими я балакав в 1894 р., були переконані, що вживаний в їх селі, цілком автономний — щоб не казати суверенний — порядок місцевого оподаткування (посередніми і прямими налогами) найкращий на світі. І вони мали що-до себе цілковиту рацію, тому що, для їх місцевих індивідуальних обставин, вони, на підставі власного досвіду, виробили такий порядок, який до них найкраще підходив. І уряд у Дрездені переконався, що селяне дійсно мають рацію, і ніколи не втручався до їх дійсної мудрости у цій справі своїми приписами. Так само міста у Саксонії користувались такою самою автономією. І певна річ, істина тут не обмежується тільки громадськими фінансовими порядками. Це — тільки частина, звичайно, дуже поважна частина місцевого самоуправовання, але зазначена істина мусить бути щиро і широко визнаною для всіх боків цього урядовання у земстві і громадах, розуміється, лише з тими невідкладними обмеженнями, які необхідні для охорони добробуту й безпечности державного цілого; але ці обмеження повинні бути здійснені без жадного жививання як явних, так і тайних бюрократичних засобів. Тут повинні бути складені міцно — непорушні, цілком одверті констітуційні забезпечення (гарантії).

сновків, а тому, разом і на дуже радикальний спосіб предкладеного тут вирішення справи про безпосередні цілі майбутньої реформи конкретного прикладання системи пропорційних виборів до публічно-правних представничих установ, з відповідними наслідками в організації складу і в порядку виконання праці в представничому розпорядчому органі самоурядовань у земстві й громаді, — така реформа, в усій зазначеній її цілості, однак, не належить до категорії малюнків про якусь метафізичну майбутність (скажемо, по зразку Беламаі).

Предкладені вище пропозиції про відповідні реформи місцевого самоурядовання логічно і реально впливають з самих рямок того конкретного становища, до якого ми так стало, міцно і тривало вже призвичаєні, — в чому ми, так би мовити, вже так непорушно здогматизувалися. Тому перехід до пропонованого нового удосконаленого ладу не має в собі чогось конкретно неможливого або реально шкідливого; він, з жадного боку, не суперечить ні принципам державности, ні психології громадянства. Громадянам в їх місцевому самоурядованню треба надати цілком вільну можливість починати у себе без жадного примусу зверху, по власному розсуду, утворювати перехід до цих нових раціональних форм переведення виборів до місцевих представничих установ та організації розпорядчої влади.

Зверху та в науці може й повинно бути виконана поважна культурна праця на допомогу розумного і доцільного розвитку згаданого ріжноманітного вільного життя в цілком автономних самоурядованнях. Це мусить бути зроблено безперестанними, вчасними, точними і вірними обсерваціями над цим ріжноманітним життям, відповідними повними статистичними і науковими дослідженнями і популярними поясненнями, корисними вказівками, щирим доброзичливим підтриманням гласности в усіх справах автономного місцевого самоурядовання, об'єктивною критикою над вірною, доброю та помилковою чинністю поодиноких самоурядовань. Ці нові шляхи культурного вільного унормовання життя в місцевих самоурядованнях, з боку освіченого уряду і науки, дадуть, без сумніву, блискучі, реальні результати в життю цих ґрунтовних підвалин державности. Поліцейзм та бюрократизм з боку уряду в цих справах вільного життя повинні бути цілком усунені. Можемо сміливо і вповні переконано сподіватись, що на Великій Україні, при відродженню нашої вільної народної державности, всі предкладені пропозиції про організацію місцевого самоурядовання, разом з виборчою системою, знайдуть собі живий відгук у душах громадян, що заховали в собі заповіт козацтва.

Хай живе вільна, незалежна, народна Україна, і дай Боже їй щастя й успіху упорядкувати своє суспільно-державне життя у найрозумніший, найдоцільніший спосіб. Тому вчасно виготов-

лювати для цієї потреби всі численні відповідні праці, це єсть свя- тим обов'язком українських правників на тимчасовій нашій емі- грації, особливо в благословенній Чехословацькій республіці, в якій, при її щирій та щедрій допомозі, українські наукові сили, а також правники мають можливість виконувати свій патріотичний обяза- зок. І ми, українські правники, повинні пам'ятати, що практичні перспективи плідности нашої праці в цьому відношенню на ко- ристь нашої батьківщини безмежні.

Здається, що ніколи, мабуть, перед правниками не стояли ще такі величезні можливості для успіху їх плідної творчої праці у будованню нового правного ладу у державі на самих раціональних засадах — та в національному напрямі, як перед нами. Бо-ж ми, в нашій творчості, звільнені, од тих численних традиційних перешкод, що на Заході нагромадились у вигляді багатьох, на протязі часу вже перестарілих державних і прав- них розумінь, до яких культурні люде, однак, міцно призвичаєні, і від яких вони зректись не мають сміливости. Нас подібні пе- решкоди не будуть гальмувати. Скористаймо-ж таке наше ви- ключне щастя щиро, швидко й широко! На нас лежить ця ве- лика і приємна відповідальність.¹⁾

¹⁾ Ми знаємо, що земляки-брати наші на Батьківщині всі сподіваються на нашу підготовчу культурну працю, яку ми робимо і повинні робити на еміграції. Вони чекають, що ми прийдемо до них з цілком виготовленими плянами для відродження на Батьківщині міцних і добрих правних порядків у державній, адміністраційній та судовій галузях, — всіх тих порядків, які відповідають їх національним потребам та почуттю і демократично-респуб- ліканським поглядам, що в них міцно закріпились і посилились, на підставі споминів про минулі часи вільного козацтва, у тих тяжких умовах життя, що нашим землякам випало переживати за останні п'ять років.

Проф. В. Тимошенко.

ПРОБЛЕМА ТА РОЗУМІННЯ КОНКУРЕНЦІЇ.

(PROF. W. TIMOSHENKO. PROBLÈME ET CONCEPTION
DE LA CONCURRENCE.)

I.

Розуміння конкуренції — це одно з тих розумінь, що, може, частіш, ніж яке інше, вживається в політичній економії; що мислиться в основі майже всіх господарчих явищ і відносин; що виникло разом з народженням політичної економії, як науки. Воно так звязано з цілою системою народногосподарчої науки, що, наприклад, Дж. Ст. Мілль стверджував,¹⁾ що лише дякуючи існуванню прінципа вільної конкуренції, політична економія може претендувати на науковий характер, розуміючи при цьому, що лише при існуванні вільної конкуренції господарчий процес набирає стихійного, спонтанного характеру, робиться подібним до природних явищ і через це підлягає певним об'єктивним законам, вивчення й встановлення яких і єсть завданням політичної економії.

Здавалося-би, що в наслідок цього можна було-б ждати, що розуміння конкуренції являється одним з найбільше викристалізованих, ясних, точно сформульованих розумінь політичної економії. А між тим тут, як і в багатьох інших випадках що-до основних розумінь політичної економії, маємо цілком протилежну картину. Лише плутанина в тямленню, неозначеність, неясність і многозначність розуміння конкуренції йде ще далі, ніж в інших категоріях політичної економії, як, наприклад, в категорії капіталу, що й спричинилося до нагромадження суперечок і непорозумінь, яких може не було-б, коли-б це розуміння тямлося тими, що його вживають, однаково, в одному змісті. По свому характеру загальности і в той самий час невстановлености — розуміння конкуренції можна порівняти хіба до розуміння попиту та предкладання. Ці останні розуміння дуже близько звязані з розумінням конкуренції, і їх також, як і явище конкуренції, підставляють завжди там,

¹⁾ Мілль. Основи політичної економії, книга II, глава 4.

де необхідно в'яснити взаємовідносини господарчих факторів між собою; при тому їх вживають, як щось ясне, само собою зрозуміле, що не потребує дальшого в'яснення. Між тим попит і предкладання по істоті своїй суті — одні з самих складніших розумінь, що покривають собою дуже складні явища; і кожна спроба строгого означення їх доводила до дуже складних конструкцій, часто значно відріжнених одна від одної. Ще в наші дні Ліфман в своїй системі¹⁾ цілком відкидає всі попередні конструкції цих розумінь і витворює власну, нову. А Беджгот, в статті про Ад. Сміта²⁾, сформулювавши в досить складній формі умови, означаючи обмін благ, додає: ця формула може здатися занадто складною; її звичайно скорочують і приводять до твердження, що риночна ціна означається „попитом і предкладанням“, але, додає він, цей вираз досить добрий, коли ви знаєте, що під ним розумієте. І наслідок вживання такого малого числа слів для означення остільки складного явища — такий, що їх звичайно вживають в різних змістах.

Оце ж саме, може ще в більшій мірі, треба сказати і що-до розуміння конкуренції. Воно так само часто, як і розуміння попиту й предкладання, підставляється там, де треба пояснити складний механізм господарчих взаємовідносин, при чому вживання слова „конкуренція“ вважається остаточним, таким, що не вимагає дальшого аналізу. Більше того, коли розуміння „попит і предкладання“ вживаються лише в політичній економії, розуміння конкуренції поширюється значно далі, — в соціологію і навіть біологію, — чим його многозначність ще побільшується. Ви марно будете шукати у класиків економічної науки означення розуміння конкуренції: ні Адам Сміт, ні Рікардо не присвячують його аналізу окремого місця; вони беруть його з звичайного слововживання, зі звичайного обігу, як це вони робили часто і з іншими основними розуміннями. А проте розуміння конкуренції займає в їх системах центральне місце. Для них конкуренція — істотна приналежність „натурального порядку“. Більше того, для них конкуренція — не лише істотна частина „натурального порядку“; вона — та сила, той засіб, що доводить господарчі відносини до натурального стану. Це конкуренція встановляє зв'язок між дійсною, фактичною риночною ціною і натуральною ціною, між фактично отриманими підприємцями прибутками і натуральним рівнем їх, між фактичною і натуральною заробітною платнею. Це конкуренція стоїть на сторожі повернення одхилених не-натуральних оцінок до їх натурального рівня.

В зв'язку з цим розуміння конкуренції займає дуже важливе

¹⁾ Liefmann. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre Bd. II.

²⁾ Bagehot. Economic Studies. Стаття „Adam Smith and our Modern Economy“.

місце у класиків; учення про конкуренцію розкидано у них в усіх тих відділах, де вони трактують про риночну й натуральну ціну, про зиск, про заробітну платню¹⁾, в яких вони хоч і не дають, як ми зазначили вище, аналізу самого розуміння конкуренції, але з яких всетаки можна вивести, до певної міри, як тямлення ними змісту цього слова, так і того механізму, яким, на їх погляд, конкуренція регулює господарче життя.

Учення про конкуренцію у класиків зв'язано з їх ученням про господарчу рівновагу, з їх уявленням, що господарче життя завше прямує до певного натурального стану, що цей натуральний стан єсть станом господарчої рівноваги, при чому рівноваги сталої, так що в разі відхилення господарчих відносин від цього стану, під впливом тих чи інших сил, вони знову самі до нього повертаються, самі урівноважуються. І от для класиків конкуренція була тою силою, тим механізмом, що приводить усе господарче життя в стан рівноваги, коли певні сили виведуть його з такого стану.

З точки погляду вчення класичної школи зокрема важлива роля конкуренції в розподілі господарчих факторів, в поставленню їх на відповідні місця, в наданню їм відповідної ролі, відповідної активності, в розподілі цих факторів — капіталу і праці — між відповідними галузями господарчої діяльності. Для класиків конкуренція не єсть неупорядкованою боротьбою, а організуючим фактором; конкуренція ними розглядалась скорше як фактор соціальний, ніж індивідуалістичний. В цьому вони, між иншим, відрізняються від сучасного представника індивідуалістичного напрямку в господарчих науках, Ліфмана, який протиставляє господарчу боротьбу-конкуренцію боротьбі соціальній, наприклад класовій боротьбі, ствержуючи, що конкуренція єсть боротьбою індивідуальною, за якою стоїть лише індивідуальний інтерес.²⁾

Цілий оптимізм класичної школи, — а він в певному відношенню був і у Рікардо, хоч звичайно його звать песимістом, — засновувався на цій вірі в конкуренцію, як організуючу соціальну силу, яка приводить народне господарство до стану рівноваги, — до стану, що одночасно і в інтересах окремих господарюючих осіб і цілого суспільства, що дає максимум господарчого задоволення.³⁾

Розгляд учення класиків про зиск, про єдиний рівень зиску, про урівнання зиску в різних галузях господарчої діяльності,

¹⁾ Adam Smith. *Wealth of nations*, книга I, глави 7, 8, 9, 10.

David Ricardo. *Principles*, глави 4, 5 і 6.

²⁾ Liefmann. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Band II, Kapitel IV.

³⁾ Математична школа економістів лише далі обґрунтувала це твердження класичної школи, яке нею приймалося, як основний принцип господарчого життя.

—а в цих як-раз відділах виявляється розуміння класіками конкуренції, як організуючого фактора господарчої діяльності, — приводить нас до твердження, що класіки в той же час почували, що конкуренція, в якості регулюючого принципу господарчого ладу, є другим фактором, наслідком основного, первісного фактору господарчого життя, яким являється змагання господарюючих суб'єктів до прибутку, до зиску і то найвищого; що це змагання до найбільшого зиску є як головною двигуючою силою, так і регулюючим принципом капіталістичного господарчого устрою, який дає йому напрям і міру, і що конкуренція вже є лише наслідок сутички ріжних господарюючих суб'єктів, що діють під впливом цього змагання.

Цілком одверто і яскраво це вчення було розвинуто Шеффле, а вже за ним, в останні часи, Ліфман кладе цей принцип в основу цілої своєї системи. Мабуть, ніхто не формулював так яскраво і мистецьки ролю конкуренції, як регулюючого принципу господарчого життя, як це зробив Шеффле. Він каже: „Принцип спекулятивної (капіталістичної) організації господарства є змагання до найвищого чистого зиску, що, як то вказує і само слово: — „інтерес“, *inter — esse* — лежати між, — являється ріжницею між найможливо високим прибутком (*Ertrag*) і найможливо меншою жертвою.¹⁾

З загального виявлення індивідуальних інтересів створюється конкуренція, суперництво між інтересами, вона не що інше, як загальне, суспільне народногосподарче виявлення спекулятивного принципу народного господарства.²⁾ А трохи далі він картинно малює регулюючу, направляючу ролю конкуренції в таких словах: „В конкуренції за найвищий прибуток (*Ertrag*), каже він, підприємчий капітал поділяється між всіма країнами, всіма галузями сільського господарства, промисловости й торгівлі, і в цьому своєму змагання через усі обшари продукції він захоп-

¹⁾ Усе вчення Ліфмана про *Kosten* і *Nutzen* і про *Ertrag*, як результат порівняння *Kosten* і *Nutzen* і про те, що змагання до найвищого прибутку, яке приводить до вирівнання граничних прибутків (*Grenzerträge*), є регулюючим принципом цілого господарчого життя. Це вчення, оригінальність якого так часто висовує Ліфман, було цілком ясно розвинуто Шеффле, що, правда, в певній мірі визнає і сам Ліфман. Слідуюча цитата з Шеффле виказує, що в цілій системі Ліфмана є мало чого оригінального: „З точки погляду спекулятивної, каже Шеффле, точка байдужости (*Indifferenzpunkt*) настає тоді, коли зиск підприємця, заробітна платня, процент на капітал можуть лише винагородити суму жертв праці чи користування капіталом (пересічний зиск). На цьому пункті нормально конкуренція припиняється. Вище цього пункту з'являється чиста користь (*Nutzen*) — рента, нижче неї починаються втрати (*Einbüsse*). Рента побуджує до заснування підприємств, найму майна, позичок грошей; втрати приводять до припинення підприємств, відштовхування робочих рук і зменшення користування позичковим капіталом.

²⁾ *Schäffle. Das gesellschaftliche System. 1873, Bd. II, стор. 25.*

лює з собою всю працю, всі позичкові капітали, и доводить їх до найбільше продуктивного розподілу. Конкуренція найманих робітників і капіталістів, що позичають гроші, за найбільше платноздатних підприємців, сприяє господарчій кристалізації всіх продукційних сил на шляху капіталізму. Таким чином капіталізм виявляє з себе сполучення мільонів індивідуальних робітників і маєтків в єдиний національний та інтернаціональний продукційний організм під верховним веденням (Oberleitung) підприємчих, конкуруючих за найвищий підприємчий прибуток, капіталістів¹⁾

Учення про конкуренцію, як регулюючий принцип господарства, звичайно зв'язується класіками з ученням про вирівнання прибутків. Лише шляхом вирівнання прибутків в різних галузях господарчої діяльності встановлюється рівновага у народньому господарстві, лише цим шляхом устанавлюється такий розподіл господарчих факторів — капіталу і праці, — що відповідає інтересам суспільства. Ріжний рівень прибутків в різних галузях господарчої діяльності, навпаки, посилює конкуренцію коло тих галузів, які дають найвищий розмір прибутків, викликає приплив капіталу і праці, поки зростаюча конкуренція не зведе до звичайного рівня прибутки в ній.

Таким чином учення про існування єдиного рівня прибутків чи про постійне змагання зиску до певного рівня, було у класіків складовою частиною їх учення про конкуренцію, як регулюючого принципу господарчого життя. Лише комбінація вчення про єдиний рівень прибутків, про господарчу рівновагу, з їх розумінням конкуренції, як регулюючої сили, що приводить до цієї рівноваги, веде класіків до ідеї саморегулювання господарчого життя. Ідея конкуренції, без ідеї господарчої рівноваги, без ідеї вирівнання зиску, не могла-б довести до розуміння господарства, як автоматично саморегулюючої системи. Навпаки вона мусіла-б викликати ідею „анархічної“ конкуренції і анархії в господарчих відносинах і потягти за собою визнання необхідности втручання певної організованої суспільної сили, яка-б керувала розподілом господарчих факторів і направляла-б їх діяльність, що, як відомо, відкидала класічна школа політичної економії.

З огляду на це не дивно, що класічна школа присвячувала багато уваги як-раз цьому питанню про вирівнання зиску.

Для Рікардо з його абстрактно-спекулятивним методом факт вирівнання прибутків в різних галузях господарчої діяльності в наслідок чинности конкуренції був безсумнівним фактом реального господарчого життя.²⁾ А. Сміт був в своїх тверженнях менше

¹⁾ Там же, стор. 29.

²⁾ В 4-ій главі „Принципів“ Рікардо каже: „Невпинне змагання з боку осіб, вкладаючих капітали, спрямоване до того, щоб замінити менше прибуткове вживання капіталу більше прибутковим, має сильну тенденцію до

рішучим. В главах про прибуток на капітал і про рівень його в різних галузях (глави 9 та 10 книги I) він, з характерним для нього багатством спостережень з реального господарчого життя, констатує труднощі встановити взагалі рівень прибутку і далі наводить цілу низку відхилень прибутків од звичайного рівня, під впливом причин психологічних, історичних і в наслідок відповідних заходів економічної політики. Але всетаки і він приходить до твердження, що вигоди й невигоди праці капіталу в різних галузях мусять бути рівними, або мусять стремити до вирівнання. В кожному разі в суспільстві, де речі залишені своїй натуральній течії, де панує повна воля,¹⁾ бо инакше була-б порушилася господарча рівновага, і чинність конкуренції мусіла-б знову її встановити.

Дж. Ст. Мілль, для якого різниця рівня зиску од підприємства до підприємства була безсумнівним фактом, і який навіть стверджував, що навряд чи той зиск може бути однаковий в двох випадках, з огляду на різниці в знаннях, талановитості, господарчості і енергії капіталістів чи їх службовців, а також з огляду на різниці в персональних зв'язках, а то і просто в залежності від випадку, мусів, для збереження ідеї господарчої рівноваги і примирення її з фактом існування різниці в рівнях прибутків в різних підприємствах, витворити окреме розуміння „виглядів на прибуток“ і твердити, що коли вже не самі прибутки, то у всякому разі вигляди на прибутки, надії на них для осіб пересічної здібності, мусять бути однакові в різних галузях господарчої діяльності²⁾. Без цього твердження він не міг-би утримати ідеї рівноваги і саморегулювання господарчого життя.

Навіть Шеффле, що надавав рентний характер (дифференціальної ренти) не тільки земельній ренті, але також і зискам взагалі, і виходив таким чином не з розуміння єдиного рівня зиску, а навпаки, виводив не лише різниці в рівні зиску, а до певної міри взагалі самий факт зиску, з різниці умов діяльності окремих підприємств, розглядав зиск, як надзвичайну виручку (Extragewinn), навіть Шеффле мусів бачити в конкуренції ту силу, що знижує, приводить на звичайний рівень підвищені прибутки, які з'являються в наслідок якоїсь нової надзвичайно продуктивної комбінації продукційних факторів. Конкуренція і для нього єсть тою

вирівнання всіх прибутків.“ Далі, накресливши механізм, при допомозі якого це вирівнання здійснюється, Рікардо підкреслює його дійсність і пише: „Конкуренція вирівнює мінові цінності благ так, що після оплати заробітної платні за працю, необхідну для їх продукції і веїх інших витрат, необхідних для репродукції вкладеного капіталу в його попередньому стані, залишені цінності чи решти, в кожній галузі промисловости будуть знаходитись в пропорції до цінности вкладеного капіталу.

¹⁾ А д. С м і т. Багатство народів. В німецькому виданні „Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister“, 1920 р., том. I, стор. 129, а також 114—115.

²⁾ J. St. Mill. Principles, книга II, глава 15, § 3.

нівелюючою, демократизуючою силою, що переводить в загальну користь ті вигоди, яких досягли для себе поодинокі підприємці, що створили нові можливості в своєму змаганні до найвищих прибутків. Все господарче життя, на думку Шеффле, розвивається, як комбінація двох змагань: змагання поодиноких осіб до випукання надзвичайних прибутків, нових комбінацій продукційних факторів, які дають такі підвищені прибутки, дають можливість осягнення найбільшої височини зиску; і друге змагання широких мас до використання цих нових комбінацій, до масового збільшення предкладення відповідних благ і тим зниження цін, а в зв'язку з ними і підвищених прибутків. до звичайного рівня.¹⁾

Таким чином, коли класіками більше підкреслювалася господарча рівновага, відхилення від якої викликались, на їх думку, випадковими зовнішніми причинами і не були характерними для господарчого ладу, -- себ-то ними висовувалась більше статика господарчого життя, то розуміння господарчого життя Шеффле мало більше динамічний характер. Відхилення від стану рівноваги були для нього такі-ж натуральні, імманентні господарчому устрою, як і змагання його до стану рівноваги. Але і для нього змагання господарчих відносин до рівноваги і конкуренція, як та сила, той механізм, що приводить до цієї рівноваги, являлись необхідною складовою частиною його уявлення господарчих відносин. І для нього без вирівнюючої, демократизуючої сили конкуренції господарче життя не могло-б складатись в ту організовану, більше-менше гармонічну систему, якою вона йому уявлялась.²⁾

І він цілком визнавав цю організуючу силу конкуренції, хоч після соціалістичної критики капіталістичного устрою, що відбулася на протязі перших двох третин 19-го віку, він, розуміється, не міг цілком залишитись на позиції *laissez faire* — *laissez passer* старої класичної школи та її епігонів, на твердження, що досить сили самої конкуренції, аби привести народне господарство в стан гармонічної рівноваги. Він мусив встановлювати певні обмеження, при яких справедливим було-б твердження, що „при допомозі конкуренції суспільство передає кожному працю тому, хто може ви-

¹⁾ Schäffle. Die nationalökonomische Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse На цих сторінках Шеффле розвиває думки, які дуже нагадують думки, викладені Bastiat в його „Harmonies économiques, Bruxelles, 1850, стор. 346, за яким він, очевидно, слідує.

²⁾ Навіть Маркс, що уперто хотів зовсім елімінувати конкуренцію, попит і предкладання з проблеми цінності і конструює останню на протязі I. т. „Капіталу“ цілком незалежно від ідеї конкуренції, в III. т., коли він звертається до аналізу прибутку, зиску, він мусить теж прийти до ідеї вирівнання зиску в різних галузях господарчої діяльності під впливом конкуренції і з огляду на це (і на ріжну органічну будову капіталу в різних галузях), відмовитись від твердження, що крам обмінюється по трудових цінностях, і перейти до продукційних цін, які встановлюються під впливом конкуренції.

конати цю працю найкраще і найдешевше“. (Це твердження належить Dupouyer, представнику ліберального оптимізму у Франції в 40-х роках 19 віку). Ці обмеження у нього зводились до таких точок:

1. Добрий розподіл майна, при якому вникають і зберігаються спекулятивні маєтки, здібні до конкуренції, маючи можливість протистояти знищуючій боротьбі великого капіталу.

2. Підпорядкування суспільному регулюванню чи навіть передачі суспільним підприємствам тих галузей господарчої діяльності, які (як наприклад, залізні шляхи) мають нахил підпадати під фактичне панування монополії.

3. Відповідна організація народньої освіти, яка забезпечувала-б дійсний розвиток сил, здібних до підприємчості.

4. Щоб конкуренція, шляхом відповідної організації ринку, дійсно розвивалася-б в напрямі неперешкодженого масового вирівнювання попиту і предкладання.¹⁾

Але виставивши ці умови, встановивши ці обшари державного чи суспільного втручання в господарче життя, Шеффле всетаки, по-за цими межами, при цих обмеженнях, визнавав рішучу організуючу роль конкуренції.

II.

Цей скорий перебіг учення класичної школи і де-яких з тих економістів, що разом з ними засвоюють думку про гармонійне до певної міри саморегулювання господарчого життя, дає нам можливість виказати, що для них проблема конкуренції являлась центральною проблемою цілої їх системи. Вся їх система стояла чи падала разом з ідеєю рівноваги, і їх розуміння конкуренції, як регулюючого принципу народнього господарства, разом з ідеєю господарчої рівноваги і думкою про єдиний рівень прибутків проходить червоною ниткою від Ад. Сміта аж до Ліфмана²⁾ З огляду на це не дивно, що ті економісти, що виступили на боротьбу з ідеєю гармонійності, саморегулювання капіталістичних господарчих відносин, зробили центром своєї критики як-раз конкуренцію, в тому її розумінню, в якому вона виступила у економістів класичної школи. Коли для останніх вона уявлялась, як соціальний організуючий принцип, то для критиків капіталістичного ладу конкуренція характеризується, як анархія, ворожнеча всіх проти всіх; скоріш як дезорганізуючий, ніж організуючий фактор в господарчих відносинах.

¹⁾ Schäffle. Das gesellschaftliche System, стор. 27 – 29.

²⁾ Ліфман, для якого був наявний, як був наявним вже і для Дж. Ст. Мілля, факт існування різних рівнів прибутків, говорить не про вирівнювання прибутку (Ertrag) взагалі, а про вирівнювання граничних прибутків (Grenzetrug), і цю ідею кладе в основу цілої своєї системи, яка впливає з думки про саморегулювання господарчих відносин.

Епоха повна драматичної боротьби народжених ідей соціалізму проти ідей класичної економії, яка так характерна зокрема для французької літератури починаючи з 20-х років 19-го століття аж до 50-х років, також робить центром своєї уваги проблему конкуренції, але для цієї літератури конкуренція не є тою силою, що приводить в „натуральний стан“ господарчі відношення, а навпаки — це деструктивна сила, що розриває всі соціальні звязки, дезорганізуючи суспільство.

Як для класичної школи вільна конкуренція була тою організуючою силою, що приводить народне господарство до гармонійного стану, так для критиків капіталістичної школи, в вільній конкуренції, а для де-яких взагалі в конкуренції, лежало джерело всіх суспільних протиріч, цілої дисгармонії господарчого капіталістичного ладу.

І трудно сказати, що з двох: чи ідея власности, чи ідея конкуренції — витримала більше різкої критики і нападів з боку соціалістичних шкіл.

Але цю критику проти конкуренції, як регулюючої сили господарчих відносин, раніше за соціалістів підняв не-соціаліст Сісмонді, аргументи якого часто використовувались і соціалістичною думкою.

Більше історик, ніж економіст-теоретик, Сісмонді звернув головну свою увагу на конкретне, реальне виявлення сили конкуренції, як сили організуючої, гармонізуючої господарчі відносини. Він закидав класичній школі, що та швидка і гармонізуюча, на їх погляд, чинність конкуренції, яка їм уявлялась *in abstracto*, те швидке встановлення господарчої рівноваги в наслідок переходу під впливом конкуренції капіталу і праці з одної галузи до другої, в реальності відбувається і не так швидко і не так неболізно; що зокрема, тяжким буває пристосовання певної галузи господарства до змінених умов в разі зменшення потреб на предмети її виробу, і лише шляхом краху певної кількості підприємств та вилучення робітників така рівновага може встановитись. Сісмонді згожувався, що певна рівновага встановиться, але шляхом страшених жертв. З огляду на це, лише повна „абстракція від часу та простору“, що він закидав класичній школі, могла довести до визнання конкуренції організуючою, гармонізуючою силою. Сам же Сісмонді песімістичво дивився на гармонізуючу роль конкуренції і визнавав необхідність втручання державної влади чи інших суспільних установ, для усунення тяжких наслідків конкуренції. Часто він з прихильністю згадував старий цеховий лад, в якому навіть, на його думку, сучасність могла-б де-чому навчитись що-до засобів обмеження зловживання конкуренцією.

Головна наукова заслуга Сісмонді і полягає в підкресленню та виясненню значіння „тертя“ в господарчих відносинах, значіння

„часу і простору“. Він може перший встановив, що господарчі „тертя“ не лише в певній мірі затримують чи ослаблюють виявлення організуючої сили конкуренції, а що вони можуть внести принципіальну зміну в організацію господарчих відносин. На наш погляд, як-раз розуміння значіння тертя в господарчому життю допомагає зрозуміти з'явлення господарчої монополії, що її класична школа вважала чимсь принципово протилежним стану конкуренції, в той час, як новіші економісти бачуть між конкуренцією та монополією ще багато переходових ступнів і не вважають їх принципово різними.¹⁾

Коли Сімонді вважав необхідним втручання організованої суспільної сили для усунення чи обмеження негативних наслідків конкуренції, то соціалістичні критики капіталістичного ладу господарства були далеко радикальнішими в цьому напрямі. Вони бачили в конкуренції лише війну всіх проти всіх, лише дезорганізацію суспільства, лише тиранію, лише анархію.²⁾ Вони не визнавали за конкуренцією ніякої організуючої ролі навіть в тих обмежених розмірах, як то визнавав Сімонді. Через те перед соціалістами вставала не проблема обмеження конкуренції, усунення її негативних наслідків, а проблема повного вилучення конкуренції з господарчого життя. Раз конкуренція — не організуюча, хоч і жорстока, а дезорганізуюча сила, значить, потрібно усунути її цілком із організації господарчих відносин, а на місце того поставити систему господарчих відносин, збудованих на цілком інших підставах. На місце стихійних, спонтанних відносин господарчих суб'єктів і господарчих факторів поставити централізоване господарство (сенсімонізм), універсальну асоціацію (Луї Блан, Фур'є). Але треба ще визнати, що соціалістична критика конкуренції мало що внесла в розуміння її. Вбачаючи в конкуренції причину всіх соціальних недоладів соціалістичні критики властиво ставили на рахунок конкуренції всякі соціальні протиріччя, всяку соціальну боротьбу, в яких би формах вона не зустрічалась. Для сенсімоністів конкуренція була не що інше, як „продовження — лише в новій формі — попередньої вбивчої війни між індивідом та індивідом, між нацією та нацією;³⁾ для них конкуренція між фабрикантами і торговцями тої самої країни, — те саме, що збройна боротьба між вояками різних провінцій, міст, замків в попередні епохи.⁴⁾ Луї Блан каже про конкуренцію „бідних з багатими,

¹⁾ Наприклад, Ліфман (Grundsätze) стор. 68, Marschall, Industry an Trade, стор. 397.

²⁾ Ніхто не підвів стільки обвинувачень проти конкуренції, стільки самих різких осудів, як Louis Blanc в своїй невеличкій книжці „Organisation du Travail.“

³⁾ Exposition de la Doctrine de Saint-Simon. Російський переклад. Вид. 1923, стор. 128.

⁴⁾ Там же, стор. 124.

досвідчених спекулянтів з наївними робітниками“. При такому узагальненню розуміння конкуренції, якого ми зовсім не бачимо у авторів класичної економії, при віднесенню до нього всяких конфліктних відносин, в тому числі і класової боротьби, розуміється не можна було прийти до плідного зрозуміння ролі конкуренції в господарчому життю. І властиво соціалістична критика конкуренції і конкурентної системи не тільки не спричинилась до в'яснення розуміння конкуренції, а скорше цю проблему заплутала. Розуміння конкуренції, чим далі, тим більше почали прикладати до таких відносин, яких ніколи не розуміли під нею класіки. Боротьбу держав за перемогу і панування, боротьбу класів за долю участі в загальному прибуткові, то-що. Широке вживання розуміння конкуренції пішло і по-за соціалістичні кола. Так, наприклад, Г. Шмоллер, який в одміну від інших авторів, присвячує цілу окрему главу розумінню господарчої конкуренції, дає їй дуже широкі рямки. Він означає її, як боротьбу за існування; він знаходить конкуренцію і в боротьбі споживача з продавцем краму, робітника з фабрикантом, його-ж з здатчиком помешкань і з дрібним крамарем.¹⁾ Одно слово, всяке соціяльне протиріччя, всяку соціяльну боротьбу він охрещує назвою конкуренції.

Проте треба визнати, що соціалістичні критики конкуренції висунули де-які проблеми, звязані з конкуренцією, які не звертали на себе уваги класіків-економістів і які одіграли та одграють і зараз значну роль в обміркуванні проблеми конкуренції.

Перше за все майже всі соціалісти, починаючи з сенсімоністів і з Фурье, вказували на те, наче-б то внутрішнє протиріччя конкуренції, що збільшення конкуренції доводить до своєї протилежності — монополії. Для класіків конкуренція була остільки натуральним явищем, а монополія — штучно встановленим, головним чином заходами державного втручання, — що в них не виникала думка про можливість того, щоб конкуренція сама собою могла доводити до монополії. Соціалістичні-ж критики дуже рано зауважили це внутрішнє протиріччя конкуренції, а з найбільшою гостротою його сформулював Прудон, в своїй системі економічних протиріччя, висказавши, що конкуренція вбиває конкуренцію.²⁾ Ця думка, яка, в той час, коли вона була висловлена Прудоном, (1846) більше здавалась блискучим парадоксом, до яких він був такий прихильний, через тридцять-сорок років знайшла собі ши-

¹⁾ Sch moller, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, Band II, 1920. Стр. 45—46.

²⁾ P r o u d h o n, Système des contradictions économiques 1872, стр. 195. Між иншим він каже: „Невже ми потребуємо ждати ще тридцять років, аби зазнати, що чим більше конкуренція розвивається, тим до меншого числа вона зводить число конкурентів.“ Пізніше Маркс позичив цю думку у Прудона, розвиваючи ідею концентрації промисловости в капіталістичному господарстві.

роке здійснення, в формі різного роду промислових монополістичних об'єднань, але ще й тепер сперечаються що-до питання, чи можливе виникання капіталістичної монополії, іншої ніж природної, чи легальної монополії, в наслідок спеціальних умов конкуренції сучасних великих промислових підприємств. А новіші теоретики, що спеціально присвячували свою увагу студіюванню проблеми конкуренції і монополії, приходять до висновку, що в реальному житті між конкуренцією й монополією нема тих непереходних меж, як це можна було-б вивести з їх абстрактних, ідеальних означень; навпаки, що вони переходять одна в одну непомітними градаціями.¹⁾ От ця саме проблема відносин між монополією та конкуренцією і була поставлена ще соціалістами першої половини 19-го віку.

Другою ідеєю, що вони висунули що-до конкуренції, була ідея урівняння умов конкуренції, поставлення конкуруючих в умови рівності. Ця думка, що, як це побачимо нижче, грає і тепер важливу роль в практичному анти-трестовому законодавстві (зокрема в Сполучених Штатах Америки), також була розвинута Прудонем, який в протилежність другим представникам соціалістичної думки, не стояв на точці погляду повної елімінації конкуренції з господарчих відносин, а навпаки підкреслював необхідність і важливість її, як господарчої диваючої сили. Але визнаючи необхідність і важливість конкуренції, він знаходив її в її сучасних формах несправедливою, жорстокою, деструктивною, і вважав необхідним позбавити її від її шкідливих наслідків та найти, мовляв, її рівновагу — *d'en trouver l'équilibre*.²⁾ Думку Прудона про даремний кредит, як засіб до розв'язання соціальних протиріч, треба ставити у зв'язок з його думкою про урівняння умов конкуренції; наданням кожному можливості користуватись даремно кредитом він і гадав урівняти умови конкуренції для всіх, зробити конкуренцію справедливою, встановлюючою гармонійну рівновагу в суспільстві.³⁾

Переглянувши, як проблема конкуренції ставилась в різних економічних системах, яке вона там займала місце, ми перейдемо тепер до встановлення самого розуміння конкуренції.

¹⁾ Marschall. *Industry and Trade*, 1920, стор. 397.

²⁾ Ніхто не наводить таких сильних аргументів проти думки централізованого соціалізму про усунення конкуренції, як Прудон в „*Contradictions économiques*“, 1872 р., стор. 179—190.

³⁾ Там же, стор. 208. Ідея про те, що завдання соціалізму — не усунення конкуренції, а витворення таких умов, коли конкуренція була-б справедливою, коли-б кожна індивідуальність знаходила рівні умови для конкуренції, — ця ідея поширена серед тих критиків капіталістичного ладу, що не стоять на точці погляду колективістичного централістичного соціалізму; сюди можна віднести Oppenheimer-а, в чеській літературі Масек-а (див. його книгу „*Problem ceny v socialismu*“, стор. 60 і далі), Weltman'a.

III.

Перше за все виникає питання, чи конкуренція — факт господарчого життя, чи певний юридичний стан? Себ-то, чи можна стан конкуренції ототожнювати зі станом вільних договорів або вільної промисловости, що встановлюється певними юридичними нормами?

В ученню фізіократів можна бачити зближення між розумінням конкуренції та розумінням волі взагалі, господарчої волі чи господарчої автономії.¹⁾ В такому означенню конкуренції переважає юридичний елемент розуміння конкуренції, як „відсутности примусу“. Бастіа (Bastiat) прямо каже: „Конкуренція — не що инше, як відсутність примусу (absence d'oppression) конкуренція — це воля.²⁾

Але цілий ряд місць у А. Сміта³⁾ виказує, що для нього конкуренція була явищем господарчим, а не лише юридичним станом. Так, він аналізує вплив на силу конкуренції таких факторів, як кількість населення, розмір нагромадження капіталів. Він каже лише про більше чи менше обмеження або посилення конкуренції „вище натуральної міри“ заходами економічної політики, але не ототожнює конкуренції з юридичним станом волі промислу. Навпаки, для нього конкуренція існує, не дивлячись на те, що законодавство обмежує волю промисловости, чи вільний перехід з одного промислу до другого. На думку А. Сміта лише деспотичний кастовий лад міг-би, може, в більше значній мірі усунути конкуренцію.

Для нас розуміння конкуренції єсть безумовно розумінням економічним. Не можна говорити про юридичне розуміння конкуренції, навіть вільної конкуренції. Можна лише говорити про вільну конкуренцію, встановлюючи таким чином юридичні умови виявлення конкуренції.

Конкуренцію, — в протилежність монополії — не можна декретувати, не можна її дарувати чи надавати комусь. Саме декретування вільної конкуренції може її не утворити. Умови існування конкуренції різні. Вони можуть бути і характеру природного: певне природне багатство відповідними благами, чи сировиною для виробу відповідних благ, певна природня активність людей. Могуть бути умови існування конкуренції також і характеру технічного: певний розвиток техніки виробництва, що обумовлює той чи инший розмір предкладання відповідних благ, чи певний розвиток транспорту, що дає можливість приймати участь

¹⁾ Mercier de la Rivière. L'ordre naturel des sociétés politiques. Collect. des économistes principaux, II. 2. Стр. 615 та далі.

²⁾ Bastiat, Harmonies économiques, 1850, стр. 340.

³⁾ Глави 9 та 10 книги I. „Багатства народів.“

в конкуренції більше чи менше віддаленим районам. Рівень господарчого розвитку, що характеризується мірою нагромадження капіталів, також впливає на силу конкуренції.

Безумовно і юридичні державні втручання впливають на виявлення конкуренції. При цьому вони можуть впливати не лише як обмеження конкуренції, але й посилення її; як, наприклад, видача ріжних субвенцій, премій, утворення державних підприємств поруч з приватними. Так, між иншим, Шмоллер говорить, що меркантилістична політика, яку звичайно протиставляють стану вільної промисловости, як політику, що обмежує вільну конкуренцію, змагалась посилити конкуренцію заснованням великої продукції поруч з старими ремісничими заводами.

Зокрема, важливо вивчати технічні умови конкуренції, як, наприклад, можливість швидкого збудування нових фабрик чи заводів, чи поширення старих. В цьому відношенню ріжні галузі промисловости знаходяться в дуже ріжних умовах, через що й умови конкуренції для них ріжні. Той факт, що для влаштування нових шахт для здобуття камяного вугілля, потрібно 4—5 років, а для заснування конфекційного підприємства для шиття одягу потрібно, може, лише 2—3 тижні, — цей факт має рішаче значіння для ріжних умов конкуренції в обох цих галузях, не дивлячись на те, що юридичні умови, воля промислу, однакові для них обох.

Все це мусить доводити до висновку, що розуміння конкуренції не єсть розумінням юридичним. Конкуренція, сама собою, як і кожне господарче явище, плине в певних юридичних рямаках, але не створюється юридичними нормами.

Ніяк не можна також ототожнювати розуміння конкуренції і розуміння вільних договорів. Як побачимо далі, часто ці два прінципи — вільна конкуренція і вільні договори — входять між собою в конфлікт. Звичайно, — та й то тільки при певних умовах, — воля договорів посилює можливість конкуренції, але не вона її утворює. Визнаючи конкуренцію, як економічне розуміння, треба його відріжнити од инших явищ господарчого чи навіть соціального життя.

Ми вже зазначали вище, що з початку соціалістичні критики конкурентної системи, а далі за ними й инші економісти, підводили під розуміння конкуренції всі конфліктні відносини господарчого та соціального життя, в тому числі, між иншим, класову міжгрупову боротьбу. Взагалі підкреслювали в конкуренції як-раз елемент конфлікту. Це змішування ріжних розумінь і прикладання до них назви конкуренції ми знаходимо навіть у Ліфмана, якого в других випадках можна обвинувачувати скорше в дуже далеко йдучій, зайвій класифікації, в поділенню розумінь. При визначенню-ж конкуренції він підводить під одно розуміння

різні відношення, при чому він це і сам підкреслює. Він каже: „випадок конкуренції уявляє з себе боротьбу на два фронти. Коли мається де-кілька продавців, то перше за все вони борються з приводу ціни кожен з своїм контрагентом по обміну: кожен продавець дбає про як можна вищу ціну; далі-ж, продавці борються між собою за збут і при цьому часто знижують один одному ціни. Протилежна ситуація буває, коли є багато покупців“.¹⁾ Як бачимо, в одно розуміння конкуренції Ліфман вводить два різнородних відношення: 1) відносини між суб'єктами, що належать до різних груп: одні-продавці, другі-покупці; 2) відносини між суб'єктами, що входять в ту саму групу продавців або-ж покупців. Між тим ці відносини — зовсім іншого характеру. Відносини між суб'єктами, що належать до різних груп, будуть завше відносинами конфліктного характеру, завше протирічні. Завше, — що виграє одна сторона, то втрачає друга. Коли ці відносини виявляються не в формі індивідуальної боротьби, а в формі координованої, — то вони переходять у боротьбу між класами чи групами, що мають різні інтереси. Відносини-ж між суб'єктами, що належать до одної групи, які звичайно підводять під розуміння конкуренції, не завше по суті своїй бувають відносинами конфліктними. Вони становляться конфліктними, протирічними лише при певних умовах, лише коли кількість членів групи, чи розмір предкладання ними благ другій групі остільки великі, що вони не можуть прийти до бажаних згод інакше, як шляхом виключення з цих згод своїх сочленів по групі; коли, наприклад, на ринкові така кількість продавців, чи предкладеного ними краму, що продаж одним продавцем може здійснитись лише через виключення другого. А такі відносини не завше наступають, або наступають з різною інтенсивністю. З огляду на це і відносини між конкурентами можуть зовсім не набирати конфліктного характеру, чи набирати його в більшій або меншій мірі. Почасти це зауважає і Ліфман; він не виключає можливості об'єднання осіб, що належать до одної групи, для спільного досягнення своїх індивідуальних господарських цілей. З огляду на різність характеру цих відносин — одних конфліктних по самій істоті своїй, других лише потенційно конфліктних — не доцільно підводити їх під те саме розуміння конкуренції. І треба сказати, що розуміння конкуренції як воно вживалось класичною школою, мовчазно вживалося лише в прикладанню до тієї, другої групи господарчих відносин. В цьому відношенні пізніше слововживання, що почалося соціялістами, а далі перейшло і в ширші кола, не можна не визнати скоріш затемненням розуміння конкуренції, ніж його виясненням.

¹⁾ Liefman. Grundsätze, Вд. II, стор. 50.

Ми вважаємо, що треба вживати розуміння конкуренції лише для відповідних господарчих відносин між членами одної групи; для відносин же міжгрупових потрібно вживати інше розуміння, назвавши його хоч-би конфліктом.¹⁾

Властиво, вже саме слово „concurrere“ і навіть „competition“, яке вживає англійська економічна література, виказує, що те розуміння, для назви якого воно вживалося, не мусило бути з початку конфліктом. Слово „concurrere“ дуже близьке до „concoours“, а це слово означає не лише боротьбу конкурентів, а і кооперацію, співпрацю. Навіть, коли брати слово „concurrere“ не в змісті кооперації, а в змісті сутички конкурентів, то і то в ньому нема характеру безумовної боротьби одного проти другого. Concurrent, compétiteur означає особу, що разом з другими домагається того самого. Конкуренція робиться все більше конфліктною, коли: або збільшується кількість чи сила конкуруючих, або звужується можливість осягти ціль одразу де-кілком.²⁾ З огляду на це, коли з розвитком капіталістичних відносин в певні моменти“ — зокрема підчас господарчих кріз — конкурентні відносини набирали все більше такого конфліктного характеру, само розуміння конкуренції почало набирати іншого змісту, зокрема в устах тих людей, що почували на собі чи на долі того класу, інтереси якого вони боронили, наслідки загостреної конкурентної боротьби. Ось через що з огляду на те, що в епоху класиків політичної економії — фізіократів, Ад. Сміта — в фактичних конкурентних відносинах не було ще багато елементів конфлікту: для них принцип конкуренції виявлявся більше, як соціальний організуючий фактор; для критиків же капіталістичного ладу — соціалістів, що бачили вже перед своїми очима загострену конкуренцію з значно виступаючим конфліктним характером, конкуренція вже — більше боротьба, ніж співпраця, боротьба всіх проти всіх, — і, непомітно навіть для себе, вони переносять розуміння конкуренції і на інші відносини, чисто конфліктного порядку, на відносини міжкласової боротьби, до яких класичні економісти зовсім цього розуміння не прикладали.

Цей подвійний характер конкуренції виявляється і в ріжному відношенню в різні періоди до принципу кооперації з боку керуючих чинників сучасного капіталістичного господарства, з боку капіталістів-підприємців. В той період, коли відношення конкуренції менше приводили до конфлікту між підприємцями, в пе-

¹⁾ Ясно зформульовану різницю між розумінням конкуренції та конфлікту в економічній літературі ми зустрічаємо в статті L. v Wiese „Konkurrenz“ в IV виданню Handwörterbuch der Staatswissenschaften, V, ст. 825.

²⁾ Цікаво, що в російській економічній літературі слово конкуренція перекладалось раніш (в першій половині 19-го віку) словом „совмѣстничество“. Навожу це зі слів проф. П. Струве.

ріод величезного поширення ринку для європейської промисловості в наслідок технічної революції в умовах транспорту і проникання європейського капіталізму до самої глибини позаєвропейських континентів, а також в наслідок захоплення великою промисловістю тих ринків, що раніш обслуговувались ремеслом, — в цей період принцип вільної конкуренції знаходив саму прихильну оцінку з боку капіталістичних підприємців. Як бачимо, він знаходив негативну оцінку в колах дрібної буржуазії, що почувала сильну конкуренцію великої промисловості; Луї Блан, наприклад, в значній мірі виявляв інтереси ремісництва: відсіля його різкий осуд принципу конкуренції.

Коли після 70-х років 19-го віку ми бачимо припинення дальшого екстенсивного поширення ринків при одночасному збільшенню продукційних здібностей великої промисловості, елемент конфлікту все більше набирає сили в відношеннях конкуренції між великими підприємцями, і оцінка ними принципу вільної конкуренції стає далеко менше прихильною. В відношеннях конкуренції елемент конфлікту починає переважати елемент співпраці; замість характеру організуючого конкуренція більше набирає, — з точки погляду керівників господарчого життя, — характеру деструктивного. Це доводить до змагання підприємців до усунення вільної конкуренції і поставлення на її місце організованої співпраці, в формі різних монополістичних об'єднань: картелів, синдикатів.

Той факт, що конкуренція заховує в собі не лише конфліктні відношення, але й елемент організуючий, елемент співпраці, добре розумівся, між иншим, Прудоном, через що він і не змагався до повної елімінації конкуренції з господарчого життя, а до певного лише „конститування“ конкуренції, урівнання конкурентних умов для всіх. Він казав: „Конкуренція та асоціація спираються одна на одну, вони не існують одна без одної; далекі від того, аби виключати одна одну, вони навіть не відрізняються між собою (ne sont pas même divergentes). Хто каже „конкуренція“, тим самим вже розуміє загальну мету; конкуренція, таким чином, не егоїзм, і соціалізм робить помилку, на яку треба найбільше жалкувати, що він розглядав конкуренцію, як руйнування суспільства.¹⁾

Одже-ж ми підкреслюємо, що конкуренцію треба відрізнити від чисто конфліктних відносин; що для конкуренції характерно і необхідно, аби конкуруючі домагалися однакової мети; вони мусять належати до одної економічної групи; що елемент боротьби може виявлятися лише в певних умовах: або в наслідок обмежености тієї загальної мети, до якої всі конкуруючі прямують або в наслідок бажання конкуруючих зайняти відповідно кращу

¹⁾ P r o u d h o n. *Système des contradictions économiques*. Chapitre V, § 3.

позицію в порівнянні з другими конкурентами. Маються лише потенціальні можливості, певна тенденція конкурентних відношень до переходу в конфліктні відношення, в відношення боротьби. Таким чином ми знаходимо невідповідаючим змісту конкуренції всі її означення, які зводять конкуренцію просто до боротьби. Коли конкуренція зводиться лише до боротьби, до конфлікту, то це вже певне виродження конкуренції, перехід її в інше соціальне відношення.

Досить близько до розуміння конкуренції, на наш погляд, підходив Max Weber. Він означав конкуренцію, як особливий род „мирної“ боротьби, а саме, „коли ця мирна боротьба ведеться за формальне домагання, за самостійне розпорядження певними можливостями (Chancen), коли до цього прагнуть і другі“.¹⁾ В цьому означенню накреслене і те, що конкуренція може бути лише між тими, що прямують до осягнення одної мети, і таким чином, виключені всякі інші роди боротьби; з другого боку, єсть змагання до певної міри обмежити розуміння боротьби в прикладанню до розуміння конкуренції, означивши її, як мирну боротьбу. Але на наш погляд, прикладання розуміння боротьби до означення конкуренції неправильно навіть і в цій формі.

Боротьбою можна було-б означити відношення конкуренції, коли-б вигра того чи іншого конкурента дійсно вирішувалась-би перемогою одного над другим, хоч би і мирними засобами, коли-б це було відношенням лише двох чи іншої кількості конкурентів, між собою. Між тим своєрідність відношення конкуренції полягає в тому, що факт перемоги того чи іншого конкурента вирішується не безпосередньою боротьбою їх між собою, а вирішення виносить третя особа, із-за якої властиво і ведеться конкуренція. Однаково: чи буде це покупець, що з-за нього домагаються конкуруючі продавці, чи продавець певного краму, що з-за нього, як продавця певних благ, борються конкуруючі покупці. Фактично ця третя особа вирішує, хто з конкурентів переміг, це вона дає премію переможцеві, це вона вінчає його лавровим вінком.²⁾ Властиво, до фактичної боротьби конкурентів між собою не доходить; вони лише виявляють перед третьою особою кожен свої переваги; боротьба виявляється в тому, що конкуренти один перед одним домагаються осягти вирішення справи на свою ко-

¹⁾ Max Weber. *Wirtschaft und Gesellschaft*, I Kapitel § 8: „Der friedliche Kampf soll „Konkurrenz“ heißen, wenn er als formell friedliche Bewerbung um eigene Verfügungsgewalt über Chancen geführt wird, die auch, andere begehren“.

²⁾ Ця остання думка була висловлена К. І. Зайцевим при обговоренню в одному з зібрань економістів мого доповіді на тему цієї статті. Ним же дане було таке означення розуміння конкуренції: „Конкуренція в змісті господарчому це — перебіг, суперництво двох чи більшого числа осіб, претендуючих на заключення умови з третьою особою (чи особами).“

ристь, виявивши певну якість свого краму (коли конкурують продавці), чи його дешевизну, чи пропонування його в формах більше відповідаючих бажанням або звичаям покупця, аби цими засобами схилити його до входження в згоду з собою перед іншими конкурентами.

Коли конкуренція зводиться до фактичної боротьби конкурентів між собою, коли один конкурент вживає заходів, які спрямовані спеціально чи на зруйнування чи ослаблення свого конкурента, то це вже виходить по-за звичайні методи конкуренції. Це вже будуть ті форми конкуренції, що кваліфікуються словами: несовісна конкуренція. Цим ми не хочемо сказати, що в умовах загострення конкуренції, які ми маємо в сучасному капіталістичному ладу, конкуренція не набирає цих рис. Але вже той факт, що коли конкуренція прибере вповні виявлений характер боротьби конкурента проти конкурента, а не суперництва їх перед третьою особою, то така конкуренція осуджується суспільством і ганьбиться, як „несовісна“. Цей факт уже виказує, що така боротьба не характерна для нормальної, звичайної конкуренції; вона лише потенційно заховує можливість такої боротьби.

З огляду на це ми більше підтримуємо означення конкуренції, яке дає V. Wiese в зазначеній вище статті, де він не зве конкуренцію боротьбою, а соціальним відношенням між поодинокими особами, групами чи абстрактними колективами, — відношенням, що заховує в собі елемент противенства, яке єсть наслідком однаковости домагання конкуруючих.

В такому означенню розуміння конкуренції не може бути назване чисто економічним. Воно поширюється і на різні інші соціальні відносини, але під це означення вповні підходить і господарча конкуренція. Лише треба до певної міри конкретизувати це означення, підкресливши специфічні риси господарчої конкуренції.

IV.

Спеціальні відношення конкуренції в сучасному господарчому життю виявляються на ринку. Як-раз ринок, при сучасній формі організації господарчих відносин, єсть тим, що усупільнює, робить соціальним господарчий лад: лише ринок зв'язує автономні господарчі одиниці во взаємочинну систему. Інші форми усупільнення — пряма ієрархична чи товариська коордінація господарчої акції — зв'язують, коордінують в сучасних умовах лише господарчі відносини в середині окремих автономних господарчих одиниць. Зв'язок же автономних господарств в господарчу систему, що зветься народнім, чи навіть світовим, господарством, робиться ринком, риночними відносинами. І оскільки господарча конкуренція

єсть відношенням між окремими господарствами, а не внутрішнім господарчим відношенням, вона може виявлятися лише на ринку, чи в зв'язку з ринком. Це виявляється навіть і в тому, що коли єсть змагання до усунення конкурентних відносин, то до цього приходять шляхом переведення риночних автономних відносин у відносини ієрархічно чи товарисько-урегульовані, як то ми й бачимо в різних об'єднаннях промисловців: картелях, синдикатах, трестах, чи в об'єднаннях робітників в професійні спілки.

Таким чином, відношення конкуренції в господарчому змісті можуть виявлятися лише на ринку чи в зв'язку з ним, — там, де окремі господарчі одиниці зустрічаються, входять во взаємовідносини, при чому при тій умові, що ці взаємовідносини залишаються до певної міри автономними.

Але ринок при цьому треба розуміти в самому ширшому значінню. Коли ми кажемо, що чинність господарчої конкуренції виявляється на ринку, ми розуміємо не лише ринок крамовий, не лише ринок матеріальних благ, а також і ринок праці і ринок капіталів. Конкуренція виявляється не лише в відносинах між собою продавців чи покупців матеріальних благ і краму, а і в відносинах робітників, що конкурують за можливість прикладання своєї праці, і підприємців, що конкурують за забезпечення своїх підприємств і закладів робочими руками. Конкурують між собою і капіталісти, що мають в своєму розпорядженню вільні капітали і шукають для них найвигоднішого прикладання. Тут конкуренція виявляється в двох напрямках: конкуренція капіталістів, що мають вільні капітали, але не бажають чи не можуть заснувати власних підприємств, і конкуренція таких капіталістів, що одночасно являються і підприємцями, себ-то для своїх капіталів вони не шукають прикладання в формі позики їх іншим підприємцям, а в формі заснування власних підприємств.

Конкуренція цих різних груп капіталістів до певної міри виявляється різно. Конкуренція перших єсть конкуренцією капіталістів за найбільше платноздатних підприємців; вона виявляється на ринку так званих позичкових капіталів; вона вирівнює процент на капітал в різних галузях господарчої діяльності, в різних районах, в різних країнах. В цій царині конкуренція в формах сучасного капіталістичного ладу знаходить може найсильніше своє виявлення. Тут капіталістична організація банків дає дуже удосконалений апарат, який з математичною точністю вираховує найменші відхилення од звичайного рівня зиску і, можна сказати, в ту саму хвилю одводить вільні капітали в відповідні галузі, так що тут конкуренція — найбільш активна. Це й виявляється в тому, що позичковий процент вирівнюється повніше, швидче і ширше, ніж ціни яких-будь матеріальних благ.

Конкуренція між собою капіталістів-підприємців за найбільше

вигідне самостійне вкладання капіталів, не проявляється спеціально на капітальному ринку; конкуренція тут здійснюється врешті на ринку матеріальних благ, на ринку краму, бо самостійні підприємці не конкурують перед третіми особами, пропонуючи їм свої капітали, а їх конкуренція спускається нижче, виявляється в заснуванні нових підприємств, чи в поширенні старих і в предккладанні нових додаткових кількостей господарчих благ на ринку. Так що в решті ця конкуренція капіталістів-підприємців доводить до попереднього роду конкуренції на ринку краму.¹⁾

Але всетаки конкуренція капіталістів-підприємців за найбільше вигідні приміщення має самостійне значіння; вона як-раз і являється найбільше характерною для сучасного капіталістичного ладу. Конкуренція продавців певного краму, коли їх розглядати виключно як таких, виявляється лише в вузьких межах конкуренції продавців одного якогось роду краму чи крамів, що можуть замінити один одного. Тут конкуренція не може набрати універсального характеру, що охоплює весь господарчий організм. Між тим, як конкуренція капіталістів-підприємців за найвигідніше вкладання капіталу, за найвищий прибуток єсть тою універсальною формою конкуренції, що характерна для сучасної організації господарчого життя. Сучасний капіталіст-підприємець при приміщенню своїх капіталів не звязаний з певною галуззю, як то був ремісник, що був звичаєм, традицією прикутий до певної галузи господарчої діяльності. Сучасний капіталіст-підприємець, навпаки, вільний од цього традиціоналізму; він дбає лише про найвигідніше вкладання капіталу, лише про найбільший зиск, і через це для сучасного капіталіста поле конкуренції не обмежується певною галуззю господарства, до якої він привязаний, а він може потенційно виступати конкурентом в усіх галузях. Об'єктом його конкуренції являються не певне коло покупців, не попит на певні господарчі блага, а попит, покупна здібність всіх покупців на всі блага; універсальним-же виявленням ступня

¹⁾ Мобілізація капіталів у формі акцій, які являються предметом купівлі і продажу на капітальному ринку, — що таке характерне для сучасної стадії капіталізму, — стирає до певної міри різницю між капіталістами, що позичають капітал і капіталістами, що вкладають капітали у власні підприємства. Конкуренція капіталістів, що бажають вміщати свої капітали в акції, доводить до такого-ж швидкого вирівнання курсів акцій в пропорції до розмірів дивідендів, які вони дають, як конкуренція позичкових капіталів доводить до вирівнання позичкового проценту. Таким чином процес вирівнання зиску в різних галузях господарчої діяльності, при сучасній організації підприємств в акційній формі, провадиться подвійним шляхом: а) реальним припливом нових капіталів у більше прибуткові галузі і посиленням в них конкуренції на ринку краму; б) підвищенням росцінки акційного капіталу, відповідно вищого чи нижчого рівня прибутків у певних галузях чи окремих підприємствах, що являється наслідком конкуренції на ринку капіталів.

попиту являється рівень зиску, рівень цінностей ріжниць, за які і конкурують врешті капіталісти-підприємці.

От ця конкуренція в її універсальній формі і являється характерною для капіталістичного ладу, де керувником господарчої діяльності є прагнення до найвищого чистого прибутку. При цеховій ремісничій організації господарства, коли ідея чистого прибутку не була ще така викристалізована, а з другого боку, коли традиція грала найбільшу роль в розміщенні і капіталу і праці по окремих галузях господарчої діяльності, --- це універсальне виявлення конкуренції не могло мати значного місця. Там конкуренція виявлялась лише в формах, зв'язаних з конкретними благами, з певним колом покупців, у вузьких територіальних межах.

Виявлення конкуренції в загальній універсальній формі, в формі конкуренції капіталістів-підприємців за найвигідніше приміщення капіталу --- це й єсть та конкуренція, яку головним чином мали в своїй уяві економісти-класіки, коли говорили про конкуренцію, як регулюючий принцип господарчого життя. Ця конкуренція в кінцевому рахунку виявляється часто, як конкуренція на ринку капіталів, але головною характерною рисою її єсть те, що вона не зв'язана реальними конкретними формами краму або певними галузями приміщення капіталу; вона потенційно може з'явитись на ринку кожного краму і в кожній галузі приміщення капіталу. Існування універсальної форми капіталу, в формі грошового капіталу, в яку може перетворитись кожний капітал, і в якій кожний реальний капітал обраховується, і чистий грошовий прибуток капіталу, як універсальна форма виявлення всякого прибутку, --- являються причиною того, що й конкуренція в сучасній капіталістичній організації господарства теж приймає форму універсальну, а не обмежується певним конкретним крамом, галузями чи районами.

Ця універсальна форма виявлення конкуренції мусить привести і до розуміння потенційної, можливої конкуренції.

Конкуренція поширюється за межі конкретних реальних ринків конкретних благ. Властиво, при капіталістичній організації господарства в її сучасних формах безперсонального капіталу, акційних підприємств, системи банків, бірж та інших форм високо розвинутого капіталізму, розуміння ринку охоплює всю цілість господарчого життя в усіх його конкретних виявленнях. З огляду на це і господарча конкуренція, що, як то ми визнали, виявляється на ринку, також охоплює увесь господарчий організм. Але в той самий час вона не втрачає істотних своїх рис і не змішується з іншими господарчими чи соціальними відносинами, як конфлікт, боротьба груп, боротьба класів. Вона зберігає свою окрему специфічну характеристику, про яку ми говорили; вона залишається суперництвом між особами тої самої господарчої групи,

в їх змаганнях до досягнення однакової господарчої мети, причому вирішення того, хто з супротивників в разі обмеженості цілі досягне її (що юридично оформляється в певній умові), залежать не від боротьби між супротивниками-конкурентами, а від вирішення третьої особи (чи осіб), перед якими йде перебіг.

Універсальний характер конкуренції при сучасній капіталістичній організації господарства, в наслідок універсальності сучасного ринку, де зустрічаються не окремі конкретні блага, а всі господарчі блага взагалі в їх грошовому цінностному виявленню, вияснює, як ми зазначили, розуміння потенціальної конкуренції.

Під потенціальною конкуренцією розуміють звичайно можливу конкуренцію, яка в кожний момент може перетворитись в ефективну конкуренцію, виявитись реально і протистати монополістичним тенденціям, що являються наслідком об'єднання в формі сучасних картелів чи трестів капіталістичних підприємств певної галузи промисловости, чи торгівлі, чи навіть сільського господарства.

Об'єднання цілої галузи промисловости, всіх складаючих її підприємств в єдину монополістичну групу, зокрема в формі картелів вищого порядку чи трестів, фактично усуває існування вільного ринку для відповідної групи краму. Ринок певного краму в змісті предкладання його великою чи певною кількістю конкурентів перестає існувати, весь крам предкладається єдиним продавцем, синдикатською конторою для продажу, чи трестом. Конкуренція в пропонуванню певного краму відсутня. Між тим як потенціально конкуренція продовжує існувати, коли нема формальної, легальної заборони входження до відповідної галузи новим підприємствам.

Потенціально конкуренція існує, бо припинення вільної чинности ринку для одного конкретного краму чи групи крамів не усуває існування ринку в його універсальній формі, не припиняє існування ринку капіталів, на якому йде конкуренція не продавців певного конкретного краму, а конкуренція всіх капіталістів і всіх капіталів, при чому об'єктом їх конкуренції стають не покупці певного краму, а всі можливі форми вкладання капіталів, себ-то, врешті всі покупці всякого кряму. Це — причина того, що не можна говорити про витворення цін якогось окремого краму, а можна говорити про встановлення цін всіх крамів, залежних одна одної. На цьому справедливо настоює постійно Ліфман, в своїх „Основах“.

Всяке підвищення прибутків, в певній галузі, чи лише виявлення тенденції до підвищення їх, притягає зараз же до себе увагу всіх тих підприємців, що завше стежать за найвигіднішими можливостями приміщення капіталу. З огляду на це кожна галузь господарчої діяльності, як би вона не була змонополізованою, при сучасному ладу господарства, працює завше під загрозою

цієї можливої потенціальної конкуренції, що й єсть виявленням універсальності конкуренції.

Лише цілком конкретні фактичні обставини — чи в формі легальної заборони, чи в формі природної обмеженості певних продукційних засобів і захоплення їх в розпорядження монопольної групи, чи в формі певних методів боротьби монопольної групи з своїми можливими конкурентами, які підводять під назву методів несовісної конкуренції,¹⁾ — лише такі виключні обставини можуть стати на перешкоді виявлення потенціальної конкуренції, перетворення її в ефективну конкуренцію, що протиставиться фактичному використуванню монополістичного положення.

Мислиться, правда, ще одна можливість усунення чинності всякої потенціальної конкуренції: це повна монополізація капітального ринку, встановлення монополії на всі грошові капітали, що шукають приміщення й перетворення в реальну форму капіталу. В Сполучених Штатах Америки, перед війною, навіть йшло офіційне розслідування про існування такої монополії капіталу — Money trust'у, але ніяких фактичних доказів такої монополізації цілого капітального ринку знайдено не було. Правда, сучасні тенденції до все дальшої і дальшої концентрації банків, можуть наводити на думку про кінцеву монополізацію капітального ринку, на якому виявляється конкуренція в її універсальній формі. Але треба рахуватись з тим, що капітал в його грошовій формі — найбільше рухомий, найбільше текучий, найменше вловимий господарчий фактор, і його монополізування найтяжча річ. Можливість для грошового капіталу сягати через державні межі більше і легше, ніж для матеріальних благ, — а це утрудняє монополізацію капітального ринку. Але, як би така монополізація зробилася реальним фактом, тоді дійсно чинність конкуренції було-б припинено; але тоді і все господарче життя було-б збудовано на іншому принципі на принципі колективістичного капіталізму (в паралель колективістичному соціалізму). Тоді-б здійснилася ідея сенсімоністів про раціоналістичне урядування цілим господарчим життям через центральні банки. Правда, ці банки не були-б у руках мудреців і первосвященників, а в руках капіталістичних монополістів, що керували-б господарчим життям у власних інтересах.

Але перспективи можливості такого розвитку, не дивлячись на певні тенденції в бік монополізації і концентрації капіталу, являються мало реальними, а в такому разі й усунення конкуренції, як сили, що регулює розподіл господарчих факторів, що вказує кожному з них його місце в господарській системі, теж в сучасних умовах мало здатне до здійснення.

¹⁾ Зараз ми не можемо, за нестачою місця, спинятись на конкретних методах несовісної конкуренції, що грають велику роль в сучасній трестовій політиці.

Цим ми не хочемо стверджувати, що це регулювання господарчого життя чинністю конкуренції доводить до гармонійного саморегулювання його. В завдання даної статті не входить давати ту чи іншу соціально-політичну оцінку конкурентної системи, а лише виявити специфічні риси того відношення, що зветься конкуренцією і виявити його велике значіння для цілої господарчої системи в її сучасних формах організації. Реальні --- гармонійні і дісгармонійні --- наслідки чинності конкуренції мусять бути розглянуті окремо. Тут же ми ще в коротких словах спинимось на питанню про відношення між розумінням вільної конкуренції і вільних договорів.

V.

Ми вже вказали вище, що прихильники юридичного означення конкуренції ототожнюють часто розуміння вільної конкуренції з юридичним розумінням вільності договорів. Між тим це не тільки не однакові розуміння, але не рідко трапляється, що воля договорів і воля конкуренції приходять до певного конфлікту. Для забезпечення одної доводиться приносити в жертву другу. Яскравим доказом цього служать новіші форми боротьби з монополізацією, зокрема антітрестове законодавство Сполучених Штатів Америки.

Боротьба з монополістичними організаціями в Америці, боротьба проти монополізації ринку, за охорону вільної конкуренції, за забезпечення можливости кожному підприємству виступати вільно на ринку в якості конкурента, --- ця боротьба з самого-ж початку прибрала форму певного обмеження вільності договорів. З початку в цьому напрямі прикладались певні норми звичаєвого права, яке інтерпретувалось в тому змісті, що хоч воля договорів визнавалась загальним принципом, але певні договори між підприємствами, спрямовані на обмеження розміру продукції, на нормування цін і в загалі на обмеження торгівлі „in restraint of trade“, що такі договори як спрямовані проти публічних інтересів --- недійсні. Визнавалось, що публічні інтереси забезпечуються фактичним існуванням вільної торгівлі, вільної конкуренції, і договори, що спрямовані були на обмеження їх, визнавались недійсними. В інтересах охорони вільної торгівлі, вільної конкуренції тут вже обмежувалась воля договорів визнанням певних договорів юридично не дійсними.

Ці норми звичаєвого права були спрямовані проти договорних форм об'єднань підприємців для монополізації ринку --- картелів, чи як їх називали американці „pools“. Уникання од цих норм звичаєвого права, спрямованих проти договорів в обмеження торгівлі, що виявилось у формі використання, з тою самою метою, обмеження конкуренції де-яких правних інститутів, як інститут

trustee чи форму звичайної акційної компанії, що, посідала акції інших компаній (Holding Company) і цим досягала об'єднання підприємств для монополізації ринку, без утворення для цього окремого договору, — це уникання правних норм потягло за собою дальше обмеження вільності договорів. Так званий Шерманів анти-трестовий акт 1890 року проголосив незаконним всякий договір чи комбінацію в формі тресту або в іншій формі, чи змову, що-до обмеження торгівлі й промислу. Особам же, що будуть входити в такі договори чи комбінації, загрозувалося карою. Те, що визнавалося на підставі звичаєвого права недійсним, було заборено законом під загрозою кари. Таким чином було зроблено дальшого крока в напрямі обмеження вільності договорів для охорони вільної конкуренції. Але американське анти-трестове законодавство не обмежилось цим. Визнаючи, що самої заборони певних договорів чи об'єднань з метою монополізації ринку не вистарчає, американське законодавство йде ще далі: воно проголошує незаконними певні форми конкуренції, які воно кваліфікує несовісними — „unfair“, і встановлює певні органи для контролю того, аби підприємства не вживали таких методів конкуренції. Законом же 1914 р. (Clayton Antitrust Act) забороняється: а) дискримінація цін, себ-то продаж краму ріжним особам чи в ріжних місцях, по ріжних цінах; в) входження в договори, які звязують контрагентів певними обовязками (не купувати краму у інших підприємств, то-що); с) посідання одною акційною компанією акцій інших компаній. Всі ці заборони вже торкаються дуже глибоко діяльності промислових і торговельних підприємств; вони обмежують вільну їх діяльність, обмежують їх волю входження в певні договори, і все це робиться з метою охоронити вільну конкуренцію. Певні форми договорів цілком забороняються, обмежується воля встановлення ціни при договорі купівлі-продажу; таким чином явно приноситься в жертву принцип вільних договорів і то з явною метою запобігти тому, аби одні, більше сильні, підприємства, користуючись повною волею що-до договорів, не позбавили інших можливості існувати поруч з ними, вести торгівлю, промисел, взагалі бути конкурентом на ринку.

Ці нові течії законодавства в справі вільного промислу і торгівлі, чим далі, тим більше вказують на те, що розуміння вільної конкуренції і вільності договорів — цілком ріжні розуміння; вони одно одного не покривають, часто одно з одним входять у конфлікт. Одні законодавства, як американське, рішуче стають на шлях охорони вільної конкуренції дорогою обмеження вільних договорів; другі, як англійське і німецьке, продовжують стояти більше на принципі вільності договорів і охороняти правно і такі договори, що спрямовані на обмеження конкуренції, приносячи таким чином в жертву принцип вільної конкуренції.

Виникає навіть думка, що вільна конкуренція — не той певний фактичний стан, що наступає, коли нема певних втручань, обмежень вільної господарчої діяльності. Негативне означення вільної конкуренції, як відсутності примусу, яке висували прихильники юридичного розуміння конкуренції, відкидається і натомість висовується ідея організації вільної конкуренції. Вказується, що вільна конкуренція не уявляє сама собою даного стану цілком неурегульованого і неорганізованого ринку, а навпаки, вільна конкуренція досягається лише шляхом певної правової організації ринку.¹⁾ Як приклад ринків, де найбільше виявляється вільна конкуренція, висовується сучасна біржа, себ-то, такий ринок, що позитивно урегульований, де передбачені і встановлені певні форми умов; встановлені певними нормами, чи твердо встановленими звичаями. Встановлені також і умови допуску на ринок і покупців і продавців і самого краму, зокрема коли це торкається цінних паперів. Вказується, що лише таке правне урегулювання, така правна організація можуть створити умови для вільної конкуренції, а не самий негативний факт відсутності примусу, відсутності обмеження.

Як ми відкидали означення конкуренції, що ототожнювало її з юридичною вільністю промислу чи вільними договорами, так ми не можемо погодитись і з тим, наче-б конкуренцію можна створити правовою організацією, правовими нормами. Правна організація може мати лише певні форми виявлення конкуренції, поставити їй певні обмеження, чи навпаки охоронити її від певних методів боротьби, спрямованих на усунення її, але вона не може створити конкуренції. Конкуренція, як ми вже зазначили, охоплює цілий господарчий організм; індивідуалістична форма організації господарчого життя нерозривно зв'язана з існуванням конкуренції. Конкуренція, як і господарче життя взагалі, не може бути зведеною до певних юридичних відносин; вона значно ширше за них. Лише певне виявлення господарчих відносин, певна реалізація їх відбувається в тих чи інших юридичних формах, виливається в них. Але багато фактичних господарчих відносин залишається по-за межами юридичного оформлення, виявляється в формі індивідуальних переживань, оцінок, диспозиційних вирішень, диспозиційного чину. Так само і господарча конкуренція, як певне господарче відношення, з окремими характерними для нього рисами, не може бути створена юридичними приписами, а виникає спонтанно, бо вона єсть виявлення спонтанности господарчого життя, що лише до певної міри вкладається в юридичні норми. Конкуренція може бути зрозуміла лише, як певне господарче відношення, а не як юридично створений стан річей.

¹⁾ Cassel. Theoretische Socialökonomie, Zweite Auflage, стр. 102 і далі.

Проф. Володимер Старосольський.

МЕТОДОЛЬОГІЧНА ПРОБЛЕМА В НАУЦІ ПРО ДЕРЖАВУ.

PROF. VOLDEMAR STAROSSOLSKY: PROBLÈME MÉTHODOLOGIQUE DANS LA SCIENCE D'ÉTAT.

I.

„В розвою кожної науки буває момент, коли вона зупиняється, неначе-б то для передишки та роздуму, коли наступає перевірка наукою самої себе і коли мусить прийти до зведення рахунків. В такому моменті починається дискусія про методи“. Оці слова Вігмана поставив Рудольф Челлен на вступі своєї книжки про „державу, як форму життя“.1) Такий погляд, висловлений відносно науки про державу та про теперішній стан цієї науки, не зовсім слушний. Не можна погодитись з тим, що дискусія про методи науки виринає необхідно в звязку з „зупиненням“ самої науки. Навпаки. На полі науки про державу ми зустрічаємо оживлення дискусії про метод, рівночасно з оживленням самої науки. Оживлення, ріст творчости бачимо на цьому полі, як явище загальне, що охоплює собою всі проблеми, в тому числі також методологічні. Але Челлен має слушність в тому, що вважає моменти, „коли починаються дискусії про метод“, особливими моментами в історії кожної науки. Він завжди означає, що та чи инша наука знаходиться на переломі, що для неї став сумнівним самий спосіб ставлення питань, самий спосіб підходу до їх розв'язання, самі завдання, які вона собі ставила. Це значить, що обсяг сумнівів поширився на саму методологію науки.

Такий, власне, момент переживає наука або — точніше — галузі науки, якої предметом є держава. На полі цих наук ми бачимо в останні десятиліття XIX століття новий розмах творчости. Він різко відбився від релятивного застою, який слідував після оживлення, що його можна спостерігати на протязі XVII та

1) R. Kjellen. Der Staat als Lebensform. 2 вид. 1917, на стор. 1.

XVIII століття, коли в зв'язку з теорією „права розуму“ та „суспільного договору“ проблема держави була центральною проблемою усеї теоретичної дискусії. І треба сказати, що цей новий ренесанс „державознавства“ висунув, майже рівночасно з проблемами „по суті“, і питання методу. Ще ніколи цих питань не було ставлено так гостро, як окремі самостійні питання, як власне тепер. І чим далі, ставлять їх більше настирливо. Під теперішню хвилину, можна сказати, ми стоїмо в самому розгарі методологічної дискусії,

З гори і з усім натиском треба сказати, що ця дискусія дуже тісно зв'язана з практикою політичного — в широкому значінні — життя. Для найбільше — здавалося-б — абстрактних та „чисто формальних“ домагань, можна завжди найти практичне суспільне тло, на якому вони породились. Методологічна дискусія відбила в собі усі суспільно-політичні течії, що ворують модерні суспільства. Цього не вільно забувати при оцінці теоретичної, методологічної дискусії. Але при всій свідомості цього глибокого внутрішнього зв'язку, можна і треба підходити до питань методології також з виключно „льоґічною“ мірою. Треба розглядати поодинокі методологічні позиції незалежно від їх суспільного джерела, з увагою тільки на їх льоґічний зміст, та з такого-ж становища оцінювати їх. Знання їх суспільної генези та практичного суспільно-політичного значіння повинно тільки дати нам кращу можливість зрозуміти та оцінити льоґіку методологічних міркувань. З цього становища можна дивитись на методологічну дискусію, так би мовити, в її „ідеольоґічній чистоті“, як на безінтересовну боротьбу думок. Завданням цієї статті — вказати, бодай загально, на стан методологічної дискусії, що ведеться тепер відносно теорії держави в такій власне площині: вказати на ті основні, ворожі позиції, з яких різні теоретичні течії стараються означити для теорії держави її місце в системі наук.

II.

В теоретичному мисленні про державу, можна доволі виразно відрізнити три кола, що, не зважаючи на будь-що-будь живу в XIX столітті виміну культурних цінностей, додержали свої відмінні риси та властивості. В цих ріжних колах зацікавлення питаннями методології виявилось з неоднаковою силою. Так в Англо-Саксонському світі можна назвати „прагматизм“ пануючим настроєм. Нахил до практичного¹⁾ „родив там нехить до абстрактного мислення, до „чистої теорії“ також в обсягу державознавства. Для виключно методологічних міркувань не було там місця. Орієнтована головню на Руссо, французька теорія не

¹⁾ F. Reiner. Philosophisches Wörterbuch. 1912, на стор. 190.

виявила теж в обсягу цієї науки особливого зацікавлення проблемами методу.¹⁾ Їх вирішувано, так би мовити, по дорозі, в працях, що займалися проблемами держави та її права по суті. Так робить, наприклад, Дюгюї, — автор, в якого питання методологічного порядку займають, порівнюючи, дуже багато місця та який сам не приймає державної концепції Руссо.²⁾ Іноді зустрічаємо у французьких авторів навіть виразно неприхильне відношення до абстрактних питань, зв'язаних необхідно з проблемами методу.³⁾ Натомість стали методологічні питання предметом дуже гарячої дискусії в середньо-європейському колі, що досі ще остається під могутнім впливом Канта та Гегеля. Особливо виразно в цьому напрямі виступає значіння генія Канта. Дискусія, про яку йде мова, це у великій мірі стосовання „критицизму“ Канта на полі державознавства. „Неокантіанська“ течія означає особливе оживлення цієї дискусії. Не тільки що неокантіанці самі поставили питання методу дуже гостро, але тим примусили вони й інших теоретиків звернути більшу увагу на питання методу. Це питання стало таким чином майже центральним питанням теорії держави. Майже немає поміж новішими авторами нікого, хто переходив би мимо його мовчки, не зачіпивши його. Щоб подати докладну картину усього, що писано на тему методології, треба було-б писати історію майже цілої нової літератури, що займається теорією держави.⁴⁾ Розуміється, це не лежить в межах завдання, яке ставить собі ця стаття. Але навіть подати лінію, по якій розходяться погляди на метод теоретичного розслідування держави — річ нелегка. Діло в тому, що такої лінії, яка розділяла-б виразно протилежні табори — не існує. Поміж розходженнями, про які йде мова, для одних треба було-б тягнути одну „лінію розходження“, для других знов іншу. Згоди про те, яке власне методологічне питання треба визнати основним, — немає. Погляди розходяться не тільки що-до відповідей, але і що-до самої постанови питань. Тільки в загальному, в грубих рисах, можна провести лінію розходжень, таку лінію, по обох боках якої знаходяться головні ворожі табори. Такою лінією треба визнати різницю поміж т. зв. „соціологічним“ та „чисто юридичним методом“.

Без жадного сумніву, повстання методологічного спору,

1) С. Brinkmann. Sociologie und Staatswissenschaft. 1923, на стор. 68. (Erinnerungsgabe für Max Weber, Bd. II.) Але гл. F. Gény. Science et technique en droit privé positive. I—III. 1914, 1915, 1921. F. Larnande, H. Berthélemy, A. Tissler etc. Les méthodes juridiques. 1911.

2) L. Duguit. Traité de droit constitutionnel. 1921.

3) Maurice Hauriou. Précis de droit constitutionnel. Par 1923.

4) Дуже докладний огляд перш за все німецької літератури цього питання подають Н. Kelsen. Der sociologische und der juristische Staatsbegriff. 1923, та F. Sander. Staat und Recht. 1922.

про який тут мова, не було-б мислиме без того факту, яким було для історії людської мисли повстання соціології, як окремої дисципліни науки. Остання велика система „до-соціологічної доби“ мислення про людське суспільство, а власне теорія „права розуму“ та суспільного договору“ не знала та й не могла знати методологічної проблеми в такому розумінню, як знає її сучасність. В основі тієї системи лежала одноцільність світогляду. Для неї не було сумніву, що людський розум був творцем суспільного ладу; що носителем цього ладу була держава; що питання держави, її історичних та актуальних форм треба розглядати під знаком доцільности; що держави різняться одна від одної тільки ступнем здійснення в них „розумного права“. Зокрема не було теж сумніву в тому, що проблема держави єсть проблемою права.

Народина соціології мусіли внести фермент, власне, перше за все — методологічного характеру. Її вихідна точка — це був погляд, що усе суспільне життя підлягає „природним“ законам в значінню законів, своєю істотою тотожних з законами, яким підлягає природа. Це був погляд, основно протилежний до погляду, який був до і пануючим. Останній приймав в суспільному життю вільне ставлення людським розумом цілей та розумове створення суспільної організації для осягнення тих цілей. Соціологія приймала, що, як усе суспільне життя, так і окремі форми суспільної організації, являються не твором вільного людського розуму, але неминучим наслідком означених причин. Пануючому „телеологічному“ поглядові на проблеми суспільного життя, протиставила соціологія, як свій метод, розглядання цих проблем із становища кінцевого звязку між причинами та наслідками. Протиставлення обох методів, — це було протиставлення „телеології“ та „причиновости“ („кавзальности“).

Думка про те, що суспільне життя підлягає пануванню „кавзальности“, що не тільки воно являється твором вільного, розумного мислення, але що і саме те мислення являється неминучим наслідком певних причин, — такі думки дуже давні. Їх висловлювали вже мислителі древнього грецького світу.¹⁾ Середньовіччя було заглушило їх. Вони виринули знову з більшою силою аж після суспільнополітичної та культурної ліквідації середньовіччя, а промостив їм дорогу раціоналізм теоретиків „права розуму“ та „суспільного договору“. Це велике, як по своїй концепції, так і по практичному впливу, учення про початок людського суспільства та про його тотожність з державою, викликало перед усім в Англії вже в другій половині XVII ст. критику, яка звернулася проти самої теоретичної основи вчення та протиставила йому власний свій метод. На повстання нової течії мали безпе-

¹⁾ Див між ин. Н. Cunow. Die Marxistische Geschichtsgesellschaft und Staatstheorie. Bd. I. 1920, на стор. 26, слід

речно великий вплив досліди, зроблені в численних далеких виправах мандрівців до незнаних досі країн. Вони принесли величезний матеріал відомостей про племена та народи „дикі“ та „варварські“. Ніде серед цих народів не знайдено найменшого навіть сліду такого суспільного стану, про який учила теорія суспільного договору, як про стан людства перед заключенням договору. Це мусіло зродити сумніви в тому, чи оголошений теорією „права розуму“ „природний стан“ людства коли-будь існував. За цим сумнівом вставав другий: чи був коли-будь складений договір, як подіктований розумом перехід від стану дикости до „усуспільнення“. А далі знову спостереження мандрівців вказували на те, що і там, де немає держави, людство живе не як якась кількість ізольованих одиниць, але скрізь більше-менше зорганізованими гуртами, родинами, родами, племенами, то-що. Це означає, що держава та звязане з нею право — не виключні форми суспільних звязків. Зродилось уявлення „суспільства“, як чогось відмінного від держави, самостійного супроти неї. Заразом впала стіна, яку теорія суспільного договору та права розуму ставила поміж людиною та природою. Форми людського співжиття стали таким самим „природним“ явищем, як усі форми громадського життя звірин. Це значило, що метод досліджування цих форм не мусить бути іншим що-до людей, ніж той, що вживається до звірин. У людей, як і у звірин, однаково можна і треба питати про причини, які викликали такі або інші форми співжиття. Це — початок методологічних розходжень та сумнівів. Правні системи і усе юридичне мислення було побудоване на телеології. Нова наука стояла на становищу кавзальної, причинової залежності явищ людського співжиття¹⁾ від умов, серед яких вони повставали.

Різниця методологічного становища не зараз зазначилась у повній гостроті. Так, у Монтеस्कє та у французьких енциклопедистів XVIII ст. методологічних сумнівів не було. Вплив англійських „соціологів“ на них виявився збогаченням точок, з яких вони підходили до явищ суспільного життя, приневолив їх питати не тільки про те, як „повинно“ бути, з становища права розуму, але і якими справді являються суспільні явища та чому вони такі, а не інакші. Так, наприклад, у Монтеस्कє ми бачимо в його „Дусі законів“ виразно дві вихідні точки досліджування: пояснення дійсности кавзальним звязком поміж явищами, та установлення політично-правових домагань, постулятив під знаком доцільности. Два різні методи, що лежать в основі міркувань одного і другого роду, не звертаються у Монтеस्कє один проти одного, як два методи виключні, з яких кожний виключає другий.

¹⁾ W. Sombart. Die Anfänge der Sociologie. (Erinnerungsgabe für Max Weber, Bd. I). На стор. 11.

Взагалі переважає метод телеологічний. Раціоналізм XVIII століття занадто глибоко просякав усе мислення. Виступ Канта скріпив ще вплив раціоналізму на мислення про суспільні явища. Відносно питань про суспільство, про проблеми права та держави Кант стояв зовсім на становищі права розуму.¹⁾ Його метою було накреслити нормальну державу²⁾, себ-то таку державу, яка-б відповідала вимогам диктованої розумом доцільности. Так само і Фіхте.³⁾ Для нього держава дана природою та розумом, при чому природа та розум не являються протиставленням, але двома тавтологічними означеннями. Для його, право природи = право розуму.

Поле для двобою двох методів було утопане щойно після появи в четвертому десятилітті ХХ століття „Курсу позитивної філософії“ та пізніше „Системи позитивної політики“ Огюста Конта⁴⁾. Це була подія переломового значіння: повстала нова, вже зовсім виразна, особлива галузь людського знання, заповіджена колись Віко „нова наука“, наука про „суспільство“ — „соціологія.“ Ця нова наука визначила проблему держави за одну з своїх проблем. Вона взялась за вирішення цієї проблеми з свого власного становища і, — що найважніше, — своїм методом. Так перестала бути держава предметом виключно тільки юридичного дослідження, Вона стала предметом двох різних наукових дисциплін, що послуговуються двома різними методами, різниця між якими являється різницею поміж телеологією, законом доцільности, та кавзальністю, законом причиновости.

Треба зазначити, що таке сформулювання різниці поміж обома науковими дисциплінами не абсолютне. З одного боку, особливо зразу, наука про „суспільство“ не завжди охоплювала собою і державу. Під впливом Гегеля протиставляли іноді суспільство та державу, як два неоднородні явища, так що наука про суспільство розумілася, як окрема наука, якої предмет не той, що предмет науки про державу. Так розумів це Моль. Він писав, що „крім науки про державу появилася нова наука, наука про суспільство“.⁵⁾ Розуміється, що поміж різними науками, з яких кожна має інший предмет дослідження, сперечання про методу дослідження не було-б мислиме. З другого боку, поставлено тезу, що

¹⁾ Головно, гл. *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*.

²⁾ G. Jellinek. *Allgemeine Staatslehre*. 3 вид. 1920, на стор. 59.

³⁾ *Grundlage des Naturrechts*, 1796. — *Die Rechtslehre*, 1812. — *Die Staatslehre*, 1813. — *Volk und Staat*; в зіб. *Werke*, вид. Medicus. Bd. II, на стор. 374

⁴⁾ A. Comte. *Cours de philosophie positive*, вид. 5; — йогож *Système de politique positive ou traité de sociologie instruant la religion de l'humanité*, вид. 1851—4 р.

⁵⁾ R. v. Mohl. *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*. 1855. Стр. 71.

наука про „суспільство“ не може бути іншою, як телеологічною, бо суть суспільних явищ не можна охопити інакше, як тільки „телеологічно“. На такому становищі принципово стоїть між іншим Рудольф Штаммлер,¹⁾ вимагаючи таким способом для соціології прийняття того самого методу, яким послуговується юриспруденція. Не зважаючи на ці, поодинокі відхилення, треба прийняти, що в теперішньому стані соціологія визнає взагалі проблеми держави за свої та що для неї держава — явище, яке підлягає закону кавзальности. З такого становища дивляться на державу майже усі соціологи: Спенсер, Фулльє, Дюркгейм, Ратценгофер, Шеффле, Гумплович, Оппенгеймер, Зіммель та інші.²⁾

Коли соціологія визнала проблему держави за свою, юриспруденція не перестала уважати її теж своєю. Зродилось сперечання соціології та правознавства про державу. Це — сперечання за компетенцію та за метод. Поминувши нюанси, відтінки, можна в цьому сперечанню розрізнити три головні погляди. Один погляд визнає, що тільки соціологія покликана науково займатись державою. Другий погляд визнає це право виключно за юриспруденцією. Врешті третій визнає, що і соціологія і наука права однаково покликані цікавитись державою, кожна з них в своєму колі і власним своїм методом. Такі ці три основні погляди. Наведено їх так, як їх висловлюють та виправдують теоретики, що їх треба було-б визнати „типовими“ і, так-би мовити, „репрезентаційними“.

III.

Поміж авторами, що заступають перший погляд, займає Людвік Гумплович найвидніше місце. Він поставив питання методу „рубом“, звертаючи в першу чергу вістря своєї дуже гострої критики проти панувавшого тоді в науці про державу методу. В цій дисципліні знання, каже Гумплович, все ще треба ставити питання, що таке наука та які її завдання, — питання які що — до інших, з'окрема природничих дисциплін, можна було-б вважати зайвим. В блискучих полемічних висновках, звернених головне проти Шталя, Блюнтчлі та Єлінека, Гумплович переводить думку,

¹⁾ R. Stammler. *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*. 1906.

²⁾ H. Spencer. *Die Principien der Sociologie* (німецький переклад Vetter'a). — Fonillé. *La science sociale contemporaine*. 1855. — Dürkheim. *Les règles de la méthode sociologique*. 1905. — Ratzenhofer. *Wesen und Zweck der Politik als Theil der Sociologie und Grundlage der Staatswissenschaften*. 1903; — йогож *Die Sociologie*. 1907. — Schäffle. *Bau und Leben des socialen Körpers*. 1896; — йогож *Abriss der Sociologie*. 1906. — Gumpłowicz. *Rechtsstaat und Socialismus*. 1881; — йогож *Socialphilosophie im Umriss*. 1910; — йогож *Die sociologische Staatsidee*. 1902. — Oppenheimer. *Der Staat*. 1910. — F. Simmel. *Die Sociologie*. 1908.

що наука про державу, яку вони подають, не єсть наукою. Вони свідомо та несвідомо заступають під покришкою об'єктивної наукової правди — істини, тільки власні суб'єктивні етичні та політичні бажання й домагання. Це не може бути завданням науки. Наука повинна, незалежно від якої — будь суб'єктивної оцінки, питати не про те, що повинно бути, а виключно тільки про те, що єсть; її завданням може бути тільки пізнання дійсности. З цього становища Гумплович протиставлює пануванню тоді напрямкові свій власний погляд на завдання науки про державу та про державне право. Цей погляд, висловлений уривками в усіх майже творах Гумпловича, викладений найбільше систематично в його книжці про „Правову державу та соціалізм“.1) Його можна звести коротко до таких основних положень.

Предметом науки про державу можуть бути тільки „дійсні події“ в обсягу державного життя, оскільки в них відбивається частина природнього процесу.2) Помилково усякі теоретики права визнають дійсністю, „правдою“ кожен правну постанову та кожний параграф права „природи“, бо дійсність права завжди тільки „релятивна“.3) Наслідком цього і неоправдане єсть змагання деяких правників „зконструювати державу з права“, „таким способом заволодіти політичним правом,4) як обсягом права та юриспруденції та додати юриспруденції суверенність в цьому обсягу“.5) Право, а з'окрема політичне право, не уявляє собою дійсности держави та її життя. Дійсність виказує раз-у-раз нереальність та неправдивість юридичної конструкції держави. Раз-у-раз виступи, „акти“ державної влади перекреслюють ті юридичні конструкції держави, що їх творить юриспруденція. При цьому треба провести межу поміж приватним та публічним правом. Прийняте розуміння різниці, яка мається між одним та другим правом, далеко не вдовольняє. Ця різниця не тільки формальна, але й істотна. Обидва роди права різняться один від одного своєю якістю. А власне, приватне право розмежовує „сферу вільности“ приватних осіб. Держава не тільки може без небезпеки для себе віддати береження та здійснення приватного права особливим установам, але вона мусить бути навіть вдячною юриспруденції, яка виручає державу по-части, в її обов'язках сторожа правного

1) Gumplowicz. Rechtsstaat und Socialismus. 1881.

2) Там же, стор. 5.

3) Там же, стор. 6

4) Staatsrecht перекладаю терміном „політичне право“. Вислів „державне право“ охоплює собою кожне право, якого „творцем“ та носителем“ в юридичному значінню являється держава, отож і приватне і карне право, то-що Термін „політичне“, хоч етимологічно рівнозначний з словом „державне“, має означене значення та виключає можливе непорозуміння. Він точніший

5) Gumplowicz, Rechtsstaat und Socialismus, стор. 7.

порядку. І в цивільному праві судовий присуд, що здійснює його, абсолютно сильніший, як воля сторін, до яких він відноситься.¹⁾ Накази, що їх містить приватне право, обов'язують тих, до кого вони звертаються. Інакше в публічному, з'окрема політичному праві. Саме вже повстання одного та другого права відбувається іншим шляхом. Держава творить приватне право для того, щоб в її межах панував лад та щоб упорядкувати взаємини поміж своїми громадянами. Вона творить приватне право, так - би мовити, добровільно і свідомо. „Натомісьць політичне право творить державна влада несвідомо: її намір, звернений... на утримання її панування, на піднесення сили, на розвиток діяльності, яка видається доцільною.“²⁾ Так повстають основи політичного права“. В дальшому розвою виказується потреба списання цього права, ствердження його. Це наступає тоді, коли якась суспільна кляса, або частина суспільної кляси, стане проти державної влади в таке положення, що її інтереси штовхають її на боротьбу з владою. Коли ця кляса досить сильна, тоді вона змушує державну владу до уступок. Договір поміж обома сторонами, це „конституція“, конституційний закон. Таким чином політичне право повстає інакше, ніж приватне, „бо політичне право нормує публічне відношення сил, в якому державна влада являється стороною“.³⁾ І тим ще різниться політичне право від приватного, що коли останнє вже повстало, держава може безінтересовно відноситись до справи його діяння. Натомісьць за публічноправною нормою стоїть з своїм інтересом держава, завше готова або боронити цю норму сама, або, коли норма вже не відповідає державному інтересові, змінити її та повести свою діяльність проти норми, але доцільно.⁴⁾ „Тому не може державна влада ніколи випустити з своїх рук справи інтерпретації та стосовання норм публічного права, ані піддатися цим нормам безумовно“. Державна влада не могла ніколи, при всяких умовах, коритися праву в такому значінню, яке має приватне право.⁵⁾ „Бо „державна — це — фактичне панування, яке здавна творило і творитиме далі право . . . , яке однаково само собою являється тільки фактом, для якого ніяке право не єсть передумовою та яке стоїть по - над правом. Означення „правна держава“ не охоплює цілої істоти держави; воно охоплює її тільки однобоко та частинно, охоплює, так би мовити, тільки край її сукні, може цілу сукню, але не саму державу в її істоті та життю.“⁶⁾ Фактичне відношення сил в дер-

1) Там же, стор. 21, слід.

2) Там же, стор. 29.

3) Там же, стор. 100.

4) Там же, стор. 95.

5) Там же, стор. 21.

6) Там же, стор. 238.

жаві вносить без перерви поправки в існуючі норми політичного права. Іноді закреслює їх. Такою являється дійсність, і така дійсність має бути предметом науки про державу. Завдання науки позитивного політичного права вбачає Гумплович в тому, що вона повинна досліджувати не тільки самі формально діючі в даній державі норми політичного права, але також і те „фактичне відношення сил“, для якого цей „загал правних норм“ єсть тільки зовнішнім формальним моментом“.1)

Істотним для становища Гумпловича являється погляд, що право та держава — це два різні по своїй істоті явища. Держава стоїть по - за правом, сама від його незалежна і панує над ним, як його творець та як сила, що „гарантує“ дійсність права. Держава являється твором природи. Вона зродилася стихійно в боротьбі „рас“ та суспільних груп, яку Гумплович розуміє зовсім в дусі дарвінівської боротьби за існування. Вона не являється твором права; і методами права не можна пізнати її істоти. Наука про державу складає частину соціології. Поміж дисциплін юриспруденції тільки наука позитивного політичного права має відношення до науки про державу, при чому вона не сміє обмежуватись тільки досліджуванням формально діючого права, але повинна цікавитись „істотою“ речі, себ-то дійсно існуючими в державі відносинами панування. Таким чином і наука права повинна послуговуватись методом, яким послуговується соціологія, себ-то методом пізнання дійсності, під знаком закона причиновости.2)

Істотно тотожне методологічне становище займає м. и. Франц Оппенгеймер, якого теорія держави також „in merito“ покривається з теорією Гумпловича. Оппенгеймер не вдається в дискусію про метод так основно, як це робить Гумплович. Він коротко проголошує, що „розглядає державу виключно з соціологічної точки погляду“ та що „юридичної точки погляду не бере під увагу“. Політичним правом він цікавиться „остільки, оскільки це право уявляє собою проблему в своїй найзагальнішій формі, властивій цілому державному життю.3) І далі Оппенгеймер накреслює нам картину повстання та розвою держави та означає її істоту виключно, як соціолог. Коли навести де-які його вислови, могло-б здаватись, що він припускає, крім соціологічної проблеми держави, ще й юридичну, якої предметом була-б правна істота та характер держави. Але спосіб, в який він по дорозі розправляє з юридичними конструкціями. Савін'ї, Блюнтчлі, Єлінека, вказує, що Оппенгеймер не визнає юриспруденції, як науку про державу навіть в її власному обсягу.4) А власне він

1) Там же, стор. 514.

2) F. Sander. Staat und Recht, II, стор. 819, слід

3) F. Oppenheimer. Der Staat. Стор. 5.

4) Там же, стор. 9.

побиває ті юридичні конструкції держави не юридичними, а соціологічними аргументами, вказуючи на те тільки, що ці конструкції не можуть встояти перед соціологічною істотою держави. Очевидячки, Оппенгеймер визнає соціологію за науку, що в найвищій інстанції суверенно покликана вирішувати проблему держави.

З поміж інших, доволі числених теоретиків, що займають становище подібне до становища Гумпловича, треба згадати тут шведського теоретика Челлена. Зайняте ним становище інтересне перше за все тому, що вже сама вихідна точка його міркувань має особливе значіння. Він не питає, які наукові дисципліни можуть та повинні займатись проблемою держави. Для нього ця проблема представляє собою предмет окремої наукової дисципліни. Наука про державу, це для Челлена — окрема наука, з власною метою, завданнями та методом. Його бажанням було дати початок цій науці, „політиці“ в старому класичному розумінню. Він виловив свої методологічні погляди в праці про „державу, як форму життя, та в більше систематичній і звязній формі в розвідці „Нарис системи політики“. Крім того, дав спроби мериторічного стосування свого методу, між иншим, в книжках про „Швецію“, „Сучасні великі держави“ та „Великі держави і світова криза“.¹⁾

Для оцінки його значіння та значіння представленого ним напряму, треба згадати, що по ініціативі Поглеса²⁾ засновано 1917-го року на університеті в Берліні окрему катедру „державознавства“ — Staatskunde. Цю катедру дістав проф. Фогель, який недавно видав писану в дусі Челлена працю про „Нову Європу та її історично-географічні основи“.³⁾ —

Челлен вимагає від науки про державу, щоб вона була „наукою про державу, якою вона єсть“, без всяких обмежень. Він розуміє слово „політика“ в його повному класичному значінню, як зібрання в одне ціле знання про державу“.⁴⁾ Він звертається свідомо проти тенденції юриспруденції поглинути науку про державу, звести цю останню до самої тільки науки про політичне право. Заразом він протестує і проти того, щоб нова наука розплилася в соціології. Вона повинна бути самостійною наукою.⁵⁾ „Наука про державу повинна дати місце для властивості держави як суспільної та господарчої сили поруч з її

¹⁾ R. Kjellen. Der Staat als Lebensform; — йогож. Grundriss zu einem System der Politik. 1920; — йогож Schweden. Eine politische Monographie. 1917; — йогож Die Grossmächte der Gegenwart. 1916; — йогож Die Grossmächte und die Weltkrise. 1920.

²⁾ Zeitschrift für die Socialwissenschaft. 1916. Стр. 682

³⁾ Walther Vogel. Das neue Europa und seine historischgeographischen Grundlagen. 1921.

⁴⁾ Kjellen. Grundriss etc. Стр. 16—19.

⁵⁾ Йогож Staat etc. Стр. 16, слід.

властивістю, як правної сили“.¹⁾ З цього виходило-б, що Челлен визнає без застережень компетенцію юриспруденції займатись державою і тільки хоче відомості про державу, що їх дає правознавство, доповнити відомостями, які дають інші науки. Побачимо, що Челлен допускає юриспруденцію тільки з обмеженнями і то такими, на які не погодилися-б усі юристи.

Перше за все означити треба місце, яке визнає Челлен для правознавства в „політиці“. В „Нарисі“ він подає таку схему поодиноких дисциплін цієї науки.²⁾ (Задержую термінологію, утворену Челленом.) 1. Геополітика, — повинна займатись державою з погляду на її географічне положення, на форму та на якість державної території. 2. Ойкополітика, — має розглядати економічні відносини в державі, її багатство, господарчу систему та економічні відносини на-вні. 3. Предметом демополітики єсть людність у державі, її раса, її фізичний стан, її зріст, чисельні зміни населення, врешті психологія державного населення. 4. Соціополітика має предметом суспільні відносини в державі, а власне „суспільні форми“ та „суспільне життя“. 5. Останню частину системи зве Челлен кратополітикою, або наукою про державне правління. Вона охоплює собою три вузчі дисципліни, що повинні мати предметом „форму“, „життя“ та „владу“ держави. „Форма“ держави, ужита Челленом в ширшому розумінню, як це звичайно прийнято. Вона означає не тільки „типи“ держав, створені їх конституціями, але цілий державний лад, без огляду на те, чи заснований він на законі, чи на звичаю. Цю дисципліну можна було-б назвати „номо-політикою“, бо її предметом суть усі „правила“, що складають з себе устрій держави. „Таким чином номо-політика представляє... політичну паралель до політичного права юристів: вона являється наукою про форми правління, зібранням в одне правних постанов та постійних установ, вищих та нижчих, з огляду на сили, уряд та його органи“.³⁾ „Життя держави — це її адміністраційна діяльність в широкому розумінню. Врешті, „владу“ держави — це у Челлена область, в якій держава обмежує волю приватних громадян.

В цій схемі визначено для права порівнюючи мале місце. Тільки в межах „крато-політики“ приходить до слова і правознавство, але і тут його роля не така, щоб вона могла вдовольнити прихильника формально-юридичного методу. Поміж правилами, про які каже Челлен, поставлені рівнорядно, один поруч другого, право і звичай — на що, певно, не погодився-б правник-догматик. Але важніше ще те, що власне знаходить Челлен в оцих

¹⁾ Там же, стор. 12

²⁾ Йогож Grundriss etc., стор 39, слід.; 61 слід.; 70 слід.; 80 слід.; 87 слід.; 94 слід.

³⁾ Там же, стор. 99.

„правилах“ для себе інтересним. Зовсім ясно, що його не цікавить їх зміст сам по собі, себ-то як-раз те, що саме являється предметом „чистої“ науки права. Для Челлена важні норми права та звичаю остільки, оскільки вони відкривають шлях для пізнання того, як відносини в державі дійсно склалися. От ця „фактичність“, а не нормативний зміст „правил“ дає „форму держави“. Пізнання норм — це тільки ключ для пізнання цієї „фактичності“. Челлен не залишає жадного сумніву, що таке власне його відношення до цих норм. Він наводить слова Шпрінгера, що „соціологія хоче явища суспільного діяння зрозуміти, описати, причиново (кавзально) пояснити: вона поводитьься експлікативно. Наука права хоче ті самі явища перекласти на схематичну сітку переробленого на розуміння правного порядку: вона поводитьься конструктивно“. Ці слова — каже Челлен — характеризують відношення його „політики“ до політичного права. Далі він каже: „для юриста держава існує тільки в якості правного суб'єкту; для політика навіть з тої самої точки погляду, в істоті — тільки як суб'єкт сили, при чому право та означені форми являються тільки засобом — нехай що необхідним — для її завдання: панувати“.1) В іншому далі місці Челлен, зазначивши, що на державу покладені як елементи права, так і елементи сили, виступає проти „юридичного“ розуміння держави, якого не можна помирити з дійсністю. „Нам не вільно піддаватись хоробі двох різних наук про державу, з яких одна представляє собі державу, як абсолютно правну державу та розумну істоту, друга — усі інші держави, як виключні держави інтересів! В імені науки ми мусимо вимагати одноцілого розуміння, якого основою являється дійсність“.2)

Так визнає Челлен науку про державу за науку експлікативну, що має пояснити явища держави кавзально. Це означає: він визнає, що проблема держави лежить на терені соціології, а не права. Науки права не покликані вирішувати цю проблему. Вона має тільки значіння помічної дисципліни, при вирішуванні питання держави „політикою“, що в розумінню Челлена єсть виразно соціологічною дисципліною.

IV.

Група, до якої належать три вище наведені автори, відмовляє науці права в компетенції та можливості вияснити істоту явища держави. Не зважаючи на те „незамирене“ своє становище, а може власне дякуючи йому, письменники цього напрямку не викликали проти себе такого живого виступу „чистих“ юристів, як це випало на долю представників того напрямку, про який тепер маємо говорити. В теоретичній дискусії, що являється пред-

1) Там же, стор. 23.

2) Йогож *Der Staat etc.*, стор. 29.

метом цієї статті, ці теоретики займають, так-би мовити, місце „центра“. Їх методологічне становище старається віддати „Suum cuique“, допустити і право, і соціологію досліджувати явища держави. Мовляв, це проблема, що належить однаково до обох областей. Держава представляє, з одного боку, явище, своєю істотою соціологічне, з другого боку, вона єсть явищем правним. Тому цю теорію названо „теорією двох боків“ (Zwei-Seiten Theorie).¹⁾

Це вчення захоче близький зв'язок з соціологічною теорією Зімеля.²⁾ Його розвинули систематично „Зімельянці“ — Українець Богдан Кістяківський та Георг Єллінек. Дякуючи величезній повазі Єллінека, учення про „два боки“ стало майже пануючим і воно, власне, дало безпосередній почин до методологічного сперечання в його теперішній стадії.

Кістяківський виклав свої погляди в книжці про „Суспільство та одиницю“.³⁾ Вона займається питанням про суспільність, зв'язанням одиниць в „зверх-одиничні“ об'єднання, „суспільства“. Як один з проявів усупільнення, Кістяківській розглядував у своїй праці з'окрема також державу. При цьому він виходить з такого теоретичного положення. Суспільні явища ми можемо розглянути з двох різних становищ. Або, ми питаємо про те, які вони в дійсності, пізнаємо їх емпірично, шляхом досвіду та пояснюємо їх на основі закону причиновости, кавзально. Так поступає соціологія. Або, крім того, ми можемо дивитися на ті самі явища з становища означених цілей, телеологічно, нормативно. Таке становище науки права. З'окрема, з таких двох різних становищ ми можемо розглядати і державу, і ми одержуємо два, одно від одного зовсім різні розуміння держави. Для соціології держава — це „суспільство або сам загаль людей, що знаходяться в безпосередніх взаємовідносинах поміж собою“, і тому зв'язані в одну цілість. Їх можна уявити собі навіть без зовнішньої державної форми, а проте це всетаки буде суспільство. Зовсім инакше розуміння держави мусить творити юриспруденція. Для неї держава — „правний зв'язок, суб'єкт прав, обов'язків та влади.“⁴⁾ „В першому соціологічному розумінню, держава „уявляє собою просто колектив, що має реальну єдність, себ-то, творить колективну істоту, і тому можна звати її просто суспільством. Зате держава в юридичному розумінню — це ідеальна особовість“.⁵⁾

Подібне методологічне становище зайняв і Георг Єллінек. Він розрізняє виразно дві різні науки про державу. Його „За-

¹⁾ Н. Kelsen. Der sociol. u. iur. Staatsbegriff. Стор. 105, 114.

²⁾ Див. головню G. Simmel. Sociologie.

³⁾ Kistiakowski. Gesellschaft und Einzelwesen. 1899.

⁴⁾ Там же, стор. 60, слід.

⁵⁾ Там же, стор. 162, слід.

гальне вчення про державу¹⁾ складається з двох окремих частин: з „загального соціального вчення про державу“ („Allgemeine Soziallehre des Staates“) та з „загального вчення про політичне право“ („Allgemeine Staatsrechtslehre“).²⁾ Теоретичне оправдання свого становища дав Єллінек головню в системі „суб’єктивних публічних прав“³⁾ та в „Загальному вченню про державу“. Хід думок Єллінека такий: „Кожний предмет може викликати різні способи пізнання його. Залежно від точки погляду, з якої дивимось на нього, змінюється й пізнання його“.⁴⁾ „Держава виступає перед нами насамперед, як частина життя світу, отже як частина того реального, в значінню об’єктивного, що знаходиться по-за нами. Це — багатство подій, що відбуваються в часі та просторі“.⁵⁾ Пізнавати ці події ми можемо передусім чисто зовнішно, „об’єктивно“. Але „усі суспільні події можна розкрити тільки тоді, коли знаємо всі психічні акти, що викликають їх та переводять. Бо всі зовнішні події в суспільстві — обумовлені волею, якої напрям та зміст впливають з цілого психічного буття та діяння людини“. Пізнання цього внутрішнього змісту суспільних подій і держави, як суспільного явища — це пізнання суб’єктивне. Те суб’єктивне пізнання припускає дві різні методи. „Предметом одного з них є держава, як суспільне явище. Вона звертається до цих реальних суб’єктивних та об’єктивних подій, з яких складається конкретне життя держави. „Наукові дисципліни, що послуговуються цим методом, стараються „зрозуміти буття та діяння держави в зовнішньому та внутрішньому світлі“... „Предметом другого методу являється правний бік держави. Право має подвійне життя. З одного боку це справжнє здійснення права; як таке, воно являється одною з суспільних сил, що творять конкретне культурне життя народу. З другого боку, це — загал норм, призначений для переведення в діяння. „В останньому розумінню право не належить до світу, який єсть, але до світу того, що повинне бути. Розуміння та речення, з яких воно складається, не дають можливості збагнути дійсність, а тільки можливість її оцінити“. Тому юридичне пізнання якогось предмету різниться основню від пізнання реальних подій, які відбуваються відносно цього предмету або в ньому.“⁶⁾

Таким способом існує дві науки про державу та два способи її виучування. Соціологічне виучування держави пізнає та поясняє її дійсну істоту, як вона реально існує. Юридична наука про державу

1) G. Jellinek. Allgemeine Staatslehre. 1920.

2) Там же, стор. 129, 383, слід.

3) Йогож System der subjectiven öffentlichen Rechte. 1905.

4) Там же, стор. 13.

5) Йогоже Allg. Staatslehre, стор. 136.

6) Там же, стор. 137, 138.

цікавиться правовими нормами, що походять од держави та що відносяться до державних установ та до діянн держави. Обидві вони не заперечують одна одній; навпаки, кожна з них доповнює другу. „Без пізнання правової природи держави не може бути повного її пізнання. Держава, що упорядкована правом, що сама являється сторожем права та розвиває його, мусить необхідно найти собі місце в праві. Мусить існувати правне розуміння держави.¹⁾ При тому, „для юридичного пізнання цікаве виключно питання: як я маю мислити правну державу?“²⁾ „В площині цього юридичного мислення ми вповні свідомі, що збагнули тільки один бік держави, а власне той її бік, що — як усі правові розуміння — містить в собі тільки внутрішню (імманентну) правду для світу людського діянн. Означити державу саму в собі („Das An-sich des Staates“), обхопити те реальне, що знаходиться по-за цим практичним світом — це не входить в завдання юриспруденції, але в завдання науки про державу, що досліджує природні та етичні основи людського суспільного життя.“³⁾

Останні слова окреслюють зовсім ясно становище Єллінека. „Природне“ існування держави, її „дійсність“, як „реальність“ — це предмет соціальної науки про державу. Ця наука повинна збагнути, зрозуміти та пояснити дійсну істоту держави. Юриспруденція має інше завдання. Вона повинна пізнати ті правові норми, що улаштовують буття та діянн держави, і дати картину держави, що відповідала-б цим нормам. Її розуміння самої істоти держави не мусить відповідати дійсності в природньому розумінню; воно мусить відповідати тільки змістові правових норм. Воно являється „абстракцією“ не з „дійсних“, природних“ явищ, якими виявляється держава, а тільки абстракцією з правових норм.⁴⁾

Таке засадниче розуміння „двох боків“ держави та розрізнення двох наук про державу мав Єллінек. Треба сказати, що сам Г. Єллінек не досить точно утримався на такому методологічному становищі. В мериторичному вченню про державу він іноді перемішував одну з одною соціологічну та правну точку погляду. Вже самі дані ним дві дефініції держави не держатся на двох відмінних площинах, про які говорить він в методологічних міркуваннях. Зандер зауважує, що перехід від соціологічного до юридичного розуміння держави у Єллінека „відбувається без всякої уваги на правові норми“ та закидає, що „Єллінек взагалі не знає окремого юридичного розуміння держави.“⁵⁾

Так само можна закинути, що навпаки „соціологічне“ озна-

1) Там же, стор. 162.

2) Йогоже System etc., стор. 13.

3) Йогоже Allg. Staatslehre, стор. 21.

4) Там же, стор. 182, слід.; 332 слід.

5) Sander. Staat u. Recht. II. стор. 682, 684.

чення держави містить в собі юридичні елементи, себ-то елементи, які для соціології являються „порожнім згуком“. Його „соціологічна“ дефініція держави звучить: „Держава — це наділене первісною силою панування, звязкове об'єднання (Verbandseinheit) осілих людей.“¹⁾ Ясна річ, що „первісна сила панування“ — розуміння виключно юридичне, для соціолога незрозуміле. Бо вона означає, що „панування“ засноване на „власному“ праві держави, що навіть при фактичній залежності держави, наприклад, од другої держави, ми мусимо „мислити юридично“ її право, як її власне право.²⁾ Таким чином, не можна заперечити що-до непослідовності в переведенню методологічного принципу, який визнає сам Г. Єллінек. Але це не побиває ще самого принципу. Він міг-би виявити себе слухним навіть, і не зважаючи на те, що сам автор його не додержав в мериторичнім стосуванні.

Становище Єллінека вводить у науку про державу дуалізм. Воно протиставляє „емпіричне“ та „причиново орієнтоване пізнання“ „телеологічно-нормативному“. Воно не тільки припускає можливість „розуміти“ державу то з одного, то з другого становища, але проповідує бажаність та методологічну необхідність такого подвійного розуміння. Про те, як сильно поширений цей погляд, свідчить між иншим становище, яке займає безумовний „моніст“ — Макс Адлер. В капітальній праці про „Марксистське розуміння держави“,³⁾ в якій він, звертаючись насамперед проти вчення Кельзена, дає теорію соціологічного розуміння держави М. Адлер виразно, різними поворотами, визнає допустимість „юридичного“ розуміння. Правда, він вказує з притиском на те, яким порожнім, без значіння, — таким, що врешті зводить на манівці, — являється виключно юридичний спосіб мислення для зрозуміння суспільних подій. Але цим він хоче тільки підкреслити суверенність соціології в її обсягу та безсилість в цьому обсягу „формально-юридичного мислення. „В області „нормативного мислення“ Адлер виразно визнає „повне право Кельзенівської критики пізнання зупинитись на державі та праві, як на юридичних розуміннях“. ⁴⁾ „Він визнає теж цінність формального юридичного методу. Він хоче тільки, щоб його не поширювали на обсяг соціологічного досліджування.“⁵⁾ Як сказано, таке визнання „дуалізму“ в методі державознавства особливо характерне з огляду на становище Адлера. Як соціолог, він стоїть рішуче на становищу, що закон причиновости являється пануючим за-

1) G. Jellinek. Allg. Staatslehre, стор. 180.

2) Там же, стор. 489, слід.

3) Max Adler. Die Staatsauffassung des Marxismus. 1922.

4) Там же, стор. 68.

5) Там же, стор. 34, 62, 83, 145, 164, 195, 206, 208.

коном в обсягу суспільних явищ.¹⁾ Коли він припускає поруч з соціологією ще правознавство, як „нормативну“ дисципліну людського знамня, то це треба вважати визнанням з боку соціології того дуалізму методів, який проповідує Єллінек зі становища права.

V.

З істоти вчення про „дво-бічність“ держави випливає, що воно припускає „поза-правне“, „мета-юридичне“ розуміння держави. Як суспільний факт, існує для цього вчення держава незалежно від права, — тому й можна питати про її відношення доправа та про взаємини права і держави. Це має далекосягле практичне і теоретичне значіння. На тлі такої постановки справи виникають проблеми — такі, як питання державної суверенности, питання про звязаність держави власним її правом, з'окрема проблема розуміння „правової держави“; питання, як розуміти та пояснити державну „самоустановчість“, себ-то, ту обставину, що держава сама установляє і себе і своє право. Не має сумніву, що відповіді, які давало на ці питання вчення, про яке сказано вище, не могло цілком вдоволити. Критика цих відповідей звернулася проти самої методологічної їх основи. Вона стала підкреслювати істотну звязаність держави та права, неприпустимість „діз'юнкції“ їх. Вона підносила, що право немислиме без держави, та що не можна зрозуміти істоти держави, не притягаючи для її означення правного моменту. Скала аргументів, яких вживала критика, була широка. Іноді зовсім виразно пробивається в цій критиці політично-етична тенденція, а власне змагання рятувати право та престиж юриспруденції,²⁾ — для престижу якої методологічний дуалізм приносить, мовляв, небезпеку, — то знову змагання дати розумінню „правної держави“ твердішу теоретичну основу, ніж давали їй заступники методологічного дуалізму. Ця тенденція виступає ясно особливо у голандця Краббе.³⁾ Взагалі-ж, можна виділити особливо дві групи теоретиків, що поборюють методологічний дуалізм зі становища, що правознавство являється властивою наукою, що має вирішати проблему держави. Одва з груп — як Краббе, Ленінг, Аффольтер, Венцель,⁴⁾ — приймають, що право — це передумова держави. Наслідком того, держава являється (льоґічно, не історічно) твором

¹⁾ Див. йогож Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft 1904; йогоже „Marx als Denker“, 1921; йогож „Engels als Denker“ 1921; йогоже „Georg Simmel“.

²⁾ M. Nelson. Die Rechtswissenschaft ohne Recht. 1917.

³⁾ H. Krabbe. Die Lehre der Rechtssouveränität. 1906.

⁴⁾ Loening. Der Staat (Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4-te Auflage). — Af'olter. Grundzüge des allgemeinen Staatsrechts. 1892. — Wenzel. Juristische Grundprobleme, 1920.

права і тільки право може пояснити її істоту. Друга група визнає взагалі тотожність права та держави. Так, наприклад, Радбрух та Зомль¹⁾ — уважають, що держава та право — це два боки того самого явища.

Серед останньої групи особливо незамиренно виступило кілька теоретиків, які розглядають розуміння держави та права зі становища Кантівського раціоналізму. Хоч вони і розходяться між собою в дедукціях, але погляд їх на державу та право — спільний в принципі. Вони відкидають можливість подвійного методу в проблемі держави. Вони вимагають від науки права, щоб вона стала „чистою юриспруденцією“, в тому розумінню, щоб вона скинула з себе всі впливи політичних, етичних і інших постулатів; щоб відокремила себе виразно від суспільних наукових дисциплін, що „пояснюють“ явища причиново, та щоб, як „нормативна“ наука, вона послуговувалась виключно власним методом, відповідним її характеру. Вони визнають врешті, що держава — це не що інше, як право, і тому державознавство мусить стати юридичною дисципліною. Основоположником цієї течії треба вважати нео-кантіанця Рудольфа Штаммлера. В своєму систематичному творі про „Господарство та право“, якого значна частина присвячена питанню методу в суспільних науках, Штаммлер поставив тезу, що суспільні науки можуть бути тільки нормативними. Далі він поставив до правознавства, як науки, домагання, щоб вона рішуче усвідомила собі свій нормативний характер та щоб вона льогічне опрацювання існуючих правних норм визнала своїм властивим завданням. В „ученню про справжнє право“, в „теорії науки права“²⁾ та в численних статтях Штаммлер розвинув теорію нового „права природи“ чи „розуму“, що в даних випадках мусить бути сильніше, як позитивні правні постанови. Хоч він і не займався спеціально питанням про державу, але для проблеми, про яку йде мова, учення Штаммлера мало рішаче значіння. З його домагання „чистої правної льогіки“ та методологічної незалежності права, випливала конечність чисто юридичного означення істоти держави. Далі, з істоти „права природи“ випливає, що те право стоїть по-над державою, що йому належить льогічний прімаат. Одно і друге вело неминуче до висновку, що тільки право покликане вирішувати питання, з чого складається істота держави.

Так би мовити, „ex professo“ займалися цією проблемою два інші теоретики, що їх праці знаходяться сьогодні в осередку дискусії про методи право — та державо — знавства. Це — ученик Г. Єллінека, Ганс Кельзен та Фрітц Зандер. Перший з них при-

¹⁾ Radbruch. Grundzüge der Rechtsphilosophie. 1914. — F. Stier-Somlo. Juristische Grundprobleme 1917.

²⁾ R. Stammler. Wirtschaft und Recht. 1906; — йогож Die Lehre vom richtigen Rechte; — йогож Theorie der Rechtswissenschaft 1911.

святив цьому питанню дуже глибоко та дуже систематично опрацьований твір про „Основні проблеми науки політичного права“. Висловлені там думки він розвинув далі в працях про „Межі поміж юридичним та соціологічним методом“, про „Проблему суверенності та теорію міжнародного права“, та про „Соціологічне розуміння держави“.1) „Крім того, присвятив він цьому питанню численні статті в науковій пресі. Зандер виклав свої погляди в широко задуманій двохтомовій праці про „Державу та право“, в книжці: „Доґматика права чи теорія досвіду права“2) та в кількох, переважно, полемічних статтях.

Єсть поміж обома авторами принципові розходження в самому погляді на право та завдання науки права. Кельзен стоїть на становищу строгої доґматики; учення про право можна, на його думку, розвинути виключно тільки виходячи з „правних постанов“ (Rechtssatz). Становище Зандера в багатьох точках наближене до учення Ерліха.3) Він вважає, що вихідною точкою для юриспруденції мусить бути „досвід права“ (Rechtserfahrung), що його дає „правне поступовання“ (Rechtsverfahren). Відносно того питання, що являється предметом цієї статті, вони обидва стоять на становищі, що держава може бути пояснена тільки правом, бо вона з правом тотожна. Розуміється, істота цієї тотожності неоднаково пояснена обома авторами. Зандер вбачає в державі для юридичного мислення тільки логічно необхідне розуміння. Для нього „проблема держави, рівна проблемі матерії, реальності права: держава — це єдність погляду на правно-важні факти, дякуючи єдності правного поступовання.4)

„Держава означає єдність цілоти усього конкретного права, засновану на удержанню правного поступовання“.5) Кельзен зауважує слушно, що Зандер властиво „розв'язує“ („Auflösung“) розуміння держави — але6) це вже питання відносно самої сути учення Зандера. Для методологічного його становища рішаюче те, що „тому що держава означає постійність (Beharrlichkeit) поступовання, то вся наука права являється наукою політичного права, а всяка наука політичного права — наукою про посту-

1) H. Kelsen Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze. 1911; — йогож Über Grenzen zwischen juristischer und sociologischer Methode. 1911; — йогож Das Problem der Souverainität und die Theorie des Völkerrechts. 1920; — йогож Der sociologische und juristische Staatsbegriff. 1922.

2) F. Sander. Staat und Recht. 1922; йогож Rechtsdogmatik oder Theorie der Rechtserfahrung. 1921.

3) E. Ehrlich. Die juristische Logik. 1918. — Erforschung des lebenden Rechts (в Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung).

4) Sander. Staat und Recht. Стр. 1125.

5) Там же, стр. 1131.

6) Kelsen. Der sociol. u. jurist. Staatsbegriff, стр. 216.

повання¹⁾ В термінології Зандера це означає: наукою про всі акти, якими виявляється право, від законодавства, розпорядків, судових та адміністративних рішень, аж до „екзекуції“, — бо всі ці акти являються „правним поступованням“ та дають „досвід права“. Проблема держави „соціологічної“, „мета-юридичної“ чи історичної для вчення Зандера просто не існує.

Погляд Зандера, що усе право являється політичним правом, приймає також (незалежно від Зандера) і Кельзен.²⁾ Різниця поміж обома авторами відноситься до розуміння права. Кельзен — догматик. Він вважає, що „чиста“ наука права повинна бути дисципліною правової логіки. Її предметом може бути тільки загаль „правних, постанов (Rechtssatz), з цих постанов, та виключно тільки з них може, юриспруденція будувати свою систему, коли хоче бути „позитивною“ наукою, а не наукою „природного“ права, та коли хоче бути наукою права, а не політики, етики, то-що.³⁾ Що до розуміння „правної постанови“, то Кельзен стояв зразу на становищі, що складаються вони тільки з законів. В пізніших своїх творах він, мабуть, поширив те вузьке розуміння „правних постанов“ також і на звичайове право.⁴⁾ Він розуміє „правні постанови“ зовсім формально, себ-то вважає, що їхня істота та правне їх значіння незалежні від їхнього змісту. З'окрема він звертається рішуче проти вчення Іерінга про значіння „цілі“ в праві. Кельзен вважає, що питання про ціль правних норм являється питанням „мета-юридичним“. Воно може цікавити тільки соціолога або політика; для юриста правні норми суть фактами без огляду на ціль, яку ставили собі їх творці.⁵⁾ Тому й питання „інтересів“, які, так мовити, охороняються правними постановами, лежить по-за межами правознавства.⁶⁾ Врешті, — а це власне для методологічного становища Кельзена основна річ, — він вважає, що і сама проблема повстання норм належить до юриспруденції тільки тоді, коли це повстання можна вивести з інших, уже існуючих норм. Таким чином, можна юридично вивести гезезу судового присуду з більше загальної норми, що її містить в собі закон; норму закону — із ще більше загальної

¹⁾ Sander. Die transcendente Methode der Rechtsphilosophie und der Begriff des Rechtsverfahrens (в Zeitschrift für öffentliches Recht, Bd. I, стор. 487).

²⁾ Kelsen. Alte und neue Staatsrechtslehre (в тій же Zeitschr., Bd. III, стор. 191).

³⁾ Kelsen. Hauptprobleme etc., стор. 70, 139, 183, 255, 300, 325, 378, 404, 407, 522, 538 і и.; — йогож Der soc. u. jur. Staatsbegriff, passim; — йогож Das Problem der Souverainität etc., стор. 85, слід.

⁴⁾ Йогож Hauptprobleme, стор. 33, 39, 42, 98 і passim.

⁵⁾ Там же, стор. 57, 63, 84, 173, 201, 208, 214, 269, 284, 305, 379, 493, 507, 538 і passim.

⁶⁾ Там же, стор. 264.

норми конституції; врешті конституційні норми — із загальної, найвищої норми, що уявляє собою логічний початок, та яку, згідно з юридичною гіпотезою, установляє установча авторитативна влада.“¹⁾ Сама проблема цієї „первісної норми“, як і проблема законодавчого акту, лежить для Кельзена по-за межами юриспруденції. Для права ця „первісна норма“ єсть „логічний початок“ всякого права, себ-то усіх „правних постанов“, просто „даний“. Юриспруденція мусить прийняти її, як готовий правний факт. Вона сама не має засобів для розслідування генези цієї первісної, початкової норми; вона може тільки прийняти її до відома та будувати на ній свою систему.²⁾ Так розуміє Кельзен право та завдання правознавства. З цим розумінням зв'язане його розуміння держави. Вихідною точкою для нього стала блискуче переведена критика юридичного розуміння волі. Кельзен виказав з незбитою логікою, що воля в правному розумінню не має нічого спільного з „псіхічною“, „природною“ волею, а являється своєрідним, виключно правним розумінням. Коли ми говоримо, наприклад, про „волю законодавця“, то, явна річ, не можемо мати на думці дійсної „псіхічної“ волі кого-будь, з'окрема волі, якої-будь з по-між осіб, що фактично спричинились до творення закону.² І коли говориться про волю держави, то це теж не означає волі якогось природою даного носителя псіхічної волі. Юридично „воля держави“ — це те, що правні постанови наказують уважати волею держави.³⁾ З'окрема правні постанови наказують уважати волею держави те, що діють „державні органи“; вони „приписують“ „особі держави“ діяння цих органів. Таким чином, держава, зі становища права, — це „точка, до якої суть приписані“ (Zurrechnungspunkt) ці діяння.⁴⁾ Тому що всі правні постанови, всі правні норми суть волею держави, держава являється, з точки погляду права, „персоніфікацією одностіlosti права“,⁵⁾ вона єсть тотожною з правною системою.

З цього вчення робить Кельзен важні висновки відносно різних питань юриспруденції. Він поясняє ним розуміння „правової держави“, зв'язання держави її правом,⁶⁾ то-що. З методологічного становища важна сама основа вчення Кельзена про юридичне розуміння держави. Сам він підкреслює те, що він одібрав од держави характер „субстанції“, що поставив розуміння

1) Йогож *Das Problem*, стор. V.

2) Йогож *Hauptprobleme*, стор. 98, 176, 247, 294, 406, 465, слід.

3) Там же, стор. 97—188, 208, 261, 407, 460.

4) Там же, стор. 162.

5) Там же, стор. 183, слід.

6) Йогож *Der soc. u. jur. Staatsbegriff*, стор. 132, слід.; — йогож *Das Problem*, стор. 85, слід.

7) Йогож, *Hauptprobleme*, стор. 395—412, 248—55.

держави в площину функціонального відношення до права, та що переніс розуміння держави з по-за права, куди ставила його пануюча теорія, у межі самого права. Він поясняє своє становище аналогією з еволюцією, яку перейшло теоретичне мислення в обсягу теології та природничих наук. Бог, поставлений над природою, — це аналогія до концепції, що протиставила державу праву та ставила державу по-над правом, як її творця. Чим була для природничих наук перемога над теологічним методом, тим повинно стати для „чистого“ правознавства перемога над тим дуалізмом, що протиставив право державі та скорив його їй. Як теологічний світогляд противився законам природи, так „по-надправне розуміння держави“ противиться „законам права“.¹⁾

Це своє методологічне становище Кельзен робить обов'язковим для науки права. Треба запитати, чи припускає він для інших наук, з'окрема соціології, можливість досліджувати явище держави іншими методами. Таке питання треба поставити, хоч-би з огляду на власні методологічні міркування Кельзена на тему про відношення законів природи до норм, та різниць поміж кавзальним, телеологічним та нормативним способом досліду.²⁾ Виразної та непохитно ясної відповіді на таке запитання ми у Кельзена не знаходимо. З поодиноких висловів можна було-б робити висновки, що Кельзен припускає, крім юридичного, також і соціологічне розуміння держави, але такої думки не можна погодити з змістом його теорії. Раз держава тотожна з правом, то тільки наука права може розслідувати її істоту. При тому Кельзен просто проголошує виключність юриспруденції, як науки про державу. В полеміці проти Єллінека він вир зно каже, що погляд Єллінека помилковий, — наче-б то держава могла бути предметом двох різних наук.³⁾ Далі він обхоплює своєю критикою не тільки юридичні, а також виразно соціологічні вчення Спенсера, Дюркгейма, Єрузалема, Тенніеса, Зіммеля.

Врешті він кінчає працю „Про соціологічне та юридичне розуміння держави“ словами, що „чиста наука права“ разом з тим єсть і „чистою наукою про державу, бо кожна наука про державу можлива тільки, як наука про державне право.“⁴⁾

VI.

В завдання цієї статті не входить остаточна відповідь на порушені тут питання. На це не вистарчило-б вузьких рамок статті, до того писаної перше за все з інформаційною метою вказати, бодай загально, на теперішній стан дискусії, веденої про

¹⁾ Йогож *Der sociol. u. jur. Staatsbegriff*, стор. 205—251.

²⁾ Йогож *Hauptprobleme*, стор. 8—94.

³⁾ Йогож *Der soc. u. jur. Staatsbegriff*, стор. 115.

⁴⁾ Там же, стор. 253.

метод державознавства. Але всетаки не можна промовчати власного погляду на порушені питання. При неможливості подати докладні мотиви цього погляду, — бо вже самий огляд та оцінка чужих поглядів вимагали-б окремої великої книжки, — я мушу обмежитись коротким „методологічним визнанням віри“, подати бодай головні тези свого становища. При тому я цілком свідомий того, що основа цих тез звязана з цілим світоглядом, що точно мотивувати їх, означило-б подати мотиви свого світогляду взагалі.

1. Я вважаю, що питанням, на яке треба відповісти в першу чергу, являється питання про припустимість більшої кількості підходів до проблеми держави та звязаних з цим різних методів. Од відповіді на це питання залежить сама постановка дальших питань. Коли можливий тільки один підход, тоді треба запитати, який саме: чи природничий, емпірично-кавзальний, чи нормативний, юридичний, чи телеологічний, політичний. Коли-ж навпаки, викажеться можливість розглядати проблему з різних становищ, тоді прийдеться питати тільки про різниці поміж ними та про відношення одної до другої тих дисциплін, що засновуються на різниці підходу та методу. З'окрема треба вирішити питання відносно двох методів: чи можливо та чи допустимо розглядати феномен держави окремо з становища соціології та окремо з становища правознавства?

Треба на вступі зазначити, що це питання не покривається з питанням філософського монізму або дуалізму, як це могло-б здаватись на перший погляд. Вистарчить вказати на те, що Кельзен, який рішуче поборює допустимість різних методів, виразно каже про себе, що він — не моніст, що він „не знаходить в своєму мисленню шляху, що вів-би через болючу прірву, яка маєть між моїм „я“ та світом, між душею та тілом, між підметом та предметом, формою та змістом, між отим вічним роздвоєнням, в які-б слова воно не вдягалось“.¹⁾ Навпаки, моніст Адлер припускає можливість різних точок погляду та різних методів досліджування держави. З'окрема, допустимість природничо-кавзального методу поруч з нормативним зовсім не передрішає питання, чи ці два методи один з одним не зливаються десь в якійсь точці та якимсь способом, льогічної істоти яких ми поки-що не вияснили. Моністичне переконання говорить про остаточну одноцілість цих методів, але воно не заперечує того, що обидва методи існують, воно не виключає також і їх стосовання. Таким чином, припускаючи в принципі можливість обох методів, треба тільки запитати, чи допустимо стосувати їх обох відносно такого явища, як проблема держави, — як це робить Єллінек.

Єллінек каже, що той самий предмет може викликати чимало

¹⁾ Kelsen. Hauptprobleme, стор. VI.

різних способів пізнати його (Erkenntnisarten).¹⁾ На це зауважує Кельзен, що „принципово різний спосіб пізнання викликає принципову різність предметів“.²⁾ Він далі каже, що розуміння держави у Єллінека має характер не науковий, а „переднауковий“ (vorgewissenschaftlich), себ-то, що воно взяте тільки з практики, не перероблене науково і тому не має ніякого значіння для науки. Що до першого аргументу, то вистарчить вказати на анальоґію з обсягу якої-будь іншої теоретичної дисципліни. Наприклад: мінеральогія досліджує якість тіла з дуже різnorodних точок погляду. Вона питає про барву мінерала, його питому вагу, питому твердість, питоме тепло, то-що. Очевидячки, вона розглядає таким чином свій предмет з становища оптики, механіки, науки про тепло, то-що. З становища кожної з цих дисциплін мінерал являє собою інший предмет досліду: раз він — джерело оптичних явищ, другий раз — механічних, нарешті — термічних. Не зважаючи на те, для мінеральогії він уявляє з себе той самий предмет досліду. На другий аргумент треба сказати, що взагалі не приходить ся говорити про „переднаукові“ та „наукові“ розуміння, як про абсолютно протилежні. Різниця між ними тільки релятивна. Завдання науки — творити наукові розуміння, при чому вона мусить починати „од переднаукового творення розумінь, од життєвого досвіду“.³⁾ Що до утворених уже наукою розумінь, то можна говорити про більшу чи меншу ступінь їх „науковости“ залежно від „науковости“, вжитого для їх утворення методу. Судити навпаки про наукову припустимість методу на основі науковости розумінь — це буде „*retitio principii*“.

Зандер і, насамперед, Кельзен доводять тотожність права та держави двома шляхами. Раз вони вказують на те, як всі другі автори, між иншим і приклонник дуалізму в методах — Єллінек, не можуть обійти звязку держави та права, і як вони мимохіть втягають правні категорії до означення соціальної істоти держави. Далі вони виказують, з становища права, логічну необхідність звязати право з державою. Мовляв, звязок права з державою — це не тільки історичний факт. Не тільки держава виступає в історії завжди, як чинник, що „гарантує“ право, дає йому характер примусових норм; але ми не можемо уявити собі права, як одноцілої системи, без розуміння держави, як „персоніфікації цієї одноцілості“. На це треба зауважити слідує:

Звязок поміж правом та державою — це передусім історичний факт; далі — політичне домагання, що вирросло на ґрунті практичних потреб та інтересів. Історично, звязок поміж правом

¹⁾ G. Jellinek. System der subj. öff. Rechte, стор. 14.

²⁾ Kelsen. Der soc. u. jur. Staatsbegriff, стор. 116, слід.; — йогож Das Problem, стор. 10, слід.

³⁾ Kantorowitsch. Der Aufbau der Sociologie, 1923, стор. 76.

та державою не завжди був однаковий. Феодальна держава уявляла з себе зовсім інше відношення до правної системи, як модерна держава. Погляду, що „кожна держава єсть правною державою“, не можна удержати, як констатування реального, історично даного факту соціальної дійсності. З становища соціальної дійсності, цей погляд — правдивий тільки з застереженнями. Зв'язок поміж правом та державою являється в соціологічній дійсності етичним та передусім практичним постулятом, а не логічною необхідністю.¹⁾ Але навіть коли прийняти, що „правність“ належить до істоти держави та „державність“ до істоти права, — то і тоді не матимемо ще права говорити про тотожність цих явищ. Зокрема, оскільки йде річ про державу, як соціологічне явище, треба з натиском зазначити, що саме тільки „правове“ розуміння її, далеко не вичерпує істоти держави. Мало того. Воно мусіло-б закрити перед нашими очима дійсність, правдиву істоту явищ „державного життя“. Це виказав, між иншим, блискуче Макс Адлер в своїй критиці Кельзена. Він ясно вказав, що виключно юридичні розуміння держави, демократії, революції, панування, диктатури не дозволили Кельзенові охопити дійсної істоти цих явищ; що Кельзен проходив мимо цієї істоти і неминуче доходить до зовсім невірних, помилкових висновків.²⁾ Кельзен перевів дуже гостру та в багатьох напрямках плідну критику того, що було досі сказано про державу зі становища соціології. Але навіть виказавши помилковість та методологічну непослідовність різних соціологічних учень, він ще не довів ані зайвості, ані неможливості соціологічного вчення про державу взагалі. Виказавши зв'язок держави з правом, він не довів, що її істоту можна охопити тільки самим нормативним, юридичним методом мислення. Власний приклад Кельзена це показує. В книжці про „Соціалізм та державу“³⁾ він дає спробу застосувати проповідуваний ним юридичний метод при аналізі мериторичного питання. Не зважаючи на всю послідовність та тонкість юридичного мислення, яку виказав Кельзен в цій книжці, спроба зосталась невдалою, власне дякуючи її методологічній основі та дякуючи виключенню соціологічного розуміння явищ, якими вона цікавиться.

Як, з одного боку, не можуть утриматись методологічні міркування, що заперечують компетенцію соціології відносно проблеми держави, так, з другого боку, те, що каже Кельзен (та з де-якими змінами і Зандер) про відношення до цієї проблеми юриспруденції,

⁵⁾ Max Weber. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Theil I, 1921, стор. 29. Theil III. 1922, стор. 603, слід.

⁶⁾ Max Adler. *Die Staatsauffassung und Gesellschaft*. 1922. Стор. 64, слід.; 116, слід.; 147, слід.; 188, слід.

⁷⁾ Kelsen. *Socialismus und Staat*. 1920.

можна прийняти тільки з обмеженням та умовно. Як сказано вище, становище обох авторів висловлено в погляді, що з юридичного становища, держава та право — це тотожні розуміння. Мовляв, держава являється персоніфікацією одноцілості правової системи, і тому, з логічного становища, вона для права утотожнюється з правом самим, з цілістю конкретної системи права.

Передусім: „одноцілість правової системи“, оскільки розуміти її, як дійсність, приймає Кельзен зовсім апіорно. Він не довів, що системи позитивного права, справді одноцілі, що в них немає суперечностей. Такого доказу й не можна провести, бо навіть коли-б виявилось, що дійсно якась система позитивного права — справді одноціла, то і тоді цю одноцілість треба було-б вважати до певної міри випадковою. Вона-б не була випадковою тільки тоді, коли-б творення права було виключно логічним процесом, дедукцією чим раз більше конкретних правових постанов із постанов загальних.¹⁾ В дійсності навіть там, де притягнення до правотворчого процесу фахових юристів повинно було-б забезпечити до певної міри цей логічний та систематичний характер права, на практиці відбиваються на ньому впливи „нераціональних“ чинників, як боротьба реальних інтересів, недосконалість законодавчої тактики, то-що.²⁾ Навіть визнавши один тільки закон „джерелом“ права, ми не можемо визнати право дійсно одноцілим. Тим менше, коли — згідно з Зандером — визнати джерелом права „правне поступовання“, або коли стати на становищу сильної течії „вільного права“, що уважає суддю не тільки виконавцем закону, але і співтворцем права.³⁾

Але розуміння одноцілості правової системи відноситься, очевидно, не до дійсності. Воно утворене, як розуміння „нормативне“, себ-то таке, що не має констатувати того, що існує в дійсності, а лише вказувати на те, що з становища правових норм повинне бути.

З такого становища одноцілість правової системи єсть „логічним постулятом“. Вона каже: норма права „діє“ тільки під умовою, коли не „діє“, разом з нею та в колі її „діяння“, ніяка

¹⁾ До речі, такий „раціоналістичний“ характер визнає по-часті правовим нормам Дюгюї. Він розрізняє правові постанови „нормативні“ та „конструкційні“ або „технічні“. Тільки перші — нормативні — мають справді точний правовий зміст. Другі вказують тільки на спосіб здійснення нормативних постанов, ближче їх окреслюють. Дюгюї думає, що, наприклад, з кодекси Наполеона мається всього декілька нормативних постанов; решта-ж — тільки технічні. L. Duguit. *Traité de droit constitutionnel*. T. I, стор 36, слід.

²⁾ Див., наприклад, що пише про техніку законодавства в Англії F. Hatschek, *Englisches Staatsrecht*. 1906.

³⁾ T. Sternberg. *Einführung in die Rechtswissenschaft*, I. 1920. Стор 135, слід.

инша, незгідна з нею норма. Тільки під такою умовою ми можемо стосувати правну норму. Це означає, що там де діє якась одна система „позитивного права“, не може рівночасно діяти ніяка инша система („неспівмістимість“ права). Позитивне право одної держави виключає рівночасне діяння позитивного права другої держави; діяння державного позитивного права виключає в своєму колі діяння, наприклад, церковного права, то-що. В межах даної системи поодинокі постанови не сміють перечити одна одній. Тому „льоґіка“ вимагає неминуче, щоб визнавати кожному систему позитивного права одноцілою, щоб через те мати можливість усунути незгідність поодиноких норм, коли вона трапиться, прикладаючи до незгідних між собою правних постанов норму більше загальну. Можливість вийти з усіх конфліктів, які можуть виявитись між правними постановами якоїсь правової системи, маємо тільки тоді, коли „будемо мислити“ цю систему, як одну цілість, а власне, як одноцілу систему, побудовану з норм, чим далі в гору, тим більше загальних. Персоніфікацією цієї власне „одноцілості правової системи“ має бути юридичне розуміння держави.

Як бачимо, значіння такого розуміння має стисло означені межі. Характер його наскрізь практичний, як і характер права. Воно замкнене межами „доґматики“, або „доґматичної філософії“ права і по-за тими межами воно втрачає своє значіння. Для питання методології вистарчить сконстатувати це. Питання про значіння доґматики права, про її становище в науці права — взагалі можна полишити на боці. Сам Кельзен звертає увагу на те, що значіння доґматики обмежене та що вона зі своїм методом не має ніякого звязку, наприклад, з історією права,¹⁾ з якою разом входить вона в склад науки права, як одна з дисциплін. Це означає, иншими словами, що і те розуміння держави, яке подає Кельзен, єсть тільки „правно-доґматичним“, а не просто „правним“ розумінням. Так, навіть, в самому обсягу правознавства єсть ще місце для иншого розуміння держави, ніж доґматичне.

2. Не тільки по-за доґматикою права мусимо припустити можливість иншого розуміння держави, ніж доґматично-нравне. Сама доґматика не може вдоволитися самим тільки власним розумінням держави. Будована нею система позитивного права мусить дійти до точки, де її засоби, її метод виказуються недостатними. Вистарчить вказати на міркування самого Кельзена про істоту законодавчого акту. З доґматичного становища зовсім послідовно він поборює погляд Єллінека, що ухвалений парламентом та санкціонований, але ще не оповіщений закон, єсть уже закон, хоч він не обов'язує ще „народу“, а тільки самого законодавця. Зовсім слушно каже Кельзен, що коли право ви-

¹⁾ Kelsen. Hauptprobleme, стор VII.

магає промульгації закону для його дійсності, то неоповіщений ще закон не єсть взагалі законом, — одже не може бути він законом і для законодавця. Але він каже, що законодавчий акт — це сума всіх передумов, що потрібні для існування закону. Він не тільки не єсть державним наказом, але взагалі не єсть державним актом, функцією держави, комплексом діяння, який можна приписати особі держави, — він являється подією „соціальної натури“, якій не можна дати правової конструкції, як передпосилці права, як передумові правового порядку.¹⁾ Таким чином Кельзен потягнув дуже виразно і міцно лінію, від якої починається обсяг догматики. Тільки те, що лежить по цей бік лінії, себ-то тільки правні постанови, вміщені в оповіщених формально законах, можуть бути предметом юридичної конструкції. Це безперечно являється великим упрощенням завдань правознавства. Можна було-б і погодитись з поглядом, що те, що діється по той бік промульгації, не належить до догматичної юриспруденції, а до іншої дисципліни правознавства. Але це полєкшення завдань догматики припустне тільки там, де обраний Кельзеном приклад відповідає діючому праву. Коли-ж в правній системі не існує установи промульгації закону, або коли, — як в Сполучених Державах Північної Америки, суддя покликаний, в певних умовах, обслуговувати дійсність закону, не зважаючи на його формальну промульгацію; тоді догматика змушена буде цікавитись і проблемами, що стоять по той бік демаркаційної лінії Кельзена. Вона стоїть тоді впрост перед проблемою держави, не як персоніфікації одноцілості правової системи, але як „суспільного явища“. І цієї проблеми вона не в силі буде розв'язати тільки своїм власним методом. Їй неминуче доведеться звернутися не до свого, а до соціологічного розуміння держави, а то навіть і до „політичного“.²⁾

Недостатність для самої навіть догматики виключно її власного розуміння виступає особливо маркантно в проблемі революції та кожного державного акту, що порушує „тяглість“ правового життя в державі, зокрема юридичну правильність законодавчого процесу. Позитивістична теорія та догматика завжди сходять з дороги цієї проблеми. Вони збувають її коротко та легко увагою, що, мовляв, питання переможної революції, що по-алила легальну досі владу, або питання вдалого *coup d'état* — це питання виключно фактичні, а не правні. Правознавство, — кажуть вони, — може цікавитись тільки тим „готовим уже“ правовим ладом, що запанував після доконаного перевороту. Це становище не може нас вдоволити. Коли-б воно було слухним, то це був-би доказ несли не тільки позитивного права, але

¹⁾ Там же, стор. 419, слід.

²⁾ Подібно Jèse. Cours de droit public. 1922. Стор 144, слід.

і права взагалі і правознавства. Тоді треба було-б серйозно поставити питання про вартість цієї дисципліни знання, що ухиляється од відповіді на найбільше принципове для неї питання. Не вдаючись в розгляд цієї проблеми по суті, — що вимагало-б окремої студії, — тут треба вказати на неприпустимість такого ухилювання, власне зі становища теорії чистого права. Вказано вже на те, що це вчення приймає „одноцілість правової системи“, як логічну необхідність. Отож ця „одноцілість“ не перестає бути логічною необхідністю і тоді, коли стався факт революції, або „порушення конституції“. І вона вимагає, — теж логічно неминуче, — щоб і ці факти були вміщені в правовій системі, раз вона має зоставатись одноцілою. Та зробити цього не можна на основі тих розумінь, що може дати тільки нормативний метод догматики. Потреба в іншому ще розумінню держави та державних проявів принципово встає також і перед догматикою.

Приклад революції та *coup d'état* — робить наочним маркантне значіння проблеми, що істотно, — лише не з такою практичною настирливістю, — існує і там, де не має свіжих фактів правового перевороту, — бо для юридичної логіки істоти речі не змінює та обставина, чи такий факт відбувся зараз, чи він лежить в далекому минулому. А в основі кожної позитивної правової системи можна знайти такий факт, юридично однозначний з революцією. Треба сказати, що правовий позитивизм виявляє, в цьому власне напрямі, скептицизм, якого не знали, наприклад, учення про суспільний договір, або, з другого боку, так звана конституційна доктрина, що на свій спосіб стараються знайти цю „одноцілість правової системи“. Теорія права природи знаходила основу цієї одноцілості в ученню про суспільний договір. Конституційна доктрина витворила вчення про „установчу владу“ (*pouvoir constituant*). Позитивісти кажуть: „*ignoramus et ignorabimus*“.¹⁾

Думаю, що причиною цієї резін'яції, визнання своєї несили що-до одної з основних проблем теорії права являється, між іншим, і методологічна догма, про яку йде мова. Що таку резін'яцію не можна виправдити, насамперед зі становища, яке займає між іншим Кельзен, про це сказано вище. Що спроба вирішити цю проблему не безвиглядна, це виказав недавно Шмідт-Доротіч в інтересній праці про „діктатуру“.²⁾ Він розглядає в ній як-раз ті проблеми, які Кельзен уважає поза-правовими. Немає сумніву, що Кельзен назвав-би висновки Доротіча не юридичними. Але як-раз вони дають у принципі можливість урятувати одноцілість правової системи і в таких випадках, коли формально-юридичний метод своїми засобами не може того зробити.

¹⁾ Див. Carl Schmitt. *Sociologie des Souverainitätsbegriffes und politische Theologie*. (Erinnerungsgabe für M. Weber. Bd. II.) Стр. 5, слід.

²⁾ K. Schmitt Dorotič. *Die Dictatur*. 1921.

3. Полишається ще сказати про питання методу зі становища соціології. Метод розслідування явища держави мусить бути для соціології в основі тотожним з методом, якого вживають природничі дисципліни. Це означає, що державознавство мусить виходити з дослідження дійсності, реальних фактів, які складаються на явище держави. Далі воно мусить вияснити їх, себ-то знайти між усіма ними причиновий зв'язок, обхопити їх зі становища закону причиновості. Усе це не означає, що соціологічне досліджування держави повинне, або може відмежуватися від нормативно-юридичного. Між обома методами існує тісний зв'язок, не зважаючи на різну якість самих методів

Як догматика права не може замкнутися зовсім перед соціологічним розумінням держави, так і соціологія держави мусить цікавитися самим правом та наукою права, юриспруденцією, з'окрема і догматикою права. Для цього існує цілий ряд мотивів, бо існує власне для соціології цілий ряд питань, що зачіпають собою питання права.

Таке питання викликає в першу чергу самий зв'язок між правом та державою. Він уявляється зі становища соціології зовсім инакше, ніж зі становища правної догматики. Остання питає, як треба мислити взаємовідносини між правом та державою згідно з правилами юридичної логіки. Соціологія питає, як ці взаємовідносини в дійсності склалися, та чому вони склалися так, а не инакше. Юридична догматика „нормативно“ доходить до постуляту правової держави, а у Кельзена, Зандера та Краббе і до висновку, що кожна держава єсть держава правова. Соціологія знає держави, в яких зв'язок з правом був дуже слабкий. Для неї правова держава уявляє з себе тільки один з існуючих типів держави, і сама ця „правовість“ уявляється, не як логічний висновок з постанов позитивного права, але як наслідок чинності різних причин, та як вислів існуючих обставин.

І саме правне життя в державі цікавить соціологію з зовсім иншого боку, ніж правну догматику. Для останньої важне тільки те, що означені норми права формально „діють“, з'обов'язують. Чи дійсне життя відбувається відповідно правним нормам, — це для догматики права не має значіння. Правний припис, що його постійно „порушують“, для неї така сама постанова діючого права, як кожна инша.¹⁾ Зовсім инакше відноситься до цих справ соціологія.

Для неї важний передусім факт, що держава, як один із типів людського об'єднання, тримається за допомогою правних норм. Цей факт сам собою відрізняє державу од інших соціальних зв'язків, що їх об'єднуюча сила обходиться без цього засобу.

¹⁶⁾ Kelsen. Hauptprobleme, стор. 27—33.

На цьому побудував, наприклад. Тенньес свою характеристику держави,¹⁾ і цей момент підносять майже всі соціологи в своїх означеннях явища держави.

Дал, важне для соціології пізнання самого змісту „діючих“ норм. Але це пізнання, що само собою являється єдиним та остаточним завданням юридичної догматики, має для соціології значіння тільки необхідної передумови для властивого, соціологічного пізнання держави. А власне, на тлі цього „вступного“ пізнання мусить соціологія ставити і розв'язувати ряд істотних для неї питань.

В першу чергу зміст „діючого“ права дає їй до певної міри „ключ“ для пізнання суспільної дійсності. Діюче право, як загал обов'язуючих норм для дійсного поведіння, має завжди вигляди викликати згідне з цими нормами поведіння людей, що знаходяться під їх пануванням. Безперечно, це тільки „вигляди“, не абсолютна певність, але — сам Кельзен визнає це попутно, — дійсне життя пливе „взагалі“ згідно з правними постановами, і „порушення“ цих постанов уявляє з себе щось виїмкове. Макс Вебер зве ці вигляди правних норм на здійснення — „шансом“. В цьому власне „шансі“ правних норм на здійснення лежить соціологічна істота держави,¹⁸⁾ себ-то в тому, як ці норми здійснюються та будуть здійснюватись.

На цій точці найясніше виступає різниця між соціологічною та догматично-правною точкою погляду. Для формального правознавства річ іде виключно про „правну дійсність“ норм, про те, що вони обов'язують. Для соціології важна їх „дійсна дійсність“, важне те власне, що норми формально дійсні, суть справді дійсною, реальною, фактичною схемою для людського поведіння. Названо це, в протиставленню до правної дійсності норм, їх „фактичністю“. Отож пізнати цю власне „фактичність норм“, дійсне життя не норм, а людей в їх діяльних взаємовідносинах, і являється завданням соціології. Для цього завдання ключ дає, між иншим, знайомість з позитивним правом, власне дякуючи „шансам“, які мають ці норми на здійснення. І треба сказати, що значіння цього ключа таке велике, що без нього пізнання соціальної дійсності просто неможливе.

Не менше, ніж пізнання „фактичності“ норм, їх „дійсного діяння“, важне для соціології пізнати їх практичну силу, — поведіння людей, незгідне з містом норм. В цьому напрямі пізнання доповнює картину соціальної дійсності, що була-б неповною, коли-б охоплювала тільки згідне з нормами поведіння людей. Як приклад такого соціального пізнання можна вказати кримінальну статистику. Треба сподіватись, що повстануть анальо-

¹⁾ Tönnies. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. вид.

²⁾ Max Weber. *Grundriss der Socialökonomik*, 3 вид. 1921. Стор. 13 слід.

гічні дисципліни знання також і що-до інших частин права. Бажаність таких дисциплін не може підлягати жадному сумніву. Без них ознайомлення з „дійсністю“ — правного життя в соціологічному розумінню являється дуже неповним.

З становища соціології виринає далі таке питання: в якому відношенню стоїть соціальна дійсність до змісту правної системи? Це питання не тотожне з питаннями, про які сказано вище. Там йшла річ про пізнання, — користуючись знайомістю з правом, — соціальної дійсності. Тут мова йде про порівняння цієї дійсності з „дійсністю права“. Пізнання цього відношення для соціології має власну свою цінність. Пізнання: чи, чому та в якій мірі мають норми позитивного права „шанси“ на здійснення, оскільки вони діють справді „мотивуюче“ на людське поведження, — таке пізнання дає можливість заглянути по-за самі тільки зовнішні людські вчинки. В практичному життю ми говоримо про „почуття права“ в тому чи іншому суспільстві. Питання цього „почуття“ єсть, очевидно, одною з проблем, мимо якої теоретична наука про суспільство не може мовчки перейти.

Врешті для соціології сама правна дисципліна, як така, єсть дуже важною проблемою пізнання, з'окрема догматика „політичного права“. Вже вказано на те, що, між іншим, М. Адлер припускає існування „формально-правних розумінь“, незмінних та обов'язуючих абсолютно, раз на завжди, незалежно від конкретних умов соціального буття. Такий погляд треба визнати помилковим. Навіть найбільше, здавалось-би, загальні „формальні“ розуміння завжди зв'язані своїм корінням нерозривно з умовами соціального буття, через яких породились. Відносно формально-юридичних систем минулого ми можемо виказати цю залежність „без решти“. Немає ніякої основи припускати, що ця залежність перервана для сучасності. На жаль, майже одна тільки „марксистська“ течія послідовно звертає увагу на цю залежність; взагалі-ж про неї забувають. В цитованій уже статті, Канторовіч зауважує, що теоретики, здається, забули, що вони також самі — актори соціального буття та „ставання“, — одже також і предмет соціології. Він додає жартовливо, що це сталося, мабуть, дякуючи відомій розбіжності думок професорів.

Безперечно, при творенню наукових розумінь та систем, ми маємо право та мусимо творити їх „як-би“ абсолютно. Ми необхідно змушені послуговуватися „як-би абсолютними „гіпотезами для праці“ (Arbeitshypothese). Це відноситься теж і до теорії права, з'окрема до догматики. Але при всій припустимості цього, ми мусимо задержати свідомість „релятивності“ цього „абсолютного“. Відносно подуманих логічно — як абсолютні — формально-правних розумінь необхідно мати свідомість їх „соціальної“ залежності, про яку сказано вище. Звідси пливе необхідність

безнастанного „самоконтролю“, „методології“ відносно самого творення методу. В цьому власне напрямі соціологічне розуміння повинне стати для „чистого правознавства“ засобом самоконтролю. Як такий, воно може віддати юриспруденції неоцінні прислуги.

ABRÉGÉ DES ARTICLES FORMANT LE TEXTE
DE L'ALMANACH PUBLIÉ À L'OCCASION DE 25 ANS
D'ACTIVITÉ SCIENTIFIQUE DE PROF. DNISTRIANSKY.

1. Dr. AL. MELNYK. Par nouveaux chemins. Pages 3—20. Dans une étude assez complète, bien que de styl consis, l'auteur expose les étapes de l'activité productive et variée de prof. Dnistriansky dans le domaine des différentes sections de la science du droit, ainsi que dans le domaine politique. Car on sait que prof. Dnistriansky avait pris une part active au Parlement de Vienne, dès l'année 1907. — L'auteur de l'article caractérise l'influence d'éminents théoriciens de droit, comme Antoine Menger, Stainbach et d'économistes comme Ch. Bücher et Ad. Wagner, sur les débuts de la pensée scientifique et la direction méthodologique de prof. D.; il évoque en suite les travaux de séminaire que le jeune docteur D. avait fait sous le guide de ces célèbres savantes. Mr. M. passe en revue détaillée toutes les œuvres principales de prof. D. qui lui ont donné depuis longtemps une réputation d'autorité comme savant-juriste. Ce sont les livres „Das Wesen des Werklieferungsvertrages“ (1898), „Aufträge zu Gunsten Dritter“ (1904), „Облігаційне право“ (Droit d'obligations), „Das Gewohnheitsrecht und die sozialen Verbände“, „Natürliche Rechtsgrundsätze“. Mr. M. met en relief les « nouveaux chemins » dont prof. D. se sert dans tous ces ouvrages, en prenant pour principe que les normes de droit ne sont point une abstraction au-dessus de l'humanité et de la société, mais qu'elles doivent répondre aux conditions réelles de la vie contemporaine, tout en conservant le lien le plus étroit avec les problèmes économiques et sociales. Il professe l'insuffisance de chaque théorie d'un idéal social abstrait et la nécessité de découvrir la base concrète de idéal social qui est à chercher dans la nature des nombreux liens sociaux. Dr. M. nous fait voir la fidélité avec laquelle prof. D. applique son principe fondamental de construction sociale du droit à toutes les questions juridiques et à toutes ses conclusions dans des problèmes de grande importance (entre autre il l'applique à la rés-

ponsabilité de droit privé pour le casus). Ce même principe amène prof. D. à la conséquence bien logique que voici : comme le droit doit répondre à l'esprit de l'époque, l'application des normes du droit actif ne saurait être faite sans égards à la modification que devrait subir la pensée du législateur si au moment de l'adaptation d'une norme donnée de droit actif il était conscient des changements des relations sociales contemporaines ; c'est pour ça que la pratique du parquet ne devrait jamais s'abaisser à s'en tenir à la lettre morte de la loi, — elle aurait plutôt à se souvenir des principes de droit prétoriens : *adjuvandi, supplendi et corrigendi causa*. — L'ouvrage de prof. D. sur le « Droit d'obligations » se compose de trois volumes contenant de nombreuses études du domaine de la partie générale du droit d'obligations. L'auteur y établit en ordre logique le lien entre la science de droit et les rapports économiques et sociaux. Dans son „*Gewohnheitsrecht*“ (Droit coutumier), prof. D. expose un point de vue original sur le droit coutumier en le présentant comme parallèle à l'ordre de l'état. Mr. M. souligne ici que chaque nouvel ouvrage de prof. D. apportait de nouvelles déductions qui rapprochaient la sphère du droit aux exigences sociales du jour. — Docteur Melnyk fait ensuite rapport des autres ouvrages du prof. D. sur le droit civil publiés à partir de 1911. Aussi évoque-t-il le travail politique et littéraire de prof. D. au profit de la cause ukrainienne en Galicie. L'activité productive et variée de prof. D., ainsi que son érudition de juriste, trouvèrent une appréciation juste jusqu'à la vie parlementaire : puisque la Chambre de Vienne qui comptait dans son milieu pas mal d'éminents connaisseurs du droit, avait chargé prof. D. de présider la commission pour la réforme du droit civil. Ce travail occasionnel donna lieu à toute une série d'études de prof. D. — En 1918 prof. D. s'occupait des questions d'organisation d'état de l'Ukraine Occidentale ; entre autres il conçut un projet de constitution gouvernementale. En 1923 prof. D. fit paraître un ouvrage intitulé „*Нова держава*“ («*Nouvel état*») ; les caractères saillants de l'Etat à venir y sont tracés ; et c'est le futur état ukrainien que l'auteur avait pour pesée dirigeante. — Prof. D. accomplit une grande œuvre, en ayant traduit en langue ukrainienne le code civil autrichien ; il a fallu surmonter bien de difficultés quant aux termes juridiques ukrainiens. Mr. M. dit avec raison que par cette œuvre prof. D. s'aie construit « *monumentum ære perennius* ». — Pendant le temps de son rectorat à l'Université Ukrainienne Libre de Prague dans l'année académique 1922—1923, prof. D. a considérablement élargi l'édition d'ouvrages scientifiques de cette Université. — Le nouvel ouvrage de prof. D., paru

à la fin de 1923, représente le premier volume d'une œuvre intitulée « Science générale du droit et de la politique », qui doit comprendre trois tomes. Le premier volume traite « L'origine et la base du droit » ainsi que le commencement de « L'histoire générale du droit » ; ensuite, c'est ici que l'auteur va donner toute une série d'études : la fin de « L'Histoire générale du droit », « Philosophie du droit », « Problèmes économiques dans le droit » et « La politique ». Dr. M. expose avec maintes détails le plan, les principes et la matière de l'ouvrage et analyse les conclusions émises dans le premier volume publié. Il ajoute à la fin qu'il ne pouvait épuiser les œuvres scientifiques de prof. D. publiées dans différentes revues.

2. Prof. F. SCHERBINA. La famille des nations slaves. Pages 19—50. — Dans l'introduction générale l'auteur expose la parenté des nations slaves et leur origine arien. Il se propose à étudier les causes de la séparation des membres de la famille slave. L'auteur constate la ressemblance des caractères typiques de l'organisation économique de différentes nations slaves (surtout le penchant à l'agriculture) et trace les influences étrangères subies par des nations slaves particulières. Pourtant l'auteur estime que les éléments pouvant produire une association subsistent encore ; même il les croit plus favorables au moment historique où nous sommes. L'unité de jadis « est devenue reminiscence historique, mais le passé a laissé des traces profondément engravées dans la mentalité des nations slaves ». — En esquissant la grande importance des Slaves dans l'histoire européenne, l'auteur ajoute que « la vie future de la famille des nations slaves devrait être guidée par des principes d'énergie humaine plus hautes ». Il n'y avait dans le passé, dit-il, pas un seul essai de renouveler l'union nationale des nations slaves ; à cette occasion l'auteur analyse le rôle de la Russie qui dans son esprit monarchique n'a pas su et ne sait pas, n'a pas pu et ne peut pas en ce moment créer cette unité sur son territoire, puisque après la chute de la monarchie en 1917 ni les gouvernements républicains qui la remplacèrent ni les bolcheviks n'étaient capables d'une aussi grande œuvre. L'auteur appuie par des exemples saillants cette incapacité des nouveaux gouvernements russes, en faisant une narration détaillée des tumultes qui agitaient le Kouban en 1919 et 1920 et étaient produit gouvernements ennemis l'un à l'autre. Tous ces potentats n'ont pas su comprendre le profond des nations slaves penchant vers les idéals et le régime

democratiques basés sur l'union libre des nations. — Dans le cour de son article l'auteur passe en revue le courant politique de la démocratie dans le monde civilisé et particulièrement parmi les nations slaves; il met en relief l'inclination pour la forme républicaine et les mouvements nationaux de nos jours; l'auteur dit: « le Slaves se trouvent à ce point de détour historique, où ils peuvent utiliser largement leurs liens de sang, ainsi que les liens d'état et de valeurs intellectuelles acquis par le concours mutuel des peuples de culture supérieure » (P. 38). L'auteur signale en particulier un mouvement national très intense dans un grand groupe fondamental des Slaves — celui des Ukrainiens — et appuie sa thèse par des faits (39—40). En s'arrêtant sur l'importance de la ressemblance des nations slaves au point de vue économique qui sont agriculteurs par excellence, l'auteur constate l'insuccès du marxisme et du bolchevisme parmi les paysans slaves qui « ont assez mûri intellectuellement pour ne point accepter de dictature quelle qu'elle soit ». Ensuite l'auteur observe que le facteur économique étant de première importance comme agent de fortification d'une nation, c'est la coopération qui sert de facteur propice à la corrélation de la politique économique des agriculteurs slaves (43). L'auteur évoque l'exemple de la Tchécoslovaquie, représentant un des pays les plus avancés de l'Europe, où le mouvement agraire avait atteint une phase du plus haut développement (43). Sur la p. 44 et les suiv. est donné un aperçu statistique sur le nombre comparé des nations slaves qui fait penser à la grande importance internationale qu'elles auraient pu pratiquer, si une confédération nationale avait eu lieu. Pourtant, dans la vie réelle, ces unions ne se font qu'avec des obstacles, bien difficiles à vaincre, et sont extrêmement compliquées comme pour des raisons de nature intérieure (manque de relations normales entre la majorité et la minorité), de même pour des raisons de nature extérieure (entraves du côté de la politique de l'Europe, économique et diplomatique). Mais, ajoute l'auteur, les Slaves ne sont pas restés en arrière des nations civilisées; il ne leur manque que l'expérience historique de longue durée et encore les traditions d'organisation de l'état moderne, comme les possèdent les nations d'élite. « Il n'y a qu'un seul peuple slave », dit l'auteur, « peu nombreux, mais fortement soudé par des pratique de culture ancienne qui a dès son début occupé la place d'honneur d'un état d'avant-garde. Ce sont les Tchécoslovaques ». Et plus loin nous lisons: « Les Slaves ont besoin d'une union générale aux buts progressifs et pacifiques, exempts de toute tendance militante; cette union devrait avoir une position économique plus ou moins

indépendante, se basant sur l'agriculture puisqu'ils possèdent des vastes territoires aux richesses naturelles inépuisées. „Tout ceci“ — continue l'auteur — „exigera une coordination de forces raisonnable et bien calculée.“ Cependant, il faut que tous les Slaves soient adjoints à l'œuvre de culture. Un bel exemple nous en donne la Tchecoslovaquie. Elle s'est déjà emparée du diapason et c'est avec une impartialité surprenante qu'elle apaise la discordance des chanteurs du chœur d'emigrés. L'union générale slave doit être basée sur les principes vigoureux de l'Etat et de l'organisation sociale qui sont: le principe de démocratie indépendante dans les pays isolés et celui de fédération républicaine dans l'organisation générale des Slaves. (P. 48.) La lutte contre tout militarisme doit être inexorable (49). Il appartient aux Slaves de poser l'antimilitarisme à la base de leur morale internationale, puisque le militarisme ne peut être concilié ni avec les sains principes démocratiques, ni avec les formes régulières républicaines. Sur cette base „les Slaves deviendront des alliés internationaux en présentant une force d'autorité pour les états du tout premier rang“.

3. PROF. LACHTCHENKO. Traité de Pereïaslav de l'année 1654 entre l'Ukraine et de Tsar de Moscovie. P. 51—76.

Les opinions sur l'essence juridique du traité de Pereïslav de 1654 restent jusqu'à nos jours en controverse. Prof. Lachtchenko s'en est proposé une analyse détaillée, puisque chacune de ces opinions a pour point de départ une des conceptions existantes des unions entre peuples. Or, pour donner un terrain solide à sa critique, l'auteur s'arrête sur tous les faits historiques correspondants. Après avoir déclaré insatisfaisantes toutes les formules essayant de définir l'essence juridique de l'union, créée par le traité de 1654 entre l'Ukraine et la Moscovie, l'auteur accepte l'opinion de l'éminent professeur Serguïévitch qui s'était prononcé comme suit: „L'Ukraine ne s'est point unie à l'Etat Moscovite; elle ne fit que reconnaître pour son souverain le Tsar de Moscovie et ses héritiers. C'est là un cas d'union *personnelle* sur la base de choix...“ et encore: „L'union devait continuer *aussi longtemps que durerait* la famille d'Alexeï Mikhaïlovitch.“ Prof. L. estime l'union de 1656 d'une *union personnelle*, de formation *toute particulière*“. „La reconnaissance“ n'allait plus loin que „reconnaissance de l'autorité *morale*“ du Tsar de Moscovie en Ukraine, comme „l'allié politique et militaire de l'Hetman d'Ukraine“. Le Tsar n'avait acquis d'autre droit que de percevoir

des impôts pour son aide d'armes à l'Ukraine. L'auteur examine cette question dans tous les détails et en conjonction avec les circonstances réelles et les faits analogues. Ensuite, analysant le fait parallèle aux pactes de l'année 1654, que le gouvernement Moscovite, comme le témoignent ses aspirations, envisageait le traité de 1654 comme ayant scellé la souveraineté juridique du Tsar sur l'Ukraine (page 69 et suiv.), l'auteur écrit : „Cette controverse de conception politique du Tsar . . . et du Hetman . . . dans la question fondamentale de leur relations mutuelles . . . fit la raison de *malentendus* de deux côtés . . . Bohdan Khmelnitzky (Hetman) s'efforçait en tout lieu de relever l'idée de l'égalité . . . tandis que le Tsar tâchait évidemment de faire valoir l'idée de son supériorité de droit sur le Hetman, ainsi que l'idée de dépendance de l'entière armée des Zaporogues de sa Majesté Impériale . . .“ L'auteur nous fait voir que le Gouvernement Moscovite n'osait pas, naturellement, „dès l'abord, aussitôt que le traité fut conclu, d'ouvrir ses cartes“; il a été assez diplomate pour „obscurcir la matière juridique du texte réel du traité; de cette manière le contenu du traité, parfaitement clair par lui-même, fut dès le début enveloppé d'un frouillard moscovite; au lieu de manifester des relations de bon voisinage entre alliés, le Tsar de drapa dans une toge de protecteur . . . il résuma dès le commencement la position d'un Khan de l'Empire de l'Horde d'Or qui protège un nouveau émir tartare. „Or,“ dit l'auteur, „il n'y a pas à s'étonner que les historiens n'eussent point jusqu'à nos jours parvenu à une synthèse unifiée quant aux bases juridiques du traité de 1654“. Et c'est pourquoi l'auteur sollicite avec énergie la nécessité de *détacher* ce traite bilatéral de l'interprétation partielle produite par gouvernement de Moscovie dans la célèbre „Charte de donation“ envoyée par le Tsar au Hetman, à l'occasion du contrat conclu par *deux* côtés; tandis que la charte n'était qu'un acte d'une *seule* des deux parts — de celle du Tsar. L'auteur prête une attention minutieuse à toutes les particularités de l'époque qui faisaient le milieu et qui doivent être interprétées selon les conditions du temps. Il indique comment cette entente avec le Tsar fut comprise en Ukraine, dans le peuple même (pag. 73—75), en citant des faits bien éloquentes qui témoignent d'une opposition très prononcée qui agitait les masses du peuple ukrainien contre les essais de réaliser la souveraineté du Tsar en Ukraine. L'auteur termine en disant : „Si cette interprétation du Traité de 1654 par le Gouvernement Moscovite était acceptable pour l'Ukraine, le Gouvernement Moscovite n'aurait pas besoin de dépenser tant d'efforts à supprimer les droits et libertés ukrainiennes,“ comme il l'avait fait jusqu'à

la seconde moitié du XVIIIe siècle, quand dans l'année 1781 l'Ukraine fut comprise dans le statut général d'administration provinciale de la Russie.

4. PROF. LOSKY. „Mandata“ des Empereurs romains (p. 77—88). L'auteur constate que la question des „Mandata“ reste jusqu'à nos jours litigieuse dans la science. En critiquant toutes les théories à ce sujet, l'auteur les classe en trois groupes. Or, il les rejète toutes et par voie d'analyse subtile de toutes les sources relatives il arrive (en s'appuyant le plus sur la correspondance de l'empereur Trajan avec son ami intime Pline le Jeune) aux conclusions suivantes: „Les Mandata des Empereurs *pour eux mêmes* n'étaient point sources de droit. Elles devenaient telles du moment de leur publication par édictes des gouverneurs provinciaux. Aussi, sans devenir par cela des constitutions impériales effectives, elles en avaient la force. — Ensuite l'auteur s'arrête sur la question, pourquoi dans les Digesta de Justinian tous les juristes traitant les normes de droit créés par les Mandata, ne se rapportent jamais aux édictes des gouverneurs provinciaux mais toujours aux *mandata principum*; aussi dans tout le Corpus juris (sauf un seul passage) nous ne trouvons aucune indication au fait de publication des Mandata. L'auteur affirme que „la vraie source de droit — c'étaient, les ordres impériaux, exposés dans les Mandata“. . . „Pour les personnes rédigeant les recueils de Justinian il avait plus d'avantages à se servir du „Livre de Mandata“ qui se composait dans la chancellerie de l'Empereur que d'aller collectionner par les provinces les édictes des gouverneurs.“ — L'auteur étudie les formes des Mandata — problème presque inédité. Il commence par noter que dans les sources le mot „Mandata“ s'emploie toujours dans le *pluriel*, que la langue latine ne connaissait d'autre définition spéciale pour l'assignement des *mandata*, comme elle en avait pour d'autres ordres impériaux et qu'enfin le mot „mandata“ se traduisait en langue grecque par d'expressions différentes. Et l'auteur arrive à la conclusion que le mot Mandata ne fut point une expression technique pour une forme strictement définie des ordres impériaux. L'auteur estime que c'était une transmission de la notion de droit privé Mandatum dans les rapports du droit public; aussi les *mandata* des empereurs, continue l'auteur, n'étaient restreints par aucune forme obligatoire, n'étant autre chose que des ordonnances administratives, dont le contenu s'enregistrait dans des livres spéciaux qui ensuite formaient le liber mandatorum. —

L'auteur développe son point de vue relativement à l'ordre de tenue de ces livres à la Chancellerie Impériale, dans la section „ab epistolis“; ensuite il expose son idée sur la durée de temps de l'efficacité des mandata particuliers. Après avoir analysé le problème minutieusement, l'auteur se prononce comme suit: 1. cette efficacité n'était en aucune dépendance du gouverneur chargé de la publication des Mandata en question; 2. les Mandata proclamés ne survivaient pas à l'empereur qui les avait publiés: le nouvel empereur avait la liberté de les renouveler. Les mandata embrassaient non seulement des ordres de valeur formelle du domaine administratif et judiciaire, mais aussi des normes de droit civil. L'auteur ne s'arrête pas sur les détails de ce recueil, en se rapportant à l'exposé complet sur la question dans l'œuvre de Brissonius „De formulis“.

5. PROF. Dr. M. LOZINSKY. La protection des minorités nationales en droit international. (P. 89—103.) Prof. Lozinsky commence par donner une liste complète de tous les traités de l'époque présente contenant des décisions sur la défense des minorités nationales. Ensuite il expose en matière tous ces arrêtés, ci-inclus les résolutions relatives aux garanties qui doivent préserver la réalisation des droits des minorités (p. 89—93). L'auteur pose la question préjudicielle: qu'est ce que sont les „minorités nationales“? Les traités de la Conférence de la Paix n'ont pas, dit-il, défini cette notion. Or, l'auteur est convaincu que pour mettre la chose en lumière il faut distinguer deux catégories: 1. minorités *naturelles* et 2. minorités *artificielles*. Les premières se sont formées au cours de longue évolution historique dans le composé de l'état donné. Quant aux minorités „artificielles“ elles ne sont, à *proprement parler*, des minorités nationales, car elles ne se sont trouvées dans la position des minorités nationales que grâce à une mainmise d'un état étranger sur le territoire national dont elles forment le gros de population. (P. 93—94.) C'est donc une faute fondamentale qu'avait fait la Conférence de Paix, en créant dans les limites des états nouveaux ou accrus territorialement, tout un rang de ces minorités „artificielles“ qui sont en réalité parfaitement capables de vie indépendante dans leur propres états nationaux. Ces minorités en général forment une entrave insurmontable pour absoudre la question des minorités nationales dans les pays respectifs; elle ne saurait être eludée qu'en faisant ces minorités artificielles souveraines dans leurs états nationaux (p. 95). Mais il va sans

dire qu'une opposition obstinée contre cette résolution serait faite par tous les états favorisés par la Conférence de Paix de ces minorités „artificielles“ et s'efforçant à prendre racine dans les territoires gagnés. C'est donc pourquoi la solution de cette question n'est possible „dans les cadres de défense des minorités nationales“, comme l'avait projetée la Conférence de Paix. L'auteur passe en revue les différentes manières de voir que pratiquaient avant la guerre les états au sujet des minorités naturelles et artificielles; et il les compare à situation créée par la Conférence de Paix. L'auteur souligne âprement tous les péchés contre la netteté et autres défauts admis dans les clauses du traité. (P. 96—99.) Il analyse minutieusement la situation précaire qui subsiste jusqu'à présent, même dans leur état amélioré récemment, par égard à la possibilité aux minorités nationales de porter plainte contre les violations de leurs droits acquis par les traités internationaux. (P. 99—100.) L'auteur arrive à la conclusion que „la défense créée par la Conférence de Paix, n'est suffisante même pour les minorités *naturelles*“; et il indique que pour les minorités naturelles on devrait accepter le système d'autonomie nationale et ex-territoriale, comme l'avait fait la République Ukrainienne, pour contenter les aspirations nationales de ces minorités dans le cadre des lois générales de l'Etat. Or, les minorités nationales *artificielles* ont besoin d'organisation du territoire national dans un corps territorial séparé soit sur la base d'autonomie, ou de construction fédérale de l'Etat, soit sur la base d'indépendance d'état isolé, ce qui dépend de la grandeur du territoire et du niveau de culture de la population. (P. 101.) L'auteur évoque le projet de traité entre les principaux états de l'Entente et la Pologne du 20 novembre 1919 traitant l'autonomie de la Galicie orientale sous la souveraineté temporaire de la Pologne; ce document marquait les frontières territoriales du pays, la compétence de la Chambre représentative de Galicie orientale (quoique presque uniquement en faveur de la Pologne) et défendait une colonisation polonaise systématique de la Galicie orientale. L'auteur estime comme indispensable: 1. qu'un corps représentatif des minorités naturelles et artificielles aie la liberté de se défendre contre les violations des droits garantis par les traités et de porter plainte jusqu'à la Cour Permanente de Justice, 2. que certaines minorités, en possession de territoire, soient admises comme membres de la Société des Nations (comme le sont les „dominions“ britanniques). L'expérience historique nous instruit, remarque l'auteur, que l'assimilation des quotités grandes d'une nation et tout asservissement national du point de vue de développement pacifique international contient

ges germes de nouveaux et nouveaux conflits ; voilà pourquoi, si on ne peut faire plus, on doit poser les minorités „artificielles“ sous une protection internationale qui les rapprocherait — autant que possible — à l'état de liberté et d'indépendance. Tout en exposant cette idée, l'auteur se rend bien compte, de peu de chances qu'une telle voie d'absoudre cette question trouverait pour sa réalisation, bien qu'il n'y aie aucune autre voie praticable (P. 103). — Dans l'œuvre de la Conférence de la Paix relativement à la dite question l'auteur souligne l'importance de la « reconnaissance du principe » de la « protection » mentionnée ci-dessus et termine son étude par les paroles suivantes : « L'évolution future de cette organisation du droit international (protection des minorités nationales) va nous montrer si ce principe sera réalisé dans la vie ou s'il ne restera que masque pour cacher l'asservissement des nations ». L'auteur évoque à notre souvenir les paroles instructives pleines de raison que le Président à la Conférence de la Paix, Clemenceau avait dit au premier ministre polonais : « Il est à espérer, que ces populations (minorités nationales) s'habitueront plus facilement à leur nouvel état quand elles auront dès le début la certitude d'être garanties et protégées réellement contre toute malchance de mauvaise conduite et d'oppression. »

6. Prof. MITZIOUK. Pierre Joseph Proudhon (Pages 104 à 126). — L'auteur expose dans un bref aperçu les thèses principales de la théorie de ce grand penseur sur l'économie nationale et l'ordre social. En notant que les idéals de la théorie de Proudhon appartiennent à l'anarchisme, l'auteur met en relief le rôle de Proudhon comme critique qui flagellait violemment le régime existant, de même que le socialisme et le communisme. L'auteur caractérise avec beaucoup de verve l'activité sympathique de Proudhon dans le domaine de la vie publique, ainsi que dans la science, et trace en détails la prudence avec laquelle Proudhon après l'essai de 1848, envisageait toute possibilité de changements désirables dans le futur. L'auteur se prononce très résolument pour la supériorité de Proudhon (théoréticien) sur Marx. Dans l'introduction de son étude l'auteur passe en revue les doctrines des prédécesseurs radicaux en anarchisme en donnant une esquisse-sommaire des événements principales de la vie de Proudhon. A cette occasion l'auteur cite la caractéristique très réussie de Proudhon, qu'avait faite Herzen et qui disait : « la lecture de Proudhon sans donner des résultats nous munit des

moyens et aiguise nos armes ». Proudhon est dialecticien, remarque l'auteur, mais sa dialectique est pleine de vie, tandis que ceule de Marx est morte. Proudhon était ennemi de toute utopie. L'auteur expose brièvement, mais en embrassant assez complètement la matière, les principes des deux travaux les plus importants de Proudhon : 1. Sur la Propriété, 2. Système des contradictions économiques. L'auteur confronte le premier travail avec les opinions de tendances d'éthique sociale dans l'économie politique allemande (Wagner, Diehl) sur la propriété privée comme catégorie *h i s t o r i q u e*. Au sujet de l'autre œuvre (Système) l'auteur rappelle à notre mémoire les traits essentiels de la dispute connue de Marx contre Proudhon. L'auteur constate que Marx lui-même se servit des pensées graves de Proudhon, car c'était Proudhon qui le premier « considérait la recherche de la loi d'évolution de l'ordre économique contemporain pour tâche de la science économique » et c'était aussi Proudhon qui avait omis la pensée que « le travail, étant substance de valeur, ne peut avoir de valeur en soi-même ». L'auteur signale la circonstance qu'il n'importait pas à Proudhon de supprimer les forces économiques existantes, mais seulement leur redonner de l'équilibre. Après l'expérience de 1848 Proudhon se sépara, comme d'une cloison de Saint-Simon, de Fourier et du communisme. Car il estimait que pour réaliser les buts du socialisme on doit avoir pour données le travail d'une longue élaboration préalable, accumulation des capitaux, échange méthodique ; il ne croyait pas l'association d'être une force économique, puis qu'elle gêne la volonté du travailleur ; c'est pourquoi Proudhon rejette l'organisation du travail. « Le socialisme » — dit Proudhon — « n'est rien, n'était jamais rien et ne sera toujours que rien » ; quand au communisme, Proudhon le dénominaient de « vol ». A la page 118 et les suivantes prof. Mitziouk s'arrête sur les opinions positives de la doctrine anarchique de Proudhon, sur ses pensées sur la justice qui est la plus grande loi de l'humanité. Ensuite l'auteur s'arrête sur les opinions de P. sur les normes positives de droit, sur le pouvoir séculier et ecclésiastique ; ensuite sur le principe de fédération qui doit prendre la place de l'état dans la vie sociale ; sur le droit de possession du produit de travail que Proudhon estime d'être la propriété du producteur. Dans ce sens Proudhon affirme que la propriété ne peut jamais disparaître, sa base et sa matière étant dans la nature de l'homme. Mais l'échange est actuellement injuste, d'après Proudhon. Prof. Mitziouk étudie plus loin les essais de Proudhon sur le terrain pratique, dont le plus sérieux était la fondation d'une banque d'échange (page 122 et suiv.) et conclue : « La

banque populaire devait finir du même échec que les autres essais de la révolution de 1848 » ; prof. Mitziouk conçoit le coopération de consommation, comme seule issue. En terminant l'article, l'auteur évoque dans un court aperçu quelques autres expériences au XIXe siècle que tâchaient d'effacer les inégalités sociales par moyen de réforme de l'échange. L'auteur ne les reconnaît point identiques avec la conception de Proudhon ; et il termine son étude en remaquant qu'à l'heure présente c'est le syndicalisme français qui après avoir abandonné les vieilles ornières du marxisme retourna de nouveau vers les idées de Proudhon.

7. Dr. MIRTCHOUK. La morale et la politique. P. 127—158. Dr. Mirtchouk signale le conflit aigu entre la morale et la politique qui se manifeste à l'heure actuelle et se laisse observer surtout dans la situation de l'Ukraine Orientale. Nous lisons à ce propos : « Condition préliminaire pour éclaircir à cette nation ce problème, c'est de mettre bien en lumière les rapports de la morale à la politique de nos jours ». L'auteur fixe son attention sur la base essentiellement théorique des rapports mutuels de morale et de politique et en particulier sur les relations entre Etats ; aussi explique-t-il les étaies théorétiques qui servent à justifier en abstrait l'usage de tous les moyens possibles dans la politique. — Ensuite l'auteur procède à un court aperçu historique du problème dès l'époque ancienne, en s'arrêtant plus détaillé sur la doctrine de Machiavel. Il souligne la franchise, la droiture et l'audace de ce grand penseur politique qui avait découvert à l'humanité entière les méthodes et les procédés qui font le succès de la politique moderne ; l'auteur cite les points de vue de Hobbes, de Spinoza et de Hegel et affirme que les idées de Machiavel sont vivantes jusqu'à nos jours dans maintes théories contemporaines : il y en a qui n'ont subi point de changement et d'autres ont pris bien de variations. L'auteur évoque la diplomatie des tyrans italiens en faisant des allusions au présent et à la littérature politique. Il cite, comme exemple, Baumgarten qui tout récemment avait écrit : « Un certain manque de principes appartient à la pratique politique ». — L'auteur se met ensuite à une analyse critique des théories sur la double morale (pour l'individu et l'Etat) ; il y aperçoit une erreur fondamentale, provenant d'une conception injuste de l'essence même de la morale et de la politique. L'auteur considère la valeur positive du niveau moral des citoyens pour l'Etat. Et en posant la question :

« Quel rapport doit-il exister entre la politique et la morale? », il répond: « La politique est partout subordonnée à la morale; cela resterait juste, si même le monde entier croyait autrement . . . c'est un axiome . . . Un jugement moral doit former une partie intégrale de toute manifestation de vie, si nous désirons de rester dans les limites fixés par la culture; . . . le progrès de culture n'est possible que lorsque toutes les manifestations de l'activité humaine seront appuyées sur la base ferme, qu'est la morale ». . . . L'art et la science peuvent prospérer sans s'appuyer sur le fondement de la morale », « mais on mesure le niveau de culture par l'influence morale que ces valeurs exercent sur la masse du peuple . . . ». « La culture et la morale ont un lien resserré entre elles . . . ». « C'est pourquoi l'Etat, comme corps collectif », qui « accumule des valeurs de culture », « doit dans sa politique se soumettre aux lois morales, tout comme le font les personnes privées ». L'auteur remarque que dans le rapport mutuel des corps collectifs dont l'expression extérieure est la politique, se répètent les mêmes moments qui caractérisent les relations entre l'individu et la nature sous forme de culture ou civilisation. On cherche dans la politique et la civilisation des moyens de vaincre l'ennemi sans égard à leur valeur de qualité. Mais, remarque l'auteur, domination du milieu qui entoure n'est pas la seule tâche de l'homme; il y en a encore d'autres modes de co-existence avec la nature, c'est l'affection pour tout ce qui existe; et c'est sur ces sentiments que se base la culture véritable. C'en est de même pour la politique, si elle pratique une confiance mutuelle, un sentiment de justice et une intelligence des intérêts d'autrui. Dans de pareilles conditions la controverse signalée plus haut céderait place à une entente harmonieuse dans le domaine politique; et tous les hommes se sentiraient enfants d'une grande famille — celle de l'humanité. C'est alors qu'il n'y aurait pas de cas pour des conflits de la politique avec les lois morales. Le sentiment de garantie personnelle ne peut pas persuader l'individu isolé, comme l'entier corps politique de l'Etat, de la nécessité de s'assujettir aux exigences de la morale. C'est ce que l'auteur montre sur des exemples concrets. Enfin Mr. Mirtchouk réplique à une objection possible qu'on pourrait lui faire au sujet de son programme « qui était par trop idéaliste » et que « même les aspirations aux idéals tracés plus haut paraissent être au-delà de la possibilité ». Donc, en répondant à ces possibles objections l'auteur constate que « cet idéalisme avance au XIXe siècle toujours sur le champ de culture et nous ne pourrions dire, combien loin il va atteindre dans le temps qui viendra . . . » que « le domaine de l'idéalisme ne connaît pas de bornes . . . » que « conformément

à son intelligence et à son idéal moral l'homme tend toujours, à tout moment de son vagabondage éternel vers la raison, vers la culture ». Pour confirmer en partie cette idée l'auteur se rapporte à l'institution de la Société des Nations qui « avait tracé pour son but d'élever le drapeau de l'idéalisme ».*)

8. Prof. Dr. O. EIKHELMAN. La réforme de l'administration communale au point de vue de la politique des républiques démocratiques (P. 159—237). — L'auteur traite la question de la réforme du self-government local dans l'avenir proche, en prenant pour point de départ l'introduction graduelle du principe républicain d'Etat démocratique qui ne peut se borner uniquement à la création d'une large décentralisation administrative des corps autonomes du self-government. — Le terme « self-government local » y est employé en sens « l'administration publique locale autonome » miscevo suspilne samoourjadovannje. En s'appuyant sur les bases logiques l'auteur soutient la vraie autonomie du self-government existant en droit comme en réalité. Il est à désirer, d'après l'auteur, que la conception contemporaine sur la souveraineté toute puissante du pouvoir d'Etat dans ses relations vis-à-vis des corps du self-government soit modifiée en théorie et en pratique. — L'auteur ébauche un aperçu sommaire des fondements de l'organisation des corps locaux du self-government; ensuite il développe largement ses idées sur la réorganisation des organes administratifs et exécutifs qui pourraient le mieux satisfaire aux besoins de la vie; c'est en visant aux défauts qui se manifestent dans les coutumes en pratique de nos jours que l'auteur conçoit ces modifications. Il estime expédient de créer 1. deux degrés d'organe administratif avec application de referendum, puis 2. deux degrés d'organe exécutif. L'auteur offre, en qualité de modèles, des exemples concrets pour l'application de ces réformes essentielles dans la pratique (p. 167—172) et caractérise les rapports du pouvoir législatif de l'Etat et de son gouvernement vis-à-vis de l'application des dites réformes (p. 172—175); pourtant l'auteur laisse aux corps du self-government particuliers le droit autonome de réaliser et d'adapter ces principes en accord avec leurs conditions réelles. Ensuite, c'est la question du « composé de la représentation publique dans les

*) Note de la Redaction. L'article de M. Mirtchouk était imprimée pour notre Almanach bien avant le célèbre procès-verbal de la Société des Nations à Genève en septembre 1924.

corps du self-government local » (p. 175 et les suiv.), que l'auteur soumet à une analyse détaillée. Donc, en premier lieu c'est le droit électoral qu'est traité ici en tout son volume, en touchant partiellement à la même question sur l'échelle gouvernementale (p. 176—223). L'auteur ne fait que signaler le droit électoral général, comme exigence dominante et inévitable de notre temps ; quant au droit de vote pour les femmes, il ne serait effectif qu'à la condition d'être réellement désiré par une majorité féminine or, ce désir est loin d'être évident de nos jours. L'auteur oppose au droit de vote égal le système de vote plural des électeurs en donnant des exemples de l'application du système (page 183 et suiv.). Il analyse aussi la question de l'importance et de l'application du cens électoral de propriété dans le système de vote plural. Sur les pages 196—199 se traite, en particulier l'application du droit de vote universel et éventuellement du système plural dans les institutions municipales et communales de représentation. L'auteur soutient la nécessité pour ces institutions de jouir du droit autonome pour adopter une réalisation individuelle de ces principes à chacun des corps du *s e l f - g o v e r n m e n t*. Les pages 199—205 sont vouées à la question des votes directes et indirectes. L'auteur signale l'importance pratique *e x c e p t i o n n e l l e* de cette question ; pour cette raison il considère le système des votes indirectes non seulement expédient, mais aussi acceptable par principe, vu certaines circonstances réelles qui peuvent bien arriver. Le vote secret est légalisé par les conditions de la vie qui ne sauraient être écartées de notre temps. L'auteur passe ensuite à l'analyse des systèmes de calcul des voix électorales : 1. ceux qui garantissent la signification aux minorités d'électeurs (vote limité et vote cumulatif) et 2. ceux qui sont fondés sur la proportionnalité à quotient électoral (207 à 223). L'auteur expose l'essence, la valeur pratique et la justesse de conception du système Hare et du système des listes (libres et fixées) ; il constate que le système bien en vogue de Houdt n'est à proprement parler autre chose que la vieille méthode de Francfort, de Bournitz et Warrentrap, dont la construction était plus simple et les résultats plus équitables. — L'auteur va plus loin dans ses exigences de réforme : en évaluant comme sied les conditions pratiques il ne croit pas nécessaire du point de vue de principes de limiter le nombre des mandats aux députés dans une certaine institution constitutionnelle. C'est-à-dire que si un député avait eu un nombre de voix électorales couvrant plusieurs quotients complets (aux élections proportionnelles) il lui est dû un nombre respectif de mandats : deux, trois ou plus au lieu d'un seul ; mais, en se conformant à la réalité, il convient de marquer

certains maximums (p. 226—227). Ensuite (continue l'auteur), il n'y a que les personnes élues par le chiffre c o m p l e t de votes, composant le quotient électoral, qui peuvent être admises dans l'institution des représentants. Il n'est pas indispensable que le nombre maximal des sièges soit rempli. Quant au quotient électoral, il doit être calculé du nombre complet d'électeurs enregistrés (227—230). Ce système garantit un procédé net de la campagne électorale. L'organisation proposée des élections n'exige point de division du territoire en arrondissements électoraux; et la question compliquée de distribution des « restes » des votes qui n'atteignent pas le quotient, tombe tout naturellement (p. 230—231). En conséquence l'auteur arrive à une conclusion suivante: le quorum des membres dans les assemblées délibérantes doit être calculé en vue du total des membres de la dite institution fixé par la loi, même si le total mentionné n'était pas atteint par l'élection (p. 232). L'auteur défend la nécessité de faire élire des remplaçants ou candidats des députés qui sont invités à remplir leur devoir chaque fois quand le représentant principal, pour telle ou telle raison, ne peut prendre part à l'assemblée; aussi nous trouvons signalée la méthode de calculer le nombre des votes dû au candidat, si le représentant absent en avait plus d'un. — Tous les avis radicaux de l'auteur sont fondés sur la base des principes de justice, de rationalité et d'efficacité, au point de vue des principes démocratiques d'Etat républicain. Aussi l'auteur constate-t-il que l'adaptation pratique de ces principes à la réalité est parfaitement exécutable, sans aucunes entraves pour la vie publique et la force de l'Etat. — En terminant son étude l'auteur rappelle à la conscience des émigrés juristes ukrainiens leur devoir sacré vis-à-vis de la patrie qui consiste à faire tout le travail préparatif nécessaire pour mettre en marche la vie civique future de l'Etat ukrainien; l'auteur estime qu'ils peuvent et doivent accomplir ce devoir sacré en Tchécoslovaquie, grâce à l'aide généreuse et sincère dont les intellectuels ukrainiens jouissent en ce Pays. Et l'auteur conclut par ces paroles: « Il est possible que jamais encore de si éblouissantes perspectives quant à la création d'un nouvel ordre civique et de développement national sur les bases les plus rationnelles ne s'ouvraient pas aux yeux des juristes que sont celles qui s'ouvrent devant nous, juristes ukrainiens ».

9. PROF. V. TIMOSHENKO. Problème et conception de la concurrence. Pages 238—64. — La première moitié de l'étude (p. 238—249) est vouée par l'auteur à un aperçu sommaire de la façon dont le problème de concurrence se posait dans différents systèmes économiques et quelle place il y occupait. L'auteur signale les principales opinions dans toutes leur nuances. Il ne manque point de mentionner l'historien et politicien célèbre (non-socialiste) Sismondi qui avait critiqué la conception de la concurrence, comme force régulatrice des relations économiques. Dans la seconde partie de l'étude l'auteur établit la notion même de concurrence économique. En s'appuyant sur des arguments détaillés et en expliquant les phénomènes relatifs de la vie économique l'auteur poursuit son idée comme voici : La notion de la concurrence est sans aucun doute une notion économique ; elle ne se laisse pas décréter par des prescriptions du gouvernement. Certes, des interventions juridiques de l'Etat influencent les manifestations de la concurrence. Mais la concurrence économique comme telle n'est point une notion juridique ; aussi ne doit on pas l'identifier avec le système de la liberté des contrats. Comme pure notion économique il faut discerner la concurrence des autres phénomènes de la vie économique et même sociale — précisément des relations à caractère de conflit, de lutte entre classes et groupes ; en confondant de cette manière différentes relations de vie sociale, on n'avait fait qu'embrouiller la vraie notion de concurrence économique. Et ce n'étaient point seuls les auteurs-socialistes qui aient péché en cela. La concurrence est une relations sociale entre les personnes ou groupes qui poursuivent un but semblable. Cette relation contient des éléments de conflit ; mais la concurrence n'a pas le caractère de *pur* conflit. Les éléments de conflit deviennent de plus en plus marquants quand le but commun devient de plus en plus limité ; ou quand la quantité des concurrents ou leurs forces relatives augmentent. La concurrence n'est pas une lutte directe entre les concurrents. Le but des concurrents est d'entrer en relations économiques avec un tiers et la concurrence doit résoudre ceux qui parmi eux entreront en relations. Si la concurrence devient une lutte directe entre les concurrents, elle dégénère, elle devient la concurrence déloyale. La concurrence économique se manifeste au marché, dans le sens le plus général. L'auteur l'explique en détachant marché de marchandises, du travail, des capitaux. La concurrence au marché des capitaux est la plus caractéristique pour la société capitaliste contemporaine. Sur le marché des capitaux la concurrence devient universelle ; elle pénètre tout le système économique. Cette universalité de la concurrence capitaliste rend

difficile chaque limitation de la concurrence. Cette forme universelle de manifestation de la concurrence doit amener à la notion de la concurrence *potentielle*; l'auteur lui consacre une explication plus détaillée. (P. 259 et suiv.) Il nous rappelle que la limitation de la concurrence effective dans une certaine branche d'activité économique, n'arrête pas l'action de la concurrence en général — de la concurrence *potentielle*, qui est la conséquence de l'universalité de la concurrence contemporaine. Seule la monopolisation de tous les capitaux pourrait éliminer la concurrence en général. L'auteur signale des certaines tendances vers la monopolisation des capitaux, mais les estime peu effectifs; c'est pour cela qu'il envisage de peu probable dans les conditions actuelles la suppression de la concurrence, comme force régulatrice de la distribution des facteurs économiques, indiquant à chacun sa place dans le système économique. — Ensuite (P. 262—64) prof. T. s'arrête sur la question de rapport entre la notion de concurrence et celle des contrats libres, qui ne sont point identiques. L'auteur donne un aperçu épuisant de la législation contre les trusts des Etats-Unis de l'Amérique du Nord. Il remarque que les nouveaux mouvements dans la législation quant à la liberté du commerce et de l'industrie confirment toujours plus que la libre concurrence et la liberté des contrats sont de différentes conceptions. Souvent même elles sont en conflit entre elles. — La législation antimonopoliste contemporaine (surtout en Amérique) défend certaines formes de contrats, limite la liberté de fixer les prix, défend les formes déloyales de la concurrence. Auparavant on présentait la concurrence comme simple absence de l'oppression, maintenant surgit l'idée de la nécessité de l'organisation de la concurrence. — L'auteur observe enfin: que l'organisation juridique ne pouvant pas *créer* de concurrence économique, elle ne peut que lui poser certaines limites; que la forme individuelle de l'organisation de la vie économique est liée indissolublement à l'existence de la concurrence; que la concurrence, ainsi que la vie économique en général, est considérablement plus vaste que les relations juridiques; qu'elle est une manifestation spontanée de la vie économique, qui ne saurait être adaptée aux normes juridiques qu'à un certain point. En un mot: la concurrence économique ne peut être considérée que comme certaine relation économique, mais point comme une situation établie juridiquement.

10. PROF. Dr. WOLDEMAR STAROSSOLSKY. Problème méthodologique dans la science d'Etat. P. 267—297. — L'auteur constate qu'une discussion très vive et fort intéressante comme l'on n'avait jamais connue, s'est engagée au sujet de la méthode dans la science d'Etat. „Nous sommes,“ dit l'auteur, „en pleine discussion méthodologique reflétant tous les mouvements politiques et sociaux qui agitent la pensée actuelle.“ L'auteur énonce le vœu, que chaque mode méthodologique ne soit analysé qu'en rapport à son contenu logique; et il se propose à indiquer les différents points de vue, dont se servent les principales doctrines pour définir à la théorie de l'Etat sa place dans le système des sciences. Et c'est la différence existant entre la méthode sociologique et la méthode purement juridique dans la science de l'Etat que l'auteur signale comme point essentiel de divergence de la pensée méthodologique. Dans un aperçu assez détaillé bien que sommaire, l'auteur passe en revue l'origine et les phases de l'évolution de la sociologie avec ses tâches spéciales, en l'opposant à la téléologie dans la science d'Etat. L'auteur mentionne le fait, que nombre d'éminents écrivains-sociologues modernes elargissent les limites de cette discipline jusque sur l'Etat même. Aussi signale-t-il les controverses entre les représentants de la sociologie et ceux de la science du droit au sujet de la compétence de la théorie de l'Etat et de sa méthode. L'auteur étudie minutieusement les trois points de vue existants dans cette question: le *premier* affirme que la doctrine scientifique de l'Etat appartient exclusivement à la sociologie; le *second* l'estime appartenant à la science du droit, tandis que le *troisième* la rattache à ces deux domaines à la fois, puisque chacun d'eux est prédestiné à s'intéresser à l'Etat... d'après sa propre méthode. Donc en parlant du premier groupe l'auteur analyse la doctrine de Gumplovicz et celle d'Oppenheimer; c'est encore ici partiellement que l'auteur place la théorie compliquée et originale du Suédois R. Kjellen, dont les idées sur la science de l'Etat sont exposées d'une manière presque épuisante. Ensuite l'auteur s'arrête sur le troisième groupe qu'il est enclin à estimer pour vrai centre autour duquel se même la discussion mentionnée plus haut. Voici pourquoi l'auteur prête tant d'attention à la méthodologie du principal écrivain de ce groupe, du célèbre spécialiste dans la science d'Etat Georg Jelínek. Ce savant introduit dans cette science un dualisme méthodologique, car il se sert autant de la méthode juridique, comme de la méthode sociologique. Cette manière est très répandue, signale prof. S., et il cite, comme exemple saillant, Max Adler qui penche aussi vers ce même point de vue. — Prof S. souligne l'importance décisive que prend le problème des rapports

mutuels entre le droit et l'Etat pour la solution d'une quantité de questions dans la vie d'Etat; l'auteur analyse en rapport avec ceci, le second point de vue, mentionné plus haut. Celui-ci soutient que la science de l'Etat et comme telle doit devenir une discipline purement juridique, une science normative; par conséquence, elle doit se détacher définitivement des disciplines du domaine social et ne se servir que de la méthode juridique. L'auteur vient ici à la doctrine de Stammler, en passant ensuite à l'analyse parallèle des représentants principaux de ce point de vue ultra-normatif — Sander et Kelsen. D'après Kelsen l'Etat est la personnification de l'unité du droit; il l'identifie avec le système du droit; donc, l'Etat ne peut être l'objet de deux sciences. Et une „science de l'Etat“ n'est possible que comme science du droit d'Etat. — L'auteur ne se propose point de donner une réponse détaillée ou une objection à toutes les questions posées par les groupes mentionnés; il voudrait „se limiter à un bref aveu méthodologique de sa croyance à lui“. L'auteur expose donc cet aveu (à la page 287 et suiv.) en se basant sur les fondements solides des catégories logiques et aussi des conditions de la vie réelle. Et voici à quelles conclusions arrive-t-il. Après avoir souligné les fautes logiques et les erreurs de faits dans les opinions soumises à la critique il affirme l'impossibilité de résoudre maintes questions graves de la vie d'Etat sur la base de cette méthodologie dont se sert le *second* des points de vue caractérisés. Mais „l'étude sociologique de l'Etat“ non-plus ne peut pas „se détacher de la méthode normative et juridique“. „Entre les deux méthodes (selon l'auteur) il existe un lien étroit, bien qu'elles sont très différentes.“ Elles sont indispensables l'une à l'autre. La sociologie étudie „la réalité réelle“, „le concret de la vie du droit“, ainsi que „l'impuissance pratique des normes de droit“ dans la conduite des hommes et le rapport de la matière du système de droit à la réalité sociale; tandis que la science du droit étudie „la réalité juridique des normes“. (P. 296.) Par contre la vie de droit n'intéresse point la sociologie de son côté juridique et dogmatique. (P. 295.) Or, l'auteur arrive à la conséquence finale suivante: „La discipline de droit, comme telle, et en particulier le dogme du droit public forme pour la sociologie un problème très important, mais de l'autre côté „la sociologie rend à la science de droit des services invalables“ . . . „elle devrait devenir un moyen d'autocontrôle pour la science pure du droit“. (P. 297.) L'auteur rejete l'inamovibilité des notions formelles du droit, car aussi toutes les notions générales sont toujours liées aux conditions de la vie sociale qui subissent des changements. (P. 297.)

Rédaction.

